



JEVREJSKI ALMANAH

1965-1967

W

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

JEVREJSKI
ALMANAH
1965 — 1967.

*Izdavanje ove knjige pomogla
je svojim prilogom memorijalna
fundacija za jevrejsku kulturu
(Memorial Foundation for
Jewish Culture)*

STAMPA: »SRBOŠTAMPA«, BEOGRAD, DOBRACINA 6—8
1987.

JEVREJSKI ALMANAH

1965 — 1967.

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Urednici:

Prof. dr LAVOSLAV GLESINGER
(nauka)

IVAN IVANJI
(književnost)

ALEKSANDAR LEVI
(publicistika)

Doc. dr ZDENKO LEVNTAL
(nauka)

Lektori:

JOVANKA MARKOVIĆ I LJUBICA STOJSAVLJEVIĆ

Korektor:

Miroslava Knežević

Nacrt korica:

IVAN MRAZ

(Nekadašnja sinagoga — sada Muzejska zbirka grada Zenice)

STAMPANO U 1200 PRIMERAKA

Izdavač:

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD, 7. jula 71a/III

S A D R Ž A J

	Strana
<i>Predgovor</i> — — — — —	7
<i>Makso Herman: Socijalna pravda u Jevrejstvu</i> — — — — —	9
<i>Dr Vidosava Nedomački: Figuralna tematika u jevrejskoj umetnosti</i>	15
<i>Doc. dr Zdenko Levntal: Zbirke responsa Josefa Almosnina</i> — — —	29
<i>Ing. arh. Divna Đurić-Zamolo: Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu</i> — — — — —	41
<i>Dr Jožef Svajcer: Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u županiji Baranja — u Dardi</i> — — — — —	77
<i>Edvard Stankijević: Balkanski i slovenski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije</i> — — — — —	84
<i>Prof. dr Lavoslav Glesinger: Prvi jevrejski bolesnici u zakladnoj bolnici u Zagrebu</i> — — — — —	92
<i>Dr Mira Flajšer — Dimić: Iz zapisnika senčanske Hevra kadiše</i> — — —	98
<i>Aron Alkalaj: »Mladoturci« i »Staroturci« u Beogradu — spor oko zidanja nove sinagoge Bet Jisrael</i> — — — — —	105
<i>Natalija Strunjaš: Jevreji u jugoslovenskoj literaturi</i> — — — — —	115
<i>Dr Mihajlo Milošević: Hajim S. Davičo</i> — — — — —	129
<i>Ešref Campara: Laura Papo Bohoreta</i> — — — — —	136
<i>Avram Pinto: Isak Braco Poljokan</i> — — — — —	145
<i>Ejub Mušović: Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u drugom svetskom ratu</i> — — — — —	149
<i>Dr Olga Srdanović-Barać: Pančevački Jevreji i fašistička okupacija s posebnim osvrtom na sudbine pančevačkih Jevreja zdravstvenih radnika</i> — — — — —	157
<i>Vladislav Rotbart: Čije je delo novosadska racija</i> — — — — —	168
<i>İna Jun-Broda: Iz moje »Crne bilježnice«</i> — — — — —	189
<i>Božo Švarc: Put do slobode</i> — — — — —	201
<i>Elijaš Kac: Jedna hrabra žena</i> — — — — —	205
<i>Katarina Adanja: Pošta u paklu</i> — — — — —	208
 KNJIŽEVNI DEO — — — — —	 213
<i>S. J. Agnon: Zauvek</i> — — — — —	215
<i>Ivo Andrić: »Lotika« — odlomak iz romana »Na Drini ćuprija«</i> — — —	220
<i>Vladimir Bogdanović: Stepenište</i> — — — — —	227
<i>Hans Bramer: Oči male Mirjam</i> — — — — —	240
<i>Filip David: Jednog dana, moj Jamele</i> — — — — —	243
<i>Milan Đoković: Poslednji dan dr Solomona Mešulama</i> — — — — —	247

	Strana
<i>Sotir Guleski: Da majore Sami, da...</i>	254
* * *: Goldina suknja	265
<i>Ivan Ivanji: Grad</i>	268
<i>Ljubiša Jocić: Neli Saks</i>	273
<i>Daniilo Kiš: Američka priča</i>	281
<i>Dr Zak Konfino: Na Pesah</i>	285
<i>Ivan Lalić: Dve pesme</i>	294
<i>Đorđe Lebović: Lutka</i>	296
<i>Julija Najman: Lažne isprave</i>	319
<i>Radosav Pajković: Kutija u kojoj živi Elpis</i>	332
<i>Neli Saks: Pesme</i>	336
<i>Mirjam Stajner: Ma ništana</i>	341
<i>Ana Somlo: Šmuel Josef Agnon</i>	347
<i>Arije Laci Stern: Muzej Izraela u Jerusalimu</i>	351

Prikazi knjiga

<i>Ivan Ivanji: Monografije o savremenoj istoriji (Aleksandar Harim: Mrtve opštine)</i>	
<i>Ivan Ivanji: Progon Jevreja u Austriji 1938—1945 (Džoni Mozer)</i>	
<i>Ivan Ivanji: Nema nove Ane Frank (Ana Novak: Lepi dani moje mladosti)</i>	355

Prilozi

<i>Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1965., 1966. i 1967)</i>	358
<i>Beleške o nekim saradnicima i njihovim radovima</i>	375

P R E D G O V O R

Brojni tehnički i stručni problemi redakcije Jevrejskog almanaha i ranijih godina prouzrokovali su prilična zakašnjenja. Ovaj broj se, na žalost, u tome ne razlikuje od prethodnih. U dilemi da li da objavi Jevrejski almanah po svaku cenu u određeno vreme, ili da radi njegove veće kompletnosti opet dozvoli prilično zakašnjenje, redakcija se odlučila za drugu soluciju.

I pored ponovljenog odlaganja davanja u štampu ovog najnovijeg toma almanaha, redakcija nije uspela da ostvari sve svoje planove. Posebnim nedostatkom smatra što nije uspela da objavi više priloga iz perioda borbe protiv fašizma, iako je upravo u poslednje vreme dosta urađeno na intenzivnom prikupljanju građe i dokumentacije iz toga vremena.

Uprkos tome, redakcija se nada da će i ove godine Jevrejski almanah biti ogledalo naučnih, stručnih i literarnih stvaralačkih dostignuća Jevreja u socijalističkoj Jugoslaviji i onih njihovih prijatelja koji se interesuju za njihovu tešku i bogatu prošlost i za njihov sadašnji život u ovoj ravnopravnoj zajednici naroda.

Redakcija



Sinagoga u Zenici, zidana oko 1900. godine. U toku drugog svetskog rata bila je demolirana od nemačkih okupatora i pretvorena u konjušnicu. Sva ornamentika na fasadi bila je uništena.

1966. godine zgrada nekadašnje sinagoge predata je Muzejskoj zbirci grada Zenice, kada je, uz veliko zalaganje njenog upravnika Fikreta Ibrahimpašića, i zahvaljujući sredstvima Opštinske skupštine grada Zenice, izvršena potpuna restauracija fasade prema starim fotografijama. Na fasadi je postavljena spomen-ploča sa natpisom:

»U znak trajne uspomene na 185 Jevreja — Zeničana poginulih u logorima smrti i narodnooslobodilačkoj borbi od 1941—1945. godine, ovu spomen-ploču podižu građani grada Zenice.«

U savremeno uredenom enterijeru smešteni su arheološki, istorijski i umetnički eksponati vezani za grad Zenicu i njegovo stanovništvo, uključujući i zeničke Jevreje.

SOCIJALNA PRAVDA U STAROM JEVREJSKOM ZAKONODAVSTVU

Ideje, za čije se ostvarenje na cijelom svijetu danas bore najbolji duhovi, ideje slobode, jednakosti i bratstva, nisu, kako se to općenito smatra, tekovina francuske revolucije, nego su starije od najstarijih državnih tvorevina današnjeg kulturnog svijeta. Te ideje ostvarili su Jevreji kroz moćno zakonodavstvo još u doba iz kojega nemamo uopće nikakove historijske predaje o većini naroda Evrope.

Socijalna pravda tvorila je vazda osnovnu karakteristiku pravog jevrejstva, koja se, doduše, u razna vremena i u različitim okolnostima, očitovala na raznorazne načine, ali je ipak uvijek ostala karakterističan značaj jevrejstva.

Jevrejstvo želi da ljude izbavi iz nepodnošljivih prilika, koje većinom sami sebi međusobno stvaraju, i iz kojih se opet samo vlastitim aktivnim zahvatom mogu da oslobode. Ovoj svrsi isključivo služi velik dio starojevrejskog zakonodavstva. Tako Mojsije, prema predanju, započinje svoje djelovanje kao socijalni osloboditelj svoga naroda daleko ranije nego što mu donosi vjersko poslanje. On obilazi svoju braću i vidi njihov ropski rad. Odgojen kao misirski kraljević, koji je sretnim okolnostima mjesto bijednog života roba upoznao odgoj i užitke kraljevskog dvora, Mojsije još uvijek smatra robove, koji stenju pod teškim tjelesnim radom, svojom braćom i posvećuje im svoj život. Tako se, što je vrlo karakteristično, socijalno oslobođenje, izlazak iz Misira, vremenski odigrava prije duhovnog oslobođenja, očitovanja na Sinaju. Sloboda nije plod, nego preduslov vjerske spoznaje.

A koji su najstariji i najbitniji zakoni pored deset zapovijesti? To su gotovo isključivo socijalne odredbe i propisi. Jedna od njih tiče se postupanja sa jevrejskim robovima. Nakon oslobođenja iz Misira nije u novoj zemlji trebalo da započne nova vrsta robovanja, ni stara nesloboda da se produži u drugom obliku. Sloboda ličnosti dakle je najviši osnovni zakon. Kako, međutim, pri tadašnjim uslovima privrede još nije bilo moguće da se ropstvo potpuno ukine, uveden je

niz propisa, koji su ga ograničavali i ublažavali. Tako je onaj tko je ukrao čovjeka, da bi ga prodao u ropstvo, bio kažnjen smrću. Nadalje, jevrejski rob nije smio da ostane u službi dulje od šest godina. Ako je on, međutim, iz privrženosti prema svom gospodaru htio da mu služi preko ovog vremena, za kaznu za njegov sluganski duh probodena mu je jagodica uha, kako bi se svakome ukazivalo da se sloboda ne smije nekažnjeno prezrijeti. Najmanja tjelesna ozlijeda, koju je gospodar nanio robu, bila je dovoljna da se rob odmah pusti na slobodu. Ako je, pak, ozlijeda odmah izazvala smrt roba, gospodar bio je kažnjen smrću.

Kruna svih socijalnih ustanova bila je subota. Dok se u deset zapovijesti zakon subote samo obrazlaže božjim odmorom nakon završenog stvaranja svijeta, u Tori se subota smatra čisto socijalnom institucijom. Subota je dan odmora; njeno dobročinstvo treba da koristi naročito radnoj i socijalno zapostavljenoj klasi.

Radi toga se zakonodavstvo ne zaustavlja kod roba, nego se na isti način obraća tuđincu, pastorčetu svih starih zakonodavstava. Potlačivanje i iskorišćavanje stranaca zabranjeno je: »Ta poznajete dušu tuđinca, jer ste sami bili stranci u zemlji misirskoj.« Ovaj način izražavanja svojstven hebrejskom jeziku, »poznavati nečiju dušu« u smislu »saosjećati s njim«, »znati kako mu je«, ne odnosi se samo na ljude, nego čak i na životinje. Tako se kaže: »Pravednik poznaje dušu svoje stoke«, pa se prema tome i nerazboritoj životinji pripisuje duša, u toj mjeri u kojoj ona osjeća bol.

Potlačivanje i iskorišćavanje-siročadi, udovica i tuđinaca zabranjeno je cijelim zakonodavstvom. Oni su lica prema kojima treba da se izvršavaju naročite socijalne obaveze. Uz njih nalaze se i siromasi, za koje zakon predviđa posebnu brigu. Prije svega je zabranjeno da se sunarodnjaku nametnu ma kakve kamate. Pristup ove zapovijesti smatran je uvijek za naročito teški grijeh. Zabrani uzimanja kamata slijedi odredba da se haljina, dana u zalog, mora da vrati još istog dana. Haljina jedne udovice ne smije se uopće plijeniti, niti se smije upasti u kuću siromaha, da bi se dobio zalog.

Propisi o savjesnom rukovođenju ustanovama pravde, upozorenje pred lažnim svjedočanstvom, pristranošću i potkupljivošću, dokazuju da briga za siromahe nije prepuštena dobronamjernosti, nego predstavlja pravnu obavezu, kojoj se niko ne smije da ogluši. Upozorava se, ne samo da se ne sme popustiti raspoloženju mase i okrnjiti pravo siromaha, nego postoji i naročita odredba, koja vjerojatno nije sadržana ni u kojoj drugoj knjizi zakona: »Nemoj da pretpostaviš siromaha u njegovoj pravnoj parnici.« Ništa nije tako karakteristično za duh jevrejskog zakonodavstva, kao opomena, koja nam očituje kakovo se naziranje pretpostavilo kod suca. Naime, socijalno osjećanje, koje je provijavalo kroz sve zakone, bilo je tako snažno, da je postojala bojazan da bi mogla pasti pristrana odluka u korist siromaha.

Socijalna pravda nije u starom jevrejstvu sadržavala samo jednu stranu vjerskog života, nego njegovu glavnu sadržinu. Što

je vjerska spoznaja dublje prodirala, to se socijalnoj pravdi pridavala veća važnost. Najzad su proroci izjavili da je vjera istovjetna sa socijalnom pravdom. Proroci nisu zahtijevali ljubav ni samilost, nego pravo i pravdu; oni se u svojim govorima nisu gubili u apstraktnim teorijama, nego su zahvatili u puni ljudski život.

Veliki duhovni i socijalni preokreti ne izvršavaju se u jednom danu. Mnogo je vremena potrebno dok nove ideje prodru i budu shvaćene. Ostvarenje uvijek zaostaje za teorijom, a zakonodavstvo stavlja tek završni kamen na već završeni duhovni razvitak. Tako se pod utjecajem proroka i u vezi već postojećih starih zakona postepeno razvijalo moćno zakonodavstvo, koje je djelomično sadržavalo proširenje i modifikaciju stare pravne materije, a djelomično i potpuno nove odredbe. Kada su ti zakoni nastali, ne može da se ustanovi u pojedinostima, ali svakako se to nije odigralo najednom, nego postepenim razvitkom, čiji završetak vidimo u Deuteronomiju. Deuteronomij, koji pripada vremenu kralja Jozije, dakle kraju 7. stoljeća prije naše ere, predstavlja prvi historijski pokušaj da se misao humaniteta, misao prava čovjeka učini polaznom točkom jednog zakonodavstva.

Navodimo samo neke najvažnije odredbe, koje naročito jasno očituju ovaj karakter Deuteronomija. Po njemu je siromah dobio pravni osnov na potporu, ali ne u obliku ponižavajuće milostinje, nego u vidu određenih davanja, koja su teretila svaki posjed. Prije svega treba ovdje da navedemo maaser, desetinu prinosa zemlje, koji je svako morao osigurati svake tri godine kao porez za siromahe. Pravo primanja imali su Leviti, koji su zakonom bili isključeni od posjedovanja zemlje, tuđinci, siročad i udovice. Nadalje se ugao svakog polja morao da ostavi za siromaha, kojemu je isto tako pripadala naknadna žetva i berba na polju, u vinogradu i maslinovom gaju, a imao je pravo da za utaživanje gladi sa svakog polja uzme toliko, koliko je rukom mogao da obere. Nadnica radnika, bio on domorodac ili stranac, morala je da bude isplaćena bez odbitka već navečer radnog dana. Robu se moralo prilikom otpuštanja nakon šestgodišnje službe dati još i bogat poklon u naturalijama. Roba, koji je pobjegao od svog gospodara, nije smjelo da se izruči. Stranca, kojega se već staro zakonodavstvo sjetilo, preporučuje se sada ne samo zaštititi, nego naročitoj ljubavi, i to sa obrazloženjem da vjera ne poznaje ugled ličnosti i da stranca valja ljubiti.¹⁾ Životinja se isto tako zaštićuje nizom zakona; zabranjuje se da se vola i magarca stavi u zajednički jaram ili da se volu pri vršidbi zaveže gubica.

Važnija od ovih pojedinačnih zakona je ustanova subotnje godine i jobel-godine, koje predstavljaju značajne institucije za spriječavanje siromaštva. Svake sedme godine morala je zemlja potpuno da miruje. Kako siromah prestankom poljoprivrednih radova lako može da dođe u nuždu, on smije uzeti sve što na polju raste samo od sebe. Istovremeno, te godine treba oprostiti sve dugove, a iz-

¹⁾ »Seti se da si bio stranac u zemlji misirskoj.«

ričito se pominje opomena, da ne treba biti toliko bezdušan, da se obzirom na približavanje ove godine odbije davanje zatraženog zajma. Najniži stepen socijalnog ponižavanja, gdje je čovjek posve upućen na tuđu pomoć, čini se da je u starom Izraelu bio jedva poznata pojava.

Pored subotnje godine najvažnija institucija u tom smjeru bila je jobel-godina. Svake pedesete godine moralo se zemljište, koje je od prošle jobel-godine bilo prodano ili dano u zalog, bez naknade da vrati nekadašnjem vlasniku odnosno njegovim nasljednicima. Time je trebalo da se onemogući trajno osiromašenje, i spreči da se prekomjerno veliki zemljišni posjed objedini u jednoj ruci. Prilikom svake kupovine zemljišta moralo je da se uzme u obzir ova odredba. Brojalo se koliko godina još ima do naredne jobel-godine, a za kupovnu cijenu plaćala se samo vrijednost tolikog broja žetava. Ovdje se, dakle, nije zemljište, nego samo prinos zemljišta, ili drugim riječima prinos ljudskog rada na zemljištu, smatrao predmetom kupoprodaje. Kao što smo ranije upoznali slobodu ličnosti kao jednu od osnovnih postavki starojevrejskog zakonodavstva, tako sada nazivamo proklamaciju slobode zemljišta.

Čak onaj dio prava koji najviše proturiječi socijalnoj pravdi, naime ratno pravo, u Deuteronomiju dopunjeno je nizom čovjekoljubivih odredaba. Od ratne službe bio je oslobođen ženik u prvoj godini braka, zatim tko je sagradio kuću, ali je još nije posvetio; tko je zasadio vinograd, ali još nije uživao njegove plodove; tko se zaručio, ali se još nije vjenčao. Samq vođenje rata bilo je također u izvjesnom pogledu ublaženo, tako je bilo zabranjeno da se vočke posijeku u svrhu opsade. Žena, zarobljena u ratu, bila je zaštićena naročitim zakonima.

Deuteronomij sadrži i zakon o kralju, koji je jedinstvena pojava među ustavima, jer spominje samo dužnosti, ali nijednom riječi prava kraljeva. Kralj mora da bude domorodac, ne smije da posjeduje niti mnogo konja, niti mnoge žene, niti mnogo zlata ni srebra. Nakon stupanja na prijestolje mora sam da sačini prepis Tore i da ga uvijek nosi uza se. Ne smije da se uzvisi nad svojom braćom. Podanici nazivaju se njegovom braćom, koji su mu prema tome ravni, a kralj prema njima ne smije prisvojiti neko naročito pravo.

Sigurno je, da je i kod Jevreja jedva ijedan kralj potpuno odgovarao takvom idealu, ali proroci neumoljivom strogošću ukazuju na težak zločin kralja, koji se sastoji u povredi obaveza socijalne pravde. Proroci se prvenstveno obraćaju protiv iskorišćavanja radne snage naroda po kralju. Radnik se označava kao bližnji kralja, kao da se time također želi da izrazi, da kralj kao čovjek ima da smatra radnika sebi ravnim. Rad nije samo zaštićen navedenim zakonima, nego je također u ocjeni i poštovanju, koji mu je narod pridavao, bio na naročito visokom stepenu.

Možemo da se upitamo kada je zakonodavstvo Deuteronomija prešlo u toj mjeri u svijest naroda, da su velike misli vodilje o socijalnoj pravdi postale neotuđiva svojina jevrejskog naroda? To

nije uslijedilo prije nego što je narod pod najstrašnijim udarcima sudbine došao do spoznaje da je zanemario mnoge svoje dužnosti, tj. u babilonskom sužanjstvu. Otrgnut od domaće grude, među narodima tuđe vjere i tuđih običaja, brzo je upoznao prednosti svojih vlastitih zakona. U zemlji, u kojoj su socijalne protivnosti bile toliko zaoštrene kao u Babiloniji, jevrejski je narod potpuno shvatio što znači socijalna pravda i postao osjetljiviji za patnje obespravljenih. Ne samo govori proroka, koji su se pojavili u izgnanstvu, nego i psalmi iz onog vremena, a prije svega knjiga Hioba, pokazuju produbljenje socijalnih ideja.

Tako prorok Ezekijel razvija do u najmanje pojedinosti razrađenu sliku o idealnoj državi, koju će Jevreji stvoriti poslije povratka iz izgnanstva. U toj fantastičnoj slici naročito se ugodno doimlje da stari zli kraljevi više neće da postoje. Ta oni su bili zli pastiri, koji su sami pasli, mjesto da su pasli stado; oni su se hranili mesom ovaca i oblačili se u njihovu vunu, dok bi njihova dužnost bila da jačaju slabe, liječe bolesnike i da zalutale dovedu na pravi put. Umjesto ovih zlih kraljeva u državi budućnosti naših proroka pojavljuje se samo knez, koji je gotovo istovjetan sa svećenikom, a prije svega nijednom podaniku ne smije da oduzme ni komad zemlje.

Mnogobrojni psalmi tadašnjeg doba, koji su proizašli iz naroda, ne prestaju da pozivaju na zaštitu patnika, potlačenih i nedužno progananih. Naročito je zanimljiv u tom pogledu 72. psalam, koji ocrtava idealnu sliku kralja: »On uspravlja siromahe, pomaže djeci bijednika i uništava ugnjetavača... on spasava živote siromaha, izbavlja ih od tlačenja i sile, a njihova krv je skupocjena u njegovim očima.«

Ali najsnažnija himna socijalne pravde sadržana je u knjizi Hiobovoj, u kojoj pobožni isposnik pred licem svojih nepravednih prijatelja, koji ga po svaku cijenu žele da prikažu kao grešnika, ne zna ničim bolje da se opravda, no ukazivanjem na svoj život, za vrijeme kojega je prema svjedočanstvu, svih svojih poznanika u najširem opsegu udovoljavao socijalnim obavezama. Iz toga razabiremo bolje no iz svih zakona i učenja, kakova je u starom Izraelu trebalo da bude bit pobožnog čovjeka. »Spasio sam siromaha koji je vikao, siroče koje nije imalo zaštitnika... Oko bio sam slijepome, a noga sakatom. Otac sam bio bijedniku, a pravnu stvar meni nepoznatoga ispitivao sam. Zlikovcu sam smrvio čeljust i iz zuba mu istrgao plijen... Ako sam siromasima uskratio želju i pustio da oči udovice očajavaju, ako sam svoj kruh sâm pojeo, od njega nije jelo siroče... ako sam lutačicu bez haljine i bijednika bez odjeće vodio, on me nije blagosivljao i on se nije ogrijao ostrizenom vunom mojih ovaca, ako sam podao ruku na siroče, neka moja ramena padnu sa zatiljka, a moja ruka neka se istrgne iz zgloba... ako sam se radovao nesreći svog prijatelja i veselio se njegovoj kobi... ako sam snagu svoje oranice izjeo bez nadnice, a onoga kome je pripadala pustio da propadne, neka se mjesto pšenice pojavi trnje, a mjesto ječma korov.«

Stvarnost je na žalost daleko zaostajala za ovim idealom. Iako se moglo pretpostaviti da Jevreji, prekaljeni patnjama izgnanstva, neće tako skoro da padnu u greške, ipak su ne dugo nakon povratka u domovinu nastupile socijalne nedaće, koje su zorno prikazane u knjizi Nehemije. Narod, opterećen porezima perzijskog kralja, u svojoj je nevolji založio bogatašima ne samo svoja polja, vinograde i maslinike, nego i svoje kuće, pa čak i djecu. Budući da mnogi nisu mogli da plate svoje dugove, nemilosrdni vjerovnici zadržavali su zemlju kao svoje vlasništvo, a djecu kao svoje robove. Nehemija, koji je bio kraljev namjesnik i imao veliki utjecaj, postigao je da su bogataši vratili ne samo založena zemljišta, a robovima dali slobodu, nego su i svi dugovi bili oprošteni. On sâm dao je lijep primjer nesebičnosti time što se odrekao svojih namjesničkih prihoda i siromasima davao novaca i žita. Tako se velika vjerska obnova, koja je bila posljedica djelovanja Ezre i Nehemije, a koja je jevrejstvu dala njegovu konačnu konstituciju, očitovala naročito na socijalnom području.

U novo organiziranoj jevrejskoj zajednici, koja je imala manje politički, a više vjerski karakter, bilo je konačno ostvareno, što do tada ni opomene proroka, ni zakonske odredbe nisu mogle da provedu: jevrejska općina, u kojoj je svatko bio slobodan i ravnopravan, općina, čiji je temelj bio monoteizam, a cilj socijalna pravda.

Nada u bratstvo među ljudima i narodima pod znakom socijalne pravde, nepokolebljiva vjera u stalni napredak čovječanstva pokazala se sve do naših dana kao najsnažnija moć, koju historija poznaje. Jevrejski narod širio je tve pouke još od starog vijeka u riječi i djelu, te od njih nije odustajao ni kada je često izgledalo da na kugli zemaljskoj više ne postoji pravda. Svako novo obespravljenje, svako nasilje, učvrstilo je u jevrejskom narodu iznova vjeru u pravičnost i istinu.

PROBLEM FIGURALNE TEMATIKE U JEVREJSKOJ UMETNOSTI*

Pri proučavanju figuralne tematike u jevrejskoj umetnosti, kao jednog od njenih najosetljivijih i najsloženijih problema, ne može se mimoći činjenica da već decenijama traje borba mišljenja među teoretičarima i istoričarima umetnosti u svetu o tome da li uopšte postoji jevrejska umetnost. Čak i u naše vreme, kada su arheološka iskopavanja pružila obilje jevrejskih umetničkih spomenika, ta borba nije prestala. U veoma bogatoj literaturi o starim orijentalnim umetnostima, jevrejska umetnost Palestine i istočne dijaspore ostala je malo obrađena. Zabluda koja postoji i do naših dana, da stari Jevreji nisu imali svoju umetnost zbog zabrane predstavljanja živih bića, da čak nisu imali ni sklonosti za likovnu umetnost, još uvek teško i sporo odstupa pred sve brojnijim arheološkim otkrićima. Mnogi teoretičari su tražili i traže od jevrejske umetnosti sticanje prava opstanka u velikoj porodici umetnosti narodâ, ako dokaže isključive etničke, ikonografske, funkcionalne i formalne specifičnosti. Veliko je, međutim, pitanje da li bi taj uslov mogle da ispunje i umetnosti mnogih velikih naroda, kojima se nacionalni karakter umetnosti ne poriče, iako nose odlike umetnosti i brojnih drugih naroda.

Arheološki nalazi, očuvana umetnička dela, najbolji su dokaz da je jevrejska umetnost postojala i da postoji, bez obzira na to koja su njena svojstva originalna, a koja su nastala pod uticajem susednih naroda i brojnih osvajača pod čijim je udarom antička Palestina stalno bila zbog svog geografskog položaja i pod uticajem specifičnih uslova života Jevreja u dijaspori.

Postoji mišljenje da pojam »jevrejska umetnost« ne označava etničku već versku pripadnost (kao npr. hrišćanska ili islamska umetnost). Otud se jedno delo identifikuje kao jevrejsko, samo ako sadrži

*) Fragmenti iz doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1965. g., 270 str. + 229 slika.

neki jevrejski simbol ili specifičnu jevrejsku tematiku. Za arheološke nalaze, odnosno sva ona dela koja nisu signirana, to može svakako da olakša identifikaciju (uz sve ostale elemente koji se uzimaju u obzir u tu svrhu), ali se to ne može smatrati apsolutnim uslovom da se jedno delo utvrdi kao jevrejsko. Bez obzira na specifično preplitanje i sažimanje nacionalnog i verskog elementa u jevrejstvu i na tradicionalne starozavetne propise o umetničkim delima, time bi se unapred eliminisao iz stvaralaštva jevrejskog umetnika sve ono što je plod pune slobode njegove umetničke inspiracije, a koja nikakvim kanonima nije mogla biti trajno i potpuno sputavana.

U identifikovanju jevrejskog umetničkog dela treba zato na prvo mesto staviti jevrejskog autora, jer se time ne ograničava domen njegovog stvaralaštva, a sve ostale komponente — ikonografija, simbolika, strani uticaj i sl. — samo su karakteristike odnositnog umetničkog dela.

Na osnovu današnjeg stanja proučavanja umetničkih spomenika antičke Palestine, ne može se negirati postojanje umetničkog stvaralaštva jevrejskog naroda već od najstarijeg perioda njegovog istorijskog razvoja, ali se može diskutovati o tome koji su se uticaji i u kojoj meri odrazili na njegovu umetnost, koje su njene odlike, kakva je stilska periodizacija itd. S obzirom da su umetnosti mnogih naroda, i pored ukrštanja raznih uticaja, naročito u Srednjem veku, dobile u istoriji umetnosti svoje nacionalno ime, treba prihvatiti i termin *jevrejska umetnost* koji, kao i drugi slični termini nužno sadrži niz nedorečenosti. Naime, u terminologiji istorije umetnosti, mnogo bi adekvatnije bilo da se umesto naziva *asirska, rimska, vizantijska* ili *francuska umetnost*, kaže *umetnost Asiraca, Rimljana, Vizantinaca, Francuza*, prema tome i *umetnost Jevreja*, — a samo za izvesne istorijske retrospekcije *umetnost Asirije, Vizantije, Palestine* itd. Na taj način se može sa većom naučnom tačnošću prikazati stvaralaštvo svakog naroda ili etničke grupe obuhvaćenih jednom državnim teritorijom u odgovarajućem istorijskom razdoblju.

*

Nepostojanje obimnije istorije jevrejske umetnosti nekog savremenog autora koji bi obuhvatio i spomenike otkrivene poslednjih godina, osvetljavajući mnoge probleme i iznenađujuće odlike stare jevrejske umetnosti, čini da je i jedan od najkompleksnijih problema — proskribovana figuralna tematika — ostala malo obrađena.

Figuralne predstave su postojale na jevrejskim umetničkim spomenicima svih perioda i pored ograničenja i sputavanja koja su nametali verski propisi. Procvat figuralne tematike nastaje u periodu helenizma i traje kroz period vizantijske vlasti u Palestini, sve do arapskog osvajanja u VII v.

Istorijske nauke su pitanje helenizma mnogostrano obradile, ali uglavnom samo iz aspekta značaja širenja bogatih plodova antičke grčke kulture na ogromnom području Bliskog istoka i Sredozemlja. Za nas je, međutim, važno da utvrdimo šta je helenizam, to prvo

nastojanje da se stvori jedna kosmopolitska kultura, značio iz aspekta jedne od brojnih osvojenih zemalja, male Judeje, koja je nasilno uklopljena u veliko makedonsko carstvo. Sistem kojim su sprovedene helenističke ideje bio je osvajački, odnarođavajući. Nasilno je nametan grčki način života, grčka religija i jezik. Zato se ne samo u Judeji, već na celom osvojenom Istoku, nije mogla ostvariti ideja Aleksandra Makedonskog o jedinstvu narodâ. Življe kretanje i razmena filozofskih i verskih ideja nisu doveli i do njihovog jedinstva. Istok je, u osnovi, sačuvao svoje osobenosti, bez obzira na sinkretističke pojave, kao što su mešanje raznih nacionalnih mitova i legendi, davanje grčkih imena istočnjačkim bogovima i greciziranje naziva gradova, predmeta i ličnih imena.

U vreme prodiranja helenizma na Istok, u Grčkoj se gotovo ništa nije znalo o kulturnom razvoju Judeje, o njenom literarnom stvaralaštvu, o bogato razvijenom nacionalnom životu. Od pozitivnih ideja helenizma Judeja je malo osetila. Izlaz iz stanja izolovanosti bio bi svakako pozitivan i za tu malu zemlju, da nije u osnovi imao odnarođavanje i nametanje daleko okrutnijeg robovlasničkog sistema od onog koji je u to vreme postojao u Judeji, i daleko nazadnije, paganske religije, nasuprot jevrejskoj monoteističkoj.

Politika ekonomskog izrabljivanja koju su sprovodili Ptolomejci, a zatim i Seleukidi, pod čijom je vlašću Judeja bila, dovela je do njenog sve jačeg osiromašenja i društvenog raslojavanja. Potpirivanjem unutrašnjih razmirica, pridobijanjem viših klasa raznim privilegijama, helenizatori su doprineli jačanju ideoloških sukoba kako u svetovnim, tako i u sveštenskim slojevima. Aristokratski i imućniji slojevi stanovništva uklapaju se u velikoj meri u društveni poredak helenizatora. Zato im je pripisivan naziv »helenisti«, koji je imao više politički nego kulturno-verski smisao — jer primanje stranih uticaja nije ni kod njih značilo versko i nacionalno otpadništvo, već čuvanje društveno-ekonomskih pozicija. Siromašni slojevi stanovništva, u velikoj većini, su u strogom pridržavanju tradicionalnih propisa tražili načina za očuvanje etničkih svojstava i spremnosti za suprotstavljanje zavojevačima, što su i pokazali kroz niz narodnih ustanaka protiv makedonskih, a kasnije i rimskih vladarâ.

Ustanak Makabejaca 166. g. pre n. e. i obnova samostalne jevrejske države ocenjeni su u istoriji kao tipična epizoda reakcije Istoka protiv helenizma. Iako su, zahvaljujući rivalstvu Rima i Seleukida, makabejski vladari stvorili od Judeje najjaču državu Bliskog istoka poslednjih decenija II v. pre n. e., oni nisu sprovodili potpunu izolaciju od helenističkog uticaja. Uz izvojevanje političke i ekonomske samostalnosti, osnovno je bilo sprečiti što je moguće bolje helenistički prodor u Mojsijevu religiju. Međutim, izvesne pozitivne tekovine helenističke kulture, pa i grčki jezik, kao sredstvo lakšeg opštenja sa drugim narodima, nisu a priori odbačeni. Helenistički uticaj se oseća u književnosti, umetnosti i građevinarstvu i ovog perioda samostalnosti.

Irodova dinastija, koja je došla na vlast 37. g. pre naše ere pod rimskim tutorstvom, pretvorila je Judeju u imitaciju helenističke kraljevine. Dva najveća narodna ustanka protiv terorističkih metoda helenizacije, 66. i 132. g. n. e. ugušili su nadmoćniji Rimljani i kao posledicu imali raseljavanje jevrejskog stanovništva. Međutim, narodni duh je bio prekaljen kroz mnogovekovne borbe za opstanak, te je istrajao i u uslovima progonstva. U prinudnom boravištu u Galileji, od II do IV v. procvetala je jevrejska književnost, a sem toga umetnost i arhitektura. Sinagoge, kao društveni, kulturni i verski centri svake opštine, dobijaju čak monumentalne oblike i bogatu skulptoralnu, često figuralnu, dekoraciju. Izvesna popustljivost rimskih upravljača od sredine II veka, kao posledica ustaničkih akcija porobljenih naroda Istoka, doprinela je da se jevrejski živalj i ekonomski malo stabilizuje.

Jevrejska dijaspora imala je specifične političke, ekonomske i kulturne uslove života. U vreme helenizma daleko veći broj Jevreja živeo je u Egiptu, u Vaviloniji (pod persijskom vlašću) i u Maloj Aziji, nego u samoj Palestini, što je bila posledica nasilnog raseljavanja. Aleksandrija je postala centar najživlje kulturne delatnosti i za Jevreje. Pred opasnošću od asimiliranja sa paganskom okolinom, kao što je bio slučaj i ranije u Vaviloniji, Jevreji su našli izlaz u prihvatanju izvesnih spoljnih oblika društvenog i kulturnog života helenističkih krugova, ali uz očuvanje suštine i tradicionalnih korena sopstvene kulture koju su razvili do visokog stepena.

U intelektualnim krugovima aleksandrijskih Jevreja postojala je težnja da se parira obrazovanim grčkim vladajućim krugovima sopstvenim tekovinama. Helenizatori su postepeno saznavali da Jevreji nisu primitivni varvari, za kakve su ih smatrali, već narod koji ima svoju staru književnost, svoje filozofske spise, neobično razvijeno zakonodavstvo, ali i narod čudnih običaja jer ne pravi likove svog boga. Prevođenje Petoknjžja — *Tore* — na grčki, u III v. pre n. e., doprinelo je širenju Mojsijeve vere u helenističkom svetu i uopšte popularisanju monoteističke ideje.

Period vizantijske vlasti u Palestini, od IV do VII veka, učvrstio je većinu elemenata helenističke kulture, ali orijentalni duh i dalje dominira. Presudnu ulogu za Palestinu imalo je proglašenje hrišćanstva za zvaničnu veru vizantijskog carstva u vreme cara Konstantina, jer je to donelo jevrejskom narodu nove progone i raseljavanja, izazvalo oružane pobune i represalije. Ipak, u zabačenim gradovima i selima nisu u potpunosti sprovedeni Teodosijevi i Justinijanovi strogi antijevrejski zakoni. To potvrđuju arheološka iskopavanja brojnih ostataka sinagoga iz vizantijskog perioda koje su imale, istina, mnogo skromnije fasade od onih iz prethodnog perioda, ali su bile ukrašene podnim mozaicima koji spadaju u najznačajnije spomenike jevrejske umetnosti sa figuralnom tematikom. Preplitanje idejnih, ikonografskih i stilskih oblika paganske, jevrejske i ranohrišćanske umetnosti odlika je jevrejskih spomenika vizantijskog perioda.

*

Više nego u bilo kojoj drugoj zemlji antičkog sveta, u Palestini se kulturni život odvijao u strogoj zavisnosti od verskih propisa sadržanih u Tori. Pod vidom verskih propisa ustvari je regulisan društveni, ekonomski i kulturni život jevrejskog naroda. U ocenjivanju karaktera tih propisa treba uzeti u obzir da je tekst Tore dovršen verovatno još u VII v. pre n. e.

Tora obiluje opisima podizanja i umetničkog ukrašavanja prvog pustinjskog hrama i kulturnih predmeta za jevrejske verske obrede. Ali ujedno sadrži i propise za umetničke stvaraoce, koji su postali sudbonosni za umetničko stvaralaštvo Jevreja svih vremena i otvorili put beskrajnim raspravljanjima i tumačenjima tih propisa. Radi se o propisima koji zabranjuju figuralne predstave:

»Ne gradi sebi lika rezana niti kakve slike od onoga što je gore na nebu, ili dolje na zemlji, ili u vodi ispod zemlje. Nemoj im se klanjati niti im služiti...« (Izlazak, 20, 4—5)

»Ne gradite uza me bogova srebrnijeh, ni bogova zlatnijeh ne gradite sebi.« (Izlazak, 20, 23)

»Nemojte graditi sebi idola ni likova rezanijeh, niti stupova podižite, ni kamenja sa slikama mečite u svojoj zemlji da mu se klanjate...« (Levitska, 26, 1)

Slične zabrane se ponavljaju i u V knjizi Mojsijevoj.

Na prvi pogled ovo je formulacija apsolutne zabrane figuralnih predstava. Od umetnika i poručioaca je zavisilo da li će se toga pridržavati ili ne, odnosno da li će doći u sukob sa propisima Tore koji su imali snagu zakona.

Postavlja se pitanje koji su razlozi naveli stare jevrejske zakonodavce da tako strogo i isključivo odrede propise o odnosu čoveka prema jedinom bogu. Ti propisi i njihova nepopustljiva strogost izgledaju neobično kad se posmatraju u relativnom kontekstu religija tog vremena. Ali, u svetlosti istorijskih uslova razvitka jevrejskog naroda u sklopu naroda Bliskog istoka, imajući u vidu specifične oblike i tok njegovog nacionalnog oformljenja u kome su nacionalna i verska pripadnost činile nerazdvojnu celinu, propisi o zabrani stvaranja lika božjeg i predstava živih bića postaju jasniji i razumljiviji. Njihov isključivi cilj bio je očuvanje čistote monoteizma koji je proglašen za osnovu jevrejstva, a u uslovima paganskog zaokruženja sa bezbrojnim atraktivnim ili zastrašujućim predstavama moćnih božanstava svih oblika, koje su mogle da utiču na psihu i opredeljenje čoveka kao etničke jedinice. Znači, propisi su imali društveno-etničku bazu.

Nemoguća je bila, međutim, potpuna izolacija jevrejskog naroda od paganske okoline. Ni kod samih Jevreja nisu mogli biti sasvim iskorenjeni ostaci osobina i shvatanja nomadskih pustinjaških litalica, kojima su nebeska tela bila putokaz, a prirodne pojave imale

simbolično značenje. Sujeverje je imalo dubokog korena kod svih istočnih naroda, bez izuzetka. U jevrejskoj umetnosti svih perioda nalazimo male figurine idola i amulete koji su stavljeni u grobove kraj pokojnika, držani u kući ili čak nošeni uza se, verovatno krišom. Jevrejima koji su držali takve idole i amulete to nije nimalo smetalo da sebe smatraju odanim veri u jednog boga i time dobrim rodoljubima. Poznat je slučaj da je kod jedne grupe poginulih ustanika u doba Makabejaca nađen kod svakog vojnika po neki amulet, pa su morali da budu sahranjeni uz posebne obrede za očišćenje od grehova (II Mak. XII, 40—46), iako se nije moglo sumnjati u njihovu odanost narodu jer su se digli u borbu protiv paganskih osvajača.

Izolovanje od okolnih naroda nije bilo moguće iz dva razloga: ili je neko od suseda bio osvajač i gospodario nad Palestinom, ili je, u vreme nezavisnosti, neminovno dolazilo do trgovačkih i kulturnih veza sa susednim zemljama. Obimni arheološki nalazi na tlu Palestine umetničkih predmeta direktnog importa ili podražavanja importovanih predmeta, figuralnih i nefiguralnih, potvrđuju održavanje takvih veza. Čuvari nacionalnih tradicija i verskih propisa mogli su samo, sa više ili manje uspeha, da protestuju, da kažnjavaju i da sprečavaju takve pojave.

Ako sve ove pojave možemo smatrati »ilegalnom« infiltracijom stranog uticaja ili otpadništvom onih koji su takve umetničke predmete nabavljali ili stvarali, kako onda protumačiti figuralne predstave na žarištima jevrejske religije i nacionalne svesti — na sinagogama i javnim opštinskim zgradama, pa čak i na grobovima samih jevrejskih verskih starešina — rabina i patrijaraha?

Početak odgovora možemo naći još u duhu starog jevrejskog zakonodavstva koje je vodilo računa o realnim uslovima života. Najvažniji tumači tih zakona bili su *sofrim* — učenjaci, učitelji, rabini, — ljudi iz naroda i bliski njegovim shvatanjima i životnim potrebama, obično jako prosveteni, a često i dobri poznavaoi kulture susednih naroda, naročito rabini jevrejskih zajednica u dijaspori. Oni su bili ti koji su kroz dugi niz vekova sprovodili obavezno opismenjavanje vernika i objašnjavanje, razrađivanje i dopunjavanje propisa Tore, sve dok nije završen proces pisanja Talmuda (u IV v. n. e.). Oni su mogli znati, u kontaktu sa drugim narodima, naročito u grčko-rimskom periodu, kolika je snaga umetničkog stvaralaštva, a posebno snaga uticaja vizuelnih, figuralnih predstava na čovekovu psihu, i kolika je njena uloga u negovanju i očuvanju nacionalnih tradicija. Trebalo je naći kompromis, ili bolje, pravo tumačenje zabrane figuralnih predstava i ono je, slobodno formulisano, nađeno u sledećem stavu: ne stvarati likove koji služe idolopoklonstvu, ne stvarati likove koji veličaju čoveka kao pojedinca, jer su svi ljudi jednaki i mali pred bogom, ne stvarati lik boga — ali se zato može prikazati volja božja; mogu se ukrašavati sinagoge i kuće prikazom događaja koji su se zbili po volji božjoj i svim onim motivima i figurama koji deluju kao prikladni ornamenat, bez opasnosti da služe

idolopoklonstvu; mogu se takođe rezati pečati, toliko uobičajeni i neophodni u vreme naglog razvijanja trgovine, ali samo oni pečati koji pri otisku daju udubljene figure, jer na taj način one ne mogu služiti kao idoli.

To bi bila suština zvaničnih odobrenja koja su, razbacana, nađena u starim rabinskim tekstovima, a čiji rezultat su bogate figuralne slikarske, muzivne i skulptoralne dekoracije sinagoga i grobnica koje su otkrivene, i iluminiranih rukopisa, o kojima — za period njihovog nastajanja, na prelazu iz stare u novu eru — imamo za sada, nažalost, samo tragove u staroj literaturi.

U Palestinskom Talmudu (Avoda Zara 42 d, 34) nailazimo na sledeći tekst:

»U dane rabi Johanana počeli su ih (figure) slikati na zidovima, a on im to nije zabranjivao.«

Rabi Johanana je živeo prvo u Seforisu, zatim u Tiberiji i umro oko 279. godine n. e. Pošto se rabini nisu brinuli tako mnogo za dekorisanje profanih zgrada, očigledno se pomenuti citat odnosi na zidove sinagoga.

Drugi fragment iz Palestinskog Talmuda (Avoda Zara, 41d I, 37—42a, I. 7), koji se čuva u Državnoj biblioteci u Lenjingradu, glasi:

»U dane rabi Abuna počeli su da izrađuju slike u mozaiku, a on ih u tome nije odvrtao.«

Lenjingradski rukopis je prepis Palestinskog talmuda, izrađen u IX veku i sadrži ovaj odeljak o rabi Abuni i mozaiku, koji je u kasnijim prepisima Talmuda izbacivan, jer se nije znalo o čemu je reč. U originalnom tekstu na aramejskom jeziku za reč mozaik je upotrebljen grčki termin *psefos*. I ovde se to može odnositi samo na sinagoge, a ne na kuće za stanovanje. Rabi Abuna je živeo u prvoj polovini IV veka n. e.

U jednoj parafrazi Levitske knjige (III knjige Mojsijeve), u Pseudo-Jonatanu, kaže se:

»A kamen (slikama) ukrašen, nemojte držati u svojoj zemlji. Ali možete staviti mozaik, na kome su figure i slike, na podove svojih hramova, ali ne da se nad njim klanjate...« (Vavilonski Talmud, Megila, 22b)

Hananiji, sinu patrijarha Gamalijela II, pripisuju se ove reči:

»Članovi doma mog oca imali su pečat na kome su se nalazili ljudski likovi.« (Tosefta Avoda Zara 5, 2)

Ima tekstova koji pominju samo delimične dozvole za figuralne predstave. U Vavilonskom Talmudu pripisuje se rabinu Šešetu sledeće:

»Sve figure su dozvoljene, sem ljudskih.« (Avoda Zara 42b)

U Talmudu se pominju i sledeće reči Eleazara ben Zadoka (oko 100. godine n. e.):

»Svakojake figure su postojale u Jerusalimu, sem ljudskih figura.« (Tosefta Avoda Zara 5, 2)

Koliko su već i jevrejski sveštenici navikli na figuralne predstave, govori i sledeća anegdota: kada su patrijarha Gamalijela II upitali u Akri kako može da se kupa kraj statue Afrodite, on je odgovorio da je Afrodita došla k njemu, a ne on k njoj. (Avoda Zara 44b)

Unuk Gamalijela II, patrijarh Juda I, koji je živeo u II veku, izjavio je čak da statue lažnih božanstava nisu zabranjene, čim nisu predmet obožavanja (Avoda Zara, 52).

Naravno, ne može se svim rabinima i patrijarsima pripisati takav stav, pogotovo ne na teritoriji same Judeje, gde je zbog blizine hrama i ekstremističkih stranaka, u prvom redu Zelota, zabrana figuralnih predstava bila mnogo strožije primenjivana nego u ostalim delovima Palestine, na primer u Galileji, ili u dijaspori — vavilonskoj, maloazijskoj i egipatskoj.

Pitanje tolerisanja izrade umetničkih predmeta sa ljudskim likom ima pored nacionalno-verskog i čisto ekonomski aspekt, o čemu takođe ima jasnih pomena u starijim jevrejskim propisima. Raseljavanje jevrejskog stanovništva posle ugušivanja narodnih ustanaka iz I i II veka n. e. imalo je za posledicu i duboke promene u ekonomskim uslovima života kako gradskog tako i seoskog jevrejskog stanovništva koje je često bilo manjinsko u odnosu na ostalo stanovništvo. Trebalo je rešiti čitav niz problema proizašlih iz svakodnevnog kontakta Jevreja i pagana. Među njima je važno mesto zauzimalo i pitanje rada jevrejskih zanatlija i umetnika, koji su često bili prinuđeni, zbog svoje egzistencije, da izrađuju porudžbine za pagane. Sem posuda od keramike i stakla, drvenog nameštaja, tkanina, tepiha, ukrasa od zlata i srebra, jevrejski majstori su često dolazili u priliku da izrađuju predmete za koje su znali da će biti upotrebljeni za paganske rituale — to su bili razni ukrasi za idole, pa čak i sami idoli u obliku raznih figura. Jevrejske narodne vođe su morale kroz propise da nađu izlaza iz ovakvog stanja. Prvi propis u vezi ovih izradevina pripisuje se rabinu Eliezeru, koji je živeo u Ludu, početkom II veka n. e.:

»Neka niko ne čini ukrase za idole: ogrlice ili minduše, ili prstenje.« Zatim dodaje: *»Ako je za prodaju, to je dozvoljeno.«* (Mišna Avoda Zara, II, 8).

Kakav je odnos imao jevrejski majstor prema figurinama idola koje je izrađivao za nejevrejske naručioce, najbolje se vidi iz jedne hagadične priče, u kojoj se daje dijalog između majstora i naručioca. Majstor pita naručioca: *»Od kakve je koristi to za tebe? Ne može da*

vidi ili čuje, da jede ili pije, da čini dobro ili zlo, niti može da govori.« A kad ga naručilac za uzvrat pita: »Ako to nema koristi, zašto ga izrađuješ?«, majstor mu odgovara: »Od toga se izdržavam.«

Jonatanu ben Geršomu ben Manaseju se pripisuju sledeće reči: »U našoj porodici postoji tradicionalna poslovice: »Održavaj svoj život (makar) izrađujući idole, ali nemoj zavisiti od milostinje.« (Palestinski Talmud, Berahot IX, 2; Baba Batra 110 a).

Pisani podaci o jevrejskim majstorima koji su izrađivali paganske idole i ukrase za njih, sasvim su u skladu sa arheološkim nalazima.

Za jednu vrstu figura postojala je potpuna zabrana od strane svih autora propisa, čak i onih najliberalnijih — a to su figure koje drže u ruci štap, pticu, kuglu, mač, krunu ili zmiju, zato što se sve to smatra atributom statua rimskih imperatora (Vavilonski Talmud, Avoda Zara 3a, 5a, 40b). Za Jevreje nije bilo većeg skrnavljenja boga od pripisivanja božanskih svojstava nekom čoveku, a u helenističkom svetu su kraljevi bili otelovljenje božanske moći. Poznato je da su makedonske i rimske vojske po svim okupiranim oblastima nosile, kao prvi i najvažniji znak svoje vlasti, lik kralja ili cara kao statuu. ili njegov amblem i lik na zastavi i terale stanovništvo da im se klanja.

Josif Flavije (*Judejski rat*, II, 9, 2) opisuje kako su se ljudi pobunili protiv isticanja kraljevih likova i vojnih zastava u Judeji, posebno u Jerusalimu. Stoga, kad su želele da izbegnu sukobe sa stanovništvom, rimske legije su skidale sa svojih zastava carev lik i druge figuradne predstave dok su prolazile kroz Judeju (*Starine*, XVIII, V, 3). Novac koji su rimski prokurator kovali za optičaj u samoj Judeji nije imao carev lik. Poznati novac sa natpisom *JUDAEA CAPTA* i figurom skrušene Jevrejke, bio je u optičaju samo u drugim delovima rimskog carstva.

Ikonoklastični pokreti među samim Jevrejima koji su povremeno uzimali širokog zamaha pod vođstvom ekstremnih tradicionalista, ostavili su dubok trag na jevrejsku umetnost. Skoro sve figuradne predstave na fasadama, zidovima i podovima sinagoga odvaljivane su, sa izuzetkom onih sinagoga koje su usled zemljotresa (Korazin, Bet Alfa), ili ratova (Dura Europos) bile srušene i njihova dekoracija delimično sačuvana pod gomilama ruševina. Nema sumnje da su ikonoklasti bili Jevreji u većini slučajeva, jer su jevrejski natpisi i predstave jevrejskih simbola ostajali netaknuti, moglo bi se čak reći brižljivo zaobiđeni prilikom uništavanja svih figuradnih predstava. To je bio obračun onih koji su sebe smatrali »pravovernima« sa onima koje su proglasili izdajicama vere i naroda.

Najaktivniji ikonoklasti bili su zeloti. Kada su za vreme judejskog rata (66—70. g.) jedno vreme imali vlast u svojim rukama, uništavali su sve skulpture. Josif Flavije, koji je od zelota postavljen za glavnokomandujućeg u Galileji, opisuje u svojoj autobiografiji (*Vita*, XII) kako je kao prvu akciju naredio rušenje palate Iroda Antipe u Tiberiji, jer je bila ukrašena figurama životinja.

U delima stare jevrejske umetnosti odražava se radoznala orijentalna mašta njihovih stvaralaca — njihova meditativna priroda, neodoljiva potreba za afirmisanjem etničkih i verskih stremljenja, duboka povezanost za zemlju i životne manifestacije na njoj, zainteresovanost za zbivanja u širokim nebeskim prostranstvima, ljubav za sklad boja i jasnost izraza. Činjenica što, u celini, preovlađuju floralni i geometrijski motivi, ne umanjuje tačnost prethodne konstatacije, jer su spomenici sa figuralnom tematikom iznenađujuće brojni. Ni izvesna ograničenost oblika likovnog izražavanja, na primer izbegavanje pune plastike i portreta, ne pobija gornje navode.

Predstave živih bića, uglavnom u reljefu, mozaiku, freskama i gliptici, date su u realnim oblicima, ali se ponekad javljaju i u paganskim hibridnim varijantama. Od ljudskih likova prikazane su figure ljudi iz naroda, ličnosti iz jevrejske religije i istorije i paganske figure. Sem figurina idola i predstava na amuletima, sve figure ljudi imaju ilustrativan karakter. One ilustruju neki pojam, ideju, simbol, određenu istorijsku ili legendarnu ličnost, bez težnje da predstava bude otelovljenje tog pojma, ideje ili ličnosti. One su samo vizuelni izraz, a ne suštinska transformacija onoga što predstavljaju. Otud one nisu imale za cilj da izazivaju strahopoštovanje, niti su služile idolopoklonstvu, već naraciji i pouci, ukoliko su stvarane za kultne potrebe — ili samo kao dekoracija — za sve ostale namene. Zato je jevrejskim majstorima bilo dozvoljeno da izrađuju starozavetne scene, likove patrijaraha, verske simbole, pa čak i simboličnu ruku boga, na podu, tako da je svako po njima gazio.

Ljudske figure se pojavljuju najčešće u starozavetnim scenama. Bogato zidno slikarstvo sinagoge u Duri Europos iz sredine III veka n. e., svojom zrelošću i razvijenim ciklusima starozavetnih tema pokazuje da je jevrejska umetnost bila prva koja je iz tekstova Starog zaveta crpla inspiracije za likovno stvaralaštvo. To je sasvim normalan proces, jer je jevrejski umetnik bio najbliži izvoru likova i događaja iz istorije i tradicionalnih legendi svog naroda. Prikazujući prvi u slikarstvu starozavetne likove — a to nisu divinizirani već smrtni ljudi — on je kao uzor bez ustručavanja mogao da uzme žive likove iz svoje okoline. To se može utvrditi po mnogim elementima lokalnog kolorita, u prvom redu po odeći, bez obzira što su fizionomije manje-više tipiziranih crta i retko portretni shvaćene. U prikazivanju scena korišćeni su i pojedini konvencionalni orijentalni i helenistički predlošci, uz mnoga prilagođavanja tematici.

Vrlo su raznovrsne i predstave ljudskih likova u mitološkim i paganskim kompozicijama, nađenim u podnim mozaicima sinagoga i reljefima katakombi. Figure na amuletima su nepresušni izvor za studije ikonografskog sinkretizma na Bliskom istoku.

Životinje i ptice su omiljeni motiv na jevrejskim spomenicima. One nisu bile predmet obožavanja kao kod mnogih istočnih naroda, ali su neke od njih postale simboli određenih vrlina i pojmova, ili simboli izraelskih plemena.

Ono što je najinteresantnije, a ujedno i neobično u jevrejskoj umetnosti, jeste kombinovanje jevrejskih i paganskih motiva u skladnu i smišljenu kompozicionu celinu. Najčešće se pojavljuje po neka starozavetna scena uz krug zodijaka dopunjen predstavama godišnjih doba i neba, i polje sa predstavama jevrejskih verskih simbola. To je najviše i izazvalo protivrečna mišljenja o simboličnom značenju onih predstava koje su preuzete iz paganskih izvora. Dok se starozavetnim motivima i prikazu verskih simbola bez izuzetka pripisuju smišljeni didaktični značaj uz očuvanu jevrejsku simboliku, za paganske motive mnogi autori smatraju da su služili samo kao ornament, ili im obavezno daju novu simboliku prilagođenu judaizmu.

Pojedini stariji istraživači jevrejske umetnosti, koji su svoja zapažanja zasnivali samo na skulptoralnoj dekoraciji nekih galilejskih sinagoga, tumačili su pojavu paganskih figuralnih motiva kao »labaviji odnos« prema verskim propisima. Sem toga, glavni razlog prodora paganskih motiva u galilejske sinagoge našli su u ličnosti njihovih ktitora. Naime, postoji i mišljenje da su sinagoge u Galileji podigli neki rimski prokurator i da bi u određenom periodu miroljubivosti dali dokaza svoje blagonaklonosti prema Jevrejima koji, navodno zbog siromaštva, nisu mogli iz svojih sredstava da zidaju tako lepe građevine.

Taj argumenat je neodrživ iz dva razloga: prvo, u pisanim izvorima postoje podaci samo za tri rimska ktitora sinagoga (u Fokeji — Mala Azija, Akmoniji — Frigija i Kfar Nahumu — Galileja, za stariju građevinu), što je neznatan broj prema mnoštvu sinagoga u Palestini i istočnoj dijaspori. A drugo, kako se prvenstveno govori o galilejskim sinagogama, ne može se usvojiti tvrdnja o siromaštvu stanovništva. Period u kome su te sinagoge zidane (II i III vek) je uglavnom bio period mira, a plodna Galileja je mogla da osigura stanovništvu, koje se pretežno bavilo zemljoradnjom i stočarstvom, normalne uslove života. Čak i kad ne bi bilo tako povoljnih ekonomskih uslova, poznato je da su se i u najsiromašnijim zajednicama svih naroda, u kojima je religija igrala važnu ulogu, uvek mogla sakupiti sredstva za zidanje hrama, često nesrazmerno raskošnog prema skromnim stambenim naseljima u kojima su podizani. Prema tome, galilejske sinagoge nisu morale čekati paganske ktitore, ali su jevrejske opštine mogle zidati sinagoge prema planovima nejevrejskih arhitekata i prihvatiti pojedine elemente paganske dekoracije. Rabinima koji su stajali na čelu jevrejskih zajednica u Galileji u tom periodu najživljeg razvoja nacionalne misli, periodu u kome je cvetala jevrejska književnost i pisan tekst Talmuda — svakako se ne može pripisati »labav odnos« prema verskim propisima.

Ovom problemu treba prići iz aspekta objektivnih istorijskih činjenica. Ne bi trebalo insistirati ni na jednom kategoričkom tvrdjenju za ili protiv simboličnog značenja paganskih motiva u jevrejskoj umetnosti. Razlog za to jeste složenost i dugotrajnost najraznovrsnijih uticaja brojnih kultura i religija na jevrejsku kulturu i religiju, koji im nisu dozvolili da se potpuno oslobode izvesnih uko-

renjenih starih paganskih elemenata, niti sačuvaju od nekih novijih sinkretističkih uticaja. To, međutim, nije smanjivalo izvanrednu snagu jevrejskog monoteizma, koji se nije oslanjao na neke nepromenljive dogme, već se razvijao u skladu sa razvojem istorijskih zbivanja i filozofskih ideja starog sveta, tako da je u doba helenizma pojam Jahvea prerastao od nacionalnog u univerzalnog boga. Jevrejski umetnik je mogao prikazujući, na primer, nebeska tela — čak i u paganskim popularnim personifikacijama — da nađe opravdanje da i to spada u božja dela i da se stoga ne treba odreći lepote njihovog prikazivanja. Prema tome, didaktična vrednost se mogla naći ne samo u starozavetnim scenama, već i u onim paganskim motivima za koje se tvrdi da su služili samo kao ornament, ali ne treba negirati ni očuvane tragove paganskog simbolizma.

Skulptura u punoj plastici malo je zastupljena u jevrejskoj umetnosti. Ima za to više razloga. Jedan od glavnih impulsa za stvaranje skulpture u punoj plastici — kultne potrebe za predstavama bogova — u Mojsijevoj religiji nije postojao. Videli smo, dalje, da jevrejska religija nije dozvoljavala ni izuzetno veličanje smrtnih ljudi, te se nije razvio običaj postavljanja statua vladara ili drugih znamenitih ličnosti na javnim mestima. I najzad, usmeravajući ljudske vrline više u oblast duhovnih vrednosti, nisu se isticale i slavile fizičke lepote ljudskog tela, pa je stara jevrejska umetnost ostala lišena skulptura žena i muškaraca idealizovanih oblika, kojima se, na primer, ovekovečila grčka umetnost.

Pa ipak, ni u tom pogledu, pomanjkanje nije apsolutno. Ima nalaza pune plastike u dekoraciji sinagoga, uglavnom figura lavova; zatim portretne skulpture iz doba helenizirane irodovske dinastije, i brojnih malih figurina iz grobnica.

Portrete vladara irodovske dinastije takođe nalazimo utisnute na novcu iz I veka n. e.

Rezultati epigrafskih analiza daju nam i neke podatke, do sada vrlo malo obrađivane, o postojanju portretnog slikarstva i kod širih slojeva jevrejskog stanovništva u egipatskoj i azijskoj dijaspori, na primer u Fajumu i Palmiri, gde je preuzet paganski običaj izrade portreta pokojnika.

Jevrejska umetnost na tlu Palestine i istočne dijaspore nije stvorila neki isključivo svoj stil, ali su pojedine njene odlike vrlo specifične. Kad se izdvoje dela čiji su se stvaraoci potpuno asimilirali sa stranom okolinom, može se konstatovati da je jevrejski umetnik do najveće mere uskladio svoja umetnička htenja sa načinom i potrebama svoga života. Umetnik je mogao da stvara kao slobodna individua, izražavajući sopstvena estetska osećanja i religiozna i etnička shvatanja — u većem ili manjem skladu sa opštim shvatanjima svog vremena i svoje okoline, kroz primitivnije ili veštije oblike — a ne kao rob u službi dinastija i verskih organizacija, što je obično slučaj kod mnogih antičkih umetnosti. Otud je u staroj

jevrejskoj umetnosti teško naći više istih umetničkih dela, bilo da se radi o spomenicima arhitekture, skulpture, slikarstva ili umetničkog zanatstva. Svako delo se sa mnogo manjih ili većih svojstava razlikuje od drugog, čak i kad je namena ista. Nema kanoniziranih oblika, već samo utvrđene namene. To je možda dovelo do druge krajnosti: nije došlo do usavršavanja određenih izražajnih oblika, što se naročito vidi kod figuralnih predstava.

Mnoga dela stare jevrejske umetnosti odlikuje spoj orijentalnih i grčkih elemenata. Realizam oblika i pokreta figura, koji je prodro sa zapada, doprineo je da orijentalna dekorativnost, sklad boja i subtilna produhovljenost dođu na mnogim delima do punog izraza i da se ublaži omiljena orijentalna prenatrpanost i heraldičnost.

Ikonografski i stilski uticaji koji su prodirali iz Sirije, Persije, Egipta, Grčke i Rima, bili su u velikoj meri prilagođavani specifičnoj nameni pokretnog ili nepokretnog spomenika.

Ali, mnogi arhaični, rustični, tradicionalni oblici i odlike umetnosti širih slojeva jevrejskog gradskog i seoskog stanovništva, trajali su kao neprekinuta nit tokom čitavog helenističkog i ranovizantijskog perioda, naročito na mozaicima. To je doprinelo da su ti spomenici sačuvali svežinu narodnog stvaralaštva i nisu zasenjeni raskošnim delima rimske i vizantijske carske umetnosti na tlu Palestine.

Starozavetna tematika u sinagogalnom slikarstvu — preuzeta, po svemu sudeći, iz jevrejskog minijaturnog slikarstva na prelazu iz stare u novu eru — najvažniji je fenomen u jevrejskoj umetnosti uopšte. Važnost ove tematike je ne samo zbog njenog dalekosežnog uticaja na celokupnu hrišćansku umetnost, već zbog uloge umetnosti u jevrejskom društvu. Naime, primenjujući metod likovne kontinuelne naracije, birajući — što je posebno važno — teme sa moralnom poukom, služeći se čistim i jasnim kompozicionim i stilskim umetničkim sredstvima, stvarajući aktivan odnos između produhovljenih, frontalnih figura na slici i posmatrača koji treba da shvati pouku — ta je umetnost bila usredsređena ka negovanju ljudskih vrлина i etičkih vrednosti ovozemaljskog života. Po ovim tendencijama razlikuje se ta umetnost i od okolne paganske, koja je slavila moć bogova i njihovih kraljevskih predstavnika na zemlji, uz prikazivanje totalne potčinjenosti naroda, i od hrišćanske, koja je starozavetnim temama davala hrišćansku simboliku i eshatološko značenje.

Interesantna je i na prvi pogled neobična — do sada neobjašnjena — činjenica da su starozavetne teme, inače srazmerno česte u unutrašnjoj dekoraciji sinagoga, ostavile malo traga u sepulkralnoj umetnosti starih Jevreja. Razlog se može naći samo u tome, što su starozavetne teme prikazivane isključivo sa narativno-didaktičnim tendencijama, namenjene živim vernicima, a ne sa eshatološkom simbolikom u okviru kulta pokojnika, koji je i kod pagana i kod hrišćana bio mnogo razvijeniji nego kod Jevreja.

*

Dok je stara jevrejska književnost dostigla vrhunske domete, umetnost ih, zbog veće zavisnosti od ekonomske baze i opštih društvenih prilika posle raseljavanja, nije mogla dostići. Međutim, svežina umetničkog izraza koja prati, često vrlo naivne, rustične, nekanonizirane predstave, realistično prenošenje elemenata iz svakodnevnog života, ali sa emotivnim odnosom prema njima, svojstveno orijentalnom ekspresionizmu, didaktična komponenta koja je često vidljiva — glavni su kvaliteti te stare umetnosti. Njene objektivne vrednosti nameću potrebu da joj se da odgovarajuće mesto u opštoj istoriji umetnosti, posebno zato što je imala odjeka u drugim umetnostima. Njen uticaj na ranohrišćansku umetnost postao je očigledan posle niza arheoloških otkrića na Bliskom istoku.

Treba dodati da riznica stare jevrejske hagadične, apokrifne, apokaliptične, istorijske i talmudske književnosti još uvek nije iskorišćena za ikonografske studije o jevrejskoj umetnosti, a u njoj treba tražiti odgonetku za mnoge tematske i kompozicione probleme pred kojima stoje istoričari ne samo jevrejske, već i ranohrišćanske umetnosti.

L I T E R A T U R A :

Avi-Yonah, M., *Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods*, QDAP, Vol. X, No. 2—3 (1942) 105—151; Vol. XIII (1948) 128—165; Vol. XIV (1950) 49—80, Jerusalem.

Avi-Yonah, M., *Oriental Art in Roman Palestine*, Roma 1961.

Avi-Yonah, M., *L'Hellenisme Juif*, referat na III kongresu AICA, Jerusalem 1963.

Bamberger, H., *Das Porträt des Juden in der Bildenden Kunst*, Judaica VIII, 1952, 22—33.

Frey, J. B., *La Question des images chez les Juifs à la lumière des récentes découvertes*, Biblica XV, 1934, 265—300.

Goodenough, E. E., *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. I—XII, New York 1953—1965.

Grabar, A., *Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien*, Cahiers archéologiques XI (1960) 41—71; XII (1962) 115—152, Paris.

Grabar, A., *Le Thème religieux des frèssques de la synagogue de Doura (245—256 après J. C.)*, Revue de l'histoire des religions, CXXIII, 1941, 143—192; CXXIV, 1941, 5—35.

Kraeling, C. H., *The Excavations at Dura Europos, The Synagogue*, Final Report VIII, Part I, New Haven 1956.

Meyer, R., *Die Figurendarstellung in der Kunst des späthellenistischen Judentums*, Judaica V, 1949, 1—40.

Naményi, E., *L'Esprit de l'art Juif*, Paris 1957.

Rosénau, H., *Problems of Jewish Iconography*, Gazette des beaux-arts, Paris, juillet-août, 1960, 5—18.

Urbach, E. E., *The Rabbinical Laws of Idolatry in the Second and Third Centuries in the Light of Archaeological and Historical Facts*, IEJ, Vol. 9, No. 3, 149—165; Vol. 4, 229—245, Jerusalem 1959.

IZ RESPONZA JOSEFA ALMOZNINA
beogradskog rabina koji je živeo u drugoj polovini XVII veka

Uspomeni dr O. Munelesa

I

Istoriografija Jevreja u jugoslovenskim zemljama dala je za poslednjih šest decenija, a naročito u periodu između dva svetska rata nekoliko izvanredno dragocenih priloga poznavanju prošlosti jevrejskih zajednica u nekim krajevima (Bosna i Hercegovina) i gradovima (Zagreb, Dubrovnik, Beograd, Novi Sad) među kojima se ističu naročito radovi I. Alkalaja, H. Gelba, D. Ginsberga, L. Glesingera, M. Levija, G. Novaka, L. Šika, I. Šlanga, G. Švarca i J. Tadića. Posle 1945. godine u većem broju manjih studija-članaka osvetljeno je najčešće doba stradanja i borbe 1941—45 (vidi dosadašnje tomove »Jevrejskog almanaha«), ali su pojedini autori dali važne doprinose boljem poznavanju i nekih starijih perioda naše prošlosti. Dalja obrada građe koja je delimično već prikupljena ali većim delom još uvek razasuta po brojnim arhivima, a posebno jedna obuhvatnija, kompletna istorija jugoslovenskog jevrejstva koja još uvek čeka na svoje ostvarenje, moraće neizostavno da posveti još više pažnje nekim epohama i ličnostima koje su zaslužile da uđu i u opštu istoriju jugoslovenskih naroda i jevrejskog naroda kao celine. Rabinska srednjevekovna škola u Ohridu, cvetajuće opštine u nekim gradovima Slovenije i Istre — da napomenemo samo neka od ovih poglavlja — zaslužuju da budu iscrpno ispitana i publikovana odn. ponovo učinjena pristupačna čitaocima, tim pre što su kod nas gotovo zanemarena. Međutim, i teme koje su već bile predmet istraživanja, kao npr. prošlost jevrejskog življa u Beogradu (I. Šlang), samo su dotaknute i zahtevaju daleko detaljnije studije.

Mi smo u jednom našem ranijem radu o Josefu Ibn Danonu (Jevrejski almanah 1959/60. god.), posvećenom ličnosti i burnoj biografiji ovog beogradskog teologa i pisca s kraja XVII veka, pokušali

da ukažemo na bogatstvo verskog i kulturnog života jevrejske zajednice u Beogradu u decenijama pre njegovog prvog osvajanja iz ruku Turaka. U tom smo članku pomenuli i poznatog rabina Josefa Almoznina, naučnika čije su ime i dela zabeleženi u svim većim istorijama i enciklopedijama jevrejskog naroda. Ovog puta naša je namera da prikazemo jedno od njegovih dela koje je, i pored svog izvanrednog značaja, ostalo kod nas nepoznato i neobrađeno — zbirku njegovih responza, odnosno drugi deo njegove knjige »Svedočanstvo Josifu«, koje je štampano tek nekoliko desetina godina posle njegove smrti.

Opisujući beogradsku rabinsku školu XVII veka Ignat Šlang je u svojoj monografiji *Jevreji u Beogradu* samo ovlaš, pored briljantnih figura kao što je bio rabin Simha Koen, istakao i Josefa Almoznina, dok smo mi u našem pomenutom radu o Josefu Ibn Danonu pokušali o njemu da iznesemo više biografskih podataka. U toku dva studijska boravka u Pragu i rada u prebogatoj arhivskoj riznici Jevrejskog muzeja tog grada, u kojoj su koncentrisani gotovo svi sačuvani dokumenti iz jevrejskih opština Češke i Moravske, mi smo se bezuspešno trudili da uđemo u trag novim podacima koji bi dopunili životopis Almoznina, naročito onaj neposredno pred njegovu smrt u Nikolsburgu (Mikulovu) u Moravskoj. Sasvim nedovoljno poznavanje hebrejskog jezika, s jedne strane, i nemogućnost korišćenja nekih drugih dela (npr. *La famille Almoznino* E. Carmolyja) koja nismo mogli da pronađemo u bibliotekama koje su nam bile pristupačne, prisilili su nas da se i sada ograničimo u prvom redu na one podatke koji su nam delimično bili poznati već pri objavljivanju rada o Ibn Danonu. Oni se uglavnom zasnivaju na studiji D. Kaufmana o Ibn Danonu i na nekim enciklopedijskim člancima.

II

Josef Almoznino bio je potomak porodice koja vodi poreklo iz Saragose u Španiji. Ova porodica dala je nekoliko značajnih rabina i naučnika. Dok, prema jednom tumačenju, ime Almoznino može da se dovede u vezu s mestom Al-mazan u — tada mavarskoj — Kastiliji, drugi smatraju da je ono nastalo od arapske reči govornik. Josefov ded Moše ben Baruh je sredinom XVI veka bio rabin u Solunu i pisac većeg broja tulumudističkih, filozofskih, pa čak i astronomskih dela, kao i responza. Njegova je knjiga u slavu Carigrada prevedena i u Španiji. I njegov sin Simon je ušao u istoriju rabinske literature. Dok je on živeo u Solunu, njegov brat Moše, otac Josefa, izgleda da je živeo u Jerusalimu.

Josef se rodio 1642. (prema nekim podacima u literaturi 1637., što je manje verovatno). Imao je svega 22 godine kada je kao rabin došao na čelo beogradske jevrejske opštine, nasledivši na toj visokoj dužnosti rano umrlog, ali već proslavljenog rabina Simhu ben Geršona Koena, koji mu je u mladosti bio učitelj, a kasnije postao i tast. Verovatno su Josefov mladalački entuzijazam kao i majstorsko poz-

navanje Biblije i celokupne biblijske literature, koji su ga dovodili do granica dopuštenih sloboda u interpretaciji ovih tekstova — izazvali kod jednog dela njegovih savremenika podozrenje i zavist, pa čak i neprijateljstvo. Josef je jednom prilikom bio optužen zbog nedopuštenog tumačenja jednog mesta u Bibliji, ali je, zahvaljujući uvidavnosti rabina Efraima Koena, koji je kao arbitar pozvan iz Budima, spor smiren. Josef se prethodno objasnio i sa svojim tužiocem.

Almoznino je ubrzo stekao međunarodnu reputaciju talmudističkog stručnjaka. O tome svedoče i njegove responze koje su već tada želele da izdaju neke carigradske mecene. Njegov sekretar Josef Ibn Danon pomogao je u objavljivanju velike prepiske i administracije i marljivo beležio njegove brojne prigodne govore, između ostalih i oko 400 komemorativnih prilikom smrti jevrejskih naučnika i drugih istaknutih ličnosti. Oko 1686. godine Almoznino je pristupio pripremanju svojih responza za štampu, pošto je za to dobio odobrenje rabinata u Solunu i Carigradu. One su, međutim, objavljene tek nekoliko decenija kasnije, jer je Beograd i njegovu jevrejsku zajednicu u međuvremenu zadesila teška katastrofa u kojoj su uništena materijalna i kulturna dobra jevrejske zajednice, uključujući tu i sve Almozninove rukopise. Pravim čudom spasene su samo njegove responze: turski vojnici koji su ih oteli prodali su ih putujućih starijarima i tako su dospeli do Carigrada gde su ih slučajno otkrili Josefovi sinovi koji su se sa svojom majkom posle boravka u Moravskoj i očeve smrti preselili u Carigrad. Zahvaljujući mecenama koji su još ranije pokazali interesovanje za ovo delo, prvi tom objavljen je 1711. godine, a drugi 22 godine kasnije, oba u Carigradu, sa ukupno više od stotinu responza.

Beogradski Jevreji bili su žrtva austro-nemačkog napredovanja prema jugu. Godine 1686. Turcima su preoteli Budim — što je predstavljalo i kraj budimske jevrejske opštine. Dalja posledica turskog poraza pod Bečom je bio pad Beograda 1688. godine. Kada su trupe princa Maksa Emanuela, posle višenedeljne krvave opsade, 6. septembra osvojile ovaj grad, njegovi vojnici, pobesneli zbog teških gubitaka, nisu se svetili samo pokoljem Turaka nego i razaranjem jevrejskih domova i ustanova, pljačkom i odvođenjem u roblje jevrejskih porodica, među kojim su bili i Almoznino, njegova žena Lea i tri sina: Simha, Isak i Juda.

Kolona jevrejskih zarobljenika kretala se prema severu. Jedan deo ovih paćenika zadržan je u Osijeku, dok su drugi pošli dalje preko mađarske teritorije do Moravske. Kao što su osvajači Beograda i očekivali, mnoge od jevrejskih zarobljenika oslobodile su na tom putu jevrejske opštine plativši za njih otkupninu. Porodica Almoznino je na kraju stigla iscrpljena u jednu od većih moravskih opština u Mikulov, za koji D. Kaufman kaže da je bila poznata kao predstraža tih opština i gostoljubivo, na žrtve spremno, utočište izbeglica. Ovde se Josef odmah posvetio pokušajima da pokrene sve što je moguće za pomoć nekadašnjim opštinarima, ali ga je u tome već sledeće, 1689. godine, prekinula smrt. Sahranjen je na groblju u Mikulovu.

III

Zbirka responza Josefa Almoznina o kojoj sada želimo da govorimo ima naslov »Edut bijehosef«^{*)} što na hebrejskom znači »Svedočanstvo Josifu«, a odnosi se na citat »i dao je svedočanstvo (obećanje — prim. Z. L.) Josifu« iz Psalma 81, 6, koji na tom mestu govori o tome da je bog obećao Josifu da će narod izrailjski biti izbavljen iz zemlje misirske. Naslov koji su izadavači Almozninovih responzi uzeli za ovu zbirku nema, međutim, tematske veze sa citatom iz tog psalma, nego samo sa imenom Josifovim. U starijoj hebrejskoj literaturi bio je čest običaj da se sam naslov dela poveže sa imenom autora, ali i sa istoimenom ličnosti iz biblijske literature. Isti naslov koji je dobila Almozninova zbirka ima još čitav niz drugih dela jevrejskih autora od XV do XIX veka. Dalje se u naslovu kaže da je to »drugi deo responza koje je dao savršeni mudrac, izvanredni sudija, rabin širokog znanja Josef Almoznino, predsedavajući suda (to se odnosi na jevrejski verski sud — prim. Z. L.) i starešina učilišta svete opštine u Beogradu.« — Štampano u Istanbulu, pod vladavinom našeg gospodina, kralja, Sultana Ahmeta, godine 1733., u štampariji rabi Jone (ovde kao i na većini drugih mesta *rabi* se upotrebljava kao oznaka za gospodina a ne za rabina) sina rabi-Jakova.

Knjiga počinje predgovorom samog autora, Josefa Almoznina, koji je preštampan iz prvog toma, a zatim sledi predgovor njegovog sina Isaka, koji je rukopis sačuvao.

Nadamo se da ćemo uskoro biti u mogućnosti da objavimo i izvod iz ovih predgovora, tim pre što u prvom ima dosta podataka biografskog karaktera. Prilikom boravka u Pragu mi smo uspeli da obezbedimo samo ekscerpt, odnosno delimični prevod nekih delova ove knjige, ali ne i predgovora. Za tekst koji koristimo u ovom radu dugujemo zahvalnost i najdublje poštovanje — u međuvremenu umrlom — dr Oti Munelesu iz praškog Državnog jevrejskog muzeja. Dr O. Muneles, istaknuti jevrejski istoričar, mada već u dubokoj starosti, slabog vida i opšte narušenog zdravlja još iz vremena kada je bio zatočen u logoru Terezin, nije žalio truda ni vremena da nam pomogne u »otkrivanju« Almozninovog dela za našu javnost. On je u tu svrhu izradio pomenute izvode i sa nama vrlo pažljivo proradio tekst responza.

Responza u ovom tomu ima ukupno 48, ali je obrađeno svega 42 razna predmeta, jer su neke responze posvećene istom sporu. Pri gruboj tematskoj podeli dobiva se sledeća slika: najviše pitanja u kojima je Almoznino trebalo da da talmudističku ekspertizu i donese presudu — a to i jeste smisao »responza« tj. odgovora, koje su vekovima morali da daju za to pozvani i dovoljno autoritativni jevrejski talmudistički stručnjaci, — odnosi se na sporove oko nasledstva (10), jevrejskog bračnog prava (8), na razna druga specifično verska pitanja kao što je ritualno klanje stoke i komentar nekih tekstova (8), na finansijska — naročito obaveze oko vraćanja pozajmica (7), trgovine (6),

^{*)} Identičan naslov ima još nekoliko dela jevrejskih autora, sve od XV do XIX veka.

stambena pitanja (3) i razna mišljenja oko plaćanja poreza, oslobađanja od ropstva itd. (3). Neke od responzi dodiruju istovremeno više ovih oblasti kao npr. trgovačke i finansijske, bračne i testamentarne običaje i propise.

Tekst je pisan u prvom licu na hebrejskom, ali se nalaze i pojedina mesta na ladinu. Od geografskih imena se, osim Beograda, pominju naši gradovi Sarajevo i Dubrovnik, a od stranih Budim, Solun, Sofija, Venecija, Jerusalim i Safed.

Smatramo da je interesantno da pomenemo lična i porodična imena koja se navode u ovim responzama. U mnogima od njih, lica se pojavljuju anonimno kao A, B, C, jer je autor iz nekog razloga izbegao da objavi ta imena, ili se nekih verovatno više nije ni sećao kada je zapisivao rasponze pošto nije mogao da pronađe sve svoje relevantne beleške (jedan deo njegove biblioteke u Beogradu uništio je veliki požar još pre nego što su austro-nemačke trupe osvojile taj grad i napravile pustoš u svim jevrejskim ustanovama i domovima). U nekim responzama akteri su nazvani samo ličnim imenima: Abraham, Jakov, Jehošua, Levi, Reuben, Samuel i Šimon. Druge upoznajemo potpunije. Nabrojaćemo, pre svega, imena rabina koje Almoznino navodi bilo kao učitelje i saradnike u svojim ekspertizama, bilo kao oponente ili kao autore presuda koje su donete u drugim gradovima, i to onim redom kojim se pojavljuju u ovoj zbirci:

Rabi Hajim Kohen

- „ Moše ben Johanatan Galanti
- „ Moše Benveniste
- „ Moše Ibn Đamil
- „ Šelomo Halevi (izaslanič iz Safeda)
- „ Jisrael Ahubi (iz Sofije)
- „ Simha Koen (iz Beograda)
- „ Šemuel Gaon (iz Beograda)
- „ Hananija Tajtacak (iz Beograda)
- „ Moše Galanti
- „ Mordehaj Halevi
- „ Abraham Brodo
- „ Moše Ibn Habib

Evo i ostalih imena, poređanih kako slede u responzama:

Jakov Faragi	Moše Franko
Moše Ben Eliezer	Daniel Kohen Šalom
Ješaja Perc	David Pardo (sva trojica iz Sarajeva)
Jishak Kurial	David Kanfos
Jakob Zabagi	Jichak Kanfos
Jishak i Rejna Hijun	Moše Hijun
(i ovo sedmoro iz Sarajeva)	
Jishak Kamfos	Abraham Pardo
Abraham Katan	

Kao što se iz ovog kratkog spiska vidi, neka porodična imena ovde pomenuta bila su dosta česta kod jugoslovenskih Sefarada i kasnije sve do naših dana.

IV

Od responza koje se nalaze u ovom tomu izabrali smo da prikažemo one koje su nam se činile posebno zanimljive ili pak tipične za problematiku koju je Almoznino morao da rešava.

Resp. br. 4 ima sasvim svetovni, trgovinsko-pravni karakter. Jedan trgovac iz Sarajeva poslao je preko svog poslovnog druga svom stalnom agentu u Dubrovniku robu i veću sumu novaca za zastupnika u Veneciji. Zbog interpolacije još jednog trgovačkog agenta u Dubrovniku, došlo je do »nepažnje« u slanju (ustvari, krijumčarenju) novca koji je trebalo da izbegne kontrolu carinskih vlasti u Veneciji. Taj drugi dubrovački agent stavio je, naime, novac (verovatno dukate) zajedno sa svojim u parče voska, ali o tom nije, kao što je inače bio običaj, obavestio vlasnika broda kojim je slao robu i pomenuti vosak. U Veneciji su carinici pronašli novac jer je bio sakriven u nedovoljnoj količini voska, pa je ovo parče bilo vrlo teško i izazvalo je podozrenje.

U presudi o odgovornosti za ovakav ishod posla, i nastalu štetu, Almoznino je ocenio da je krivica na partneru iz Sarajeva koji je primljeni novac i robu predao drugom dubrovačkom agentu, kao i na tom agentu, i da vlasnik ima pravo da od njih traži odštetu. Ovoj odluci prethodi vrlo zamršeno i dugo rašpravljjanje spora u kojem je kasnije doneta i kontroverzna odluka drugog konsultovanog rabina, Moše ben Johanana Galantija. Pošto je ovaj spor došao na arbitražu, može se pretpostaviti da ovakav način trgovanja i slanja novca tada nije bio neuobičajen niti »nezakonit«.

Resp. br. 10 spada u oblast jevrejskog bračnog prava. A (kako ga Almoznino naziva) žali se da mu je žena i posle 13 godina braka ostala bez poroda i nabraja neke ginekološke poremećaje koje je kod nje primetio. Pošto želi da ispuni »zapovest« stvaranja potomstva i da ne umre bez naslednika, hteo bi da uz ovu ženu uzme još jednu ili da se od prve razvede, sa njenim pristankom ili bez njega. Postavlja pitanje da li sme to da učini i da li u slučaju razvoda, pri vraćanju imovine koju mu je žena donela u miraz treba da joj isplati i neke dodatke koji su predviđeni bračnim ugovorom-ketubom.

Almoznino posle dužeg obrazloženja daje mišljenje da A. može da uzme još jednu ženu pored one koju već ima, a u slučaju razvoda ne mora da plati dodatke. Ekspertiza je osnažena tek ako se njom saglasi rabinat u Solunu.

Resp. br. 18 deluje po svojoj problematici sasvim savremeno. Neki A je B-u na određeno vreme dao u najam kuću, ali bi, pre nego što je prošao ugovoreni rok, hteo da proda ovu kuću nekome trećem licu. Pita da li sme da učini, ali — s druge strane — ako bi B svo-

jevoljno, pre isteka predviđenog roka, hteo da se iseli, tj. pre no što to A želi, morao bi da plati kiriju sve do roka predviđenog pri izdavanju kuće. Kao što se vidi, bila je predviđena zaštita obe zainteresovane strane!

Resp. br. 19 sadrži prikaz vrlo složenog trgovinskog spora između dva partnera, A i B. B je za račun obojice svršavao neke poslove sa turskom vojskom, putujući sa njenim trupama. Kad se posle dužeg vremena vratio i kada je trebalo da se izvrši obračun, došlo je između A i B do spora jer nisu mogli da se slože oko podele zarade. Spor je prvo iznet pred mesnog rabina, zatim i pred tursku gradsku upravu, a posle toga pred arbitra kojeg su obojica sporazumno izabrali. Ovaj je tražio da se zakletvom obavežu da će prihvatiti njegovu odluku ili, pored još nekih sankcija, platiti njemu u ime kazne 200 groša. Zavađeni partneri primili su ove uslove arbitra u blažoj formi, ali kad je on doneo odluku, A se smatrao oštećenim i nije hteo da je prihvati. Obraćajući se Almozninu, A navodi da sumnja da je B podmitio arbitra i pominje obaveštenja koja je o B dobio od predstojništva jevrejske opštine, prema kojima je B već ranije, prilikom nekih poslovnih pregovora, pokazao da nije solidaran.

Almoznino je doneo odluku u korist tužitelja, tj. partnera A.

Resp. br. 20 je najduža od responza u ovoj zbirci. To je i razumljivo, jer je njen predmet zamršen, odnosi se na nekoliko problema i na događaje koji su se odigrali u dužem rasponu vremena.

U uvodu ovoj responzi Almoznino govori o običaju ovog doba, da su, uprkos mirnim odnosima između Beča i Carigrada, vojnici obe države imali običaj da upadaju u sela na tuđoj teritoriji i bespravno zarobljavaju neke od njihovih stanovnika koje su zatim prodavali kao roblje. Takvo je nasilje bilo zabranjeno već i stoga što se želelo izbeći prisilno menjanje vere.

Desilo se ipak da su Turci na austrijskom, odnosno mađarskom području, odveli kao ropkinju nejevrejsku devojčicu od 7—8 godina i prodali je nekom Reubenu kod kojeg je i odrasla. Međutim, pronele su se nepotvrđene vesti da je ona sa Jevrejinom Simonom stupila u intimne odnose i čak rodila dete. Reuben je svoju ropkinju doveo u Beograd i prodao Leviju. Kada je ovaj umro i ostavio za sobom maloletnu kćerku, ropkinja je od nje tražila da je oslobodi, kako bi mogla da se vrati u svoju domovinu. Postavljalo se i pitanje otkupa, jer je ropkinja posedovala izvesnu sumu novaca.

Almoznino je prvi put konsultovan zbog komplikovanog postupka sa novcem koji je pripadao ropkinji, a kada je i to uređeno, sproveden je propisani zakonski postupak pred kadijom i odluka o oslobodjenju upisana je u sileđije. Posle toga ropkinja je izrazila želju da pređe na jevrejsku veru, što je Almoznino sproveo predviđenom procedurom i pred svedocima. Međutim, nimalo laka sudbina ove devojke još je jedanput bila u rukama Almoznina. Dve godine posle opisanih događaja desilo se da je pomenuti Simon ostao udovac i došao u Beograd da se oženi. No, nije uzeo nekadašnju ropkinju nego

drugu ženu ali mu je posle tri godine i ona umrla. Šimon je ostao sam, bez ikakvih sredstava i bez izgleda da će naći neku ženu od ugleda. Tada je, verovatno po savetu nekih posrednika, pristao da se oženi bivšom ropkinjom koja je, prema svemu, posedovala još neki imetak. U tom je momentu Almoznino ponovo dva puta konsultovan, jednom od strane posrednika koji mu nisu izneli pravu situaciju, a drugi put od strane predstojnika jevrejske opštine u Beogradu. Oni su postavili pitanje da li je devojci potreban i zvanični dokument o oslobađanju od ropstva. Almoznino je odgovorio da to nije potrebno (s obzirom da je to bilo ozvaničeno zapisivanjem u kadijski protokol — prim. Z. L.) i da nema smetnji za sklapanje braka sa Šimonom, mada je to nezgodno zbog ranijih govorkanja da je s njim održavala nezakonite veze.

Resp. br. 21 ulazi u domen propisa o nasleđstvu koji su određeni Torom. X je napisao i kod suda overio testament kojim zaveštava, posle smrti koju je uskoro predviđao, celokupnu imovinu isključivo svojoj ženi i nikom drugom. To važi i za novac koji se nalazi u rukama poštovanog Y. Ostalim svojim nasleđnicima namenio je svega 5 reala. U daljem tekstu oporuke odredio je da niko, rođak ili stranac, pojedinac ili više njih, ne može da se suprotstavi ovoj odluci.

Kada je Almoznino konsultovan o pravovrednosti ovog testamenta, objasnio je da se njegova vrednost poništava zbog toga što je odluka koju sadrži suprotna propisima koje o nasleđivanju predviđa Tora.

Resp. br. 23 postavlja pitanje u vezi sa jednim ortačkim poslom u koji je A uložio 5000 groša a B 2000, s tim da će A koji je uložio više i koji je u poslu veštiji, a uživa i veći kredit u poslovnim krugovima, dobiti 20% više od zarade, dok bi se eventualni gubitak podjednako podelio. Postavlja se pitanje da li je po sredi nedopušteno uzimanje kamate.

Almoznino je dao negativan odgovor pošto nije bila u pitanju pozajmica nego ugovor o kompanjonskom poslovanju.

Resp. br. 25. U pitanju je dozvola za ponovnu udaju koju je tražila žena čiji je muž nestao za vreme jednog putovanja. Dva su Jevrejina posvedočila da su od jednog Turčina čuli da je taj čovek ubijen i da je njegov leš bačen u jamu sa živim krečom. Almoznino je sproveo detaljno ispitivanje ovog slučaja i onda doneo zaključak da ta žena može da sklopi novi brak.

Resp. br. 35. Jedan *šadhan* — posrednik za sklapanje brakova podneo je žalbu da mu je po obavljenom poslu, uskraćena obećana nagrada. Postavlja pitanje da li ovaj može izneti pred verski sud — što je rabin Moše Ibn Džamil pozitivno ocenio, a Almoznino potvrdio.

Resp. br. 37 sadrži Almozninovu presudu u jednom dugom i zamršenom sporu koji ovde pominjemo samo zato što su u njemu učestvovali stranke iz Beograda i Sarajeva, i jer su se na dokumentu o pozajmici, koja je izazvala spor sa nasleđnicima lica koje je dalo

zajam, nalazili potpisi jednog izaslanika iz Safeda i jednog rabina koji je bio glavar jevrejske opštine u Sofiji. U toku više vekova jevrejskog života u dijaspori, *šlihim* — izaslanici preostalih malih grupa Jevreja koji su živeli u Palestini — obilazili su zajednice u dijaspori radi prikupljanja dobrovoljnih priloga. O boravku takvih šlihim u gradovima jugoslovenskih zemalja sačuvano je dosta dokumentacije koju bi trebalo obraditi i publikovati.

Resp. br. 40 tretira spor između nekog Reubena i jevrejske opštine u gradu u kojem je živeo. Predmet spora bilo je mesto na groblju koje je pre mnogo godina Reuben za sebe rezervisao i označio kamenom. Ovaj je običaj po pravilu poštovan, ali kako je u međuvremenu »zbog mnogo grehova umrlo mnogo opštinar«, opština je odlučila da ukloni kamen sa parcele koju je za sebe odabrao Reuben. Almoznino je ocenio da je Reuben na osnovu postojećih običaja u pravu, ali je (s obzirom da je ovu responzu radio dok je još bio vrlo mlad) njenu punu važnost učinio zavisnom od saglasnosti svojih učitelja rabina Tajtacaka i Gaona.

Resp. br. 41 zaslužuje posebnu pažnju jer možda više od svih ostalih pruža sliku o prilikama pod kojima su živeli Jevreji u nekim našim gradovima u drugoj polovini XVII veka. Radi toga i da bismo omogućili bliže upoznavanje načina mišljenja i stila Josefa Almoznina, donosimo tekst ove responze u dužem izvodu:

»Doista je istina da donošenje pravnih odluka traži jasnoću duha, a ona mi nedostaje, jer su mi izgorele sve knjige starih i novih donosilaca odluke. I kao što zanatlija ne može ništa da učini bez alata, tako ni mudrac ne može da preduzme ništa bez knjiga. Ali — šta mogu, kad su me dva prijatelja koji su postavili pitanje, izvukla iz povučenosti, tako da ne mogu da odbijem da im dam odgovor?«

»Pre svega, treba odlučiti da li u slučaju kada ne postoji opšte prihvaćeni propis ni ustaljeni običaj ljudi, stanovnici jednog grada (misli se na jevrejsko stanovništvo — prim. Z. L.) mogu da ga napuste ako njemu ne mogu dovoljno da privrede, ili im se grad ne dopada, ili imaju neki drugi razlog. Jasno je da tamo gde nema utvrđenog običaja može da se ode i pre roka u kojem se vrši procenjivanje poreze. Međutim, ako je u kraljevoj knjizi (sultanovom popisu stanovnika — prim. Z. L.) zabeležen broj građana, onda oni koji napuštaju grad moraju da isplate svoju porezu, jer bi je u protivnom slučaju za njih morali da plate oni koji ostaju. To važi i za grad Saraj. Oni bi morali da plate glavarinu u Saraju, ali ne i tamo gde se presele.«

»Ovde (u Saraju) postoji opšti i poznati običaj da su ga mnogi napustili: prvo Moše Franko sa svojom kućom (porodicom) i celom imovinom, posle nekoliko godina Daniel Koen Šalom, posle nekoliko godina... (Almoznino ovde nabroja još 7 porodica)... i na isti način još mnogi kojima ne znam imena. I u vezi sa ovim običajem napisao je moj tast, veliki rabin — neka je svetla uspomena na njega (u pi-

tanju je rabin Simha Koen — prim. Z. L.), da svako ko želi može da ode iz Saraja. Treba reći i to da onima koji su odlazili nisu pravljene teškoće, jer je svako sebi govorio: i mene će pustiti da odem kada to budem želeo.«

»Ako sada ona četvorica koja su preduzela da izvrše procenu poreze žele da nareda da i oni koji napuštaju grad moraju da plate svoj deo, onda to ne važi, jer su to učinili samo zato da se osvete onima koji odlaze a koji su se na to odlučili upravo zato što su im nametnute nepodnosivo velike poreske obaveze. Čak ako bi se pretpostavilo da se procenjivači mogu smatrati opunomoćenicima grada (opštine), morala bi se staviti primedba da bi u tom slučaju morali da polože zakletvu da će svoju dužnost obavljati u duhu verskih propisa. Ali među njima bio je i Avram koji sve što želi vrši na zao način, a kojem se niko ne može da suprotstavi jer on ima vlast nad njima uz pomoć nejevreja, tako da se niko — iz straha — ne usuđuje da mu kaže šta bi trebalo da radi. Iz ovih je razloga njihova procena bez važnosti.«

Sledi saglasni odgovor rabi-Abrahama Brodoa. U njemu se konstatuje da »u gradu (Sarajevu) nema stručnjaka-mudraca koji bi im (građanima Jevrejima) pokazao pravi put. Šta im onda koristite sva njihova utvrđivanja činjenica, procene i naređenja, kad ne poznaju božanske zakone, kad žive u mraku i kad iskrivljuju i ono što je pravo. Nema sumnje da je, ustvari, zabranjeno da žive u ovom gradu koji je sigurno pun otimačine. Bez razumevanja, oni jedu i ono što je zabranjeno, njihovi se postupci vrše u tami, a kada se kod njih pojavi neki spor u novčanom poslovanju — a to predstavlja značajni deo našeg učenja — ko je kod njih znalac i stručnjak koji bi mogao da donese ispravnu odluku? Za njih su govorili naši učitelji — neka je blagoslovljena uspomena na njih — da su oni uzrok svih kazni koje su nas pogodile. Vidite — zatim, kako je veliki čovek koji je o njima dao svedočanstvo: to je najsjajnija svetlost, silni rabi Simha (Koen — prim. Z. L.), neka je blagoslovljena uspomena na njega.«

Responza se završava pismom rabi-Moše Benvenista koji navodi imena one dvojice Sarajlija koji su se rešili da napuste grad: Aharon Zagagi i Moše Papo. On kaže da je čuo da ta dvojica nisu ni zapisana u evidenciju stanovnika grada Saraj Bosne, nego su *orhim* — gosti iz Venecije.

Responze br. 45 i br. 46 raspravljaju pitanja ritualnog klanja stoke, a resp. br. 47, koja je napisana na ladinu, jednog ortačkog posla kada je Almoznino morao da odgovori u roku od 6 časova.

V

Za komentarisanje i punu ocenu značaja Almozninovih responza ne smatramo se kompetentnim. Za to bi bilo potrebno dobro poznavanje opštih propisa Biblije, Talmuda i drugih fundamentalnih dela

talmudističke literature, a posebno rezponza i ostalih zbirki iz Almoz-
ninovog doba. Mi smo se ograničili samo na to da ukažemo na delo
jednog istaknutog beogradskog građanina i mislioca XVII veka koje
je jedinstveno svedočanstvo o verskim, društvenim, pravnim i pri-
vrednim prilikama pod kojim su živeli beogradski i drugi jugoslo-
venski Jevreji tog vremena. Nismo stigli da utvrdimo da li postoje
još i neka druga dela — sem kratkih opisa utisaka stranih putnika
koji su prolazili kroz Beograd — koja bi, kao Almozninovo, mogla
da posluže kao prilog istoriji toga perioda, ali verujemo da je ono
izuzetak po svom obimu i po vrednosti podataka koje sadrži. U tome
je i njegov značaj ne samo za jevrejsku nego i za jugoslovensku
istoriografiju. Nadamo se da će saradnja kompetentnih stručnjaka
omogućiti da se »Svedočanstvo Josifu« iskoristi i u jednoj široj, kom-
parativnoj studiji civilno-pravnih propisa i pravne prakse u Srbiji
pod otomanskom vlašću, naročito u XVII veku.

Već i sumaran osvrt kakav je naš, ukazao je neke dragocene
podatke o privrednoj delatnosti Jevreja u Beogradu i nekim drugim
jugoslovenskim gradovima, o nekim njihovim trgovačkim i finansij-
skim običajima i putevima, a isto tako i o obavezama pojedinaca pre-
ma zajednici i prema turskim vlastima. Bačena je svetlost na njihove
međusobne veze, kao i na kontakte sa Jevrejskim opštinama u Bugar-
skoj, Grčkoj, Mađarskoj i Palestini. Svakako, treba uzeti u obzir da
su ovde, kao i pred svakim sudom, izneti samo sporovi i prekršaji.
Upoznali smo se sa postojanjem i versko-pravnom delatnošću nekih
rabina iz naših i stranih opština i sa najčešćom problematikom sa ko-
jom su oni bili suočeni u svojim arbitražama. Oni su — kao što smo
videli — vrlo često morali da rasprave pitanje nasledstva i braka.

To nam je omogućilo da steknemo bar izvesnu sliku, svakako
potpuniju od one koja je ranije postojala, o životu jedne nestale
generacije jugoslovenskih Jevreja koja je, kao brojne pre nje i posle
nje, morala da vodi žilavu borbu za svoj opstanak, ali je dala mnoge
priloge privrednom i kulturnom razvoju sredine u kojoj je nekad ži-
vela sve dok 1688. godine nije zadobila tako težak i razoran udarac,
nanesen ne od njenih sugrađana nego spolja — da se od njega ve-
kovima nije mogla da povрати.

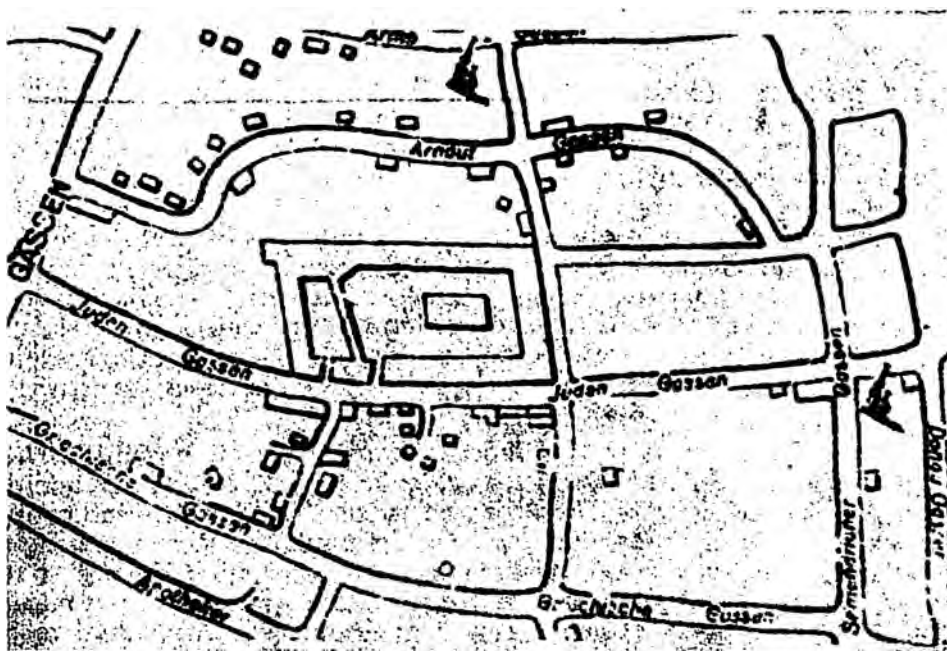
BIBLIOGRAFIJA

- Adler, E. N., *Josef Ibn Danon*, Jew. Chronicle, London, 28. VI 1895.
Azulai, J. D., *Hajim Sem Hagedolim*, Vilna 1853.
Benjacob, I. E., *Ozar Hasefarim*, Vilna 1863.
Carmoly, E., *La famille Almosnino*, L'univers Israélite, Frankfurt, 1850.
Encyclopedia Judaica, II, str. 394, Berlin 1928.
Ibn Danon, J., Predgovor neobjavljenom delu »*Seloša šrigim*«, Amsterdam,
oko 1690. (vidi podatak D. Kaufmannovom članku o J. Ibn. Danonu).

- Jöcher, C. G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, I., str. 191, Leipzig 1750.
Jüdisches Lexikon, I, str. 235, Berlin 1927.
- Kaufmann, D., *Die Erstürmung Ofens* (Megilla Ofen), Treves, 1895.
Isti Joseph Danon de Belgrade, Rev. des Etudes Juives, XXXVI,
 284—298, Paris 1898.
- Levntal, Z.: *Josef Ibn Danon iz Beograda*, Jev. Almanah Beograd 1959/60,
 str. 59.
- Nehama, J., *Histoire des Israélites de Salonique*, vol. IV, Paris — Salo-
 nique 1935—36.
- Slatkine, M.: *Les titres des livres hebreux*, Neuchatel 1950.
- Steinschneider, M.: *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodle-
 iane*, II, Welt Verlag, Berlin 1931, str. 1445.
- Šlang, I.: *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926.
- The Jewish Encyclopedia*, I, 434, New York 1916.
- The Universal Jewish Encyclopedia*, I str. 194—5, New York 1939.

STARA JEVREJSKA ČETVRT I JEVREJSKA ULICA U BEOGRADU

Jevrejska ulica je jedna od malobrojnih (a možda i jedina) ulica u Beogradu koja je svoje ime zadržala skoro dva stoleća, a svoj položaj i pravac i znatno duže. Na prvom do sada poznatom planu Beograda, u kome su upisana i imena ulica,¹⁾ a koji je uradio krajem XVIII veka jedan Austrijanac, Jevrejska ulica je obeležena kao *Juden Gassen*



Sl. 1 — Deo plana Beograda Fr. v. Brusch-a iz kraja XVIII veka sa Jevrejskom ulicom i njenom okolinom

Gassen, dok je njen pravac skoro identičan sa današnjim (sl. 1). Jedino su za vreme poslednje okupacije hitlerovci promenili njeno ime i nazvali je Dorćolskom, ali joj je u novoj Jugoslaviji vraćen

njen stari naziv. Što se tiče njenog položaja i pravca, koji i danas nije pravolinijski, već se nešto lomi, sa udubljenom stranom okrenutom ušću Save u Dunav, on je isti na svim starim zasada poznatim planovima Beograda.

Kada je ona zapravo oformljena još nije utvrđeno, jer dokumentacije nema, ali je verovatno postala onda kada je u Beogradu osnovana Jevrejska mala, kao njena glavna ulica.

JEVREJSKA ČETVRT OD XVI—XIX VEKA

XVI vek

Prvo veće doseljavanje Jevreja u Beograd dogodilo se posle 1521. godine, tj. posle pada Beograda pod tursku vlast. Jevreji koji su tada došli bili su izbeglice iz Španije, koje je Turska prihvatila.²⁾ Krajem XV veka katolička crkva je izvršila veliki progon Jevreja. To je naročito došlo do izražaja u Španiji, odakle je samo jednoga dana jula 1492. godine proterano oko 300.000 Jevreja. Proterani iz katoličkih zemalja, oni su u Turcima našli prijatelje i zaštitnike. Turci su ih prihvatili iz praktičnih razloga, pošto su Jevreji bili dobri trgovci i zanatlije, u čemu Turci u to vreme nisu imali iskustva.³⁾ Osim toga Turci su imali i snošljiviji odnos prema drugim religijama.⁴⁾

Međutim, Jevreja je na Balkanu i u Srbiji bilo i ranije. Još u Vizantijskom carstvu živeli su ovde starosedelački Jevreji, koji su čuvali narodnu tradiciju od vajkada.⁵⁾ Ali još u to vreme oni su stradali zbog progona i izuzetnih mera, koje je Vizantija protiv njih preduzimala.⁶⁾ U Beogradu je takođe oduvek postojala i jevrejska opština. Ignjat Šlang, koji je »Jevreje u Beogradu« napisao na osnovu originalnih dokumenata, kaže isto tako, da iako su »istorijski izvori u jevrejskim knjigama tek docnijeg datuma, ipak se u njima jasno primećuje postojeća tradicija da su Jevreji u Beogradu živeli u znatnom broju za vreme cara Dušana i kneza Lazara.«⁷⁾ što znači u XIV veku.

Izgleda da su se poneki izbegli španski Jevreji naselili u Beogradu još pre dolaska Turaka, jer je krajem XIX veka u blizini Narodne banke, u ulici Cara Lazara, nađen nadgrobni spomenik Arona Isaka Abravanela, sina čuvenog državnika na dvoru španskog kralja Ferdinanda.⁸⁾ Ovaj nalaz nam takođe pokazuje da oni u to vreme nisu živeli u Dunavskom kraju. Ovo isto tvrdi i putopisac Dernšvam, koji kaže da su Jevreji u to vreme živeli u jednoj mali na Savi i da ih je bio mali broj.⁹⁾

Jevreji proterani iz Španije dugo su lutali Evropom, gde je veliki broj stradao, a samo je otprilike jedna trećina našla utočište i spas u tada velikoj Turskoj carevini. Sultan Bajazit II naredio je da im se svuda izade u susret i da im se dopusti »slobodno naseljavanje gde god to žele.«¹⁰⁾ Tako su se oni naselili po svim važnijim pris-

taništima Severne Afrike i Osmanlijske Turske u Evropi. Naročito ih je bilo mnogo u Solunu i u Carigradu. Useljavanje Jevreja u Osmanlijsku Tursku trajalo je sve do polovine XVII veka.)

Nije poznata godina kada su prvi Jevreji došli u Beograd posle 1521. godine. Tihomir Đorđević misli da je to bilo polovinom XVI veka,⁴⁾ što svakako odgovara istini, jer ih je u to vreme bilo u mnogim gradovima Balkanskog poluostrva, dok ih je u Sarajevu bilo doseljenih iz Soluna već 1541. godine. Pretpostavlja se zato da su i beogradski Jevreji došli iz Soluna.) Međutim, originalnih dokumenata o njihovom postojanju imamo tek iz 1560. godine. Beogradski rabin Manuel de Medina iz Soluna, priznati naučnik i pisac rabinjskih knjiga, pominje veliki požar u jevrejskom kraju Beograda iz 1560. godine, koji je uništio većinu jevrejskih kuća.) Iz ovoga podatka možemo zaključiti da je Jevreja bilo u većem broju. Međutim, u Turskom popisu Beograda iz 1560. godine nalazi se samo pet jevrejskih domova i dva neoženjena Jevrejina.⁵⁾ Ovo je svakako u suprotnosti sa malopredašnjim zaključkom, a osim toga iz objavljenih turskih popisa stanovništva u Beogradu u knjizi H. Šabanovića »Turski izvori za istoriju Beograda, I«, Jevreji se u popisima stanovništva pre ove godine uopšte ne pominju. Dok se daljim istraživanjima ne utvrdi i tačna godina dolaska Jevreja u Beograd i njihov broj u 1560. godini, ostaje važna činjenica da je njih u to vreme bilo apsolutno sigurno u Beogradu. Već 1564. godine pominju se i jevrejski trgovci, ali se ne kaže koje su vrste.) Putopisac Gerlah pominje ipak da je 1573. godine u Beogradu bilo prilično mnogo nemačkih, talijanskih i španskih Jevreja i da su svi imali jednu školu.) Smatra se da je u XVI veku (svakako u drugoj polovini) postojala već dobro organizovana jevrejska opština.) Ona je, kao što smo videli, postojala i ranije, ali su španski Jevreji došavši u Beograd, po svome običaju osnovali novu, svoju zasebnu sefardsku opštinu »koja je vidno cvetala pod moćnom zaštitom sultanovih upravnika grada Beograda.«⁶⁾

Takođe se danas još ne zna u kome su se momentu Jevreji preselili, ili bili preseljeni, u dunavski kraj. Po našem mišljenju taj momenat bi se poklapao sa dolaskom španskih Jevreja u Beograd. Pošto su ih Turci rado gledali, a sa hrišćanima su već imali vrlo loše iskustvo, verovatno je da su se španski Jevreji odmah naselili u kraju gde su živeli Turci i tu ostali izdvojeni u svojoj četvrti sve do XX veka.

Jevreji iz Beograda i iz Srbije održavali su već u XVI veku stalne kulturne i trgovačke veze sa svojim sunarodnicima iz Carigrada, Soluna, Sofije, Sarajeva, Bitolja i Dubrovnika. Od XVI veka postoji i kompletna lista beogradskih rabina, koji su svojim naučnim radom učinili Beograd poznatim u čitavom tadašnjem jevrejskom svetu.)

Jevreji su se u Beogradu odevali na turski način, ali su nosili čalmu žute boje.) Još od XVI veka imali su u Beogradu svoje posebno groblje.⁷⁾

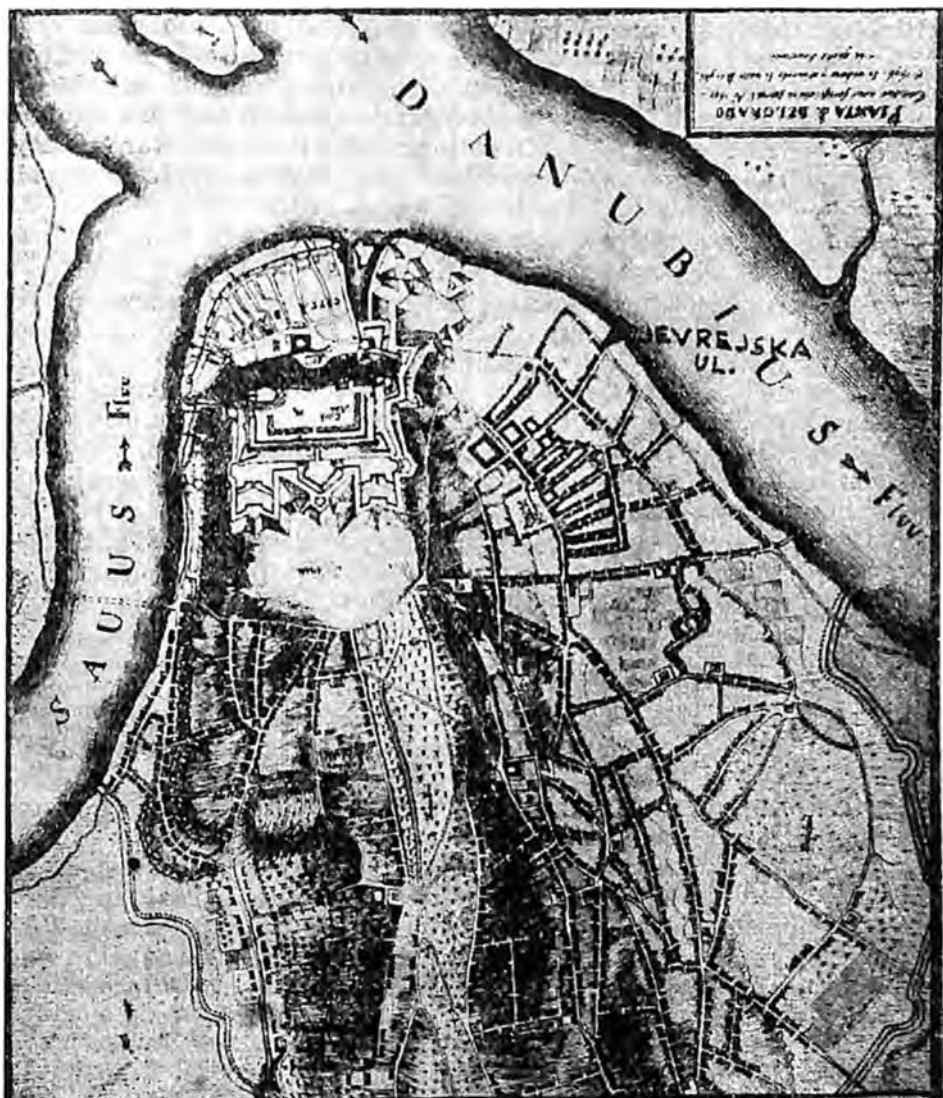
XVII vek

Iz XVII veka potiče prvi podatak da su Jevreji naseljeni u dunavskom kraju Beograda. Putopisac Otendorf, koji je u Beogradu bio 1663. godine, kaže: »Jevreji imaju blizu Dunava, gde je skela za Temišvar, vrlo veliku dvospratnu kuću, gde stanuje 800 Jevreja, pa tu imaju i svoje škole.«¹³⁾ Pored podatka da su Jevreji živeli pored Dunava, druga je zanimljiva stvar da su oni u to vreme, svi zajedno, ili najveći njihov deo, živeli u jednoj jedinoj tako velikoj zgradi, što u Turskoj u to vreme nije bio običaj. Međutim, i u popisu kuća u nemačkom ili dunavskom Beogradu iz 1728. godine nailazimo na sličan podatak.¹⁴⁾ Naime u popisu zgrada postoji: »Teutscher Judenhof« (Dvorište nemačkih Jevreja) sa 47 soba i »Türkischer Judenhof« (Dvorište turskih Jevreja) sa 103 sobe. Ovaj »Türkischer Judenhof« verovatno bi odgovarao onoj zgradi koju pominje Otendorf. Po našem mišljenju ova velika kuća i ovo dvorište turskih Jevreja mogli bi označavati u stvari Jevrejsku malu, koja je, možda, bila i ograđena nekom ogradom i imala zajedničko dvorište. Može se desiti da je i reč kuća kod Otendorfa pogrešno prevedena, jer ga nismo čitali u originalu.

Inače početak XVII veka ima veliki značaj za beogradske Jevreje. »Godine 1617., došao je za glavnog rabina Beograda Rabi Juda Lerma iz Soluna. S njime je nastupilo vreme cvetanja jevrejske nauke i za Beograd, te je pored Carigrada i Soluna, i Beograd postao središtem nauke.«¹⁵⁾ Osim toga u ovo vreme Beograd je pod Turcima živeo u miru, daleko od granice prema Austriji, pa je i beogradsko Jevrejstvo moglo da se razvija brojno, ekonomski i kulturno. I. Šlang smatra da je ono u to vreme moglo da služi kao uzor naprednog uređenja.¹⁶⁾ Francuski putopisac Kikle, koji je bio u Beogradu 1658. godine, kaže da u njemu živi veliki broj jevrejskih porodica, da imaju svoje dućane i robu, a da stanuju u četvrti koja je posebno za njih određena.¹⁷⁾ Ovo bi potvrđivalo našu pretpostavku da Jevreji nisu živeli u jednoj kući, već u jednoj svojoj četvrti. Kikle bi svakako pomenuo ovu veliku kuću da je ona stvarno postojala.

Ali već od 1665. godine, kada su Turci ponovo stupili u ratove, stanje u Beogradu se pogoršalo. Do 1688. godine mnogi su se mirni stanovnici Beograda razbežali, pa među njima i Jevreji. Bogatiji su uspeli da se po skupu cenu sklone u unutrašnjost carevine, a siromašniji su propadali u Beogradu. Rabin Almosnino pominje često paljevine u jevrejskom kraju i izginule Jevreje.¹⁸⁾ Kada su Austrijanci 1688. godine zauzeli Beograd, Jevreji su im izašli u susret s molbom da ih prime za carske podanike. Međutim, prošli su vrlo rđavo, jer ih je većina odvedena u zarobljeništvo.¹⁹⁾ I tako nastaje tragedija celokupne jevrejske opštine u Beogradu. Posle Karlovačkog mira 1699. godine Jevreji su se počeli vraćati u Beograd, ali nisu mogli obnoviti veroispovednu opštinu. Sve javne zgrade bile su im uništene u ratu, a stanovništvo je živelo u bedi, bez ekonomskog i kulturnog napretka.

Talijanski plan, načinjen krajem XVII veka,") prvi je plan Beograda koji ima ucrtanu Jevrejsku ulicu sa istim pravcem kakav je i danas. U plan su ucrtane i osnove građevina, ali bez objašnjenja namene. Tako su ucrtani i objekti koje na kasnijim planovima (Zoj-



Sl. 2 — Deo Talijanskog plana Beograda iz 1695 godine. Dunavski kraj u kome se vidi Jevrejska ulica

terovim iz oko 1735. godine, o kome ćemo detaljnije govoriti u odeljku o XVIII veku) takođe vidimo, ali sa označenom namenom, a koji su od značaja za jevrejsku četvrt Beograda. Ovde je na primer ucrtan, ali kao zgrada sa unutrašnjim dvorištem, blok koji je na Zojterovom

planu označen kao »Dvorište turskih Jevreja«. Na isti način je obeleženo i mesto preko puta ovoga iz Jevrejske ulice, koje je na Zojterovom planu označeno kao »Groblje«. Takođe je na ovome planu ucrtana na isti način, samo znatno većih dimenzija, i osnova Jeni-hana, ustupljenog nemačkim Jevrejima u prvoj polovini XVIII veka za vreme austrijske vladavine Beogradom, a koja se vidi i na Zojterovom planu. Jedina veća zgrada u ovome kraju, koju ne vidimo na kasnijim planovima (Zojterovom, Brušovom), nalazila se između oba jevrejska dvorišta. Možda je ovo nekada bio han, koji je u ratovima 1717. godine stradao (sl. 2). Ovde je prvi put ucrtano i staro jevrejsko groblje, koje se nalazilo otprilike gde počinje Obilićev venac.

XVIII vek

Posle rata Austrije i Turske, Beograd je prema Požarevačkom miru ponovo potpao pod austrijsku vlast 1717. godine i ostao pod njenom upravom sve do 1739. godine. To je doba najduže vladavine Austrije nad Beogradom. Kao što smo već i ranije pomenuli, Austrija kao katolička zemlja nije bila naklonjena Jevrejima. Istina je da je u velikoj Austrougarskoj carevini bilo dosta Jevreja, ali je za njih važio čitav jedan sistem ograničenja, tako da se u jevrejskim opštinama samo vegetiralo.²¹⁾

U vreme dolaska Austrijanaca broj jevrejskih porodica u Beogradu bio je mali. Bile su ukupno 33 porodice, mahom siromašne. Međutim, tada se doselio i izvestan takođe mali broj Jevreja iz Austrije, tako da su stvorene i dve jevrejske opštine: sefardska, starosedelačka, sastavljena od turskih Jevreja, i eškenaska, koju su sačinjavali doseljeni nemački Jevreji. I u Beogradu su Austrijanci propisali veoma stroge odredbe za Jevreje, jer su ih smatrali za zlo koje se ne može iskoreniti, ali kome se može sprečiti razvoj. Pre svega u Beogradu je broj Jevreja bio ograničen, dok ih u unutrašnjosti nije uopšte moglo biti. Zatim nisu mogli dobiti pravo na svojnu nepokretnih imanja, imali su stroge legitimacije, a morali su plaćati porez za toleranciju.²²⁾

U početku su svi pokušaji i molbe Jevreja bili uzaludni,²³⁾ ali je potplatljivost tadašnjeg upravnika Srbije, princa Aleksandra Vrtimberškog, mnogo pomogla Jevrejima, pa se većina austrijskih odredaba nije uspela održati. Osim toga, glavni finansijer princa Aleksandra bio je Jevrejin Sis, koji je svakako mnogo pomogao da se život Jevreja olakša, jer je bio i najuticajnija ličnost kod austrijskog princa. Opštinski život je uspeo da se donekle razvije, tako da je svaka opština imala svoga rabina.²⁴⁾ Iako I. Šlang tvrdi da su Jevreji uspeli da podignu svoje sinagoge i škole,²⁵⁾ a Dušan Popović u to nije siguran, jer tvrdi da im Austrijanci nisu dozvolili novogradnje,²⁶⁾ naše je mišljenje da su svakako uspeli da poprave staru sinagogu nastradalu u toku rata.

Ipak ni sada Jevreji, pa ni nemački, nisu uspeli da se nasele među ostale stanovnike Beograda. Postoji više dokaza da je svaka

od verskih grupa živelu u svome posebnom dvorištu: »Türkischer Judenhof« (Dvorište turskih Jevreja) i »Teutscher Judenhof« (Dvorište nemačkih Jevreja). »Türkischer Judenhof« je u stvari stara jevrejska četvrt ili jevrejsko dvorište u kome je živelo u XVII veku, prema Otendorfu,¹¹⁾ oko 800 Jevreja. »Teutscher Judenhof« je stari turski Jeni-han, koji je ustupljen nemačkim Jevrejima.¹²⁾ Da su ova dva dvorišta postojala potvrđuje nam i popis svih kuća u nemačkom ili dunavskom Beogradu iz 1728. godine u kome je označen pod br. 62: Teutscher Judenhof, a pod br. 63: Türkischer Judenhof.¹³⁾ Ovo se još jasnije vidi na planu Beograda Mat. Zojtera iz 1734. ili 1735. godine,¹⁴⁾ gde je slovom »d« označen na planu: Türkischer Juden Hof, a sa »e«: Teutscher Juden Hof. (sl. 3.) Dvorište turskih Jevreja



Sl. 3 — Deo plana Beograda M. Seutter-a iz oko 1735 g. sa Jevrejskom ulicom i njenom okolinom: d — Türkischer Juden Hof (Dvorište turskih Jevreja); e — Teutscher Juden Hof (Dvorište nemačkih Jevreja)

nalazilo se na prostoru gde je bila Stara sinagoga u Jevrejskoj ulici, srušena u drugom svetskom ratu, između današnjih ulica: Visokog Stevana, Jevrejske, Solunske i Tadeuša Košćuškog, a nemačkih u istoj ovoj liniji samo nešto iznad Dušanove ulice, između današnjih ulica: Dušanove, Tadeuša Košćuškog, Gospodar Jovanove i Rige od Fere. Prema napred pomenutom popisu, dvorište turskih Jevreja bilo je veće, jer je imalo 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podruma, dok je dvorište nemačkih imalo 47 soba, 25 kuhinja i 7 podruma, što je i razumljivo s obzirom da je svakako turskih Jevreja bilo više. I u

planu Fr. fon Bruša¹⁾ sa kraja XVIII veka ucrtana je neka velika zgrada sa unutrašnjim dvorištem na prostoru oko Stare sinagoge, pa je ovde čak u sredini dvorišta ucrtana i sinagoga. Slične zgrade i na približno istim mestima nalaze se i na pomenutom Talijanskom planu iz 1695. godine.¹⁹⁾ Međutim, jedino na poznatom Bodenerovom planu iz 1717. godine,²⁰⁾ ove dve pomenute zgrade ne mogu se uočiti. Jevreji su za sve svoje stanove plaćali kiriju, ali su oni bili i sopstvenici imanja u drugim delovima Dunavskog Beograda, što se vidi iz pomenutog popisa kuća. Pošto u prvo vreme oni nisu mogli biti sopstvenici imanja,²¹⁾ ovo je verovatno kasnije izvojevana privilegija.

Pošto nisu imali već i ranije prava da se bave drugim zanimanjima, Jevreji su se sada bavili samo trgovinom i industrijom. Imali su svoje radnje za koje su plaćali kiriju. Pojedine grane privrede, kao proizvodnja alkohola i prodaja žita, bili su potpuno u njihovim rukama.²²⁾ Na sve svoje prihode oni su morali plaćati porez, kao što su ga morali plaćati i za točenje vina i za sečenje mesa.²³⁾ U to vreme Jevreji su imali svoju klanicu izvan varoši,²⁴⁾ za šta su dobili dozvolu od austrijskog Dvorskog katedralnog veća.²⁵⁾ Jevreji su u to vreme bili, izgleda, i najpismeniji stanovnici Beograda, iako nisu bili jedino pismeno stanovništvo.²⁶⁾

Kada su posle Beogradskog mira 1739. godine Austrijanci napustili Beograd, odveli su sa sobom silom i jedan deo Jevreja,²⁷⁾ a ponovili su i druge svoje svireposti prema njima.²⁸⁾

Povratkom Turaka u Beograd, stanje beogradskih Jevreja znatno se poboljšalo. Sefardska opština se povećala, jer je sa istoka došlo još španskih Jevreja, i u pedesetogodišnjem miru koji je tada zavladao, jevrejska opština je uspela da se lepo razvije.²⁹⁾ Tada je i Jevrejsko groblje premešteno u Palilulu, pa se i po njegovom prostanstvu može zaključiti da je broj Jevreja u ovome periodu znatno porastao.

I. Šlang misli da su i ranija jevrejska groblja bila negde u ovome kraju.³⁰⁾ Međutim, naše je mišljenje da je groblje u Paliluli tek tada prvi put osnovano. Na pomenutom planu Mat. Zojtera³¹⁾ prostor preko puta bloka sa Starom sinagogom iz Jevrejske ulice, obeležen je sa Freyt Hof (Groblje). Pošto sigurno znamo da su Jevreji u ovome kraju živeli još od XVII veka, naše je mišljenje da se ovde nalazilo staro Jevrejsko groblje, preseljeno iz savskog kraja, pogotovu što je na tome prostoru nađeno mnogo ljudskih kostiju prilikom kopanja temelja za nove zgrade, o čemu će kasnije biti nešto više reči.

Posle pedesetogodišnjeg mira nastupio je novi rat, koji se opet dotakao Beograda. U toku rata Rusije i Austrije protiv Turske, koji je trajao od 1787—1792. godine, Austrija je 1789. godine zauzela Beograd i držala ga u svojim rukama dve godine. Za vreme opsade Beograda od strane Laudona 1789. godine skoro svi Jevreji ostali su van tvrđave. Pošto su sakrili svoje stvari od vrednosti u podrume i jame, pobjegli su van varoši. Pametno su postupili, jer se u toku ovih borbi najviše pucalo oko jevrejske četvrti, a varoš je više časova bombardovana iz topova. Posle zauzeća Beograda izgleda da su Aus-

trijanci uspostavili isti onaj režim iz vremena ranijih okupacija.³⁴) Po svoj prilici tada se vratio u Beograd i deo Jevreja koje su Austrijanci odveli sa sobom 1739. godine.³⁵)

Otrprilike u to vreme, ili nešto kasnije, nastao je već ranije pomenuti plan Beograda Fr. fon Bruša,¹) na kome su, kao što smo rekli, prvi put upisana i imena beogradskih ulica. Ulice i blokovi zgrada na ovome planu izgleda da su ucrtavani na osnovu podataka sa terena, ali je ucrtavanje zgrada bilo samo šematski u odnosu na njihove veličine. Jedina velika građevina ucrtana u ovaj plan je poznato Dvorište turskih Jevreja u čijoj je sredini obeležena i Stara sinagoga. Dvorište je nešto drukčijeg oblika nego ono na ranijim planovima (sl. 1), i to je poslednji plan na kome se ono pojavljuje. Naše je mišljenje da je ovo Dvorište, kao i sama sinagoga, stradalo za vreme borbi u prvom srpskom ustanku i da više nije obnovljano. Kasniji način izgradnje individualnih malih stambenih zgrada svuda oko sinagoge izgleda da predstavlja neku reminiscenciju na stari »Judenhof«.

Sve do prvog srpskog ustanka stanje u Beogradu bilo je vrlo nesigurno. Godine 1795. Beograd je kratko vreme bio u rukama buntovnika pod Pazvanogluom. Posle njihovog odstupanja Beograd je bio u vrlo žalosnom stanju, jer se topovima pucalo na varoš, a bilo je i požara i pljački. Jevreji su tom prilikom mnogo stradali, izgorela im je i sinagoga i veći broj kuća.³⁶)

XIX vek

Istorijat

Posle prvog srpskog ustanka za vreme borbi oko zauzeća Beograda 1806. godine, stradali su dosta i Jevreji, naročito imućni, a bila je oštećena i njihova sinagoga. Kada su uspostavili vlast, Srbi su zahtevali pokršćavanje svih onih koji su želeli da ostanu, pa se tada pokrstio i jedan deo Jevreja zajedno sa Turcima. Deo beogradskih Jevreja preselio se u Zemun i tamo ostao,³⁶) dok su drugi pobjegli i naselili se po Sremu i po Bosni. I pored svega Jevreji se pominju u Beogradu za vreme vlade Karađorđa.³⁷)

Tek posle drugog srpskog ustanka i pod protektoratom kneza Miloša, beogradski Jevreji su se potpuno pribrali i uspostavili svoje verske institucije,³⁸) a postepeno se počeli prilagođavati i novim uslovima života. Tada su se neki Jevreji vratili iz progonstva, pa je bilo i novih doseljavanja. Sudeći po prezimenima izgleda da su svi oni, kao i zaostali štarosedeoci, bili španski Jevreji.³⁹)

Kao i ranije pod Turcima i u mladoj srpskoj državi Jevreji su imali specijalan položaj. Oni su na ime poreza davali određenu sumu kao cela zajednica, a njihov kmet je posle razrezivao porez na pojedince.³⁹) Knez Miloš je bio naklonjen Jevrejima, ali je ipak dolazilo do sukoba⁴⁰) između njih, već iskusnih trgovaca i zanatlija, i novih trgovaca i zanatlija Srba u tek oformljenoj srpskoj državi. Knez Miloš im je zbog pristrasnosti lokalnih vlasti izuzeo njihove nadlež-

nosti i odredio »da svi Evreji kao i njihovi tužitelji neka u buduće svoje ištancije upravo u moju kancelariju šilju, bez razlike bio on tu, a ne bio.«³⁾ Knez Miloš je bio u veoma tesnim poslovnim vezama sa najbogatijim čovekom jevrejske četvrti, Haimom Davičo, koji je činio velike novčane usluge Knezu. Jevreji su zbog znanja jezika sve do 1824. godine bili jedini službenici beogradske carinarnice kada im je carskim fermanom ova služba bila zabranjena.⁴⁾

Ima više podataka o broju Jevreja u Beogradu za vreme prve polovine XIX veka. Prema podacima koje daje dr Dušan Popović,⁵⁾ godine 1825. živelo je u Beogradu 208 jevrejskih araačkih glava sa 114 domaćinstava, a 1827. godine već 239 araačkih glava. Po Boa Le Kontu 1833. godine bilo je u Beogradu oko 1500 Jevreja, a po Kunitbertu 1838. godine 1530 duša, koje su živеле u 210 domova. Prema popisu iz 1845. godine, međutim, u Beogradu su živеле 363 jevrejske porodice sa 1087 duša, od kojih 410 muškaraca i 677 žena. I. Šlang tvrdi da je 1835. godine u Beogradu bilo preko 2.000 Jevreja.⁶⁾

I u prvoj polovini XIX veka Jevreji su imali dve opštine: sefardsku, u kojoj je bila većina jevrejskog stanovništva, i eškenasku, koja je brojala jedva 200 duša.⁷⁾ Svaka opština bila je zasebna i na njenom čelu je bio kmet. Ova opština u isto vreme bila je i njihova crkvena opština. Ona se starala o sinagogi, školi i sirotinji, kao i o svim interesima jedovernih.⁸⁾ Ubrzo posle uspostavljanja vlasti kneza Miloša, Jevrejska opština je 1818. godine proslavila osvećenje učionice »Bet Hamidraš« i škole. Zgradu škole podigli su iz sopstvenih sredstava braća Aron i Solomon Azriel. Već sledeće godine svečano je otvorena renovirana Velika ili Stara sinagoga u Jevrejskoj ulici, koja je porušena u drugom svetskom ratu. Svečana povorka sa predsedništvom opštine, sveštenicima i starcima na čelu otišla je prvo u kuću u kojoj je privremeno bila bogomolja, uzela svete knjige (tore) i uz pevanje psalmi uputila se obnovljenoj sinagogi. Tu je rabin održao besedu i setio se svih rabina i sveštenika koji su se kroz vekove molili u ovoj sinagogi. Godine 1820. održana je na Groblju u Faliluli svečanost »Genizot«, zakopavanje starih jevrejskih tora i knjiga stradalih za vreme Ustanka.⁹⁾ Godine 1837. osnovana je u Beogradu jevrejska štamparija, jedina na Balkanu, pored onih u Solunu i Carigradu. Sve do 1904. godine tu su se štampale knjige jevrejskih pisaca na jevrejskom i španskom jeziku.¹⁰⁾ Oko polovine XIX veka podigla je sefardska opština svoju školsku zgradu u Solunskoj ulici, u koju su smeštene pored škole i kancelarije opštine i rabinata, biblioteka i prostorije za sastanke.¹¹⁾ Ova škola, kao i one ranije, davala je osnovno znanje iz pismenosti na maternjem, španskom jeziku, tako da je među Jevrejima bilo malo nepismenih. U starijim razredima predavali su rabini. Zna se da su Jevreji već 1845. godine imali u svojim školama 3 učitelja i 76 učenika.¹²⁾

Posle odlaska kneza Miloša iz Srbije 1839. godine nastali su ponova teški dani za beogradske Jevreje. Raznim zakonima ograničena su mnoga njihova prava. Nisu se smeli nastanjivati u unutraš-

njost zemlje, trgovina im je bila otežana kao i posed nekretnina. U Šapcu je došlo do nemira. U Beograd se preselila sirotinja iz Šapca, Požarevca i Smedereva, ali ih je i ovde već bilo suviše siromašnih. Zbog toga su se mnogi Jevreji u to doba iselili iz Beograda u Austriju, dalje na Zapad, pa i u Palestinu, tako da je beogradska jevrejska opština vidno osiromašila i brojem znatno opala. Kada se 1859. godine knez Miloš ponovo vratio u zemlju, ova ograničenja su ukinuta. Međutim, već posle njegove smrti, godine 1861., izdato je naređenje da se 60 porodica iz unutrašnjosti Srbije imaju izgnati.⁴⁾

Kasnije je ipak položaj Jevreja postajao sve bolji. Ustavom od 1869. godine i Jevreji su se morali regrutovati u srpsku vojsku,⁴⁾ tako da su i oni učestvovali u srpsko-turskim ratovima 1876—1878. godine i bili hrabri vojnici i oficiri.⁴⁾ Berlinski kongres 1878. godine doneo je Srbiji samostalnost, a njenim Jevrejima građansku ravnopravnost, što je došlo do izražaja i u Ustavu iz 1888. godine. Ovu ravnopravnost Jevreji su uživali sve do nacističke okupacije 1941. godine.⁴⁾ Povoljne prilike u zemlji doprinele su sve većem doseljavanju Jevreja u Srbiju, tako da je 1890. godine bilo oko 4.000 duša u Beogradu.⁴⁾

Kao što smo videli, Jevreji su još od davnina živeli u dunavskom kraju Beograda, u posebnoj zatvorenoj zajednici. Tu su oni imali i svoje posebne mesarnice, kupatila, lokale za ishranu i sastanke. Politikom se nikada nisu bavili. Kao zanatlije nisu mogli biti članovi esnafa, nego su samo bili odgovorni svome kmetu. Svojoj veri bili su krajnje odani,⁴⁾ a živeli su po neprikosnovenim verskim zakonima i po utvrđenim narodnim običajima.⁴⁾ I hranu su pripremali na poseban način, pa su i njihove kuće zbog začina koje su upotrebljavali imale poseban miris.⁴⁾ Porodični život bio je primeran. Ženili su se mladi i ostajali u roditeljskom domu. U tim svečanostima učestvovalo je skoro celokupno jevrejsko stanovništvo, kao i prilikom tužnih porodičnih događaja.⁴⁾ Uopšte, bili su solidarna celina, štitali su se i pomagali, gde god je bilo potrebno.⁴⁾

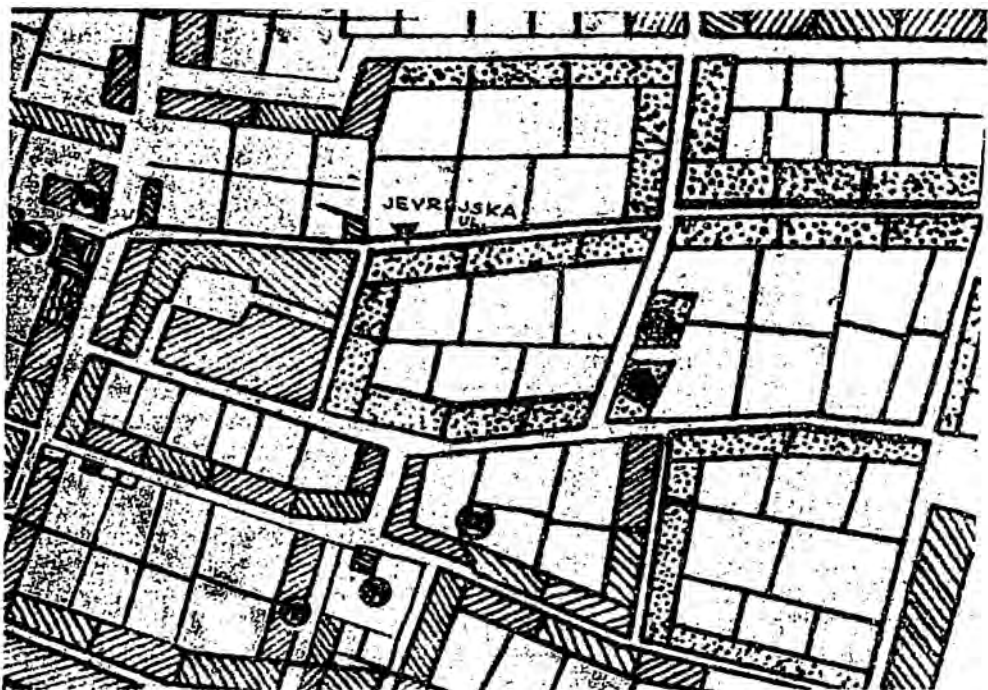
Međutim, sa dolaskom kneza Miloša Jevreji su se osetili slobodnije, pa su se više počeli mešati sa srpskim stanovništvom i otvarati vrata svojih kuća.⁴⁾ Ovakvim svojim držanjem i lojalnim vladanjem učinili su da se mnoge predrasude protiv njih izgube.⁴⁾ Šezdesetih godina XIX veka, kada je Dorćol iseljavanjem Turaka prestao biti centar trgovine i kada su mnoge turske kuće ostale prazne, Jevreji su prvo počeli preseljavati svoje trgovine i zanatske radionice više Dušanove ulice, a zatim i svoje stanove.⁴⁾ Ipak sve do prvog svetskog rata Jevrejska mala je uspela da se održi skoro u potpunosti, ali je već 1907. godine nova sinagoga sagrađena u gornjem delu ulice Cara Uroša.

Položaj i izgled jevrejske četvrti

Prema pisanjima različitih pisaca, Jevrejska mala se u XIX veku, kao i ranije, nalazila na Dorćolu, niže Dušanove ulice. Ignjat

Šlang kaže: »Jevrejski kvart na Dorćolu obuhvatao je ulice: Jevrejsku, Mojsijevu, Solunsku i donji deo Princ Evdenijeve (danas Braće Baruh) ulice sa poprečnim sokacima.«³¹⁾ Ž. P. Jovanović piše: »Jevrejska mala prostirala se od Malog Kalemegdana, Električne centrale, do dunavske obale, a obuhvatala je ulice: Jevrejsku, Banatsku, Visokog Stevana, Dubrovačku i Solunsku.«³²⁾

Međutim, tačan položaj Jevrejske četvrti imamo ucrtan na Turskom planu Beograda iz 1863. g.³³⁾ Ovaj plan, kako su dokazali Lj. Nikić i R. Perović,³⁴⁾ rađen je u vezi sa iseljavanjem Turaka iz Beograda i sa prodajom njihovih imanja. U njemu su na poseban način obeležene sve kuće, tj. nacionalna pripadnost sopstvenika.



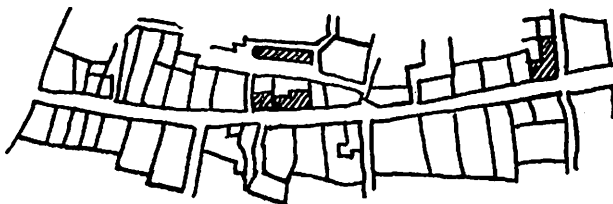
Sl. 4 — Deo Turskog plana Beograda iz oko 1860 g. sa Jevrejskom ulicom i njenom okolinom. Tačkasto obeležene zgrade pripadaju Jevrejima, a šraflirano Turcima

Tako se iz ovoga plana vidi da se Jevrejska četvrt u Beogradu nalazila između sledećih današnjih ulica: Tadeuša Košćuškog, Visokog Stevana, Braće Baruh i Dunavske, sa proširenjem između ulica Braće Baruh, Banatske, Solunske i jednog sokaka koji je na tom delu nekada postojao između Braće Baruh i Cara Uroša ulice. Odavde se takođe vidi da ova četvrt nije izlazila na Dušanovu ulicu, koja je verovatno cela, sa obe strane, od davnina bila u turskim rukama, i gde se u stvari nalazio poznati Bit-pazar. Položaj četvrti je bio zaklonjen i tu se zaista moglo izolovati od ostalih stanovnika Be-

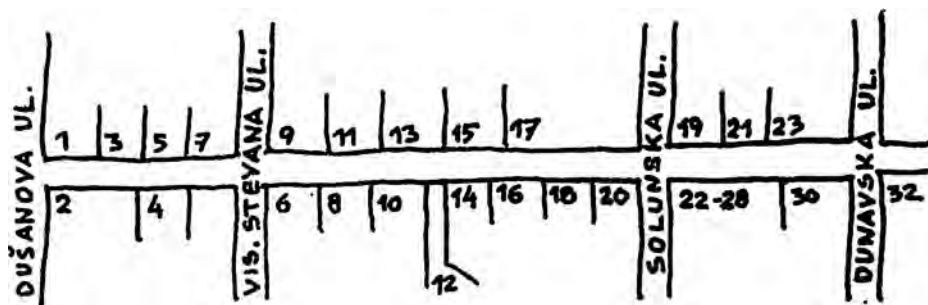
ograda. Ovde se takođe dobro vidi da je Jevrejska ulica prolazila sredinom jevrejske četvrti i bila njena glavna ulica (sl. 4).

Na kasnijim planovima Beograda, rađenim na osnovu tačnih geodetskih premeravanja (Josimovićev iz 1867. godine i Zarićev iz 1878. godine) uočavamo da su sve ulice Jevrejske male, kao uostalom i sve ostale beogradske ulice u to vreme, bile vrlo uzane i krivudave. Posmatrajući fotografije pojedinih krajeva Beograda, koje je tridesetih godina ovoga veka snimio vrlo detaljno i sistematski bivši pukovnik Jeremija Stanojević,³⁷⁾ izgleda da se deo Beograda sa jevrejskom četvrti najduže održao ovakav.

Na pomenutom planu Emilijana Josimovića,³⁸⁾ koji je prvi geodetski premerio stari Beograd, imamo prvi put ucrtane i sve placeve Beograda »u šancu«, pa i Jevrejske ulice (sl. 5.). Josimović je na-



Sl. 5 — Deo plana Beograda Emilijana Josimovića iz 1867 g. Jevrejska ulica sa svim svojim placevima geodetski snimljenim i sa ucrtanim zgradama od tvrdog materijala



Sl. 6 — Sematski prikaz današnjeg stanja Jevrejske ulice i njenih numeracija kuća

ročito obeležio i sve zgrade od tvrdog materijala. Tako su označeni i Sinagoga i Jevrejski amam i Jevrejska škola. Pored toga, u Jevrejskoj ulici na taj način su označene još tri, verovatno stambene, zgrade. Dve su se nalazile jedna do druge ispred Stare sinagoge, a treća je bila na istoj strani ulice, samo na uglu Banatske. Ostali važniji planovi iz XIX veka: Dedinčev,³⁹⁾ rađen oko 1900. godine, a prikazuje stanje iz 1815—1830. godine, i Zarićev⁴⁰⁾ iz 1878. godine, pravljani su na osnovu Josimovićevih premeravanja, tako da na njima nema nekih novih podataka. Doduše na Zarićevom planu ima novih

podataka, ali za one delove Beograda gde je regulacija počela, što nije bio slučaj sa jevrejskom četvrti.

M. S. Petrović u svojoj knjizi «Beograd pre sto godina»⁴¹⁾ kaže da je tridesetih godina prošloga veka ovaj kraj bio zapušten i da je često bio plavljen kao nizak dunavski kraj. Uostalom u to vreme ni ostali deo Beograda nije bolje izgledao, jer je tek posle toga vremena naišao period izgradnje pod knezom Milošem.

Međutim, jedan očevidac⁴²⁾ iz 1878. godine tvrdi da u najlepšim kućama na Dorćolu stanuju Jevreji, da su im kuće žuto obojene i da su okružene baštama u kojima je viđao amame zaostale iz turskog vremena. On takođe kaže da su oprema ovih kuća i nameštaj čisti, prijatni i moderni. I Hajim S. Davičo, koji je savremenik XIX veka, opisujući ovaj kraj u svojim pripovetkama,⁴³⁾ veli da su kuće bile čiste i lepo nameštene, a da je svaka kuća imala baštu i poveću avliju. I. Šlang,⁴⁴⁾ kome su verovatno stari Jevreji pričali o životu u ovome kraju, kaže da se spoljašnjost jevrejskih kuća nije razlikovala od turskih, ali da je u njihovim dvorištima, gde je stanovalo po više porodica, vladala primerna čistoća i red. Opšte spremanje kuća bilo je petkom, uoči dana kada Jevreji nisu radili. Ž. P. Jovanović u svome opisu Jevrejske male⁴⁵⁾ navodi reči M. Petrovića, koji detaljno opisuje ovaj kraj:

»Kuće su u tom kraju bile proste, niske, ćeramidom pokrivene. Završni redovi ćeramida rukom se hvataju i popravlja se ono što vetar ošteti. Bolje kuće su zidom ograđene. Zid od kamena, oblepljen blatom od žute zemlje pomešan sa slamom. To spolja sve vremenom otpadne i iz mesta gde se kamenovi sastavljaju vire čuperci slame. Kapije drvene sa mandalima. Na mnogim poveća gvozdена alka. Nešto slično zvekirima. Pred kapijom poveći kamen. Tu se sedi. Ulaz u avliju otkriva stazu sa retkim ostrim kamenjem na njoj. Oni tobože pretstavljaju kaldrmu. Desno i levo cveće, cveće... Sve od ulice pa do ulaza u kuću. Primitivno, i reklo bi se u neredu. No nije tako. Manir toga vremena to je nalagao, i smatralo se baš to lepo i gospostveno.«

Ulice u ovome kraju bile su danju dosta žive i šarene, a noću slabo osvetljene tek ponekim fenjerom i mirne. Bilo je u jevrejskoj četvrti i stalnih radnji sa ćepencima na ulici za bakale i veće trgovce, a zanatlije i starinari redovno su jutrom iznosili robu na ulicu, pred kuću i uveče je vraćali u stan.⁴⁶⁾ Osobita živost u ovome kraju osećala se subotom i za vreme purimskih praznika, kada su se ovde priređivali vašari i roba prodavala uz veliku galamu. Jevrejske kuće su tada imale veoma bogate trpeze i širom otvorena vrata za sve stanovnike Beograda. Jevreji su se tih dana veselili i išli ulicama u šarenim odelima i pod maskama.⁴⁷⁾

U jednome trenutku u XIX veku postojala je opasnost da ova četvrt potpuno nestane sa lica zemlje. To je bilo posle poznatog događaja na Čukur-ćesmi i bombardovanja Beograda od strane Turaka 1862. godine. Na konferenciji u Kandlidži bio je određen prostor oko beogradske tvrđave na kome su se morale porušiti sve kuće,

da bi se dobila čistina. Ova linija rušenja nije obuhvatala Jevrejsku malu. Međutim, Turci su tražili proširenje ovoga prostora, što zajednička komisija nije dozvolila, jer nije htela da žrtvuje Jevrejsku malu u kojoj je tada bilo 1.200 stanovnika.⁶⁾ I ono što se tada nije dogodilo, uspeo je da izvrši XX vek lagano, ali sigurno. Proces se odigrao između dva svetska rata, a zatim su rušenja Beograda i stradanja Jevreja u drugom svetskom ratu definitivno ovaj kraj izjednačila sa svim ostalim krajevima Beograda. Ipak je šteta što se ova četvrt nije sačuvala, jer bi Beograd imao još jednu zanimljivu specifičnost, koja bi nas danas zanimala i grad obogatila u turističkom pogledu, naročito što je sve to vrlo slikovito i idilično izgledalo, sudeći prema nekoliko sačuvanih fotografija, koje se ovde prvi put objavljuju (sl. 7, 9, 14.).

Lepih, živopisnih i vernih opisa Jevrejske male možemo naći u člancima Arona Alkalaja, objavljenim u Jevrejskom almanahu.⁷⁾

JEVREJSKA ULICA

Jevrejska ulica je bila glavna ulica Jevrejske četvrti Beograda, pa ćemo se na njoj malo duže zadržati.



Sl. 7 — Jevrejska ulica krajem XIX veka posmatrana od Dušanove prema Solunskoj ulici. Na desnoj strani vide se zgrade od br. 4 do br. 14, a na levoj od br. 3 do br. 7 (Muzej grada Beograda, Ur. 5250)

Regulacija ove ulice počela je da se vrši tek posle prvog svetskog rata, u kome su mnoge njene kuće stradale. Tada je i značaj jevrejske četvrti za jevrejsko stanovništvo opao i ona je sasvim prestala da bude zatvoreno naselje. Imanja su počeli da kupuju i Srbi, a stare kuće su se počele rušiti. Sve do drugog svetskog rata Jev-

rejsku ulicu su presecale samo Solunska i Banatska ulica, dok je ulica Visokog Stevana išla samo do nje. Deo kod Dušanove ulice vrlo je dugo ostao neregulisan i veoma uzan prema ostalom delu ulice, gde je veći broj zgrada već bio izgrađen na regulacionoj liniji, tako da se taj deo popularno nazivao »Jevrejski Đerdap« ili »Jevrejski Dardaneli«.⁶⁴)

Ulica je sve do tridesetih godina ovoga veka, a verovatno i kasnije, bila popločana tzv. »turskom kaldrmom«, nije imala trotoara, a imala je sredinom oluk za oticanje vode (sl. 7.)

Interesujući se za istorijat Jevrejske ulice, uspeli smo da prikupimo i priličan broj podataka za svaku njenu kuću pojedinačno. Govorićemo o svakoj zgradi, ukoliko o njoj nešto znamo, prema današnjim numeracijama kuća, koje su se razlikovale od onih važećih do 1930. godine. Počecemo prvo sa parnom stranom, a zatim nastaviti sa neparnom. (Vidi sl. 6.)

Parna strana ulice

Br. 2: Nekada je Jevrejska ulica na svome početku bila duža nego danas, jer je Dušanova ulica imala manju širinu.⁶⁵) Pošto je Dušanova ulica proširena i imanje na br. 2 je smanjeno. Ono je prema Jevrejskoj ulici dugo ostalo neregulivano i na tome prostoru bile su bašte i male zgradice. (sl. 8.) Na tome placu u jednoj barakici, koja je zajedno sa bašticom do nje stajala van regulacione linije, skoro na sred Jevrejske ulice (sl. 8, u predjnom planu), otvorio je svoju obučarsku radnju 1924. godine Dragomir Jovanović, koji se kasnije preselio preko puta, gde se i danas nalazi.⁶⁶) Na delu placa do br. 4 bila je malo veća prizemna zgrada sa četiri prozora prema ulici, srušena 1937. godine. Njen sopstvenik je bio David Alvu. On se kao sopstvenik ovoga imanja pominje i 1922. godine.⁶⁷) Bio je imućan čovek, sa akcijama u više banaka.⁶⁸) Verovatno je ovde 1937. godine podignuta nova zgrada, koja se nije sačuvala, jer je na ovome prostoru ne tako davno sagrađena stambena višespratnica.

Br. 4: Stara zgrada iz XIX veka, koja je nekada postojala na ovome mestu (sasvim desno na sl. 7) bila je sagrađena u stilu srpsko-balkanske arhitekture, tipičnom za Beograd pod Turcima. Imala je prizemlje sa dva prozora, sprat sa jednim erkerom i ukupno sedam prozora na fasadi, krov blagog nagiba sa velikim ispadom streje pokriven ćeramidom i bondručnu konstrukciju. Srušena je negde posle prvog svetskog rata, kada je imala već dotrajali izgled, a na njenom mestu podignuta je nova sa prizemljem i spratom (vidi se delimično na sl. 8.) u dosta siromašnoj eklektičnoj arhitekturi, koja se sačuvala do naših dana. Sopstvenik ovoga imanja bio je 1922. godine Ruben Farhi, direktor Trgovačke banke.⁶⁹)

Zgrada između br. 4 i 6: Ova građevina ima broj prema ulici Visokog Stevana, jer se nalazi na njenom uglu. U vreme gradnje nosila je br. 12 Jevrejske ulice. Nekada je na tome mestu bila veoma lepa zgrada u stilu srpsko-balkanske arhitekture, sa dva erkera na

spratu i krovom pokrivenim ćeramidom, koja je zauzimala i jedan deo Visokog Stevana ulice, tako da je ulica bila mnogo uža nego danas (sl. 7, druga s desna na levo: sl. 9, zgrada sa dva dimnjaka). Nova zgrada je prema ulici Visokog Stevana povučena za 8 metara na novu regulacionu liniju, a prema Jevrejskoj za 2 m. Na osnovu sačuvanih originalnih planova nove zgrade⁷⁰⁾ iz 1928. godine ovde već možemo konstatovati infiltraciju srpskog dela stanovništva Beograda u ovaj kraj, kao što se još mnogo ranije i jevrejski deo stanovništva počeo infiltrirati u ostale delove Beograda. Novu kuću sa prizemljem i dva sprata (sasvim desno na sl. 10), sa deset stanova, građenu u zakasneloj eklektičnoj arhitekturi, podigao je za 1.100.000 dinara Nastas Ristić, kafedžija kod »Topole«, poznate kafane, koja



Sl. 8 — Početak Jevrejske ulice oko 1930 g. Sasvim desno su stare zgradice na br. 2 (Foto Jeremija Stanojević, MGB, Ur. 6376)

se do pred drugi svetski rat nalazila otprilike onde gde je danas vodoskok na Trgu Marksa i Engelsa. On je sopstvenik imanja još od 1922. godine,⁷¹⁾ a zgrada i danas postoji. Međutim, jevrejska tradicija je ipak i ovde održana, jer je projektant zgrade bio ing. Isidor Levi. Iz dokumenata koji su sačuvani za ovu zgradu vidimo da u vreme podizanja zgrade kote nivelacije za Jevrejsku ulicu još nisu bile određene, jer je podizanje zgrade odobreno »bez prava na naknadu štete od Opštine beogradske, ako bi se zgrada docnijom nivelacijom oštetila.«⁷²⁾

Br. 6: Na osnovu sačuvanih fotografija vidimo da je počev od kraja XIX veka danas postojeća stambena zgrada sa prizemljem i spratom u neinventivnoj modernoj arhitekturi, treća zgrada po redu na istome mestu. U XIX veku ovde se nalazila vrlo niska prizemna zgrada sa dva mala prozora i krovom pokrivenim ćeramidom (niska prizemnica na sl. 7.). Posle prvog svetskog rata na njenome mestu podignuta je nova takode prizemna zgrada, u kojoj se nalazila kafana »Crveni rak« (sasvim desno na sl. 11). Ovde su između dva rata dolazili uglavnom ribari.⁶⁵⁾ Zgrada je srušena 1938. godine i podignuta nova, današnja. Kao sopstvenik 1922. godine pominje se Neta Levi,⁶⁶⁾ koja je kasnije zgradu prodala, jer je kao sopstvenik u vreme rušenja 1938. godine zapisan Ignjat Krstić, koji će se i kasnije češće pominjati kao sopstvenik i drugih kuća u ovoj ulici.



Sl. 9 — Deo parne strane Jevrejske ulice pred prvi svetski rat. Sasvim levo je zgrada br. 8, a zatim se vide sve zgrade do br. 2 (MGB, Ur. 284)

Br. 8: Stara zgrada na ovome placu jedna je od retkih zgrada srpsko-balkanske arhitekture, koja se sačuvala sve do tridesetih godina ovoga veka (sasvim levo na sl. 9; jedina zgrada sa erkerom na sl. 10 i 11). Kao sopstvenik zgrade 1922. godine, tada pod br. 16, pominje se Ernestina Amar.⁶⁷⁾ Današnja zgrada, sa dva mala lokala u prizemlju i stanovima na spratu, sagrađena je u vrlo skromnoj eklektičnoj arhitekturi, nešto posle 1930. godine, sudeći po sačuvanim fotografijama.

Br. 10: Na ovome mestu je oko 1960. godine sagrađena nova kolektivna stambena zgrada sa prizemljem i tri sprata. Kada su kopani temelji za ovu građevinu nađeno je u zemlji mnogo ljudskih kostiju.⁷¹⁾ Kao sopstvenik imanja, pod br. 18 u to vreme, pominje se Rivka Mevorah i 1922. godine⁷²⁾ i 1926. godine kao sused N. Tajtacaka sa br. 12.⁷³⁾ Do šezdesetih godina ovoga veka bila je to skromna prizemna zgrada, koja je imala ulaz sa lučnim otvorom na sredini fasade i po dva prozora sa svake strane od ulaza. Imala je ulazne stepenice koje su izlazile na ulicu (druga zgrada s leva na sl. 10).

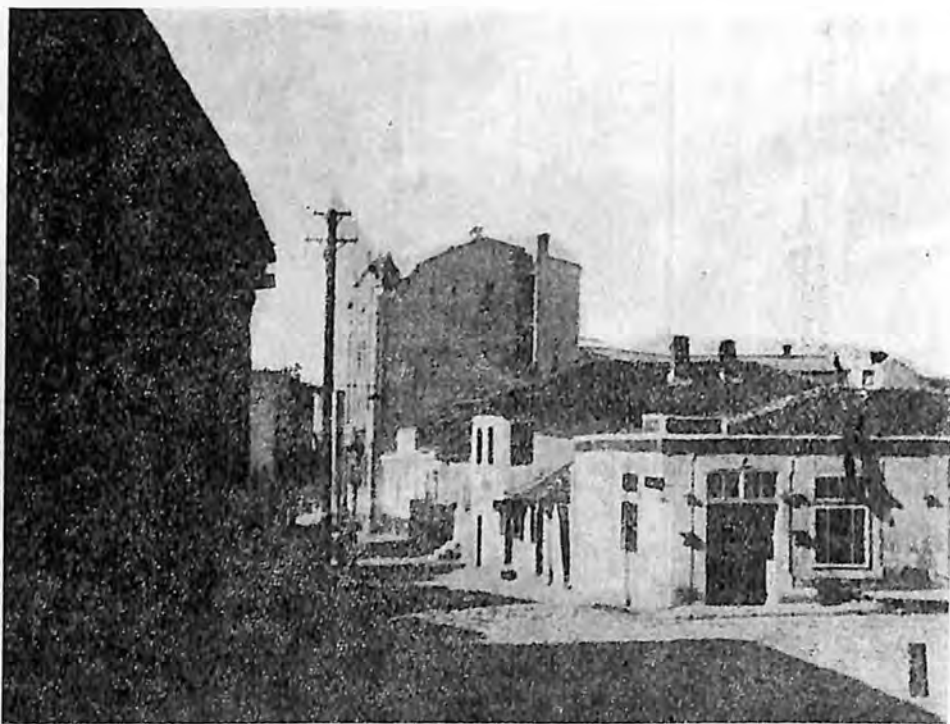


Sl. 10 — Deo parne strane Jevrejske ulice oko 1930 g. Sasvim levo je zgrada br. 14, a dalje su ostale zgrade do br. 4 (Foto Jeremija Stanojević, MGB. Ur. 6375)

Br. 12: Imanje pod ovim današnjim brojem (nekada pod br. 20) nema lice prema Jevrejskoj ulici, već prema ulici ima uzan prolaz, koji se na jednome mestu lomi, a zemljište se u dubini bloka širi. Ovaj uzani prolaz, koji sada pripada pomenutom zemljištu u dubini bloka, u stvari je ostatak nekadašnjeg »čor-sokaka«, koji se lepo vidi na Josimovićevom planu Beograda (sl. 5). Kao sopstvenik iz 1922. godine pominje se Klara Tajtacak,⁷⁴⁾ a 1926. godine ovde je podigao kuću sa suterenom i prizemljem Nisim Tajtacak, špediter, sin umrlog Rafajila, verovatno Klarin muž. Projekat je radio ing. Isidor Levi, a cena koštanja zgrade iznosila je 120.000 dinara.⁷⁵⁾ Izgleda da je porodica Tajtacak starija beogradska jevrejska po-

rodica, jer se u spisku kirajdzija na turskim imanjima pre 1862. godine pominje među malobrojnim Jevrejima i Moša Tajtacak (u spisku Moša Tejtesak.)²³)

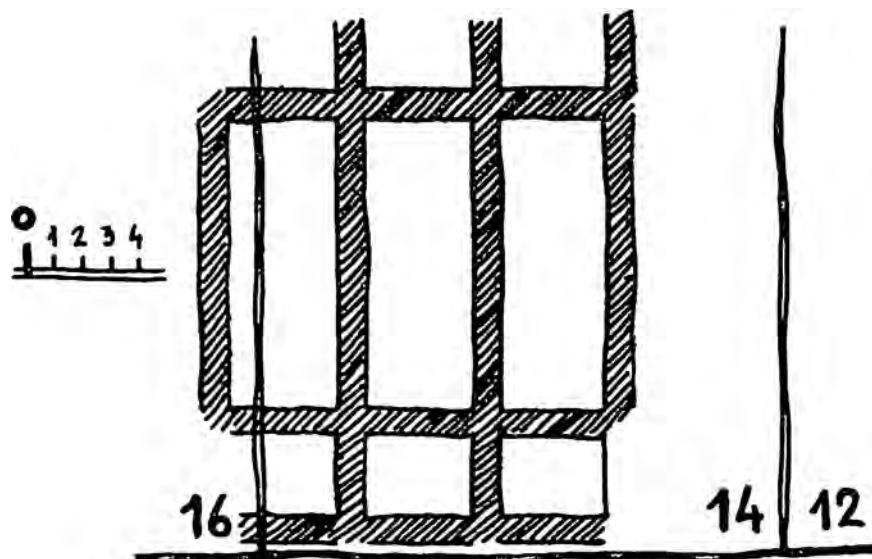
Br. 14: Podaci koje iznosimo o ovoj zgradi verovatno su naj-interesantniji u Jevrejskoj ulici. Sada je tu završena izgradnja nove visoke stambene zgrade. U toku kopanja temelja za ovu zgradu u leto 1965. godine naišlo se u zemlji na zanimljive ostatke prošlih vremena. Nađeno je pre svega veoma mnogo ljudskih kostiju na dubini od oko 3 m prema današnjem nivou zemljišta, a zatim su otkriveni temelji neke još starije zgrade, ispod temelja stare zgrade koja je rušena. Palir-poslovođa gradilišta, koji je pratio ceo tok iskopavanja, kaže da su uglavnom sve ljudske kosti nađene između



Sl. 11 — Deo Jevrejske ulice od ulice Visokog Stevana prema Solunskoj oko 1930 g. Sasvim desno je zgrada br. 6, a dalje se vide zgrade do br. 16 (Foto Jeremija Stanojević, MGB, Ur. 6374)

zidova.²⁴) Kostii nisu nađene bez reda, iz čega se vidi da su leševi sahranjivani. Nisu svi postavljeni u istome pravcu, ali su pravilno ređani u dva sloja sa daskama između, a sa glavama nekim okrenutim približno severu i drugim jugu. Zidovi koje smo pomenuli građeni su od lomljenog kamena i koliko se u ovome iskopu moglo videti bila su četiri paralelna zida debljine 1 m, na razmacima od 4 m, upravna na regulacionu liniju Jevrejske ulice. Otkopana su i dva zida istih osobina, upravna na ove prve, na razmaku od 11 m,

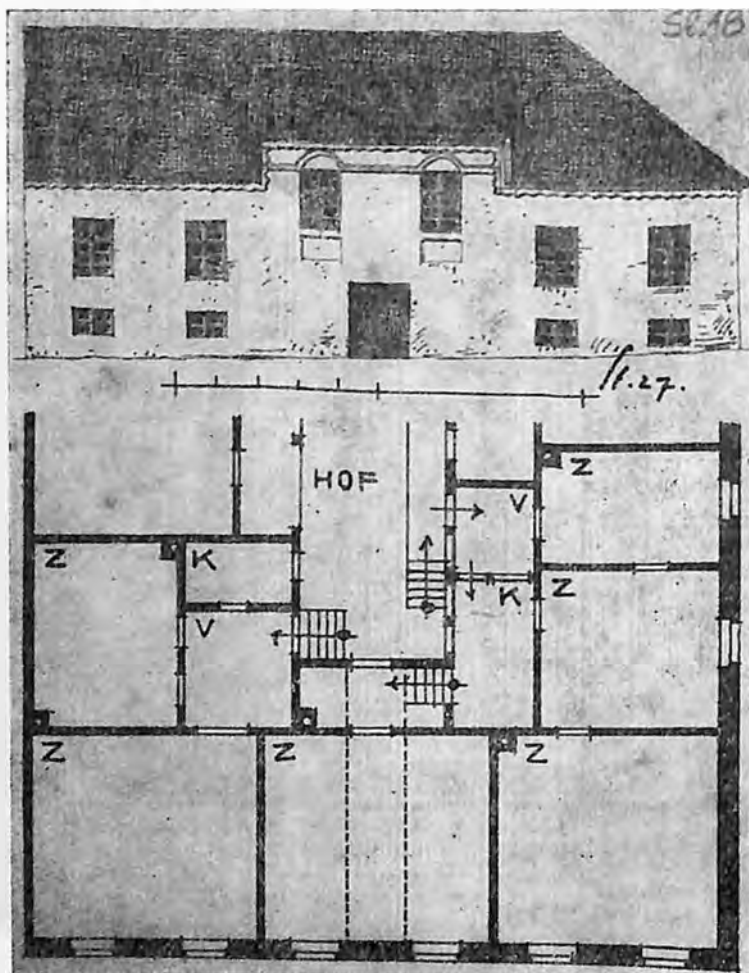
i jedan takođe paralelan sa ovim drugim zidovima na razmaku od 3 m, skoro na samoj regulacionoj liniji Jevrejske ulice (sl. 12). Pošto znamo kako je ovaj deo izgledao i 1695. godine (Talijanski plan — sl. 2)¹⁹) i 1735. godine (Zojterov plan — sl. 3)²⁰) možemo na osnovu otkopanih ostataka rekonstruisati događaje. Godine 1695. bila je na ovome mestu neka veća građevina sa unutrašnjim dvorištem, čije bi spoljne dimenzije mogle biti 40 m x 40 m. Verovatno je da otkopani temelji pripadaju ovoj zgradi. Godine 1717. bile su velike borbe oko Beograda, koji je tada iz turskih ruku prešao u austrijske. Gore pomenuta zgrada stradala je u tome ratu i na njenome mestu osnovano je groblje, ucrtno u Zojterov plan iz 1735. godine, a čiji su ostaci ovde nađeni. Ipak u svemu ovome postoje dve nejasne stvari.



Sl. 12 — Skica starih temelja u Jevrejskoj ul. br. 14, otkopanih 1965. g.

Nije jasno zbog čega su ljudske kosti nađene između zidova. Drugo je pitanje čije je ovo groblje bilo, što takođe ne možemo danas pouzdano znati. Pošto se nalazilo preko puta Dvorišta turskih Jevreja, moglo bi se pretpostaviti da je bilo jevrejsko. Međutim, na osnovu do sada poznatih dokumenata i činjenica, ono je moglo biti jevrejsko groblje samo nekih pedesetak godina, od 1717. godine do sredine druge polovine XVIII veka, kada je premešteno u Palilulu. Na kasnijim planovima nema groblja na ovome mestu, već se vidi da se Jevrejska četvrt proširila i na ovu stranu Jevrejske ulice. Može biti da su Austrijanci osnovali ovo groblje, a da su ga Turci ukinuli pri svome ponovnom dolasku. Palir-poslovođa ispričao nam je takođe da su ljudske kosti nađene i uzidane u zidovima, pa je čak u

jednome zidu naden i jedan ceo kostur u vertikalnom položaju, što su potvrdili i prisutni radnici. Po njegovome kazivanju, takođe uz potvrdu radnika, pri otkopavanju ljudskih kostiju u uglu prema ulici i zgradi br. 16, takođe na dubini od oko 3 m, osećao se jak zadah, tako da su radnici morali staviti gas-maske. — Stara zgrada,



Sl. 13 — Stara zgrada u Jevrejskoj ul. br. 14 — Tehnički snimio arh. Rihard Štaudinger 1927. g.: osnova i izgled (MGB, Ur. 6366)

koja se nalazila na ovome placu do 1963. godine i bila u veoma jadnom stanju prilikom rušenja, takođe je zanimljiva. Prilikom obilaska i pregleda ove zgrade pre rušenja njeni stanovnici, kojih je bilo mnogo i koji su živeli u veoma lošim higijenskim i drugim uslovima, tvrdili su da je u ovoj zgradi nekada bio han. Između dva poslednja rata u njoj su stanovali uglavnom Šiptari, koji su dolazili da

rade u Beogradu.⁴⁴) Arhitektura fasade, koja je oko 1930. godine bila obnovljena (sl. 10, sasvim levo), iako sa siromašnom dekorativnom plastikom, u nekoj je mešavini uticaja Istoka i Zapada. Fasada je bila simetrična, sa šest prozora, ulazom na sredini lica i nekom vrs-
tom suterena. Sa ulice se spuštalo kroz glavni ulaz u dvorište, a iznad ulaza bila je jedna soba na višem nivou od nivoa prizemlja, što se ogledalo i na fasadi i na krovu. Rešenje stanova bila je simetrično. Ovu je građevinu kao stambenu zgradu tehnički snimio 1927. godine arhitekta Rihard Štaudinger (sl. 13), koji je radio u Beogradskoj opštini, a u slobodnim časovima bavio se skiciranjem starih zgrada Beograda i njegove okoline i proučavanjem prošlosti Beograda. Ovaj njegov crtež (sl. 13), koji se sada prvi put objavljuje, sačuvao se među njegovom zaostavštinom, koja se nalazi u Muzeju grada Beograda. Na poleđini crteža Štaudinger je zapisao: *Serbisches Haus im Djortjol zu Belgrad. Erbaut um 1840.* (Srpska kuća na Dorćolu u Beogradu. Sagrađena oko 1840.). Poznajući dobro staru zgradu u Jevrejskoj 14, utvrdili smo da je Štaudinger ovde nju tehnički snimio. Šteta je samo što tom prilikom nije ostavio više podataka o zgradi. Nismo sigurni da je godina građenja 1840., jer se prilikom rušenja zgrade naišlo na podatak da je 100 godina starija, što takođe ne mora biti tačno, jer greda na kojoj je bila označena godina građenja nije sačuvana.⁴⁵) U vreme kada se Štaudinger za nju interesovao to je bila srpska kuća, jer je kao sopstvenik 1922. godine zapisan Ljubomir Gačanić,⁴⁶) a 1926. godine kao sused N. Tajtacaka Ljuba Bočanić,⁴⁷) što je svakako ista ličnost. Međutim, ta je kuća u XIX veku bila jevrejska, jer je naše mišljenje da se na ovu zgradu odnosi jedna licitacija objavljena u »Srpskim novinama« iz 1876. godine.⁴⁸) Licitacija je objavljena za prodaju celokupnog imanja Jahiela Rusa. Među ostalima jedno je bilo u Jevrejskoj mali, do imanja Rafajla Tartaceka (svakako Tajtacaka). Pošto je ovo jedno od retkih imanja u Jevrejskoj ulici koje je pripadalo Srbima 1922. godine,⁴⁹) možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je na pomenutoj licitaciji ovu kuću kupio Srbin, predak pomenutog Gačanića ili Bočanića. Kasnije, pred drugi svetski rat, sopstvenik je bio Boško Jezdić, brodovlasnik.⁴⁴)

Br. 16: Imanje je od ranije pripadalo jevrejskom dobrotvornom društvu »Oneg Šabat i Gemilut Hasadim«. Stara zgrada na ovome mestu bila je prizemna, sasvim jednostavna, sa sedam prozora na fasadi i ulaznim vratima sa strane do br. 14 (druga sa leva na sl. 14). Ovde je danas zgrada sa prizemljem i dva sprata, u čudnoj arhitekturi fasade, koju je pomenuto Društvo izgradilo 1923. godine.⁵⁰) Zidanje je početo juna 1922. godine, a završeno januara 1923. godine, što je zaista rekordna brzina za ono vreme i za takvu građevinu. Zgradu je i projektovao i izvelo Arhitektonsko-građevinsko preduzeće arh. S. Sumbula i inž. H. Isakovića. Po svoj prilici da je projektant bio arh. Samuilo Sumbul, što tvrdi i I. Šlang,⁵¹) a da je izvođenjem radova rukovodio inž. H. Isaković. Sačuvani su kompletni planovi ove građevine. U prizemlju je velika sala, u kojoj je danas

bioskopska dvorana, mala sala i jedan stan. Velika sala ima galeriju, koja prvobitnim planom nije bila predviđena. Na spratovima i na mansardi prema dvorištu nalaze se stanovi. Fasada je projektovana u eklektičnoj arhitekturi sa prilično bogatim plastičnim dekoracijama, u kojima ima pretežno istočnjačkih elemenata (jedina visoka zgrada na sl. 11). Prizemna zgrada u dvorištu sagrađena je 1929. godine.⁷⁰⁾ Društvo »Oneg Šabat« osnovano je sa religioznim i humanitarnim ciljevima, a uživalo je pokroviteljstvo Jevrejske crkvenoškolske opštine. Naročite zasluge za podizanje ovoga Doma ima ondašnji predsednik Društva, Nisim Aron, beogradski trgovac. U Domu



Sl. 14 — Deo Jevrejske ulice od Solunske ul. prema Dušanovoj oko 1930 g. Levo su zgrade od br. 18 do br. 2 (Foto Milan Jovanović; MGB, Ur. 2195)

je postojalo odeljenje za izdržavanje iznemoglih staraca i starica, ali do 1926. godine nije bilo predato svojoj nameni, pošto nisu mogla biti osigurana potrebna novčana sredstva.⁷⁵⁾ Ipak su kasnije, izgleda, ova sredstva pronađena, jer je u zgradi pred drugi svetski rat bio Dom staraca.⁶⁵⁾ Tridesetih godina ovoga veka Društvo je bilo zapalo u velike teškoće zbog loših ekonomskih prilika koje su onda vladale, pa se Jevrejska opština potrudila da preduzme mere za ozdravljenje prilika »u tom starodrevnom društvu.«⁷⁶⁾ Za vreme velikih jevrejskih praznika, u velikoj sali Doma otvarana je privremena bogomolja.⁷⁷⁾

Br. 18: Izgleda da na ovome mestu, gde je i danas prazan plac sa radionicom za popravku automobila, davno nije bilo ništa sagrađeno, jer se i 1922. godine⁶⁷⁾ i 1926.⁶⁸⁾ ovde pominje prazan plac Jevrejske crkveno-školske opštine. Pitanje praznih placeva bila je bolna tačka Jevrejske opštine, jer nisu donosili prihod, tako da je 1932. godine doneta načelna odluka da se ovakvi placevi izlože prodaji.⁶⁹⁾ Verovatno da ovaj plac nije tada prodat, jer bi svakako kupac nešto na njemu podigao. Međutim, na jednoj fotografiji sa kraja XIX veka vidimo da je na tome mestu postojala prizemna zgrada (sasvim levo na sl. 14) u skromnoj eklektičnoj arhitekturi. Ona je verovatno porušena za vreme borbi u prvom svetskom ratu.



Sl. 15 — Ruševina stare zgrade na uglu Solunske ulice (desno) i Jevrejske ul. br. 22 (levo) oko 1927. g. (Foto J. Stanojević; MGB, Ur. 6368)

Br. 20: Zgrada sa prizemljem i dva sprata koja se nalazi na uglu Solunske ulice, sagrađena je 1928. godine, na malome placu od 250 m²,⁷⁰⁾ pa je verovatno zbog toga fasada projektovana sa mnogo čudnih balkona i erкера. U prizemlju je bila bakalnica, a na spratovima stanovi. Projektant je bio inž. Veselin Tripković. Kao sopstvenik pominje se 1922. godine Avram Kaljderan (svakako Kalderon),⁶⁹⁾ a 1928. godine Soka D. Štajner i Venusa Melamed. Iz tapije se vidi da su Soka i Venusa naslednice Sultane Loti-Kalderon, žene Avrama

Kalderona, trgovca.⁷⁶⁾ One su verovatno ćerke Sultanine, koje su udajom promenile prezime, jer je na jednome mestu Soku potpisao David Štajner, trgovac. U pomenutoj Arhivi planova sačuvao se i dokument iz 1942. godine, iz koga se vidi da je zgrada u to vreme pripadala Državnoj hipotekarnoj banci. Ovaj dokument je molba da se lokal sa ulice pretvori u gostionicu.⁷⁷⁾ Nije poznato da li je molba odobrena. Danas su ove do sada zapuštene prostorije prepravljene u stan. Do 1928. godine izgleda da na ovome placu nije bilo kuće, sudeći po starim fotografijama. Verovatno je da je stara zgrada porušena u prvom svetskom ratu.

Br. 22: Danas je na ovome mestu nova stambena zgrada sa prizemljem i tri sprata, koja nema broj prema Jevrejskoj ulici već



Sl. 16 — Deo Jevrejske ulice oko 1930. g. Desno su zgrade od br. 8 do br. 32, a levo zgrade od br. 9 do br. 19 (Foto J. Stanojević; MGB Ur. 6373)

prema Solunskoj, na čijem se uglu nalazi. Iz dosadašnjih izvora ne možemo tačno utvrditi kome je ovaj plac pripadao. Na fotografijama iz oko 1930. godine (sl. 15 i 16) na ovome mestu vide se samo temelji neke porušene kuće. Jedna od tih fotografija verovatno je ranijeg datuma (sl. 15), jer se na porušenoj zgradi vidi i donji deo prizemlja. Zahvaljujući ovoj fotografiji danas znamo da je ovde nekada postojala veoma solidno građena zgrada, sa debelim zidovima od redova tesanog kamena i opeke. Naročito je na uglu kamen bio dobro

obrađen. Na zidu se vide dva manja prozora, jedan uz drugi, i jedan zazidani otvor sa lukom. Na zidu se ne vide tragovi malterisanja. Mogli bismo pretpostaviti da je zgrada srušena ili za vreme prvog svetskog rata ili ranije. Naše je mišljenje da je to starija ruševina, jer bi inače kao zgrada od tvrdog materijala bila ucrtana u već pomenuti Josimovićeve plan iz 1867. godine. Svi su izgledi da je ruševina ostala iz austrijskih vremena.

Br. 24—28: Dom slepih sa svojom izduženom zgradom od prizemlja i dva sprata zauzima danas ceo ovaj prostor. Zgrada je podignuta posle drugog svetskog rata. Za ovaj deo Jevrejske ulice nema dobrih podataka u adresaru »Ceo Beograd« iz 1922. godine. O br. 24 nema nikakvih podataka. Br. 26 (nekada br. 34) pripadao je Jevrejskoj crkveno-školskoj opštini.⁷⁶⁾ Sopstvenik imanja na br. 28 (ranije br. 36) bio je 1924. godine Jovan (ili Jordan, kako je na drugom mestu zapisano) Krstić, preduzimač. On je na ovome placu imao dve stare zgrade sa kalkanima prema ulici i uzanim dvorištem — prolazom, između ovih zgrada. Iste godine podneo je molbu da prema projektu inž. Alek. M. Simića podigne u produženju obeju starih zgrada dve nove zgrade sa prizemljem i spratom. Međutim, iz higijenskih razloga odobrena mu je izgradnja samo one prema br. 26. Ponovna molba krajem 1925. godine takođe je odbijena.⁷⁷⁾

Br. 30: Današnja zgrada na ovome mestu od prizemlja i tri sprata sagrađena je 1925. godine. Nije poznato šta je ranije na ovome mestu bilo, ali kako je skoro cela Banatska ulica, na čijem se uglu plac nalazi, porušena u toku prvog svetskog rata, verovatno je da su i ovde bile ruševine. Najraniji dokumenat koji se odnosi na ovu zgradu potiče iz 1921. godine. To je protokol regulacije na kome je kao sopstvenik označen Barlovac, a kao molioc za izdavanje protokola Banka Nikole Boškovića, koja se kasnije u svima dokumentima prilikom podizanja zgrade pominje kao sopstvenik. Banka je prvu molbu za podizanje zgrade podnela 1921. godine, ali je sve do 1923. godine nije izgrađivala. Tada je podnela novu molbu za odobrenje izgradnje, jer su nastale nove potrebe Banke, tako da je sada umesto sa dva sprata i gvozdenom međuspratnom konstrukcijom tražila dozvolu za podizanje zgrade sa tri sprata i armirano-betonskom međuspratnom konstrukcijom. Zgrada je građena kao kombinovana: za kancelarije u prizemlju i na prvom spratu, a za stanove na drugom i trećem. Projekat za prvu, kao i za drugu varijantu, prema kojoj je građevina i izvedena, dao je naš poznati arhitekta i profesor Univerziteta Nikola Nestorović, koji je projektovao veliki broj beogradskih zgrada, među kojima ima i prvorazrednih ostvarenja u našim uslovima. Ova zgrada svakako ne dolazi u red njegovih najboljih projekata, ali njena arhitektura u retardiranoj eklektici prijatno deluje svojim proporcijama, kao i ponekim detaljima (vidi se desno u dnu sl. 16). Građena je od 10. avgusta 1923. godine do 15. februara 1925. godine. Cena koštanja joj je bila 2.100.000 din.⁷⁸⁾

Br. 32: Magacin Banke Bošković, Akcionarskog društva, prvi magacin sa armirano-betonskom konstrukcijom u Beogradu, podig-

nut je ovde ubrzo posle prvog svetskog rata. Banka je 13. septembra 1920. godine podnela molbu za podizanje ovoga magacina za smeštaj robe, a već 30. decembra 1921. godine podnosi novu za određivanje komisije koja će zgradu primiti. Na poleđini molbe je, međutim, mišljenje komisije da zgrada nije u svemu izvedena prema odobrenom planu. Izgleda da je oko prijema zgrade bilo prilično teškoća, jer i iz 1922. godine postoje dve molbe, gde se traži uverenje da je komisija zgradu primila. Sačuvala su se i dokumenta o prepravkama na zgradi 1946. i 1947. godine. Projektant magacina je arhitekta Nikola Nestorović, koji je izradio i statički račun, sačuvan do današnjih dana.⁷⁾ Svakako da zgrada dolazi u red većih ostvarenja Nestorovićevih. Zgrada postoji i danas. Prema Bruschovom planu ovde je u XVIII veku bila džamija.

Neparna strana ulice

Deo ulice od Dušanove do Visokog Stevana ulice ima četiri placa sa brojevima 1, 3, 5, 7. Preko br. 9 prošao je kasnije novoprosječeni deo Visokog Stevana ulice, zbog čega sve zgrade niže ove ulice nose danas numeraciju za stepen nižu nego ranije.

Br. 1: Ova zgrada, koja prema Dušanovoj ulici i uglu ima prizemlje i dva sprata, a u produžetku prema Jevrejskoj jedan sprat, sagrađena je oko 1911. godine.⁸⁾ Kao sopstvenih iz 1922. godine pominje se Ignjat Krstić,⁹⁾ o kome obućar, koji i danas ima radnjicu u suterenu ove kuće, kaže da je bio preduzimač, da je bio imućan čovek i da je imao više kuća u Beogradu, ali da je bio nepismen. Zgrada je na samome uglu zasečena i taj deo fasade bio je najdekorativnije obrađen plitkom malterskom eklektičnom plastikom. Na prvome spratu celom dužinom ovoga dela fasade je balkon, a na krovu je bila dekorativno obrađena atika, što se vidi na sačuvanim fotografijama. Kuća je izgorela u drugom svetskog ratu, pa je posle rata obnovljena.¹⁰⁾ Danas više nema skoro nikakvih ukrasa na fasadi.

Br. 3: Na fotografiji sa početka ovoga veka (sl. 7) vidimo na ovome mestu stari kameni neomalterisani zid sa kapijom lučno zasvedenom u zidu. Danas se pod ovim brojem nalazi deo Jevrejske ulice najlošijeg izgleda. Tu je na levoj strani neizgrađen i neuredan plac, a na desnoj niske šupice u kojima se i danas stanuje pod veoma lošim uslovima. Kao sopstvenik iz 1922. g. pominje se Jovan Matić.¹¹⁾

Br. 5: Na starim fotografijama vidimo (sl. 7) da se na ovome mestu nalazila obična prizemna zgrada, fasade sa tri prozora prema ulici. Njen sopstvenik je bio 1922. g. Moreno Koen.¹²⁾ Negde tridesetih godina ovoga veka ovde je podignuta stambena zgrada sa prizemljem i dva sprata, koja i danas postoji. Fasada je asimetrična, obrađena u eklektičnoj plitkoj dekoraciji sa po jednim manjim balkonom na svakome spratu.

Br. 7: O ovoj zgradi na uglu ulice Visokog Stevana imamo veoma malo podataka: Sopstvenik joj je 1922. g. bio Moša Elijas¹³⁾

i verovatno da je on posle prvog svetskog rata podigao ovu današnju zgradu nezanimljive eklektične arhitekture, sa prizemljem i jednim spratom. Stara zgrada na ovome mestu bila je prizemna, sa fasadom skromno dekorisanom i šest prozora, bez ulaznih vrata na fasadi.

Stari br. 9: Sopstvenik ovoga imanja bila je 1922. g. Eliza Ozerović.⁶⁷⁾ Danas je ovo zemljište pokrila Visokog Stevana ulica. Na sl. 17 vidi se da su na tome mestu bile stare barake i drvara, ograđeni plotom prema Jevrejskoj ulici.

Br. 9: Današnja zgrada izgrađena je svakako posle 1930. g., jer ima odlike moderne arhitekture, koja se tek tridesetih godina počela primenjivati u Beogradu. Jedino se kao ostatak dotle vlada-



Sl. 17 — Visokog Stevana ul. oko 1930. g., na čijem se kraju vidi imanje u Jevrejskoj ul. nekada br. 9, koje je kasnije prosečeno (Foto J. Stanojević; MGB, Ur. 6370)

juće eklektične arhitekture zadržao na samome uglu balkon sa ogradom od kovanog gvožđa. Na tome mestu ranije su bile stare drvene barake sa kalkanima prema ulici i van regulacione linije, što se vidi na starim fotografijama. Kao sopstvenici zabeleženi su 1922. g. braća Ezriel⁶⁸⁾ (svakako Azriel). Međutim, već 1928. g. kao levi sused zgrade br. 11 označen je Regulacioni fond. Smatramo sa velikom sigurnošću da se na ovaj plac odnosi jedan sačuvani dokumenat iz 1836. g.⁶⁹⁾ Pomenuti dokumenat predstavlja »Testament Azriela Haima beogradskog Jevreja« i beogradskog trgovca. Ovim testamentom on ostavlja

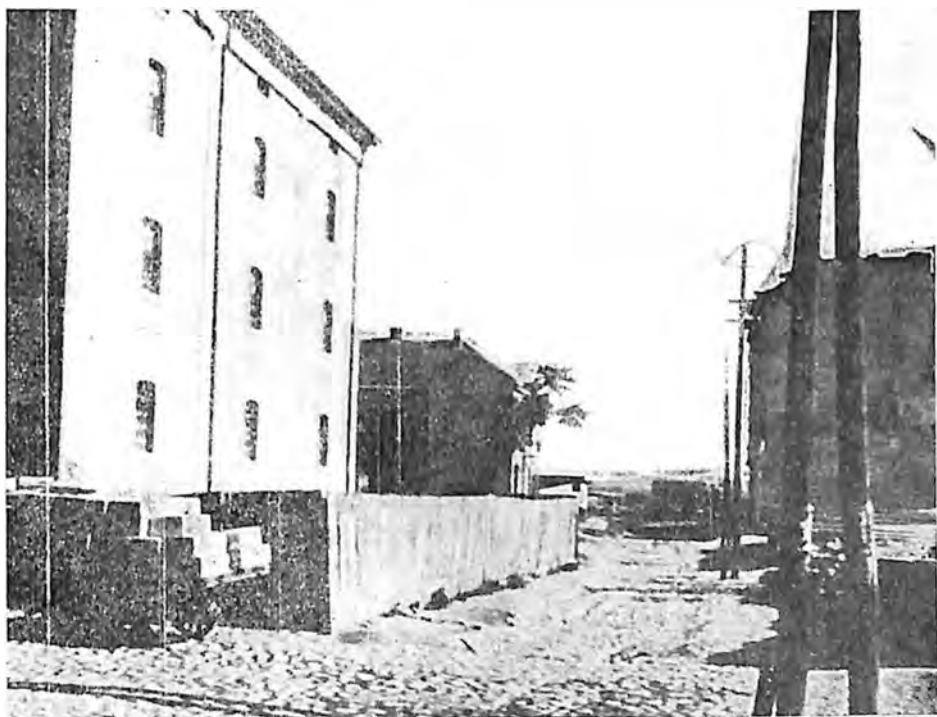
dvojici sinova iz drugoga braka, osim drugih stvari, i kuću »u kojoj sad obitavam, zajedno sa baštom, avlijom, podrumom itd., ležeća sroču jevrejske sinagoge, i to između Avrama Majove i Samuila Davida Avramove kuće.« Pošto je ovo imanje u blizini stare sinagoge, a kao jedan od sopstvenika zgrade na br. 11 pominje se 1922. g. M. Abraham (što znači isto što i Avram), naše je mišljenje da je ovo imanje od davnina pripadalo poznatoj beogradskoj jevrejskoj porodici Azriel, čiji su članovi Aron i Solomon sagradili prvu jevrejsku školu u oslobođenoj Srbiji 1818. godine.

Br. 11: Ako prihvatimo da je imanje br. 9 pripadalo 1836. g. Haimu Azrielu, onda je ovo imanje u isto vreme bilo svojina Samuila Davida Avrama. Zgrada na ovome mestu jedna je od dve zgrade od tvrdog materijala, koje je označio Emilijan Josimović na svome planu Beograda iz 1867. g. U 1922. g. kao sopstvenici su navedeni: J. Ozof (verovatno Ozer, jer u adresaru »Ceo Beograd« ima dosta grešaka u prezimenima) i M. Abraham.⁶⁹⁾ Ovaj Abraham je verovatno potomak pomenutog Samuila Davida Avrama. Prema sačuvanoj tapiji⁷⁰⁾ koja je izdata 1928. g. Antoaneti Ozer, udovici Josifa Ozera, špeditera, i trojici njenih sinova, vidi se da je Josif u međuvremenu umro. Sledeće godine Ozerovi su ovo imanje prodali već ranije pomenutom Ignjatu Krstiću, sopstveniku nekih kuća u ovoj ulici. Zbog čega se sada kao prodavci pojavljuju samo Ozerovi, a ne i Abrahamovi, nije nam poznato. Čim je I. Krstić kupio ovaj plac, srušio je tri prizemne stare kuće koje su tu postojale i već 15. septembra počeo da zida novu od prizemlja i dva sprata, koja je završena krajem 1929. g. i koja i danas postoji. Projektant je bio nastavnik Srednje tehničke škole arh. Mil. M. . . ević (potpis nečitak). Arhitektura fasade je siromašna, sa plitkom dekorativnom plastikom. Uz arhivu za ovu zgradu sačuvan je i jedan zanimljiv dokumenat, koji se odnosi na staru sinagogu. Da ne bi morao otvoriti prozore na projektovanoj prizemnoj zgradi prema sinagogi, što jevrejski verski propisi nisu dozvoljavali, I. Krstić je odustao od zidanja kuće iz dvorišta, već je mesto nje podigao samo ogradni zid.

Br. 13: Na ovome imanju nalazila se druga od dve zgrade od tvrdog materijala ucrtane u pomenuti Josimovićev plan iz 1867. g. Prema sačuvanom planu prizemne zgrade iz 1912. g.⁷¹⁾ kada su joj dozidane kujna, kupatilo i soba za mlađe, uočava se prema obliku osnove, da je to ista zgrada iz 1867. g. Iz sačuvanih dokumenata vidi se da je zgrada pripadala stecišnoj masi Samuila S. Koena, a da je imanje držao Marko E. Abraham, trgovački agent, verovatno isti onaj koji se pominje kao jedan od sopstvenika imanja br. 11. Kuća je pre doziđivanja sporednih prostorija imala tri sobe s lica sa po dva prozora i ulazni hodnik, kao i jednu sobu iz dvorišta. Sopstvenik 1922. g. bila je Praška banka,⁷²⁾ a kao sused zgrade br. 15 zapisana je 1925. g. Masa S. Koena.⁷³⁾ Svakako da je posle M. Abrahama Praška banka preuzela upravu nad imanjem i da ga je posle 1925. g. prodala, pošto je već 1927. g. Zlata Arona Elazara podnela molbu

da na ovome mestu podigne dve prizemne stambene zgrade, sa lica i iz dvorišta. Prema južnom susedu dozidana je još jedna mala zgradica, koja zajedno sa dve pomenute i danas postoji (sl. 16, dve prizemnice u sredini bloka). Kao sused zgrade br. 11 označen je 1928. g. Aron Elazar, trgovac.⁷⁰⁾

Br. 15: Najraniji podatak o ovoj zgradi potiče iz 1912. g.⁶¹⁾ kada je kao desni sused zgrade br. 13 označen Moša Alkalaj, advokatski pripravnik. Sopstvenik 1922. g. bila je Praška banka.⁶⁹⁾ Međutim, 1925. g. ranije pomenuti I. Krstić podneo je molbu za izgradnju stambene zgrade sa prizemljem i jednim spratom, što je i odobreno, tako da zgrada postoji i danas (sl. 16, jedina zgrada sa prizemljem i spratom levo). Građena je od 12. jula do 20. oktobra 1925. g. prema



Sl. 18 — Magacin u Jevrejskoj ul. br. 19 oko 1930. g. Desno od magacina vidi se stara zgrada br. 23, neuređena ulica i kalkan zgrade br. 30 (Foto J. Stanojević; MGB, Ur. 6372)

projektu inž. Ane Švejkar za 200.000 din., u siromašnoj eklektičnoj arhitekturi. Kao sused i br. 13 i br. 17 zabeležen je i 1926. i 1927. g. Hajim S. Medina, menjač.⁶⁷⁾ Po svoj prilici da je I. Krstić kupio ovaj plac od Praške banke, sazidao kuću, pa je prodao radi zarade.

Br. 17: Plac ima dugačko lice prema Jevrejskoj ulici, a nalazi se na uglu Solunske. I on je 1922. g. pripadao Praškoj banci, koja je izgleda sva ova tri susedna placa prodala približno u isto vreme. Prizemnu kuću na ovome mestu (vidi se na sl. 16) podigla je 1926.

g. Džamila Kabiljo prema projektu inž. arh. Valerija Staševskog. Građenje je početo 21. aprila, a završeno 13. jula iste godine.⁷⁾ Godina gradnje označena je i na samoj zgradi.

Br. 19: Sopstvenik ovoga i susednog imanja, koji su 1922. g. nosili brojeve 21 i 23, bio je Čelebar Koen.⁸⁾ Danas je ovde na uglu Solunske ul. srušen stari magacin sa prizemljem i dva sprata, koji je verovatno građen ubrzo posle prvog svetskog rata (sl. 18, levo). Služio je kao vojni magacin.⁹⁾

Br. 21: Danas je ovde zgrada novijeg datuma sa prizemljem i dva sprata. Njen sopstvenik je 1922. g. bio Čelebar Koen.¹⁰⁾

Br. 23: Ceo prostor od br. 21 do Banatske ul. danas zauzima velika kolektivna stambena zgrada sa prizemljen i pet spratova, sagrađena pre nekoliko godina. Međutim, nekada je tu bilo više placova, koji su svi 1922. g. pripadali Rozi Baruh.¹¹⁾ Ona je verovatno plac br. 23 ubrzo prodala, jer je Nahmah Koen, trgovac, već 12. avgusta 1922. g. počeo tu da zida kuću sa prizemljem i jednim spratom, prema projektu inž. Valerija Staševskog¹²⁾ (zgrada iza magacina na sl. 18). Na samome uglu Jevrejske i Banatske ul. nalazila se 1867. g. neka zgrada od tvrdog materijala, koju vidimo na planu Josimovića iz iste godine.

Blok na neparnoj strani između ulica Banatske i Dunavske. Sve do danas sačuvali su se planovi iz 1905. g. čudne zgrade,¹³⁾ koja je onda bila javno podignuta na ovome mestu. Te godine izrađen je za ovo imanje Pere A. Jovanovića »Plan za novu zgradu za prostitutsku radnju«, prema projektu inž. Bor. M. Pajevića. Plan je pregledao i odobrio Građevinski odbor za grad Beograd. Zgrada je bila prizemna, velika po površini i imala dva unutrašnja dvorišta sa prostorijama okolo. Sopstvenik imanja 1922. g. bio je Isak Katarivas.¹⁴⁾ Danas ovaj prostor zauzima sa svojim mnogobrojnim zgradicama i drugim materijalom preduzeće »Antikor«, koje se odatle seli, a prostor treba da se uredi kao park.

Stara sinagoga

Pošto se ova bogomolja nalazila u bloku koji pripada Jevrejskoj ul., a i glavni prilaz joj je bio iz ove ulice, želeli bismo da i o njoj ovde kažemo nekoliko reči. Kao što smo već i ranije konstatovali, izgleda da je na ovome mestu postojala sinagoga od najdavnijih vremena. Ne zna se kada je tačno podignuta ova poslednja građevina, srušena za vreme poslednjeg rata (sl. 19), ali verovatno datira još iz XVIII veka. Bila je položena u pravcu sever-jug, kao i sama Jevrejska ulica. Njoj se između dva poslednja rata prilazilo iz Jevrejske ulice uzanom stazom od ugla ulice Visokog Stevana.¹⁵⁾ Uvek se nalazila u dvorištu, porti, opkoljena sa svih strana građevinama, što vidimo skoro na svima ovde pomenutim planovima. Porta je između dva poslednja rata bila označena kao Mojsijeva ulica. Sinagoga je stradala za vreme srpskih ustanaka početkom XIX veka, ali je 1819. g. obnovljena i kao bogomolja služila sve do nacističke

okupacije 1941. g. I u izveštajima Crkveno-školske jevrejske opštine između dva rata pominju se novčana sredstva upotrebljena za njenu popravku. Na njenome mestu je danas stambena drvena baraka, izdužena kao i ona i položena u istome pravcu.

Iz dva slična dokumenta, samo jednog iz XVII, a drugog iz XX veka, vidi se koliko su Jevreji svoju bogomolju poštovali i držali se određenih verskih propisa. Rasprava rabina Almosnina (1642—1689), o kojoj govori I. Slang,¹⁾ bavi se pitanjem dozvole susednom kućevlasniku »za doziđivanje čardaka prema zapadnoj strani sinagoge«. Rabin je zabranio podizanje ovoga čardaka »sa razloga dužnog poš-



Sl. 19 — Stara sinagoga u Jevrejskoj ulici krajem XIX veka, posmatrana od današnje ulice Visokog Stevana (Foto Milan Jovanović; MGB, Ur. 2201)

tovanja prema domu Božjem«, mada je vlasnik pored više protiv-argumenata imao i taj da je na tome mestu čardak već i ranije postojao. Slična stvar dogodila se skoro tri stotine godina kasnije, kada je 1929. g. hteo da prema istočnoj strani sinagoge podigne prizemnu zgradu I. Krstić, na svome placu u Jevrejskoj ul. br. 11. Krstić je u projektu predvideo da zgrada prema sinagogi nema otvore, ali mu Građevinski odbor to nije odobrio iz higijenskih razloga, i tražio da na toj strani prema Mojsijevoj ulici otvori prozore. Međutim, Jevrejska crkveno-školska opština, preko svoga advokata Semaja Demajo, uputila je pretstavku Građevinskom odboru i pro-

testvovala protiv otvaranja prozora prema sinagogi. Demajo je dokazivao da je Mojsijeva ulica u stvari odvajkada bila porta sinagoge, pristupačna svima, jer su ranije svi stanovnici toga kraja bili Jevreji. Preko porte se odlazilo i u obližnju jevrejsku versku čitaonicu. Okolne građevine su ratom porušene, »ali se time nije izmenio pravni karakter zemljišta.« Takođe je ukazao i na činjenicu da su i sve postojeće okolne zgrade kalkanom okrenute prema sinagogi, a da je i Generalnim planom Beograda (iz 1924. g.) predviđeno zatvaranje porte sa svih strana. Izgleda da Građevinski odbor nije usvojio ove razloge, tako da je Krstić odustao od zidanja pomenute dvorišne zgrade, da bi udovoljio jevrejskim verskim zahtevima.

Stara sinagoga sagrađena je u veoma jednostavnoj arhitekturi. Osnova je u obliku izduženog pravougaonika 36x8m, koji se prema jugu završava polukružno. Zgrada je jednobrodna bazilika sa drvenom tavanskom i krovnom konstrukcijom. Spoljna visina zgrade do strehe iznosi oko 5 m, s tim što visina nije konstantna, jer je teren bio u padu. Krov je pokriven crepom, a streha ima sasvim mali ispad. Na istočnoj dužoj strani ima 9 izduženih prozora lučno završenih sa lako profilisanim malterskim okvirom. Verovatno da je isti broj prozora imala i na zapadnoj strani. Na kraju istočnog zida blizu ugla severnog bila su ulazna vrata sa profilisanim okvirom i timpanonom.

Pošto nam danas više ništa nije ostalo od stare Jevrejske četvrti osim spomena u imenu Jevrejske ulice, želeli bismo da na kraju damo jedan predlog:

Obnoviti Staru sinagogu kao spomen-muzej stare Jevrejske četvrti i svih naših sugrađana Jevreja stradalih u drugom svetskom ratu.

NAPOMENE:

- 1) Plan varoši Beograda sa kraja XVIII veka. Izradio Fr. von Brusch, potporučnik. Plan je objavljen kao prilog uz knjigu D. Pantelića, Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak, Posebna izdanja SAN CXLVI, Beograd, 1949. g.
- 2) *Enciklopedija Jugoslavije* IV, Leksikografski zavod, Zagreb, 1960., str. 490; Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926; Dušan Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd, 1964.
- 3) Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926, str. 16. (skraćeno: Šlang)
- 4) Dr Dušan Popović, *Beograd kroz vekove*, Turistička štampa, Beograd, 1964, str. 79 (skraćeno: Popović)
- 5) Šlang, str. 9.
- 6) *Enciklopedija Jugoslavije* IV, Leksikografski zavod, Zagreb, 1960, str. 490.
- 7) Šlang, str. 4.
- 8) Tihomir Đorđević, *Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša*, Godišnjica N. Čupića, knj. XXXV, Beograd, 1923, str. 202 (skraćeno: Đorđević)

- 9) Šlang, str. 20.
- 10) Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda I*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964, str. 460.
- 11) Šlang, str. 18.
- 12) Popović, str. 75.
- 13) Otendorf, *Opis Beograda iz 1663*, Politika 26. 3. 1933. g.
- 14) Dr Dušan Popović, *Grada za istoriju Beograda 1717—1739*. g., SAN, Spomenik, 1935, str. 239—240.
- 15) Šlang, str. 26.
- 16) Ibid, str. 45.
- 17) Dr Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, XVI—XVII vek*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1961, str. 193.
- 18) Šlang, str. 46.
- 19) *Talijanski plan Beograda sa novim utvrđenjima izgrađenim 1695. i 1696. godine* (Pianta di Belgrado...)
- 20) Šlang, str. 49.
- 21) Ibid, str. 51.
- 22) Popović, str. 156.
- 23) Šlang, str. 56.
- 24) Popović, str. 145; Drag. Lj. Jovanović, *Beograd u istorijskim i statističkim podacima*, Nar. misao, 1926, str. 13, pod 41.
- 25) Matthias Seutter, *Plan tvrđave, varoši i izgled Beograda, oko 1735*. g.
- 26) Gabriel Bodenehr, *Novi plan varoši i tvrđave Beograd, oko 1717*. g.
- 27) Popović, str. 145.
- 28) Ibid, str. 164.
- 29) Ibid, str. 300.
- 30) Šlang, str. 58.
- 31) Ibid, str. 59.
- 32) Ibid, str. 60.
- 33) Ibid, str. 62. i 64.
- 34) Popović, str. 303.
- 35) Ibid, str. 309.
- 36) Ibid, str. 316—317.
- 37) Đorđević, str. 203.
- 38) Šlang, str. 68.
- 39) Popović, str. 411.
- 40) Ibid, str. 412.
- 41) Ibid, str. 411. i 347.
- 42) Šlang, str. 78.
- 43) Ibid, str. 78. i 79.
- 44) Popović, str. 411; Đorđević, str. 205.
- 45) Šlang, str. 68. i 70.
- 46) Ibid, str. 92.
- 47) Popović, str. 430.
- 48) Popović, str. 412; Šlang, str. 80; *Enciklopedija Jugoslavije* IV, str. 490.
- 49) Đuzepe Barbanti-Brodano, *Garibaldinci na Drini 1876.g.*, Srpska književna zadruha, 1958, str. 126 (skraćeno: Brodano)
- 50) Šlang, str. 102.
- 51) Popović, str. 375.
- 52) Zora Simić-Milovanović, *Slikar Leon Koen*, Godišnjak Muzeja grada Beograda II, 1955, str. 377.
- 53) Šlang, str. 90.
- 54) Đorđević, str. 206.
- 55) Šlang, str. 101.
- 56) Živorad P. Jovanović, *Iz starog Beograda*, Jevrejska mala, Beograd, Turistička štampa, 1964, str. 28.
- 57) *Turski plan Beograda*, iz 1863 g. (prvi put objavljen uz članak G. Elezovića i P. Popovića, *Dva turska plana Beograda*, Beogradske opštinske novine, 1937, str. 250—252).

- 58) Ljubomir Nikić, *Ko je autor turskog plana Beograda iz XIX veka*, Godišnjak grada Beograda VII, 1960, str. 153—155; Radoslav Perović, *Oko boravak Dositeja Obradovića u Beogradu*, Kovčević VII, 1966, str. 57—104.
- 59) Zbirka fotografija Jeremije Stanojevića, Muzej grada Beograda.
- 60) Emilijan Josimović, *Objašnjenje predloga za regulaciju onoga dela varoši Beograda što leži u šancu*, Beograd, 1867, sa jednom kartom.
- 61) *Plan Beograda od 1815—1830*. Izradio Radoje Dedinac. Plan je objavljen kao prilog uz knjigu Joakima Vujića, *Putešestvije po Srbiji I*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1901.
- 62) *Plan Beograda*. Sastavio Stevan Zarić, inžinir. Izdanje Državne štamparije, 1878.
- 63) M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, 1930, str. 31.
- 64) Brodano, str. 124.
- 65) Hajim S. Davičo, *Sa Jalijske*, Beograd, 1898.
- 66) Ljubomir Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda V, 1958, str. 161.
- 67) Aron Alkalaj, *Purim u Jevrejskoj mahali*, Jevrejski almanah, 1954, str. 146—149; Aron Alkalaj, *Život i običaji u nekadašnjoj Jevrejskoj mahali*, Jevrejski almanah, 1961—1962, str. 82—97.
- 68) Prema kazivanju Dragomira Jovanovića, obučara, iz Jevrejske ulice br. 1, koji tu živi i radi od 1924. godine.
- 69) *Adresar »Ceo Beograd«*, 1922 g., Izdanje »Ruska misao«, Beograd.
- 70) Arhiva planova Sekretarijata za komunalne i građevinske poslove Skupštine grada Beograda, period 1920—1930, fascikla br. 46.
- 71) Prema kazivanju Savke Kolarić, koja stanuje u Jevrejskoj ul. br. 12.
- 72) Vidosava Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. g.*, Godišnjak grada Beograda IX—X, 1962—63 g., str. 273.
- 73) Aleksandar Dimitrijević iz Surdulice, palir-poslovođa Građevinskog preduzeća »Zidar«, Surdulica.
- 74) Srpske novine br. 24, 1876, str. 5.
- 75) Slang, str. 126.
- 76) Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, za period od 1924—1926. g., Beograd, 1926, str. 27.
- 77) Ibid, za period od 1929—1932. g., Beograd, 1932, str. 6.
- 78) Ibid, str. 21.
- 79) Prema kazivanju Lazara Rackovića, Šumatovačka ul. 143, Beograd.
- 80) Dr Branko Peruničić, *Beograđski sud 1819—1839, g.*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964, str. 670, dok. br. 744.
- 81) Zbirka planova zgrada, Muzej grada Beograda.
- 82) Slang, str. 41.

KRETANJE BROJNOG STANJA PRVE VERSKE OPŠTINE U ŽUPANIJI BARANJA — U DARDI

Prilog istoriji naseljavanja Jevreja u županiji Baranja

U selima županije Baranja Jevreji se pojavljuju na kraju četvrte, tj. poslednje etape u istoriji naseljavanja mađarskih Jevreja¹⁾, koja počinje konačnom pobedom nad Turcima.

U zemlji koja je vraćena u posed Habsburgovaca, vlastela je omogućavala Jevrejima da se naseljavaju na njihovim imanjima i da se uključe u privredni život.

Prema zemaljskom popisu Jevreja u prvoj polovini XVIII veka, od četrdesettri županije uže Mađarske samo u devet županija nisu živeli Jevreji. Među ove spada i Baranja²⁾, gde je u to doba samo jedan Jevrejin imao radnju u Šiklošu. Reč je o nekom torbaru po imenu Ižak, poreklom iz Rohonca, ali njegova porodica i rodbina ne stanuju na području županije, niti on plaća porez županiji, već jedino veleposedniku. Županija u to doba još ne dozvoljava naseljavanje Jevreja. Godine 1742. grof Karolj Baćanji prima na svoje imanje jednog Jevrejina iz Bonjhada u županiji Tolna, ali statut Baranje, donet 1746. godine, ukida to naseljavanje, štaviše 1750. godine protivni se čak i njihovom dolaženju na vašare iz susednih županija³⁾. Jedini izuzetak čini Mozeš Leb sa stanom u Hedjesu (takođe županija Tolna), koji dobija 1741. godine dozvolu za torbarenje u Baranji »pošto je siromašnom narodu (kmetovima) kupovina neophodna«⁴⁾.

Naseljavanje Jevreja nastaje tek u drugoj polovini toga veka. Godine 1775. u Baranji žive 32 porodice, a 1778., odnosno 1779. godine, 67 porodica⁵⁾. Celokupno jevrejsko stanovništvo u županiji 1800. godine iznosi 468 lica⁶⁾, i to po srezovima:

srez Darda	146 lica
„ Pečuj	16 „
„ Mohač	60 „
„ Hedjhat	118 „
„ Sentlerinc	128 „

Dakle, najviše Jevreja ima u srezu Darda, 31,2% celokupnog jevrejskog stanovništva.

Po popisu iz 1778. godine, Jevreji žive u 50 opština županije, i to po dve porodice u 10 opština, a po jedna porodica u ostalim opštinama, dok je najnaseljenija Darda, gde živi osam porodica⁷⁾. Tako Dardu možemo smatrati prvim jevrejskim naseljem u županiji. Po profesiji Jevreji su većinom trgovci-torbari, dok manji deo trguje mešovitom robom, a mnogi žive od zakupa krčmi i ostalih zakupa na imanjima veleposednika⁸⁾.

Prirast je najbrži u Dardi, gde posle jednog stoleća živi već 21 porodica, zatim slede Bakša sa 13 i Dunasekče sa 11 porodica. Jevreji i tada žive raštrkani u 50 opština županije⁹⁾.

Za relativno kratko vreme jedva nešto više od dve decenije, jevrejsko stanovništvo se ukorenilo u županiji, a prva brojnija verska opština nastala je u srezu Darda, gde su Jevreji najbrojniji, u centru veleposeda Esterhazija, u mestu Darda.

Dozvola da se naseljavaju, stvaranje dardanske verske opštine, koja je u doba feudalizma najbrojnija, prirast duša, njeno kratkotrajno cvetanje, a posle njena stagnacija, u tesnoj je vezi sa kretanjem tržišnih odnosa u Baranji.

Posle konačnog poraza Turaka, posed u Dardi u vidu poklona Habsburgovaca dolazi u ruke grofova Janoša i Fridješa Veterani. Posle su celokupni kompleks poseda od 19 sela od njih kupili Esterhazijevi¹⁰⁾, i za vreme njihovog posedovanja nastalo je prvo jevrejsko naselje, a kasnije i verska opština u Dardi.

Uporedivši istraživanja Lajoša Ružaša¹¹⁾ o trgovinskim i tržišnim odnosima u Baranji sa našim podacima o naseljavanju baranjskih Jevreja, odnosno sa brojnim stanjem dardanske verske opštine, možemo uočiti ove veze:

1. Veleposedi u Baranji nisu između 1741. i 1767. godine raspolagali značajnijim tržnim viškovima, a ni plasman neznatnog viška na teško pristupačnim inostranim tržištima nije doneo mnogo koristi veleposedniku. Kao što smo videli, u to doba, izuzev spomenuta dva trgovca, županija je vodila politiku ograđivanja od Jevreja. Nije im dozvoljavala naseljavanje i dolazak na vašare, mada bi oni rado dolazili iz Tolne, jer su bili tako siromašni da su ih u Baranju privlačile čak i one krajnje oskudne trgovinske mogućnosti¹²⁾. Ali tada tamo još nisu bili potrebni.

2. Vreme između 1767. i 1790. godine je doba razvoja lokalne, gradske pijace u županiji. Ovo se vreme podudara sa dozvolom da se Jevreji naseljavaju u Baranji i sa porastom broja Jevreja u Dardi.

Broj jevrejskih porodica u Dardi iznosi 1778/79. godine osam, 1780. godine devet, 1781. godine sedam (34 lica), 1787. godine¹⁴⁾ deset, 1788. godine dvadeset jedan.

Vežu između razvoja tržišta i naseljavanja Jevreja tumačimo time što posle sređivanja agrarnih odnosa (1767. godine) lokalno tržište, tržište u gradiću, dobija sve veći značaj i za seljake i za veleposednike. Naime, nekoliko sela stiče pravo za održavanje vašara i postaje gradić, usled čega pijačna taksa na pijacama gradića u centru veleposeda povećava dotadašnje prihode veleposednika (zakup krčmi, trgovina stočarskim i ratarskim proizvodima). A kmetove njihovi gospodari prisiljavaju da se uključe u tržišnu privredu, da svoje proizvode ponude, kako bi mogli plaćati cenzus i arendu. Zbog toga se u drugoj polovini toga veka tu i tamo pojavljuju jevrejski i srpski trgovci, kojima veleposednici dozvoljavaju da se nasele, prvo kao zakupnici krčmi i mesara, a kasnije se njihova delatnost proširuje i na trgovinu žitaricama, vunom i duvanom. Istovremeno bave se i prodajom gvoždarske i tekstilne robe i lula. Industrijsku robu sami nabavljaju i sami prevoze iz Nađsombata, Bratislave, Pešte i Graca. S njima se stvara trgovački sloj lokalnog tržišta¹⁵⁾.

3. Između 1790. i 1848. godine, u doba krize feudalizma, uloga tržišta je značajnija nego što je bila u ranijem periodu. U dvadesetim godinama XIX veka uticaj otvorenog tržišta stiže i u Baranju, tražeći u županiji vino, vunu i žitarice. Po Eleku Fenješeu, statističaru toga stoleća, Jevreji se uglavnom bave trgovinom ovih artikala. Pored stranog tržišta sve veću ulogu je igralo i lokalno tržište gradića.¹⁶⁾ Zbog ovih činjenica i broj jevrejskog stanovništva je znatan, što pokazuju i podaci popisa iz 1800. godine. A porast je očigledan u dvadesetim godinama toga stoleća baš u Dardi, gde već 1836. godine živi 227 lica¹⁷⁾, a 1839. godine 236 lica¹⁸⁾.

Naime, druga najveća trgovinska organizacija u županiji nastaje baš u srezu Darda, gde po zemaljskom popisu iz 1828. godine ima 34 sitnija i 13 krupnijih trgovaca. Od krupnijih trgovaca u srezu jedan stanuje u Dardi, a ostali u selima sreza¹⁹⁾. Pošto nam je poznato da su se ovi krupniji trgovci bavili uglavnom trgovinom svinjama, možemo konstatovati da su gro Jevreja sačinjavali sitniji trgovci. Svinja je, naime, po zakonima jevrejske religije zabranjen artikal ne samo za ishranu nego i za trgovinu. A seosko jevrejsko stanovništvo toga doba strogo se pridržavalo svih verskih zakona.

Postavlja se pitanje zašto nije bilo najviše Jevreja u mohačkom srezu, prvom i najvećem trgovačkoj organizaciji u županiji, gde po popisu iz 1800. godine živi svega 60 Jevreja. Pretpostavljamo da su mogućnosti naseljavanja morale biti lakše, a i već postojeća verska opština u Dardi morala je biti privlačna, jer život po verskim zakonima (ritualni zakoni, verska nastava na višem nivou za decu, bogoslužjenje u verskoj zajednici) bio je lakše ostvarljiv tamo gde je verska opština bila blizu, nego tamo gde je bila daleko.

U svakom slučaju, činjenica da širenje trgovinske organizacije nije u svakom srezu proporcionalno sa porastom jevrejskih naselja,

ukazuje na to da naseljavanje nije bilo regulisano isključivo tržišnim mogućnostima nego i drugim spoljnim i unutrašnjim uzrocima. S druge strane, postaje jasno da trgovina nije bila isključivo u rukama Jevreja, što su desničarski historičari rado naglašavali.

Srećnim sticajem svih činilaca ubrzava se stvaranje većih zajednica. Primer za to u Baranji je Darda, gde je u prvoj polovini XIX veka, u doba procvata seoskih zajednica u Mađarskoj, stvorena najbrojnija verska opština u županiji. Ovaj gradić postaje između 1826. i 1842. godine verski centar Jevreja u županiji, sedište županijskog rabina Izraela Leva, kasnijeg rabina u Pečuju.²¹⁾ Međutim, ovo doba napretka je kratkotrajno. Po konskripciji iz 1850. godine²²⁾ u Dardi žive samo 133 Jevrejina, od kojih je 73%, tj. 97 lica, rođeno u mestu. Ne možemo smatrati tačnim podatak Eleka Fenješa iz 1851. godine koji tvrdi da u Dardi živi 250 Jevreja²³⁾. Moramo smatrati pouzdanijim popis još uvek županijskog rabina Leva koji već tada radi u Pečuju, a sem toga i privredni razvoj i razvitak pravnog položaja Jevreja (godine 1840. stiču pravo slobodnog naseljavanja, izuzev u rudarskim naseljima) čini verovatnim opadanje brojnog stanja seoskih verskih opština, a ne njihovo jačanje.

U slobodnim kraljevskim gradovima u Međudunavlju, posle mađarske revolucije 1848/49. godine, može se uočiti dalja koncentracija kapitala²⁴⁾. Istodobno u odnosu na baranjske Jevreje u Pečuju stiče se iskustvo da »su vernici svih krajeva nagrnuli u Pečuj, gde ubrzo počinju da cvetaju zanatstvo i trgovina«²⁵⁾. Dok su u Pečuju 1840. godine živela 72 Jevrejina, njihov broj 1842. godine iznosi već 187, a 1850. godine 385. Do 1910. godine broj Jevreja se povećava na 4020²⁶⁾. U Mohaču 1836. godine još nema Jevreja²⁷⁾, a 1839. godine samo 5 porodica²⁸⁾, Fenješeva statistika iz 1851. godine ne spominje nijednog Jevrejina, a 1910. godine već ih je bilo 963²⁹⁾. U Osijeku, Dardi najbližem gradu, 1839. godine bilo je 66 Jevreja³⁰⁾, Fenješ 1851. godine ne daje podatak, a 1910. godine broj Jevreja je 2340³¹⁾. Inače o Osijeku znamo da je tamošnja verska opština osnovana 1845. godine i da je uskoro postala najveća verska opština u Hrvatskoj, a tek ga je 1890. godine pretekao Zagreb³²⁾.

Premeštanje težišta trgovine u gradove unosi promenu u geografsku rasprostranjenost Jevreja. Značajni centri iz doba feudalizma gube svoj trgovinski značaj, stanovništvo im opada, a gradske verske opštine poletno napreduju.

Vrativši se na kretanje brojnog stanja duša u Dardi, postaje nam razumljivo njihovo opadanje do 1850. godine, njihovo stagniranje izvesno vreme, a kasnije njihovo ubrzano opadanje. Kretanje brojnog stanja u vremenu između 1850. i 1943. godine izgleda ovako; 1850. godine 133 lica po dardanskoj konskripciji

1855.	„	148	„	po shematizmu rimokatoličke biskupije u Pečuju (u daljem tekstu: shematizam)
1868.	„	114	„	shematizam
1885.	„	47	„	„
1893.	„	64	„	„
1900.	„	56	„	„
1901.	„	56	„	„
1906.	„	75	„	„
1910.	„	118	„	mađarski državni popis
1914.	„	130	„	shematizam
1943.	„	36	„	„

Kao značajan faktor koji je doveo do opadanja smatra se emancipacija mađarskih Jevreja 1867. godine koja je dala dalji podstrek preseljavanju u gradove, što se vidi iz podataka za 1885. godinu. Izvestan porast posle 1900. godine karakterističan za gradove i mesta u Međudunavlju³¹⁾ u vezi je sa potražnjom na stranom tržištu. Poslednji podatak kojim raspolažemo iz 1943. godine ukazuje na potpuno nazadovanje verske opštine. Ova pojava nije usamljena i uočljiva je u svim selima Međudunavlja u Mađarskoj. Prema uporednoj statistici iz 1921. i 1931. godine o brojnom stanju jugoslovenskih verskih opština, broj lica u opštinama velikih gradova se povećava, a u malim gradovima, sem nekoliko izuzetaka, opada. Jevrejsko stanovništvo se u to doba uglavnom koncentriše u velikim gradovima³²⁾.

Đula Sekfi³³⁾ iscrpno istražuje geografske promene koje su nastale u doba kapitalizma usled preseljavanja Jevreja iz sela u gradove, a u vezi sa trgovinskom delatnošću Jevreja u Mađarskoj u doba feudalizma i kapitalizma. Opadanje seoskih centara i ogromno jačanje gradskih centara konstatuje po činjenicama, ali njegovi zaključci i konsekvence, ograničeni njegovom konzervativnošću i antisemitizmom, su bolno neobjektivni. Nije nam zadatak da se upuštamo u raspravu o njegovom gledištu, ali radi ispravnog vrednovanja pojava koje smo mi istraživali, moramo ukazati na to da, koristeći rezultate naše današnje istorijske nauke, možemo ustanoviti da se u drugoj polovini XVIII veka u Baranji pojavljuju srpski i jevrejski trgovci i time se stvara trgovački sloj lokalnog tržišta, onog tržišta koje je prema feudalizmu služilo razvoju građanstva, pa time i razvoju kmetova³⁴⁾.

Trgovci se preseljavaju iz seoskih centara u gradske i doprinose procesu stvaranja industrijskih i trgovinskih gradova usled razvoja produkcionih odnosa, odnosno organizuje se trgovina agrarnih gradova³⁵⁾.

Kao što smo već ranije spomenuli, Darda je postala verski centar Jevreja u županiji za vreme delovanja Izraela Leva. Uspomenu na versku opštinu sačuvala je literarna delatnost Izraela Leva u jevrejskoj literaturi. Odavde on piše najvećem rabinu toga doba, Moše Soferu u Bratislavu, o talmudskoj nauci, o problemima verskih za-

kona, o finansijskim pitanjima, pitanjima ritualnih kupatila i o drugim pitanjima. U svom glavnom delu, izdatom krajem njegovog života, spominje i svoju delatnost u Dardi³⁴).

Mađarska jevrejska istorijska nauka uvrstila je Izraela Leva među eminentne rabine toga doba. Nepokolebljivo privržen verskim tradicijama, pridržavajući ih se vanrednom strogošću, bio je miroljubiv čovek i veliki naučnik. Poznavajući njegov karakter i njegovo gledište o Jevrejima, Darda je u njegovo doba bila potpuno konzervativna, religiozna i praktična verska opština, mada se kasnije priključila liberalnijoj (neološkoj) verskoj organizaciji.

Sama Darda je do kraja prvog svetskog rata pripadala Mađarskoj, a od tada — izuzev godine fašističkog napada na Jugoslaviju, kada je pripadala Mađarskoj — Jugoslaviji kojoj pripada i sada.

Istorija nekada značajne baranjske zajednice na taj način postala je zajednička baština Jevreja u obe zemlje.

(Preveo Toma Nador)

B E L E Š K E

1. Monumenta Hungariae Judaica, tom VII, Budapestini 1963. U celini je posvećena prvim zemaljskim jevrejskim konskripcijama (1725—1748). Za istoriju naseljavanja vidi: ibid Grunwald Fulop — Scheiber Sandor: Prilog istoriji naseljavanja mađarskih Jevreja u prvoj polovini XVIII veka, str. 5—48.
2. Ibid: Ember Gyozo: Zemaljski popisi Jevreja u Mađarskoj u prvoj polovini XVIII veka, str. 72.
3. Schweitzer Jozsef: Istorija jevrejske verske opštine u Pečuju, Budimpešta 1966, str. 12—13. (U daljem tekstu: Istorija JVOP).
4. Ruzsas Lajos: Život seljaka u Baranji i njihova borba sa veleposedom 1711—1748, Budimpešta 1964, str. 73. (U daljem tekstu: Život seljaka u Baranji).
5. Istorija JVOP, str. 13.
6. Zbirna tabela... taxa tolerantialis o jevrejskom stanovništvu županije Baranja. Državni Arhiv u Pečuju br. 58—1800.
7. Istorija JVOP, str. 152.
8. Ibid, str. 13.
9. Ibid, str. 14. i 153.
10. Život seljaka u Baranji, str. 12.
11. Ibid, str. 71. i dalje, str. 100. i dalje.
12. O siromaštvu Jevreja vidi: Istorija JVOP, str. 21, uopšte o njihovim finansijskim prilikama: Laczer Denes: Porez za strpljenje i ekonomski položaj mađarskih Jevreja na početku reforme. Jubilarna spomenica povodom jubileja dr Lajoša Blau, Budimpešta 1926, str. 276—279.
13. Popis jevrejskog stanovništva u srezu Darda br. 51—1780, br. 56—1781. Poreski popis taxa tolerantialis jevrejskih porodica u četiri okruga županije Baranja br. 57—1787. Državni Arhiv u Pečuju.
14. Život seljaka u Baranji, str. 73.
15. Ibid, str. 103.

16. Fenyes Elek: Sadašnje stanje Mađarske i priključenih pokrajina u statističkom i geografskom pogledu 1, Pešta 1836.
17. *Conspectus Almae Diocesis Quinque Ecclesiensis 1839.*
18. Život seljaka u Baranji, str. 104.
19. Istorija JVOP, str. 44.
20. *Conscriptions Protokoll von saemtlichen israelit. Einwohnern des Bezirks Darda... itsl... 1850.* Kod rabinata jevrejske verske opštine u Pečuju.
21. Fenyes Elek: Geografski rečnik Mađarske 1, Pešta 1851.
22. Ruzsas Lajos: Razvitak gradova u Međudunavlju u XVIII i XIX veku, Budimpešta 1963, str. 303 (Naučni zbornik Međudunavlja br. 43).
23. Istorija JVOP, str. 46.
24. *Ibid*, str. 26. i 166.
25. Po navedenom delu Fenješa
26. Istorija JVOP, str. 15.
27. Popis stanovništva zemalja mađarske krune 1910. godine, prvi deo, Budimpešta 1912, Mađarska statistička saopštenja, nova serija, sveska 42. Ovde primećujemo da su 1851. godine u Mohaču već živeli Jevreji, ali nije nam pošlo za rukom da nađemo podatke o njihovom tadašnjem brojnom stanju. O Mohaču vidi: Mađarski jevrejski leksikon, Budimpešta 1929.
28. Po navedenom delu Fenješa.
29. Popis stanovništva zemalja mađarske krune 1910. godine, prvi deo itd.
30. *Encyclopedia Judaica*. 9. s. v. Jugoslavien.
31. Ruzsas Lajos: Razvitak gradova itd., drugi deo, Budimpešta 1964. (Naučni zbornik Međudunavlja br. 51/ tabela 8/b).
32. Vidi primečbu br. 30.
33. Szekfu Gyula: Tri pokolenja, Budimpešta 1920, str. 141 i dalje, str. 210. i dalje.
34. Život seljaka u Baranji, str. 74.
35. Vidi: navedena istraživanja o istoriji gradova Lajoša Ružaša, kao isto: Razvitak gradova u Južnoj Mađarskoj XVIII i XIX veka (Ekonomске baze razvitka gradova), Budimpešta 1966 (Naučni zbrvnik Međudunavlja br. 62).
36. Bacher Vilmos: Iz prve polovine našeg stoleća. Dopisnici Mozeša Sofera, rabina u Bratislavi. Mađarski jevrejski pregled, Budimpešta 1892, str. 702. Diamant Gyula: Iz prve polovine našeg stoleća. Dodatne primedbe. Mađarski jevrejski pregled 1893, str. 333.
Glavno delo Löw Izrael: Bet Jisrael vi-Jehuda, Lavov 1867. Talmudske rasprave, biblijska objašnjavanja, predikacije. Za osvećenje prve sinagoge u Pečuju sastavio je prigodnu pesmicu. O tome, kao i o njegovom životu, vidi: Istorija JVOP, str. 44—46, str. 159.

BALKANSKI I SLOVENSKI ELEMENTI U JUDEO-ŠPANSKOM JEZIKU JUGOSLAVIJE*)

Svestranom proučavanju jidiša, posebno njegove istorije, koje je svojim dugogodišnjim radom toliko obogatio Maks Vajnrajh (Weinreich), veoma mnogo doprinosi i proučavanje jezika Jevreja širom sveta. Judeo-španski (poznat i kao ladino ili džudezmo) zauzima u tom pogledu veoma značajno mesto, s obzirom na činjenicu da njegov jezički razvoj pokazuje mnogo sličnosti sa razvojem jidiša.

Ovaj jezik Jevreja Španije (Sefarda) koji su bili prinuđeni da napuste zemlju za vreme inkvizicije 1492. godine, ima preklasičnu špansku osnovu, a nastavio je svoj razvoj u nekoliko neromanskih zemalja. Judeo-španski se, vremenom, podelio na nekoliko dijalekata i podlegao uticajima ko-teritorijalnih dijalekata, koji su pripadali raznim lingvističkim porodicama.

Dok je jidiš već odavno prestao da bude isključivi predmet proučavanja germanista i njihovog jednostranog posmatranja nemačke komponente jidiša, judeo-španski je do sada izučavan samo u okviru romanske filologije, kao arhaičan dijalekt španskog jezika.¹⁾ Međutim, ovi okviri su suviše skućeni za proučavanje razvoja jednog jezika koje je, slično jidišu, primio elemente mnogih drugih jezika, stvarajući od njih jedan nov i koherentan sistem. Ova činjenica se posebno odnosi na judeo-španski Balkanskog poluostrva, kojim, neprekidno već 450 godina, govore kompaktne zajednice sefardskih Jevreja na teritoriji podložnoj lingvističkim među-uticajima i inovacijama. Sefardi Balkana nisu predstavljali zatvorenu i konzervativnu etničku grupu i delili su sa svojim sugrađanima sve teškoće ekonomskog, političkog i kulturnog života, ostavljajući, s jedne strane,

*) Iz tehničkih razloga nije bilo moguće izvršiti potpunu transkripciju ovog napisa.

¹⁾ Među najznačajnije studije ove vrste spadaju: M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente* (Madrid 1939) i C. M. Crews, *Recherches sur le judéo — espagnol* (Paris 1935)

svoj trag na njihovoj istoriji i primajući, s druge strane, uticaj njihove kulture i jezika.³⁾

Uticaj balkanskih jezika na judeo-španski iznet je tek u nekim studijama novijeg datuma. No te studije su se samo površinski dotakle problema.

Kalmi Baruh, romanista iz Sarajeva, bavio se u nekoliko napisa istorijom jugoslovenskih Jevreja i njihovog jezika.³⁾ Opisujući balkansku komponentu judeo-španskog, autor se ograničio na popis reči turskog, grčkog i slovenskog porekla. Slovenska lista je prilično mršava: sadrži svega sedam reči, od kojih dve sporne (SLAMA i KUPIAR). Slovenski elemenat judeo-španskog jezika bugarskih Jevreja je predmet jednog kratkog članka M. Altbauera.⁴⁾ I on započinje svoj članak obrisom istorije Sefarda Bugarske i daje rezultate iskaza jednog Judeo-španca koji živi u Izraelu. Prema Altbauerovim zaključcima, judeo-španski ima slovenskih korena reči sa romanskim sufiksima i romanskih korena sa slovenskim sufiksima. Romanski koreni reči sa slovenskim sufiksima bili bi veoma zanimljivi da je autor naveo i potrebne primere. Primeri za reči slovenskog porekla sa romanskim sufiksima nisu pouzdani. Autor smatra da se dobija »utisak lingvističkog šarenila jer je jedan deo rečenice na bugarskom jeziku, a drugi na judeo-španskom dijalektu«. Navedeni primeri (IL TATKO MIO ESTA BOLEN; LA VOJSKA ESTA MUJ SILNA) ukazuju na verovatnoću da tu nije u pitanju judeo-španski jezik domorodaca, već da je anketirano lice zaboravilo maternji jezik svoje stare domovine, te zamenjuje većinu leksičkih elemenata bugarskim rečima, zadržavajući samo gramatičku strukturu judeo-španskog. Ovo je tipičan slučaj mešanja jezika bilingvalnih lica, koja zamenjuju izvesne elemente svog maternjeg jezika rastućim brojem elemenata drugog jezika. Ova pojava se sreće na svakom koraku među jugoslovenskim Sefardima mlađe generacije. Sledeća rečenica potvrdiće prednje: »ZNAŠ LI ŠPANJOLSKI? — KAKO DA NE, EVO: ČITJANDU LAS NOVINAS SI BISTREJA L'UM«. Međutim adaptacija stranih reči u gramatičku celinu jednog jezika ne znači da su one postale sastavni deo tog jezika, jer često i besmislene reči podležu fonološkim i gramatičkim pravilima jezika koji ih prima. Određena semantička vrednost i široka upotreba dokazi su pune integracije pozajmljenica. Judeo-španske reči koje nisu španskog porekla, a koje nemaju tačnog se-

³⁾ Za istoriju jugoslovenskih Sefarda: J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća (Sarajevo 1937); I. Šlang, Jevreji u Beogradu (Beograd 1926); M. Levi, Sefardi u Bosni (Sarajevo 1924); S. Pinto, Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom (Jevrejski almanah 1954); G. Novak, Židovi u Splitu (Split 1920); I. Loeb, La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie (Paris 1877).

³⁾ K. Baruh, El judeo-español de Bosnia, Revista de filología española, XVII (1930); idem, Les Juifs balkaniques et leur language, Revue internationale des études balkaniques, II (1935); idem, Jevreji na Balkanu i njihov jezik, Eseji i članci (Sarajevo 1952).

⁴⁾ M. Altbauer, Bulgarismi nel guideo-spagnolo degli ebrei di Bulgaria, Ricerche slavistiche, IV (1955—56).

mantičkog ili stilističkog ekvivalenta španskog porekla, spremno se primaju u jezik. Postupak sa ovim pozajmljenicama u judeo-španskom, njihovo semantičko polje i promene koje su te pozajmljenice unele u osnovni španski dijalekt, su problemi koji zaslužuju punu pažnju. Ova studija je samo prvi korak u tom pravcu.

Glavni sefardski centri Jugoslavije — Sarajevo, Beograd, Skoplje i Bitolj — mogu se, čak i posle ratnih uništavanja, smatrati kao četiri svojstvena judeo-španska dijalekta. Tako je u Bitolju zabeležena fonetska promena $A > E, G > \gamma$, koja se ne pojavljuje u ostalim dijalektima, dok je Sarajevo sačuvalo prvobitno F (FAŽER, FIŽU; lat. FACERE, FILIUS; mod. šp. HACER, HIJO), koje se izgubilo u ostalim dijalektima.⁵⁾ Jugoslovenski dijalekti judeo-španskog razlikuju među sobom i po broju i tipu pozajmljenica iz slovenskih i drugih balkanskih jezika (u prvom redu turski i grčki). Judeo-španski Makedonije, koji je vekovima bio usko povezan sa judeo-španskim Soluna, pokazuje manji broj slovenskih pozajmljenica nego judeo-španski Bosne i Srbije, a judeo-španskom Beograda nedostaju neke reči turskog porekla, koje se upotrebljavaju u Sarajevu. Međutim, u svim dijalektima ima, kako balkanskih tako i slovenskih elemenata, a svima su zajedničke hebrejske pozajmljenice. Kako su ovi strani elementi primljeni i adaptirani u ovaj u osnovi španski dijalekt, najbolje pokazuju hebrejske pozajmljenice.

Reči hebrejskog porekla u judeo-španskom izražavaju svojstvene jevrejske pojmove, praznike, običaje, institucije. Na primer: KAŠER, MAZAL, XAZVEŠALÓM, HALÍLA, PURÍM, PÉSAX, ŠEVUÓT, ŠABÁT, MINJÁN, XÉDER, TALMÍD; ICXÁK, XAÍM, MOŠÉ, BARÚX, ESTÉR, RAHÉL. Neke hebrejske reči podlegle su formalnim i semantičkim promenama. Imenice muškog roda, po pravilu, zadržavaju klasični množinski nastavak —IM (LIMUDÍM, MAZALÍM), ali se eliminiše skup hebrejskih suglasnika interpolacijom samoglasnika E (MELAMEDÍM, ŠUMERÍM, kao i KAŠERÚT, ZEMÁN, BÉRAXA). Muklo H se obično gubi (ACLAHÁ, AFTAHA, GINÁM/Bgd.

⁵⁾ Informacijama o judeo-španskom Skoplja i Bitolja zadužila me je Zmila Kolonomos, nastavnik Univerziteta u Skoplju, čija doktorska disertacija analizira njeno maternje narečje Bitolja. U Beogradu sam najvažnije podatke dobio od Rubena Rubenovića (Savez jevrejskih opština Jugoslavije) i Arona Alkalaja. Neophodne informacije o Sarajevu dobio sam, između ostalih, i od prof. Davida Levija, prof. Samuela Kamhija, dr Hajma Kamhija, rabina Menahema Romana. Želim svima njima i ovim putem da izrazim svoju zahvalnost. Od velike pomoći su mi bili i rukopisi Laure Pap (Bohera), koje sam mogao da konsultujem zahvaljujući ljubaznosti Dizdara Hamida, direktora Arhiva grada Sarajeva i Luci Petrović, sekretara Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

U ovoj studiji upotrebljene su sledeće skraćenice: jšp.=judeo-španski; sh.=srpskohrvatski; hebr.=hebrejski; tur.=turski; lat.=latinski; šp.=španski; gr.=grčki; Bgd.=Beograd; Sar.=Sarajevo; Bit.=Bitolj; Sk.=Skoplje. Transkripcija je fonetska.

GEJNAM, JEUDÁ) ili je, u nekim retkim slučajevima, zamenjeno frikativnim X (XÁDRAS, XADRÁNU).⁶⁾ Hebrejski koreni često uzimaju španske sufikse, na primer MAZALÓZU »srećan« od MAZÁL, MALMAZALÓZU »nesrećan« (od MALMAZÁL — spoj šp. i hebr. koji podseća na jidiš ŠLEJMAJZL), XENÓZU »šarmantan« od XEN »šarm«, SEXELÚDU »pаметan« od SÉHEL, XEŽBONÍKU — diminutiv od XEŠBÓN »račun«, DIBURÍKU »pričanje« od DIBÚR »razgovor«. Ženski rod imenice BALABÁJ »domaćin« (od hebr. BAL-HABAJIT) je BALABÁJA, po uzoru na španski FÍZU »sin«, FÍZA »kći«.

Neke hebrejske reči stekle su posebno značenje u judeo-španskom; na primer LIMÚD »pogrebna služba«, BUEN MUED »dobar praznik« (od hebr. MOAD); MALDÁR — Bgd. MILDÁR »verska osnovna škola« ili (kao glagol) »čitati« (modifikacija hebr. LOMED ili derivativ grčkog MELETEIN).

Smatra se da je znatan broj judeo-španskih pozajmljenica turskog porekla. Međutim, za ove pozajmljenice bolje odgovara termin »balkanski elementi« jer: a. Turci su doneli na Balkan ne samo reči turskog porekla već i mnogo arapskih, persijskih i grčkih elemenata; b. nemoguće je utvrditi da li su izvesni termini ušli u judeo-španski neposredno iz turskog ili posredstvom turskog jezika, jer takvi termini postoje i u drugim balkanskim jezicima i na teritorijama koje su bile izvan turske dominacije (na primer: jšp. KUTI, sh. KUTIJA je bliže gr. KOUTI nego tur. KUTÚ; ili jšp. KAT »sprat«, MERAK, sh. KAT, MERAK, koji su turskog porekla, ali se upotrebljavaju i u zapadnim srpskohrvatskim narečjima; ili jšp. SÓBA, sh. SÖBA koja postoji i u turskom i u mađarskom i možda je slovenskog porekla). I najzad, najvažnija činjenica: jugoslovenski Sefárdi su bili prvi koji su uspostavili kulturni i jezički kontakt sa autohtonim slovenskim stanovništvom, koje je kroz vekove turske vladavine prilagodilo svom jeziku tursku naučnu, administrativnu, vojnu, trgovačku i profesionalnu terminologiju. Visoko razvijena civilizacija turske vladajuće klase ostavila je dubokog traga na leksički fond svih balkanskih jezika, posebno na srpskohrvatski, koji je bio u stalnom dodiru sa judeo-španskim.⁷⁾ Čak i ako bi se prihvatila pretpostavka da je judeo-španski, koji je u jezičkom pogledu bliži srpskohrvatskom nego turskom, dao nove oblike turskim pozajmljenicama po

⁶⁾ Krajnje naglašeno —E ili —O daje u jugoslovenskom jšp., kao i u drugim istočnim dijalektima, —I, —U. U internoj poziciji redukcija nije uvek sprovedena.

⁷⁾ Obim turskog uticaja na srpskohrvatski jasno je evidentiran u delu A. Škalića, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957. Srpskohrvatski oblici navedeni u ovoj studiji većim delom potiču iz Škalićevog rečnika. Vredno je pomenuti još i sledeće radove koji se odnose na turski uticaj u srpskohrvatskom: P. Skok, Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku, Slavia, XV, 1937/38; H. Krešelj-ković, Sarajevska čaršija, Sarajevo 1957.

uzoru na srpskohrvatski, a ne pod uticajem srpskohrvatskog, izvesni oblici judeo-španskih turcizama ukazuju na srpskohrvatski kao neposredan izvor. Tako u judeo-španskom nalazimo oblike ĆIRÁ »plati-«, ĆILIM, ĆUMUR/ĆIMÜR, koji imaju svoje ekvivalente u srpskohrvatskom ĆIRIJA/KIRIJA, ĆILIM, ĆUMUR, a ne u turskim KIRA, KILIM, KÖMÜR. Dok u judeo-španskom Sarajeva nalazimo foneme K, Ğ (od KJ, TJ i DJ), koji su bliski sh. Ć i DŽ; palatalni refleks velara ispred prednjeg samoglasnika otkriva tipični srpskohrvatski postupak sa velarima u turskim pozajmljenicama, a svakako ne judeo-španski razvoj (izgovor KIRÁ, KILIM, KIMÜR može se naći i u judeo-španskom).⁴⁾ Judeo-španske reči NARÁNDŽA, sh. NÁRÁNDŽA, tur. NARENC/NARINZ, BAŠĆOVÁN/BAŠTOVÁN (Bgd.) sh. BAŠTOVÁN, tur. BAHĆIVAN; TAMÁN, sh. TAMAN, tur. TAMAM; AFERÍM, sh. AFÉRIM, tur. AFERIN upućuju više na srpskohrvatski izgovor nego na neposredni turski uticaj.

Judeo-španske pozajmljenice dele i morfološke karakteristike srpskohrvatskog, što ih jasno odvaja od turskih prototipa. Tako pokazuju distinkciju muškog i ženskog roda za živa bića u kojih je derivativni sufiks često neposredno zasnovan na srpskohrvatskom. Tako, na primer: EL MUŠTERÍ, LA MUŠTURÍJA (pored LA MUŠTERÍ), sh. MUŠTERIJA, tur. MÜŞTERI; EL BEĆAR, LA BEĆARA, sh. BEĆAR, tur. BEKÂR; pokazuju pluralis tantum u oblicima koji su pluralis tantum i u srpskohrvatskom, na primer: ŠALVÁRIS, sh. ŠALVARE, tur. ŞALVAR. Oba jezika pokazuju i uporedna semantička pomeranja; na primer PÍTA »hleb koji se mesi za subotu«, PITÍKA/Bit. PITŪLICA »testo punjeno mesom«, sh. PITA »testo« (generički), PITŪLICA »vrsta punjenog testa«, tur. PIDE/PITEJ, gr. PETTA; GUBERTLÍ (Sar.), sh. (Bosna) ĞŪRBET »pokvarenjak«, dok u turskom ista reč ima značenje »lutalica, ciganin«.

Balkanski elementi judeo-španskog pokrivaju iste semantičke sfere kao i balkanski elementi srpskohrvatskog i, kao i u samom srpskohrvatskom, brojniji su u Bosni nego u Srbiji. Odnose se na plodove i alat, trgovinu, građevinarstvo, javna mesta, novčane jedinice, profesije, hranu i piće, uključivši uzvikove. Primeri iz ovih oblasti su: FILŽÁN (sh. FILDŽAN/FINDŽAN), ĆILIM (sh. ĆILIM/KILIM), MINDER (sh. MINDER), IBRÍK (sh. IBRIK), TEPSÍ (sh. TĚPSIJA),

⁴⁾ Primeri za Ć i Ğ u sar. jšp. su ĆIKŪ, DAVIKŪ, KŪ (alegro forma od TIJU »čika«); ĞO »bog« od DIJOS, AĞOS »zbogom«, ŽIGŌ »jevrejski«. U Beogradu se može čuti i Ć ili Ć, dok se Ğ u tom gradu izgovara kao DŽ, na primer DŽIDZO, BUENDZO. Fonemski sistem judeo-španskog Jugoslavije pruža još ogromne mogućnosti proučavanja.

ZAR (sh. ZĀR), SAT sh. SAT/SĀHAT), FES ž. (sh. FĒS m.), TUTUN (makedonski TŪTUN); PARÁ (sh. PĀRA), ČARŠÍ (sh. ČARŠIJA), ČUPRÍ/Bgd. ČUPRI (sh. ČUPRIJA), KAT (sh. KĀT), TAVAN (sh. TĀVAN), PUDRUM (sh. PODRUM, gr. DROMOS), TEMĚL (sh. TEMELJ, gr. THEMELION), MALĚ/Sar. MAXALĚ (sh. MALA/MAHALA); ZANÁT (sh. ZANAT, tur. SANAT), BOJAŽÍ (sh. BOJADŽIJA), TENEČIŽÍ, (sh. TENEČEDŽIJA), JORGANZÍ, (sh. JORGANDŽIJA), KIJUNDŽÍ (sh. KUJUNDŽIJA, tur. KUJUMCU), KUNDURZÍ (sh. KUNDURDŽIJA), TERZÍ (sh. TERZIJA) XAMÁL/Bgd. AMÁL (sh. HAMAL/AMAL); RAKÍ (sh. RAKIJA), KAJSÍ (sh. KAJSIJA), BURĚK, (sh. BUREK tur. BÖREK); AJGI/XAJDI (sh. AJDE/HAJDE), NÁTI (sh. NATI, NATE); ÁMA (sh. AMA), MERAKLÍ (sh. MERAKLIJSKI). U judeo-španskom sve ove imenice imaju i rod i broj; rod se određuje na osnovu fonemskog oblika korena: koreni koji se završavaju na —I ili suglasnik muškog su roda (izuzev FES koji je ženskog roda), a koreni koji se završavaju na —A su ženskog roda; koreni sa —E na kraju su bilo muškog, bilo ženskog roda (na primer EL KAVĚ »kafa«, EL ČOŠĚ »ugao« i LA MANĚ/ Sar. MAXANĚ »mana«, LA MALĚ/ Sar. MAXALĚ »mahala«). Pojedini turski sufiksi postali su produktivni u judeo-španskom kao i u srpskohrvatskom; na primer DIBURŽÍ ili DIBŪRŽIJA »govornik« je hebrejskog porekla i korespondira sh. GOVORDŽIJA, koji ima slovenski koren; GAVAŽI »hvalisavac« (od hebr. korena GÁVA »ponos«). Judeo-španski oblici pokazuju jednu važnu razliku u poređenju sa svojim srpskohrvatskim ekvivalentima: većinom zadržavaju turski naglasak na kraju reči. To se, uostalom, i slaže sa pravilima naglašavanja u judeo-španskom (posebno kod korena koji se završavaju suglasnikom), kao i sa srpskohrvatskim dijalektima (uključivši izvesne pokrajine Bosne) koji nisu podlegli regresivnom pomeranju prvobitnih slovenskih akcenata. Neke judeo-španske reči, međutim, pokazuju pomeranje ili oscilaciju naglasaka, možda pod uticajem srpskohrvatskog; na primer ÁMA, DIBŪRŽIJA, MERAKLIJA, pored MERAKLÍ.

Tendencija smanjenja broja turskih pozajmljenica u srpskohrvatskom imala je uticaja i na judeo-španski. Neki balkanizmi su u poslednje vreme zamenjeni terminima slovenskog ili germanskog porekla (koji su ušli i u srpskohrvatski) ili su i dalje ostali u upotrebi u judeo-španskom, ali sa novom semantičkom ili stilističkom vrednošću. Tu spadaju termini za zanimanja kao MOLER (sh. MÖLER, nem. MAHLER) koji potiskuju BOJAŽÍ; LIMAR (sh. LIMAR) se upotrebljava mesto TENEČIŽÍ; ŠNAJDER (nem. SCHNEIDER) umesto TERZÍ; ŠUSTĚR (nem. SCHUSTER) umesto KUNDURŽI. Reč ŠUXÍŠ (nem. SCHUHE) eliminisala je stariji termin KUNDŪRIS (sh. KŪNDURE).

Broj etimološki slovenskih pozajmljenica je ograničen u judeo-španskom. Ali stroga genetska distinkcija između slovenskih, balkanskih i drugih elemenata ne može da se odredi, s obzirom na činjenicu da slovenski jezici, posebno srpskohrvatski, sadrže mnogo poslovenjenih reči, koje u stvari nisu slovenskog porekla. Neosporno je da je put pozajmljivanja za mnoge judeo-španske reči vodio preko srpskohrvatskog; na primer: KRUMPIR/KUMPIR (sh. KRUMPIR) KUMPIR, nem. GRUNDBIRNE); ŠKOLA (sh. ŠKOLA, nem. SCHULE); ŠOLA (sh. ŠOLJA, nem. SCHALE); BINA (sh. BINA, nem. BÜHNE); BRISKU (sh. BRESKVA).

Judeo-španski poseduje i izvestan broj leksema koji su genetski slovenski (ali etimološki se ne svode svi na slovenske izvore). U tu grupu mogu se ubrojiti: ČAJ, KOBILA, GUSKA, LUČA, PIVA, GOSPÓJA. Moguće je da gore pomenuta imenica BRISKA vodi direktno poreklo od ikavskog narečja. Srpskohrvatski daje, takođe, uzore za semantičku diferencijaciju, kao na primer u pozajmljenicama GRÁXA »grah«, GRAXITA »grašak« (sa španskim sufiksom); VIŠNJA/Bit. VIŠNE na suprot originalnom španskom SERÉZA »trešnja«; jšp. RÁKA »žaba« je spoj sh. RAK i šp. RANA »žaba«.

Judeo-španski naziv za čoveka koji nije Jevrejin je BLAX (ili GOJ) što korespondira sa sh. VLAH, termin koji muslimani upotrebljavaju za oznaku hrišćana; jšp. NEMCU, NEMCA zasnivaju se na sh. NEMAC/NEMICA, dok prvobitno TUDÉSCU ima isto značenje kao EŠKENAZI (Jevrejin nemačkog porekla).

Naglašavanje slovenskih pozajmljenica u judeo-španskom razlikuje se od modernog standardnog srpskohrvatskog naglasaka i ne može se povezati sa starijim srpskohrvatskim naglascima, jer judeo-španski ima svoja opšta pravila u pogledu rasporeda akcenata kod pozajmljenica slovenskog porekla: višesložne reči sa samoglasnikom na kraju naglašene su na pretposlednjem slogu, a reči koje se završavaju suglasnikom na poslednjem slogu. Tako MALINA, za koju bi se moglo reći da odražava stari srpskohrvatski položaj naglasaka (sh. MĀLINA) ne razlikuje se po akcentu od reči JAGÓDA koja je u slovenskim jezicima imala naglasak na početku reči; slično tome TEMÉL, koji je imao prvobitni naglasak na kraju (sh. TĒMELJ) pokazuje identični razvoj naglasaka kao i UČITÉL, gde je prvobitni naglasak bio na sredini reči (sh. UČITELJ). Isti razvoj može se posmatrati i u judeo-španskim nazivima jugoslovenskih gradova; na primer: VIŠEGRÁD, TRAVNÍK (sh. TRĀVNIK), MOSTÁR, BIXÁČ; JÁJCA, VISÓKA, BUGÓJNA, GRAČANICA (sh. GRAČANICE ili GRAČANICE), ZENÍCA, (sh. ZĒNICA), ROGATÍCA (sh. ROGĀTICA), KUMAŃÓVA, ZVĚRÓNA (sh. ZVORNÍK). Primećuje se da srpskohrvatski toponimi srednjeg roda i množine primaju u judeo-španskom ženski rod, na primer VISÓKA, JÁJCA; XLĚVNA (sh. LIVNO) zadržava prvobitno početno X i E umesto dijalektskog I (kao refleksi originalnog Ě).

Slovenski sufiksi ušli su u judeo-španski u ograničenom broju; pojavljuju se u nekim terminima koji označavaju srodstvo i kod ličnih imena španskog i hebrejskog porekla. MAMA i TATA (pored MANA »majka« i BĀBU »otac«) uzimaju slovenski sufiks -ICA: MAMICA, TÁTICA. Lična imena pokazuju dublju penetraciju slovenskih derivativnih sufiksa. Većina sufiksa su španskog porekla (-ON, -IKU, -IKA, -ĪKU, -AČI/ČI, -INA, -ETU/ETA), ali izvestan broj uzet je i iz srpskohrvatskog. Razlike između srpskohrvatskih narečja na jugozapadu i istoku Jugoslavije u stvaranju hipokoristika, odražavaju se i na judeo-španska imena: u istočnim područjima dodaje se sufiks -A, a u jugozapadnim -O (koje se u jšp. pojavljuje kao -U usled redukcije samoglasnika); na primer: MŌŠA/MŌŠU (od MOŠĒ), ĪSA/ĪSU (od ICXAK), DĀCA/DĀCU (od DAVID), MAJA/MAJU (od MEĪR), JĒŠA/JĒŠU (od JEŠUĀ). Pored nenaglašanih krajnjih slogova u Bitolju postoje i naglašeni poslednji slogovi, kao na primer: JAKŌ ili JĀKU, SUNXŌ ili SŪNXU (od SIMXĀ); SANTŌ ili SĀNTU (od ŠEMTŌV). Sufiksi slovenskog porekla koji se dodaju judeo-španskim imenima su: -KA/-KO, -ICA, -ŠA, -ULU/-ULA; ovaj poslednji sufiks je romanskog porekla, ali se raširio u raznim balkanskim dijalektima, na primer: RĪFKA — RĪKA, RĪKICA, RĪFKŪLA (ili RUFKŪLA); RĒJNA — RĒJA, RĒJICA; BOXORĀ — BŪKA, BŪKICA; ESTĒR — ESTĒRKA; BINJAMĪN — BĪNJA/Bit. BĪNJU, BĒNU, BĒNKO; JAKŌV — JĀKU, JĀŠA; JŪSEF (ili JOSĒF) — JŪSU, JOŠKA; MIRKĀDA — MIRKŪŠA. Kod ličnih imena slovenski uticaj ide mnogo dalje i dovodi do supstitucije hebrejskih i španskih imena imenima slovenskog ili kao zapadnoevropskog porekla, kao na primer: BOJĀNA zamenjuje BUĒNA, LŪČA ili LŪCI umesto MAZĀLTA (od MAZALTŌV) pošto je izvršen prelaz preko MAZALŪČA. Sa izumiranjem judeo-španskog jezika među mlađom generacijom Sefarda, tipično sefardska imena postaju sve ređa.

Judeo-španski jezik Jugoslavije apsorbovao je i integrisao u svoj sistem elemente hebrejskog, turskog i srpskohrvatskog, koji se genetski i strukturalno među sobom razlikuju. Od jednog originalnog španskog dijalekta razvio se u tipično fuzijski jezik, tipičan i kao jezik Jevreja i jezik Balkana.

(Prevod: dr M. Flajšer-Dimić)

PRVI JEVREJSKI BOLESNICI U ZAKLADNOJ BOLNICI U ZAGREBU

Bolnice prijašnjih vremena bitno su se razlikovale od naših današnjih bolnica. Ti stari hospitali, koji su se počeli osnivati već u srednjem vijeku posvuda po Evropi, nisu zapravo bili bolnice u današnjem smislu nego samo skloništa za bolesnike i nemoćne koji su ondje našli utočište, hranu i njegu, ali liječenju se nije posvećivala nikakva pažnja¹⁾. Tako je nekoć bilo svuda u svijetu, a i stari zagrebački hospitali nisu u tom pogledu bili nikakva iznimka²⁾. Već god. 1357. spominje se u Zagrebu prvi hospital koji je vjerojatno postojao već u XIII stoljeću, a u XV stoljeću bila su u Zagrebu čak četiri hospitala. Sredinom XVII stoljeća sagrađen je u Zagrebu glavni gradski hospital ispod Kamenitih vrata, ali ni taj hospital nema mnogo zajedničkog s današnjim bolnicama.

Tek god. 1804. otvorena je u Zagrebu prva bolnica u današnjem smislu. Bila je to Zakladna bolnica koja je stajala pod upravom reda milosrdne braće, pa se zbog toga zvala i Bolnica milosrdne braće. Nalazila se na tadašnjoj Harmici, današnjem Trgu Republike, i imala je u početku svega 30 kreveta³⁾. U bolnici je bilo 16 besplatnih kreveta u kojima su ležali bolesnici koji nisu imali nikakvih sredstava; bilo je nadalje kreveta za koje se plaćalo u zajedničkoj sobi 24 krajcara dnevno ili u zasebnoj sobi 1 forint dnevno, a bilo je osim toga i zakladnih kreveta za koje se uplaćivao jednokratni iznos od 2000 forinti. Ako je primljeno u bolnicu više od 16 bolesnika bez sredstava, morala je za prekobrojne bolesnike plaćati pristojbu ona ustanova ili jurisdikcija koja je bolesnika uputila u bolnicu.

I u Zakladnoj bolnici u Zagrebu liječili su se sve do početka XX stoljeća pretežnim dijelom siromašni bolesnici. U ono su vrijeme

¹⁾ Upor. L. Glesinger: *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954., str. 144.

²⁾ L. Thaller: *Zagrebački hospitali u Srednjem vijeku*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929., str. 315—320.

³⁾ O historijatu te bolnice vidi osobito J. Barlè: *Nešto iz prošlosti zakladne bolnice u Zagrebu*, *Liječnički vjesnik*, LIII/1931., str. 319—337.

ljudi zazirali od bolnice i samo su se podvrgnuli bolničkom liječenju oni bolesnici koji nisu imali doma, ni njege, ni mogućnosti liječenja kod svoje kuće, ili pak oni kod kojih je bila potrebna kakva kirurška operacija. Tek kad su nastale moderne klinike i bolnički odjeli s mogućnostima specijalističke dijagnostike i terapije, promijenio se stav bolesnika prema bolnici.

Bolesnici koji su bili primljeni u Zakladnu bolnicu zapisivani su u posebnu knjigu u koju je zabilježeno ime i prezime, godine starosti, rodno mjesto odn. prebivalište, zanimanje, imena roditelja odn. žene, dijagnoza i vjeroispovijest. Zabilježeno je, nadalje, kakvo mu je odijelo i da li ima novaca, zatim dan primitka u bolnicu i dan izlaska ili smrti. Ta se knjiga vodila na njemačkom jeziku, pa, budući da je podatke zapisivao neuki brat milosrdnik, ima u knjizi mnogo pravopisnih griješaka, osobito u latinskim riječima kojima su označene dijagnoze. Na jednoj strani knjige zapisani su muški pacijenti, na drugoj strani ženski.

Taj najstariji danas poznati bolnički protokol u Hrvatskoj nalazi se u Institutu za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih nauka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. To je omašna knjiga formata 37,5×23 cm koja obuhvaća 597×39 stranica⁴⁾, pa kako je na stranici zapisano desetak bolesnika obuhvaća ona nekoliko hiljada bolesnika koji su se liječili u toj bolnici od njezina osnutka god. 1804. do godine 1820.⁵⁾. Na kraju svakog mjeseca nalazi se statistička rekapitulacija.

Ta se bolnička knjiga vodila veoma uredno i ona je veoma dragocjeno vrelo za historičara medicine, ali i za kulturnog historičara. Pada u oči da je među bolesnicima bilo najviše stranaca, osobito raznih kalfa koji su pošli u svijet da potraže svoju sreću. Gotovo svi su oni bili veoma siromašni i pored većine imena je zabilježeno da su došli u lošem odijelu i bez novca (»schlechte Kleider, ohne Geld«). Zanimljivo je, također, da je broj muških pacijenata bio daleko veći od ženskih. Dok popis muškaraca, primljenih od god. 1804. do 1820., obuhvaća 597 stranica, popis ženskih obuhvaća samo 39 stranica. Karakteristično je, također, da je broj Zagrepčana koji su se liječili u bolnici posve neznatan.

U bolničkoj knjizi zapisano je i nekoliko jevrejskih bolesnika koji su se liječili u Zakladnoj bolnici. U razdoblju od 1804. do 1820., koje je obuhvaćeno u ovoj knjizi, zapisano je svega 8 Jevreja. Kod sedmorice njih nalazimo oznaku »Israelit« odn. »Israelita«, a kod jednoga (br. 7) oznaku »Hebraeus«. Nijedan od tih jevrejskih bolesnika nije, barem u ono vrijeme, stalno živio u Zagrebu, ni uopće u

⁴⁾ M. D. Grmek: Rukovet starih medicinskih... rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji, Rasprave i građa za povijest nauka, I, Zagreb 1963., str. 329, br. 255.

⁵⁾ Bolnički protokoli iz kasnijih godina nisu dosad pronađeni.

Hrvatskoj, mada je tada već bilo dosta Jevreja u Hrvatskoj, a pogotovo u Zagrebu, gdje je god. 1806. već osnovana Jevrejska općina⁴⁾.

Donosimo podatke o tim jevrejskim pacijentima u njemačkom originalu (sa svim pravopisnim pogriješicama) i u prijevodu:

1) 1806, die 31 (sic!) Juni

Hirschel Schweitzer ein Handelsman, alt 28. Jahr geb: von Slani aus Eissenburger Comit, ledig dessen Vatter: Salamon Mutter Golde beide leben. Mittlerer Kleider ohne Geld. Zustandt. Hernia. — (1 Extra den 7ten Augusti Entlassen) — (Israelit)

31. (sic!) juna 1806. Hirschel Schweizer, trgovac, 28 godina star, rođen u Schlainingu u vašvarskoj županiji, neoženjen, njegov otac Salamon, majka Golde, oboje živi. Osrednja odjeća, bez novaca. Stanje (= dijagnoza): Hernija (kila). Jevrejin. Posebna soba. Otpušten 7. augusta.)

2) 1806, die 15 8bris

Mayer Lebel ein Handelsman, alt 20 Jahre von Canisa aus Ungarn ledig dessen Vatter Isak lebt. Mutter Anna Todt. Schlechte Kleider ohne Geld. Zustandt. Phthysis. — (Israelit) — (Nro. 16, den 26ten Novembris Entlassen).

15. oktobra 1806. Mayer Lebel, trgovac, 20 godina star, rođen u (Velikoj) Kanjiži u Ugarskoj, neoženjen, njegov otac Isak živi, majka Anna umrla. Loša odjeća, bez novaca. Stanje: Ftiza (sušica). Jevrejin. Broj 16. Otpušten 26. novembra.

3) 1809, die 19. April

Aberham Tasinger alt 20 Jahr geb. von Trebitz aus Mähren, dessen Vatter Moises Mutter Anna beide leben. Schlechte Kleider ohne Geld. Zustand 8. — (Israelit) — (Nro. 6 den 25ten May Entlassen).

19. aprila 1809. Abraham Tasinger, 20 godina star, rođen u Trebiču u Moravskoj, njegov otac Moises, majka Anna, oboje živi. Loša odjeća, bez novaca. Stanje: Jevrejin. Broj 6. Otpušten 25. maja.

4) 1809, die 31. 8bris

Krasin Blau ein Markitenderer, alt 29 Jahr geb: von Triest verehlicht mit Josefina (?) lebt. Schlechte Kleider ohne Geld. Zustandt. Sabura. — (Israelit) — (No. 16. den 22 ten 9bris Entlassen).

⁴⁾ Upor. L. Glesinger: Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj, Jevrejski almanah 1954, Beograd 1954., str. 60-67.

⁵⁾ Schweizerovi potomci doselili su se kasnije iz Schlaininga u Zagreb. (Upor. G. Schwarz: Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka, Zagreb 1939., str. 87).

31. oktobra 1809. Krasin (?) Blau, vojni živežar, 29 godina star, rođen u Trstu, oženjen s Josefinom (?) koja živi. Loša odjeća, bez novaca. Stanje: Sabura⁴). Jevrejin. Broj 16. Otpušten 22. novembra.

5) 1812. die 7ma Augusti.

Michael Lebenstein ein Kaufmannsdiener alt 28 Jahr ledig geb: von Körment Eissenburger Comitāt d. Vatter Josephus d. Mutter Julia beyde todt ohne Geld mittlere Kleider Zustandt Angina — (Israelita) — (Nro. 7 ist den 10 ten Augusti Entlassen).

7. augusta 1812. Michael Lebenstein, trgovački sluga, 28 godina star, neoženjen, rođen u Körmendu u vašvarskoj županiji. Otac Josef, majka Julija, oboje umrli. Bez novaca, osrednja odjeća. Stanje: Angina. Jevrejin. Broj 7. Otpušten 10. augusta.

6) 1813. die 26tn December.

Moises Gann (? nečitljivo!) ein Handelsmann alt 33 Jahr gebürtig von Peshof (?) aus Pohlen verehelicht mit Ester. Schlechte Kleider ohne Geld. Zustand Oftalmia. — (Israelita) — (Nro. 1 den 21. Jänner 814. Entlassen).

26. decembra 1813. Moises Gann (?), trgovac, 33 godine star, rođen u Rzeszowu (?) u Poljskoj, oženjen s Esterom. Loša odjeća, bez novaca. Stanje: Oftalmija (= upala oka). Jevrejin. Broj 1, otpušten 21. januara 1814.

7) 1817. Die 3tia Septemb.

Albert Hirschl Brandweinbrenner 48 J. g. von Gross-Sziget Sümek: Co. d. V. Hirschl d. M. Teresia 2 Todt. ohn. G. m. Kl. Zust. Gangrena pedis. — (Hebraeus) — (Extr. Zimmer, den 21. 8 bris gestorben +).

3. septembra 1817. Albert Hirschl, rakidžija, 48 godina star, rođen u Velikom Sigetu, županija Sümeg. Otac Hirschl, majka Terezija, oboje umrli. Bez novaca, osrednja odjeća. Stanje: Gangrena noge. Jevrejin. Posebna soba. Umro 21. oktobra.

8) 1818. Die 20ma August.

Marcus Schwartz ein Handelsmann alt 36. J. g. v. Tinye Pester. Com. vater Efr. (?) mut. Catarina lebt. gut. Kleid. Zustand Prelapsus anni (sic!). — (Israelit) — (No. 18: den 23. dto. hinaus).

Markus Schwarz, trgovac, 36 godina star, rođen u mjestu Tinnye u peštanskoj županiji. Otac Efraim (?), majka Katarina živi. Dobra odjeća. Stanje: Prolaps (= ispad) stražnjeg crijeva. Jevrejin. Broj 18. Otpušten 23. augusta.

⁴) Saburra: stari naziv za crijevni katar (enteritis, colica). Ovu dijagnozu susrećemo dosta često u knjizi. Ona obuhvaća niz nejasnih crijevnih oboljenja.

Ovi malobrojni i naoko nedovoljni podaci ipak nam dopuštaju da stvorimo neke zaključke koji su za nas veoma interesantni.

U razdoblju od 16 godina koje je obuhvaćeno u ovoj knjizi (1804—1820) zabilježena su sveukupno 5744 bolesnika, od toga svega 8 Jevreja. Broj jevrejskih bolesnika iznosi, dakle, svega 0,139% (ili 1,39‰). Ponekad 3 ili čak 4 godine nije primljen u bolnicu nijedan jevrejski bolesnik. God. 1806. i 1809. primljena su po dva Jevreja, a god. 1812., 1813., 1817. i 1818. po jedan. Svi su ovi jevrejski bolesnici bili muškarci; među ženskim pacijentima koji su u to vrijeme ležali u bolnici nije bilo nijedne Jevrejke.

Ti su jevrejski bolesnici došli iz raznih krajeva: petorica ih je bila iz Ugarske, od toga dvojica iz Gradišća (današnji Burgenland), po jedan iz Poljske (Galicije), Moravske i Trsta.

Većinom su to bili pripadnici trgovačkog staleža: četvorica se nazivaju trgovcima, jedan je bio trgovački sluga, a jedan vojni živežar (Marketender). Samo jedan od tih jevrejskih bolesnika bavio se obrtom (pečenjem rakije). Kod jednoga od njih (br. 3) nije naznačeno zanimanje. Uzmemo li u obzir da se u većini slučajeva radi o mladim ljudima, da samo jedan od njih ima 48 godina, da su dvojica tridesetih godina, a svi ostali između 20 i 29 godina, onda proizlazi iz toga da ti tzv. »trgovci« vjerovatno nisu bili samostalni trgovci nego po svoj prilici trgovački pomoćnici koji su tražili zaposlenje u tuđini, ili pokućarci koji su sa svojom robom obilazili pojedina mjesta, ili slične bijedne egzistencije koje su išle truhom za kruhom, što je uostalom vidljivo iz podataka o njihovoj odjeći i njihovim novčanim sredstvima. Jer, od svih tih osam bolesnika samo je jedan imao dobro odijelo, trojica osrednje, a četvorica loše odijelo, a novaca nije imao nijedan od njih, ili je barem tako izjavio kod primitka u bolnicu, možda zato da ne mora snositi bolničke troškove koji su iznosili 24 krajcara dnevno. Čak i 48-godišnji rakidžija Albert Hirschl, koji je ležao u bolnici 48 dana i koji je ondje umro, naveo je da je bez novaca. Ipak je ležao u posebnoj sobi za koju je trebalo platiti dnevno 1 forint, pa se nameće pitanje tko je podmirio ovaj račun koji je iznosio 48 forinti,— za ono vrijeme prilično zamašna svota. U posebnoj sobi ležao je, uostalom, još jedan bolesnik (br. 1), iako samo nedjelju dana.

Medicinski interesantne su dijagnoze koje su zabilježene u bolničkoj knjizi. Pored niza banalnih oboljenja (hernija, crijevni katar, angina, prolaps crijeva) navedene su u zapisniku i tri ozbiljne bolesti: jedan je bolesnik ležao u bolnici 42 dana zbog ftize (plućne tuberkuloze), drugi 26 dana zbog oftalmije (upala oka o kojoj ne možemo ništa poblizže reći), a treći 48 dana zbog gangrene na nozi. Taj je bolesnik u bolnici umro. Vjerovatno je to bila dijabetička gangrena, ali nije označeno da li je poduzeta kirurška intervencija (amputacija), kao što uopće nigdje nije navedena terapija koja je poduzeta kod pojedinih bolesnika. Jedan bolesnik (br. 3) ležao je u bolnici 36 dana, a da na kraju nije utvrđena dijagnoza — dokaz kako su dijagnostičke mogućnosti onoga vremena bile ograničene. Zašto je

bolesnik br. 4, koji je bolovao od crijevnog katara, ležao u bolnici 22 dana, nije jasno. Biće da se ipak radilo o nekom ozbiljnijem oboljenju.

Sasvim kratko vrijeme boravila su u bolnici tri bolesnika: jedan s kilom (7 dana), jedan s anginom (3 dana) i jedan s prolapsom crijeva (3 dana). Pod normalnim okolnostima takvim bolesnicima uopće ne bi bilo potrebno bolničko liječenje, ukoliko se kod prvoga od njih nije radilo o ukliještenoj kili, što, međutim, nije vjerovatno, budući da je nakon nedjelje dana već otpušten. Treba se, međutim, uživjeti u položaj stranaca, bez sredstava, koji u tuđini obole makar i od nezatne bolesti i koji nemaju ni doma, ni njege, ni sredstava za plaćanje liječnika i lijeka. Takvim bolesnicima nije preostalo drugo nego da legnu u bolnicu gdje su našli sve ono što im je donekle nadoknađivalo njihov vlastiti dom.

Svi ti jevrejski bolesnici, koji su se pre 150 ili 160 godina liječili u zagrebačkoj Zakladnoj bolnici, bili su manje ili više bijednici, vriedni sažaljenja. Njihova se sudbina nije mnogo razlikovala od sudbine bezbroj Jevreja onoga vremena, koji su još početkom XIX stoljeća u nekim zemljama bili lišeni mnogih građanskih prava, te su često lutali iz jedne zemlje u drugu da bi mogli živjeti. U takvim prilikama bila je za njih bolest dvostruko zlo, jer pored fizičkih patnja teško ih je pogodila i dulja ili kraća nesposobnost privređivanja.

Sva bijeda i socijalna nesigurnost tih egzistencija odrazuje se u kratkim i suhoparnim zabilješkama bolničkog protokola Zakladne bolnice u Zagrebu. Te nam zabilješke danas donekle omogućuju pogled na socijalne i ekonomske prilike jednog određenog i ne malog sloja Jevreja početkom XIX stoljeća, i to Jevreja iz naših susjednih zemalja i drugih krajeva Austro-Ugarske, a osobito iz mjesta iz kojih su se pomalo regrutirali kasnije pripadnici Jevrejske općine u Zagrebu⁹⁾. Činjenica da su oni u Zagrebu naišli na humani postupak, koji u ono vrijeme nije svagdje bio sam po sebi razumljiv, i da im je ovdje, među ostalim, omogućen primitak i boravak u bolnici, možda je također bio jedan od razloga koji je privukao u Zagreb i druge Jevreje iz tih krajeva.

⁹⁾ Zanimljivo je da su gotovo svi Jevreji, koji su se početkom XIX stoljeća naselili u Zagrebu i u drugim mjestima Hrvatske, došli iz Ugarske (osobito iz Gradišća koje je tada pripadalo Ugarskoj), nadalje iz Češke i Moravske i poneki iz Galicije, dakle upravo iz onih krajeva iz kojih su potjecali prvi jevrejski bolesnici Zakladne bolnice u Zagrebu. (Upor. G. Schwarz: cit. djelo).

IZ ZAPISNIKA SENČANSKE HEVRA KADIŠE

Jevrejski istorijski muzej u Beogradu čuva u svom arhivu i nekoliko listova iz knjige protokola Hevra Kadiše¹⁾ u Senti iz godina 1858—1884.

Prvi pisani spomenik koji pominje Jevreje na teritoriji Ugarske potiče iz 1092. godine,²⁾ dok je naziv nekadašnje *Synthe* (ili *Zynthe*) prvi put zabeležen 1216. godine.³⁾ Već 1506. godine ugarski kralj Vladislav II proglašava selo Sinta gradom, koji će krenuti putem svog punog razvoja tek posle senčanske bitke 1697. godine.⁴⁾

Pobeda Evgenija Savojskog kod Sente označava i prekretnicu u istoriji jevrejskih migracija u ovom delu Evrope, jer su ubrzo posle toga zabeleženi prvi znaci organizovanog života jevrejskih zajednica na teritoriji današnje Vojvodine. Tako M. Erdujhelyi u svojoj monografiji *Istorija grada Novog Sada*⁵⁾ navodi da je 1748. godine postojala Jevrejska veroispovedna opština u Novom Sadu, a 1773. godine u Baji, dok Lajoš Vig u svom napisu o senčanskim Jevrejima piše da 1793. godine 20 jevrejskih porodica »plaća serviciju i da su ujedinjeni u opštinu sa zasebnim sudijom«.⁶⁾

U to doba pominju se u Senti sledeće jevrejske porodice: Bergel, Braun, Deutsch, Hacker, Kohn, Krishaber, Montag, Oblath, Spitzer.⁷⁾

¹⁾ Humanitarno-religiozna organizacija, hebr. Sveto društvo. M. Rado i J. Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, Novi Sad, 1930., str. 178: »Zadatak Hevre su ljubav i milosrđe prema živima i pijetet prema mrtvima.« Međutim, u mnogim jevrejskim zajednicama na teritoriji bivše austrougarske monarhije Hevra Kadiša je, uglavnom, bila pogrebno društvo.

²⁾ *Monumenta Hungariae Judaica, Societas Litteraria Hungarico-Judaica*, Budapest, 1903, I, str. 1.

³⁾ M. Knežević, *Senta, Zbornik priloga za istoriju grada*, Senta, 1935, str. 8.

⁴⁾ M. Knežević, n. d. str. 87.

⁵⁾ M. Erdujhelyi, *Geschichte der Stadt Neusatz*, Novi Sad, 1895, str. 215.

⁶⁾ Lajoš Vig, *Podaci za istoriju senčanskih Jevreja*, u monografiji »Senta«, n. d. str. 87.

⁷⁾ Lajoš Vig, n. d. str. 87.

Na osnovu prezimena tih prvih senčanskih jevrejskih žitelja nije teško zaključiti da su se doselili u južne krajeve austrougarske monarhije sa nemačkog govornog područja. Sa svojim običajima doneli su sa sobom u Vojvodinu početkom XVIII veka i svoje jezike — hebrejski i jidiš. Međutim, već 1781. godine austrougarske vlasti izdaju naredbu na osnovu koje se Jevrejima nastanjenim na jugu austrougarskih zemalja zabranjuje upotreba hebrejskog i jidiš jezika u zvaničnim spisima, testamentima i poslovnim knjigama.⁸⁾

Postoji zabeleška da je 1864. godine Jevrejska opština u Senti pristala na spajanje svoje škole sa gradskom školom,⁹⁾ ali se ne pominje koji je nastavni jezik do tada bio u upotrebi u senčanskoj jevrejskoj školi. Poznato je da je 1864. godine u novosadskoj jevrejskoj školi nastavni jezik bio nemački, a da je 1880. godine mađarski uveden kao nastavni jezik ove škole.¹⁰⁾ Na sednici Hevra Kadiše u Novom Sadu 26. 4. 1868. rešeno je da se ubuduće zapisnici sa sednica ovog udruženja vode na nemačkom jeziku.¹¹⁾

O govornom jeziku Jevreja Bačke toga doba, na žalost, nisu sačuvani nikakvi spomenici. Znanje hebrejskog jezika i vladanje hebrejskim pismom, smatralo se osnovnim dokazom obrazovanja i novosadski građanin Simeon Hiršl oko 1790. godine govori sa prezirom o jednom svom sugrađaninu *QUI VIX NOMEN SUUM HEBRAICE SUBSCRIBERE SCIT.*¹²⁾ Međutim, može se smatrati da se u kućama jevrejskih žitelja Bačke govorio tzv. zapadni jidiš,¹³⁾ sa sve jačim uticajem nemačkog i naglaskom koji je sve više padao pod uticaj mađarskog jezika.

U sinagogalnim propovedima, zvaničnim govorima koje su rabini držali prilikom porodičnih svečanosti ili pogreba, upotrebljavao se, uglavnom, starodrevni jezik Biblije. Postoje, međutim, dokazi da su rabini imali spremne nemačke prevode svojih tekstova — ukoliko bi se vlasti, koje nisu bile naklonjene nemačkom življu, zainteresovale za sadržaj govora. Dvojezičnost je, dakle, uslovljavala život i rad Jevreja na teritoriji današnje Vojvodine, a s obzirom na malobrojnost pripadnika jevrejske zajednice i sve jače asimilacione tendencije, jidiš je odumirao, dok se hebrejski jedino još zadržao u verskoj nastavi i sinagogalnom jeziku.

*

Nekoliko listova iz knjige protokola senčanske Hevra Kadiše, koji su nekim čudom preživeli ratne vihore da bi dospeli u arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, iščupani su iz svojih korica

⁸⁾ Zemunski magistrat, F III, br. 28/1781.

⁹⁾ L. Vig, n. d., str. 88.

¹⁰⁾ M. Rado i J. Mayor, n. d., str. 194—195.

¹¹⁾ M. Rado i J. Mayor, n. d., str. 151.

¹²⁾ M. Rado i J. Mayor, n. d., str. 65.

¹³⁾ Genetski jedinstveni jidiš doživio je u XII i XIII veku podelu na zapadni i istočni jidiš. Zapadni jidiš govorio se u Nemačkoj, Holandiji, Alzasu, Švajcarskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj.

formata 35 x 47,5 cm. Na prvim sačuvanim listovima zabeležen je spisak pozajmica Hevra Kadiše svojim članovima,¹⁴⁾ a na pretposlednjoj sačuvanoj strani nalazi se jedan veoma zanimljiv tekst za istoričara jezika, zanimljiv zato što je napisan na nemačkom jeziku,



Zapisnik Hevra Kadiše u Senti 27. januara 1867. god.

sa jedva nekoliko hebrejskih i jidiš reči, a hebrejskim kurzivnim pismom, kojim su se Jevreji služili za pisanje zapisa na hebrejskom i drugim jezicima.

Tekst u transkripciji¹⁵⁾ i prevodu glasi:

1. Pej
P¹⁶⁾
2. Bet Ajin Hej
B A H¹⁷⁾
3. di dem am 27ten jenr 867 angehaltener asifat hahevra vo der forstand der

na dan 27. januara 867. održana je skupština hevra na kojoj je predsednik

¹⁴⁾ Obrada ovog spiska biće predmet posebnog napisa.

¹⁵⁾ Transkripcija je prilagođena srpskohrvatskoj azbuci.

¹⁶⁾ Skraćenica za reč protokol.

¹⁷⁾ Hebr., s božjom pomoću.

4. *hevra kadiša nun jud reb Hajim Rotman hat man unter bajsten der beamtlihen*
Hevra Kadiše n j¹⁴⁾) rabin Hajim Rotman u prisustvu službene
5. *hern ojzsusmenern unter lajtung der verten kultus foršandes rab Aron Salomon jud ajin*
gospode odbornika pod vodstvom poštovanog predstojnika hrama gospodina Arona Salomona j a¹⁵⁾)
6. *vrde fir unabenderlih ferhandelt und bešlosen ajn hevre gebojde*
bi neopozivo raspravljeno i odlučeno da jedna zgrada hevre
7. *velhes luit plan ojs ajnem hevre salon und cvaj ospital cimer ajne fir den hevre šameš*
koja se prema planu od jednog hevre salona i dve sobe za bolnicu¹⁶⁾) jedan za čuvara hevre
8. *Jud Anm. 2 gebirende vonung ermeglihst ojzcufiren*
J prim. 2 odgovarajući stan po mogućstvu izvede
9. *vrde der genanten asife bešlosen das bisher ajngefirte jorgeld*
bi na pomenutoj skupštini rešeno da do tada uvedeni godišnji porez
10. *di der hevre bis her/mas 40 heler est ojsgemaht, ojf ajnem gulden*
koji je za članove do sada iznosio 40 helera godišnje na jedan gulden
11. *bares 1/es jud jud ferabendern, da ajns ale šulde špenden velhe*
u gotovu godišnje jud jud²¹⁾) promeni, kako svi nekadašnji dugovi i prilozii koji se
12. *unter den selben cinc zajin bet hej feršanden zind verden in est. grošen*
pod istom kamatom z b h²²⁾) podrazumevaju u austr. groševima
13. *berehnet und damit sind hešbn 18 naje rajniš tet 90 naje rajniš*
obračunavaju i time je račun 18 novih rajnskih t²³⁾) 90 novih rajnskih

¹⁴⁾ Hebr. skr., *neka svetli svetlo njegovo.*

¹⁵⁾ Hebr. skr., *neka mu svevišnji bude milostiv.*

¹⁶⁾ (Sastoji). Prim. aut.

²¹⁾ Nem. skr., godišnje (*jedes jahr*)

²²⁾ Aramejska skraćenica za oznaku lihvara.

²³⁾ (Talira). Prim. aut.

14. *und ejn 100 laut 10 heler naje rajniš das ales geša mit bešluses*
i jedna 100 kao novih 10 rajnskih helera²⁴⁾ sve se to dogodilo odlukom
15. *ajnštimmung und vurde albaglajh als unumštendlih gebuht*
jednoglasnom i bi odmah kao nepromenjivo zapisano
16. *gešen Senta bejom alef leseder mišpotim taf reš haf zajin am 27. ten jenr 867*
dogodilo se u Senti prvog dana odlomka zakona²⁵⁾ t r h²⁶⁾ 27. jan. 867.
17. *Harav Reb. Hajim Rotman m. s.*
Gospodin rab. Hajim Rotman s. r.
Eliezer Jakov Bezak als buhfirer
Eliezer Jakov Bezak kao zapisničar

M. P.

Nemamo dokaza na kom su jeziku vođene diskusije i donesene jednoglasne odluke na ovoj sednici senćanske Hevra Kadiše. Možemo samo pretpostaviti da je to bio zapadni jidiš. Jezik kojim je pisan zapisnik sa sednice 27. januara 1867. mešavina je nemačkog, hebrejskog i jidiš jezika, uz upotrebu izvesnih latinskih skraćenica.

Sa gledišta jezika vredno je pomenuti sledeće:

a. red 2: tekst počinje uobičajenom formulom blagoslova na hebrejskom jeziku;

b. red 3: ovde je zabeležen datum samo po gregorijanskom kalendaru, dok kraj teksta (red 16) nosi kako jevrejski tako i gregorijanski datum;

c. red 4: naziv *Hevra Kadiša* pokazuje uticaj aramejskog na hebrejski jezik. Reč *hevra* je čisto hebrejska, dok je *kadiša* aramejski oblik hebrejske reči *k(e) doša*. Institucija Hevra Kadiše nastala je više od jednog milenijuma posle prestanka upotrebe aramejskog jezika kao govornog i pisanog jezika jevrejskog naroda; ali stalno proučavanje Talmuda učinilo je da je izvestan broj aramejskih reči prešao u svakodnevni rečnik Jevreja. *Hevra Kadiša* je dvojezični izraz, stvoren u diaspori oko 9. veka n. e.

d. red 5: nemačka reč *Aussuschmänner* napisana je na jidišu i u transkripciji glasi »ojžsusmänner«;

e. red 7: nemačka reč *laut* napisana je na jidišu i u transkripciji glasi »luit«;

f. red 7: ovde se pojavljuju dve reči iz romanske grupe jezika, *salon* i *ospital*. Postavlja se pitanje da li su te dve reči romanskog porekla došle u ovaj tekst iz jezičkog fonda jidiša, koji, kao što je

²⁴⁾ (Da se obračuna). Prim. aut.

²⁵⁾ Odlomak Tore zvan »*mišpotim*« — zakoni iz Druge knjige Mojsijeve.

²⁶⁾ Hebrejski datum za 27. 1. 1867.

poznato, sadrži izvestan procenat reči romanskog porekla, ili su te dve reči ušle u govor senčanskih Jevreja iz nemačkog. Imenicu »salone« pominje prvi put u nemačkom jeziku Gete 1786. godine²⁷⁾, a odomaćuje se u nemačkom jeziku druge polovine 18. veka pod uticajem francuske kulture preciosa i njihovog načina življenja u značenju »soba za posete, soba za prijeme.«²⁸⁾ Međutim, pošto se može pretpostaviti da Hevra Kadiša nije imala sobu za prijeme u svojim društvenim prostorijama, nego je raspolagala jednom velikom sobom, a *salone* je u italijanskom augmentativ od *sala* u značenju »velika prostorija«, može se zaključiti da je *salon* ovde upotrebljen kao deo jezičkog fonda jidiša, a ne kao romanska pozajmica u nemačkom jeziku. Što se pak tiče reči *ospital* može se, takođe, smatrati da pripada jezičkom fondu jidiša, jer već u srednjovisokonemačkom periodu ta reč u nemačkom jeziku glasi *Spital*, *Spittel*.²⁹⁾ U našem tekstu ova imenica pojavljuje se u svom originalnom srednjolatinskom obliku *hospitale*, doduše bez početnog muklog »h« i krajnjeg »e«, no ovi se veoma često gube pri prelasku u druge jezike. Smatramo da je ovim dovoljno jasno dokazano da je i *ospital* našeg teksta deo romanske komponente jidiš jezika.

g. red 7: hebrejska reč *šamaš* upotrebljena je u svom jidiš obliku *šameš*.

h. red 8: nemačka reč *auszuführen* napisana je na jidišu i u transkripciji glasi »ojzcufiren«.

i. red 10: nemačka reč *ausgemacht* napisana je na jidišu i u transkripciji glasi »ojsgemaht«.

j. red 12: ovde se pojavljuje skraćenica zajin bet hej za koju se, smatramo, može prihvatiti donekle hipotetično, ali vekovima prihvaćeno tumačenje da predstavlja skraćenicu za hebrejski izraz »Zuzin Bidmei Hamedina« sa značenjem »državni novac u opticaju«. »Zuz«, množina »Zuzin«, je aramejska reč za »novčanu jedinicu« i veoma se često upotrebljava u govoru naroda za oznaku novca, a još češće kada se želi izraziti nedostatak novca. Postoji talmudska izreka »D'fum zuzin — rikud«, tj. »igra se prema novcu — mogućnoštim«. »Zuz« se pominje i u poznatoj pesmi »Had Gadia« u Hagadi. »Budmei Hamedina« — »državni (novac) u opticaju« je izraz koji se upotrebljava u finansijskim tekstovima do 19. veka, najčešće u skraćenom obliku »Bet Hej«.³⁰⁾

k. red 13. i 14: ovde susrećemo svedočanstvo o devalvaciji austrougarske monete u odnosu od 1:10 i računi od 18 i 90 novih talira već se obračunava po novom odnosu vrednosti.

²⁷⁾ W. Goethe, *Italienische Reise*, 27. 9. 1786. (Jubilarno izdanje 26, 27)

²⁸⁾ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1960., s. v.

²⁹⁾ F. Kluge, n. d., s. v.

³⁰⁾ Meir Heilperin, *Hanotrikon Hasimanim Vehakinuim*, Daromi, Jerusalem 1930., s. v.

U celom tekstu nalazimo samo sledeće hebrejske reči: *asifat* — skupština, *hevra* — društvo, *hešbon* — račun, *mas* — porez, *mišpat* — zakon, *šamaš* — čuvar.

*

Postavlja se pitanje zašto je ovaj zapisnik pisan hebrejskim pismom. Postoje dva tumačenja:

1. da zapisničar Eliezer Jakov Bezak nije bio vičan nemačkoj azbuci, tj. gotici, koja je tada bila u upotrebi i da je zato pisao hebrejskim pismom po diktatu na nemačkom jeziku, ili

2. da bi se očuvala zakonska forma, zapisnik je vođen na nemačkom jeziku, ali je zadržano tradicionalno hebrejsko pismo, kao što je to bio običaj u jevrejskim zajednicama širom sveta.

Smatramo da je ova druga mogućnost jedino prihvatljiva. Jer, kao što je već pomenuto, dvojezičnost je uslovljavala život i rad Jevreja austrougarske monarhije, a uz dvojezičnost išla je i pismenost na oba jezika. Nepoznavanje latinske ili gotske azbuke mogao je da bude uzrok upotrebe hebrejskog pisma u srednjem veku³¹⁾, ali svakako ne u drugoj polovini 19. veka. Uostalom, prikazani dokument sadrži nekoliko skraćenica latinicom, koje su napisane istim rukopisom kao i hebrejski tekst.

Poštovanje tradicija je jedna od osnovnih karakteristika jevrejskog življenja, te nam se nameće zaključak da je prikazani dokument pisan na nemačkom jeziku da bi bio u skladu sa postojećim propisima. Hebrejsko pismo upotrebljeno je kao odraz tradicije i želje da se kulturne vrednosti sačuvaju od zaborava.

³¹⁾ Florence Guggenheim-Grünberg, *Zur Umschrift deutscher Mundarten des 14—15 Jahrhunderts mit hebräischer Schrift*, Zeitschrift für Mundforschung XXIV (4), str. 229, Wiesbaden 1957.

»MLADOTURCI« I »STAROTURCI« U BEOGRADU

Spor oko zidanja nove sinagoge Bet Jisrael

(Prilog istoriji Sefardske opštine u Beogradu)

Današnjoj generaciji jedva je poznata afera koja je pre 56 godina potresala Sefardsku opštinu u Beogradu, i stvarala nezdravu atmosferu uzajamne netrpeljivosti i sumnjičenja dva suprotna tabora. Povod ovom neprijatnom sporu bio je zidanje nove sinagoge »Bet Jisrael« u ulici Cara Uroša, koju su nacisti pred kraj rata bacili u vazduh. Ali ako želimo da stvari postavimo na pravo mesto, zidanje hrama je u stvari bio razlog da dotle u pepelu zapretano nezadovoljstvo masa izbije na površinu. Utoliko jače i žešće, što je tadašnja opštinska uprava (nazvana »Staroturci«) učinila jednu psihološku nesmotrenost. Izvođenje građevinskih radova nove sinagoge poverila je rođenom sinu tadašnjeg predsednika opštine Haima Azriela, građevinskom inženjeru Viktoru. U stvari, bio je to sudar mlade generacije (»Mladoturci«, po analogiji sa tadašnjim događajima u Turskoj) sa starijom, koja je iz godine u godinu neprekidno vodila opštinske poslove, ponekad i prilično »familijarno« kao što je to bio i ovde slučaj. Ako jedna administracija, slično političkim zbivanjima, tvrdoglavo zadržava svoje pozicije ne ispuštajući vlast iz svojih ruku, ona završava time što gubi popularnost. Makar ti položaji bili i počasni i bez materijalne koristi.)

Kako su opštinske arhive uništene za vreme ovog rata, ovu aferu smo mogli da evociramo samo sećanjima starije generacije, generacije koja nestaje. A to je bilo nedovoljno i nepouzdanost. Zbog zidanja ove građevine vođene su mnogo žučne i žustre polemike ne samo putem štampe, već i na javnim zborovima, u štampanim izveštajima i brošurama. Ali sve to nije sačuvano.

Sačuvana je, međutim, delimično advokatska arhiva dr Davida Alkalaja, advokata i potpredsednika stare uprave.³⁾ Njegov sin, g. Sima Alkalaj (danas u Haifi), bio je ljubazan da nam fragmentarno sačuva-

na akta ove afere stavi na raspolaganje. Zahvaljujući toj okolnosti mi smo u stanju da dokumentarno, mada ne i potpuno, rekonstruišemo tokove ovoga spora.

Dr David Alkalaj se u celoj ovoj stvari pojavljuje kao faktum: on kao potpredsednik vodi i predsedava opštinskim sednicama, a ne predsednik Azriel; u sporu između stare i nove uprave, Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova, kao i Ministarstvo građevina, njemu, a ne predsedniku Azrielu, upućuje predstavke i smatraju ga za računopolagača.



Dr David Alkalaj

Iz dokumentacije se ne vidi, kako je glasio ugovor zaključen između preduzimača V. Azriela i Jevrejske opštine. Sačuvani su samo otkucani na mašini »Uslovi« sa potpisom ugovorača V. Azriela, datirani 20. januara 1907. Iz njih se vidi da je raspisana licitacija koju treba da odobri Ministarstvo građevina; da je Ministarstvo odobrilo planove 24. jula 1905. i dodatak plana i predračun godine 1906. (data tuma nema); da je zidanje otpočelo 1/15. marta 1907. i da je 1. juna 1908. zgrada trebalo da bude dovršena. Nedostaju podaci o licitaciji i ustupanju izgradnje građevine V. Azrielu.³⁾

1. marta 1907. godine Uprava ovlašćuje članove Uprave Nahmana Amara i Nisima Benaroja da »primaju materijal za novu sinagogu«, a 11. aprila iste godine pridodata su još dva člana uprave, Samuel Melamed i Isak Tajtacaković, ovoj »komisiji za prijem materijala i odobravanje potrebnih izmena«. Oni će sa nadzornim arhitektom Milanom Kapetanovićem (prema čijim se planovima izvode radovi) imati »odrešene ruke« za eventualne izmene i bez odobrenja Uprave. Oni su dužni da Upravi podnose izveštaj u toku svakoga meseca.

Nije jasno zašto opština »prima materijal«. Ako je Azrielu poverena izrada građevine, onda je on morao da nabavlja materijal čiji bi *kvalitet* određena Komisija imala da prizna ili odbije. 20. maja 1905. isplaćena je preduzimaču prva otplata u iznosu od 10.000 dinara. Tom prilikom isplaćeno je i Kapetanoviću 1.000 dinara akonto nagrade koja je utvrđena na 2½% od predračunske sume. (Ne vidi se da li ovaj procenat obuhvata i nagradu za izradu planova, ili su oni ranije plaćeni).

Postoji podatak da je opština tražila od Ministra građevina odobrenje okvirnog kredita od 180.000 dinara za zidanje nove sinagoge, pa bi bilo važno znati na koji način je Uprava nameravala da stvori toliku, za ono vreme, ne tako malu sumu.

O tome nema podataka, ali po tome kako su isplate vršene, ne bi se moglo tvrditi da je postojao unapred utvrđen finansijski plan.

Tako je 28. jula 1907. rešeno da se preduzimaču isplati 27.000 dinara, pošto se »realizuje ova opštinska gotovina«:

1) Penzioni fond službenika	Din. 10.000.—
2) Fond pok. Sare Azriel	„ 4.000.—
3) Fond Braće Azriel	„ 5.000.—
4) Fond A. L. Koena	„ 1.500.—
5) 40 lozova 4% rente po odbitku duga i kamate „	6.000.—
6) 100 lozova 2% kase školske	„ 10.000.—
7) 72 loza 2% nove sinagoge	„ 7.200.—

Ukupno Din. 43.700.—

s tim, da se ova suma preda Beogradskoj trgovačkoj štedionici na tekući račun. U rešenju za isplatu još stoji: »O ovome izvestiti blagajnika i tutora dotičnih zavoda.«

Čudnovato je da opštinska Uprava smatra opštinskom gotovinom fondove koji nisu njena sopstvenost, jer imaju specijalnu namenu, kao što je na pr. penzioni fond službenika i drugi fondovi. A u krajnjem slučaju, mogla ih je sa odobrenjem nadležnih faktora uzeti kao »privremenu pozajmicu«. Umesto toga tadašnja opštinska uprava rukovodioce tih fondova, tj. tutore stavlja pred svršen čin.

Iz ovog spiska upotrebljenih fondova vidi se i to, da su bili emitovani neki lozovi za zidanje sinagoge sa 2% kamate, od po 100

dinara svaki. Bilo bi zanimljivo znati, kolika je bila ukupna suma ove emisije, jer se iz akata vidi da su postojali neki kuponi (nazvani »cigle«) tih lozova. Ne vidi se ni da li su državni lozovi prodati na beogradskoj berzi ili ispod ruke, dok su lozovi nove sinagoge mogli biti realizovani samo privatnom prodajom.

Vrlo je verovatno da je kao »rezerva« imala da posluži pomenuta Štedionica koja je mogla da otvori Opštini potreban kredit. Ona je bila eminentno jevrejski novčani zavod i članovi Uprave bili



Sinagoga »Bet Jisrael«

su zastupljeni u Upravnom odboru te novčane ustanove, tako da se zajam za Opštinu mogao bez teškoća realizovati.

U vezi sa pitanjem finansiranja radova interesantan je sačuvani prepis testamenta velikog dobrotvora Sefardske opštine Mate N. Levija, bivšeg trgovca iz Beograda. Datiran 13. maja 1899., u članu 4. tačka 19. on ostavlja »Fondu za zidanje nove sinagoge u Beogradu — Sefardskog obreda 2.000 dinara« (Rasporedno rešenje nespornih

dela sudije Prvostepenog suda za varoš Beograd po masi Mate N. Levi-a, biv. trg. ovd. od 4. aprila 1900. Br. 6489 — M br. 4841). Dalje, u testamentu u čl. 6. naređuje se da Opština posle smrti testatorove žene Rahile, ili njene preudaje, ima da pretvori u novac »sve moje imanje i to dve kuće, hartije od vrednosti i sve ostalo«. Sa dobivenim novcem ima se sazidati ili kupiti »jedna dobra, solidna kuća koja će da vuče dobru kiriju«. Kirija od ove kuće upotrebiće se »za podmirenje troškova i održavanje nove sinagoge koju Opština namerava podići u Beogradu, van *Jevrejske male*«. Opština se obavezuje da u novoj sinagogi na vidnom mestu stavi ime Mate N. Levi i žene mu Rahile.

Koliko se sećamo jedna mermerna ploča sa takvim natpisom bila je uzidana pri ulazu u hram.

Nažalost, u dokumentima kojima raspolažemo, ne može da se vidi koliko je sumu Opština upotrebila iz ostavine ovog fonda.

U toku zidanja sinagoge ukazala se potreba za naknadnim radovima i nabavkama, i to: na fasadi, na dverima u sinagogi (Ehal), klupe (za koje je upotrebljen stari materijal). Plan za izradu klupa dao je arhitekt Kapetanović, a nadzor je vodio preduzimač V. Azriel, uz nagradu od 12% od predračunske sume. Sve to uprava odobrava.

Postavlja se pitanje, zar nije trebalo izradu klupa predvideti zajedno sa planom za zidanje? Iz akata ne može da se utvrdi koliko je taj rad koštao.

Ali to nije sve.

Iz jednog proglasa »Uprave koja je zidala sinagogu« od 15. novembra 1911., o čemu će biti reči docnije, vidi se da je bilo još i drugih naknadnih radova: umesto običnog stakla upotrebljeno je skuplje, šareno staklo; galerije za žene umesto od dasaka zidane su od armiranog betona; dozidano je čitavo novo krilo pozadi sinagoge, kao i jedna velika soba za sveštenike, itd.

U dokumentaciji kojom raspolažemo nastaje jedan vakuum, sve do novih opštinskih izbora na dan 22. februara 1909. na kojima dr David Alkalaj nije izabran. Isto tako ispali su dotadašnji članovi uprave Solomon Nisim, Isak Tajtacaković, Hajim A. Demajo i Nisim Benarojo.

3. marta 1909. održana je vanredna sednica na kojoj su rešeni stari, neizabrani članovi, a uvedeni u dužnost novi članovi, i to: Haim Azriel, Avram S. Lević, Josif M. Alkalaj, Samuilo Melamed, Jakov Čelebonović i Isak J. Levi, adv. Za predsednika izabran je ponovo Haim D. Azriel, a za potpredsednika Jakov K. Čelebonović.

U aktima nema traga zašto dr David Alkalaj nije izabran u novu upravu, ali se može pretpostaviti da je borba između stare i nove uprave i njihovih pristalica bila rasplamsana do vrha i da je dr Alkalaj, kao glavna ličnost stare uprave, na koga su se sručile sve kritike nezadovoljnika, morao da ispadne. Poznato je da je Jakov Čelebonović, koji je došao na njegovo mesto u upravu, bio njegov

glavni oponent, da je između njih postojao nepremostivi jaz i da oni do smrti nisu govorili.

Manje se može razumeti kako je u novu upravu ušao Haim Azriel, protiv koga je bilo povike što je ustupio zidanje sinagoge svom sinu. I još i to, što ga uprava bira opet za predsednika!

Ipak je novoj upravi bila neophodna saradnja dr Davida Alkalaja, koji je poznavao sve peripetije zidanja sinagoge, naročito zbog rada kolaudacione komisije. Već 17. aprila 1909. upućen je akt dr Alkalaju u kome se izveštava da je Opština odredila kolaudacionu komisiju u licima Nikole Nestorovića, prof. univerziteta i Milutina Sarića v. inž. Ministarstva građevina, koji će izvršiti pregled dovr-



Dr. Jakov Čelebonović

šene sinagoge, te da ga »poznavajući njegovu ljubav prema ovoj opštini« moli da prisustvuje radu Komisije i »ukoliko više može bude na ruci ovoj Komisiji«.

Podatak da je Opština odredila komisiju za kolaudaciju vrlo je važan. U aktu Ministarstva građevina od 28. aprila 1910. kaže se izričito: »Kako sinagoga Crkv. škol. jevrejske opštine ne spada ni u jednu od gore pomenutih kategorija građevina (a to su: državne,

okružne, sreske i opštinske), to Ministar Građevina nije ni nadležan da po ovom traženju (ne vidi se čijem) određuje Komisiju za prijem sinagoge«, potpis: Ministar građevina V. N. Vulović.

Međutim, kao što ćemo videti, Ministarstvo građevina, docnije menja svoje mišljenje i određuje arhitekta Jovana Ilkića i Svetozara Ivačkovića za članove kolaudacione komisije. Verovatno je da su tu odigrale ulogu »veze« i politički uticaji.

Da rad u novoj opštinskoj upravi nije tekao glatko, može se lako zamisliti. Haim Azriel bio je zainteresovan zbog svog sina, dok je jedan od najžešćih predstavnika »Mladoturaka« Avram S. Lević sedeo njemu uz koleno.

Ne raspoložemo dokumentacijom iz tog vremena, ali se iz jednog sačuvanog štampanog poziva na javni zbor, upućen »Beograđanima Mojsijeve vere« od 17. novembra 1911., vidi, da je u Opštini izbila kriza i da su zakazani novi izbori za 4. decembar 1911. godine. Plakat je potpisao Jakov K. Čelebonović i u njemu je glavna tačka dnevnog reda: »Polaganje računa o mom radu kao potpredsednika Crkv. škol. jevr. opštine.«

Međutim, sačuvan je i drugi plakat od 15. novembra 1911. potpisan od »Uprave koja je zidala sinagogu« sa potpisima dr D. Alkalaja, Solomona Azriela, Samuela Melameda, Nisima Benaroja, I. D. Tajtacakovića, Avrama S. Koena, Avrama M. Mevoraha i Nahmana S. Amara, upućen »Članovima Jevrejske opštine u Beogradu.«

U tom proglašenju daju se sledeći podaci o zidanju sinagoge koji bi trebalo da su autentični.

Ministar građevina odobrio je na osnovu planova isplatu »nešto više« od 116.000 dinara. Preduzimaču je ustupljeno zidanje za 109.000, s tim da preduzimač ne može zidati subotom i o jevrejskim praznicima. U toku zidanja izvršene su izmene i dopune, koje smo mi napred naveli, tako da su izdaci za sazidanu sinagogu veći za 15% od prvobitnog plana. Uprava je na osnovu nalaza komisije za kolaudaciju isplatila preduzimaču 140.174 dinara. Nova uprava, kaže se u plakatu, obratila se ministru građevina da on odredi komisiju, u koju je i nova uprava odredila dva arhitekta »sa rešavajućim glasom« (Ilkića i Ivačkovića). Komisija je »sastavila obračun« ne po pogođenim cenama, nego po sopstvenoj proceni. Na kraju se tvrdi da će se protivu rešenja Ministarstva građevina žaliti Državnom savetu. Ne može se utvrditi da li je to učinjeno.

Iz toga izlazi da je preduzimaču isplaćeno Din. 31.173.- više, za viškove radova.)

Kao što se moglo predvideti, u ovu stvar se najzad umešala i Glavna kontrola kao najviši računski sud. Postojale su dve grupe njenih »primedaba«. Prve se odnose na nesređena dokumenta, pa se zbog toga vraćaju Opštini radi ispravke. A druge, od 12. jula 1910. godine, po kojima su odgovorni dr David Alkalaj i članovi Komisije za zidanje, odnose se na sumu od 14,327.20 dinara.

Pojavilo se pitanje: kolika je suma ustvari odobrena za zidanje sinagoge. To pitanje postavlja Ministar prosvete Glavnoj kontroli

27. IV 1911. godine, na šta ona odgovara da je aktom Ministra prosvete 5. III 1898. godine odobreno 180.000 dinara za tu svrhu, a to se svakako ima smatrati kao »plafon« iznad koga se ne mogu vršiti novi izdaci. Ali se u tom aktu naglašava, da se ovim ne prejudicira eventualno preduzimanje sudskih koraka protiv pređašnje Uprave, pošto su »interesi opštine znatno oštećeni«. I još dodaje, da je »preko potrebno da se dr David Alkalaj, i oni koje on zastupa, staraju o daljim odnosima sa sadašnjom Upravom i o potrebnom miru i slozi u Opštini«, kojih očigledno nije bilo, tako da je to bio predmet brige merodavnih službenih krugova kod kojih je ova afera izazvala negodovanje.

Ima mesta pretpostavci da su i politički razlozi u toj stvari bili od izvesnog uticaja. »Mladoturci« su imali u svojoj sredini ugledne članove radikalne stranke (Jakov Čelebonović, Avram S. Lević) koji nisu bili bez upliva u krugovima Ministarstva prosvete (minister radikal Ljuba Jovanović), dok su predstavnici stare uprave (dr D. Alkalaj, H. Azriel) pripadali demokratima (nekadašnjim naprednjacima).

Ova afera bila je povod pojavi mnogih brošura, izveštaja, plakata, napada i kontra-napada po novinama. Nova uprava štampala je, na primer, čitavu knjigu (nije sačuvana, ali se iz jedne beleške vidi da su primedbe Glavne kontrole štampane na str. 167 izveštaja). Da se pri tome nisu mnogo birale reči, može poslužiti kao primer navedeni članak u »Pravdi« od 3. XI 1910. godine, pun insinucija i neumerenih izraza.

Među sačuvanim dokumentima ima traga o novim drugim primedbama Glavne kontrole od 4. aprila 1911. godine u iznosu od Din. 14.720.- Stara uprava je postupila po ovim primedbama (dobila odobrenje Ministra prosvete, položila obrtnu porezu, dokazala da je carina odbijena od zarade preduzimačeve, i da ne postoji obaveza za Din. 1.300.) Na osnovu toga odgovorni računospitač podneo je referat 29. oktobra 1911. po kome se predlaže da se računopolagaču izda razrešnica.

Nema sumnje da je u novoj upravi postojala zagriženost i otuđnost dobre volje. Predsednik Haim Azriel pozajmio je opštini za potrebe zidanja 10.000 dinara. Kad je zatražio isplatu duga, nova uprava mu odgovara da ne može doneti odluku dok sa tim pitanjem »ne bude načisto«. A u pitanju je pismena obaveza koju nova uprava ne priznaje! Azriel tuži opštinu sudu. Opština navodi da je za isplatu potrebno odobrenje ministra Prosvete. Sud je, naprotiv, našao da je to neumesno, napomenuvši, da je opština u svakom pogledu samostalna. Naravno da je Opština osuđena da plati ne samo glavnicu i ugovorenu kamatu, nego i dosuđene troškove. Zatim, sumnjajući verovatno u stabilnost postavljenih temelja Sinagoge, nova uprava vrši nepotrebnu isplatu od Din. 5.000.- za honorare kolaudacionoj komisiji, koja je vršila »bušenje i iskopavanje«, a to je po rečima stare uprave »neprijatno i nepovoljno primljeno od strane građanstva«.

Prošlo je više od pola veka od ove uzburkane atmosfere koja je unela nemir i razdor u mirnu i patrijarhalnu sefardsku zajednicu u Beogradu. Ako danas želimo da hladno i nepristrasno, na osnovu delimično sačuvanih dokumenata, damo svoj sud o ovoj aferi, moramo priznati da i jedna i druga strana ne mogu izbeći prekore i kritike.



Ruševine sinagoge »Bet Jisrael«, fotografija originala rađena u ulju, autora Leposave St. Pavlović iz 1946.

Želja da se izvan jevrejske mahale, koja nije više bila čisto sefardsko naselje, sazida nov, moderan hram koji bi odgovarao tadašnjem standardu beogradskih Sefarda, bila je na svom mestu i zaslužuje pohvalu. Još u svom testamentu od 13. maja 1899. veliki dobrotvor Jevrejske opštine, Mata N. Levi, kao što je napred navedeno, zaveštao je da se kirija od kuće koja se ima od masenog novca podiće, upotrebljava »za podmirenje troškova i održavanja nove sinagoge«, i to van jevrejske mahale, što znači, da je misao o novoj

sinagogi van jevrejske mahale bila popularna. Ipak, pripreme, kako finansijske, tako i administrativne, nisu bile na visini. Bilo je propusta, grešaka, familijarnosti, pa i aljkavosti. Ne vidi se da li je finansijski plan da se putem lozova dođe do sredstava imao kakav značajniji uspeh. Stara uprava se već na početku maša neprikosnovenih fondova sa specijalnom namenom (na primer penzioni fond opštinskih službenika, kao i drugi fondovi), što se bez predhodnog odobrenja kompetentnih foruma nije smelo činiti. Čak i predsednik opštine Azriel daje za ono vreme ne tako neznatan iznos kao pozajmicu. To znači da na početku novac za podizanje sinagoge nije bio osiguran. I trebalo je da dođe Glavna kontrola da obelodani da je taj rad nepravilan.

A »Mladoturci«, u želji da rad stare uprave (»Staroturaka«) predstave u što nepovoljnijoj svetlosti, preuveličavaju stvar i idu tako daleko da negiraju autonomiju koju Opština uživa. Tražili su da Ministarstvo građevina odredi drugu komisiju, iako je samo Ministarstvo službeno izjavilo, da kolaudacija ne spada u njegovu kompetenciju. Zatezanje isplate duga Haimu Azrielu, verovatno samo zato što je on otac preduzimača Viktora, dokazuje neobjektivnost i zlu volju nove »mladoturske« uprave. Opština se, na štetu svog ugleda, povlači po sudovima sve tri instance, mada je u pitanju pismena obaveza Jevrejske opštine, dajući utisak da Opština ne želi da honorise svoj potpis i datu obavezu. . .

Pošto je u ovom sukobu bilo s obe strane uneto mnogo strasti i žuči, ova afera koja je toliko uzбудila duhove tog vremena, nije bila samo odraz obične »smene generacije«. Kao što smo u uvodu naglasili, ona je manifestovala, s jedne strane, nestrpljenje mladih intelektualaca da zauzmu mesta koja su godinama držali stariji, dok su, s druge strane, ovi uporno ostajali na svojim položajima, možda i zato što nisu želeli da se obelodani njihov rad koji je zasluživao kritiku.

N A P O M E N E:

- 1) Odgovarajući dru D. Alkalaju u »Pravdi« od 3. novembra 1910. Elijas N. Levi navodi da je dr D. Alkalaj osamnaest godina kao potpredsednik upravljao Jevrejskom opštinom.
- 2) Dr David Alkalaj (1862—1933), advokat i poznati javni radnik, bio je jedan od prvih cionista u Srbiji. Učestvovao je na čuvenom Prvom Cionističkom kongresu u Bazelu (avgust, 1897).
- 3) Podizanje nove sinagoge bio je značajan događaj za tadašnji Beograd i van uske jevrejske sredine. To se vidi po tome što je kralj Petar I lično položio temelj novom hramu (10. maja 1907.), a 17. septembra 1908., kralj je sa vladom prisustvovao svečanosti osvećenja sinagoge Bet Jisrael. (Ignjat Slang: Jevreji u Beogradu, 1926., str. 104).
- 4) Po jednoj nepotpisanoj zabelešci izlazi da je zarada preduzimaču V. Azrielu iznela 100.915.17 dinara, a da mu je stvarno isplaćeno 140.944.15 dinara, dakle, 40.028.98 din. više.

JEVREJI U JUGOSLOVENSKOJ LITERATURI

*»Zašto, Gospode, stojiš tako daleko i kriješ se kad je nevolja?«
(Psalmi Davidovi, početak desete pesme).*

I

Često se misli da kalvarija Jevreja počinje Judinom izdajom Hrista za 30 srebrnjaka, kako to piše u kanonima hrišćanske religije. Istorijski, takva tvrđenja nemaju osnova. Naprotiv, Jevreji počinju da se iseljavaju tek pošto su rimske legije opustošile staru Judeju i zauzele Jerusolim 70-te godine pre nove ere. Doduše, netrpeljivost hrišćanskih zemalja prema Jevrejima potencirana je kasnije i bacanjem krivice za Hristovu smrt na pripadnike Judine nacije. Hrišćanski crkveni koncili u Nikeji i Laodiceji bili su osnovica protivjevrejskog zakonodavstva Teodosija II i Justinijana I koji su progone Jevreja pretvorili u politički sistem, a koji se naročito ogledao u kodeksu građanskih prava. Treba napomenuti da su u to vreme sve zemlje južne Evrope bile pod rimskom vlašću (a naročito pod uticajem rimske crkve), čije je zakonodavstvo bilo obavezno i za sve zemlje, a uključivalo je i progone Jevreja.

Masovno iseljavanje Jevreja bilo je u prvim godinama propasti Judeje orijentisano na susedne zemlje i obale Sredozemnog mora: Siriju, Mesopotamiju, Egipat, Italiju, Grčku i Španiju. Odatle su oni, kasnije, prešli u sve zemlje Evrope, pa i na područje današnje Jugoslavije.

Jugoslovenske zemlje Jevreji su, uglavnom, naseljavali iz tri pravca. Najmalobrojniji ali najstariji su tzv. ortodoksni Jevreji, koji su se naseljavali uglavnom na jadranskoj obali. Najbrojniji su Jevreji naseljeni iz Nemačke — aškenazi, a zatim iz Španije — sefardi.

Progonstvo Jevreja trajalo je 2.000 godina. Od prvobitno verskog, ono se pretvorilo u rasno i išlo ka potpunom uništenju ove

nacije. Samo vitalnost koju su poizneli iz svoje postojbine i međusobna solidarnost, očeličena u neprekidnoj borbi za životni opstanak, održali su Jevreje kao endogene grupe u svim državama Evrope. Ovo naročito važi za teška iskušenja kroz koja su prošli evropski Jevreji u uslovima nacističke okupacije u drugom svetskom ratu.

I ne samo to. Oni se nisu samo održali. Oni su svim evropskim nacijama dali svoj pečat i doprinos nacionalnim vrednostima tih nacija. Da ne govorimo o privredi, trgovini i bankastvu, jer je jevrejski smisao za ove poslove postao poslovičan. Duhovne vrednosti, posebno u oblasti nauke, kulture i umetnosti, koje su Jevreji posejali po svim nacijama uporedo sa svojim potucanjima ogromne su. Plejada velikih imena kao što su: Isak Njutn, Karl Marks, Albert Ajnštajn, Frojd, Remark, Hajne, Rubinštajn, Ajzenštajn i drugi o tome najrečitije govore.

No, i društvena kretanja zemalja — domaćina posebno su se odražavala na naseljenicima jevrejske narodnosti. Kapitalistički društveni poredak ugnjetava i sopstvenu naciju, eksploatiše je do maksimuma. To se posebno odnosi na Jevreje, koji su ionako, skoro uvek, balansirali na ivici zakona evropskih zemalja, na granici legalnosti živovanja i opstanka.

Zbog toga, kad se piše o Jevrejima, posebno o njihovom životu u predratnoj Jugoslaviji, onda se prvenstveno misli na ogroman broj obespravljenih, obeshrabrenih i osiromašenih evropskih potukača koji su, progonjeni kontinentom koji im je pretio fizičkim istrebljenjem, doneli u Jugoslaviju nevolju potucanja sa svim njenim posledicama: golom dušom, siromaštvom, potištenošću, osećajem klasne i materijalne inferiornosti, dvostruko izrabljeni i ugnjeteni. Ali, ipak, u izvesnom zadovoljni: što su došli u jednu ako ne blagonaklonu, a ono bar tolerantnu sredinu u kojoj su mogli da žive, pa kako bilo.

Kao takvi predstavljali su ekstrem svoje vrste i, baš zbog toga, privlačili pažnju naprednih pisaca.

Greh Jude Iskariota nije značio mnogo za islamsku veroispovest. Naprotiv, prognanicima iz Španije Otomanska imperija je širom otvorila vrata u XVI veku za vreme vladavine sultana Sulejmana II, sa čisto praktičnim ciljem — da ožive trgovinu i zanatstvo koji su bili na vrlo niskom stupnju.

Sticajem ovakvih okolnosti, novodošli sefardi i starosedeoći, bosanski Srbi i Hrvati, našli su se u istom socijalnom položaju, potlačeni i obespravljeni. Takav položaj stvarao im je iste probleme i upućivao ih jedne na druge. Doduše, religiozni okviri ostali su i dalje izvesna ograda, ali ona je u ovoj sredini, pod pritiskom socijalnih problema, uvek ostajala nenaglašena i u drugom planu sve do nacističke okupacije, koja je donela nesreću za Jevreje, ali koja nije zaobišla ni ostale jugoslovenske narodnosti.

U ovim okvirima i ovim temama pisali su Ivo Andrić i Isak Samokovlija. Preko njih bosanski Jevreji dobili su, može se slobodno

reći, vidno mesto u jugoslovenskoj literaturi. Nešto o njihovom životu pisali su još neki naši pisci (Isidora Sekulić, Žak Konfino i dr.), ali bez pretenzija ka tipičnom i karakterističnom, nečemu što bi se moglo uopštavati.

II

U delima Isaka Samokovlije nalazimo najviše podataka o bosanskim Jevrejima. Ti podaci su najautentičniji, jer i on sam je Sefard, rodio se i odrastao u toj endogenoj sredini i odlično je poznavao. Ta činjenica, dopunjena finim književnim perom i umetničkom erudicijom, dala je jugoslovenskoj literaturi novi kvalitet i uvela u nju jednu novu, do tada nepoznatu sredinu.

Potucanja po vremenu i prostoru oduzela su bosanskim Sefardima spoljna obeležja prapostojbine — drevne Judeje. Njihova specifična folklorna obeležja (pa čak i biološka), nestala su tokom vremena i transponovala se u karakteristike sredine u kojoj žive. Njihov jezik je osiromašeni španski, a način života i odevanja — malo modificirani bosanski. Međutim, ono što je ostalo specifično njihovo, i zbog čega pisanje Samokovlije i Andrića ima istorijsko-etnološku vrednost, to su religiozni običaji i običaji u porodičnom životu, koje su oni sačuvali i održali.

Te običaje Samokovlija nije dao na jednom mestu, u jednoj pripovetki. On nas sa njima upoznaje postupno i pojedinačno kroz čitavo svoje delo, na mestima gde se ti običaji pojavljuju kao specifičnosti života jedne sredine, kao ustaljeni i neophodni delovi tog života. Zato su opisi ove vrste ovlaš nabačeni, nenamerni i nenametljivi, skoro neprimetni. Ali, iz pripovetke u pripovetku ovaj mozaik se dopunjuje i reprodukuje u celinu.

Subota je jevrejski praznik — »sveti dan mira i počinka«. Ali subota, kao takva, »ne ulazi lako u kuću«. Zbog toga je petak dan velikih priprema u svakoj jevrejskoj kući. Sve se mora očistiti, oprati, pomesti, urediti i namestiti, od dvorišta do tavana. Radnje se petkom ranije zatvaraju, da bi se imalo vremena oprati se, obući subotnje odelo i pripremiti se za večernju molitvu u hramu. Molitva počinje »kidušem«, a završava »avdalom«. Enterijeri sinagoge i raspoloženje vernika u verskom zanosu, takođe su nam prikazani. Čitanje molitve u hramu ide redosledom koji se licitira u samom hramu, a koji se plaća po najvećem iznosu licitacije (Aftara, Davokova priča o Jahielovoj pobuni).

Svaki »cadik« — vernik, kad uveče dolazi kući, prvo se opere i očisti od dnevnog svetovnog rada, ulazeći u kuću poljubi »mezuzu« — kutiju u kojoj je sveti zapis na pergamentu, a zatim se ogrće »taletom« — plaštom i počinje »arvit« (ako je radni dan, ili »kiduš« (ako je praznik).

»Ustade da vidi je li mezuzi na vratima, je li ibrik na svom mjestu... odveza koraču, odmota talet pa se ogrnu njim, uze molitvenik u ruke i dišući ubrzano i oprezno, poče ćutke da moli. Katkada podiže oči prema tavanici i jednako se sve više zaljuljava i zanosi molitvom... a glavu bi zabacivao da može ravno pogledati gore gdje boravi bog, i odakle gleda i raduje se kako Izrael, narod božji, slavi svoga Gospodara, gospodara nad vojskama« (Rafina avlija).

Vrstu molitve određuje i molitvenik. Nekad su to delovi Mišne, a nekad Gemare, nekad Tora, a nekad Hagada — zavisno od praznika. A i oni su brojni i različiti. Iako su proneseni kroz egipatsko ropstvo, Španiju i Portugal, ostali su isti. Tišibaev je uspomena na propast Jerusalima i osnovna molitva je »Pláč proroka Jeremije«. Jom Kipur je najveći razmak kad se pečate određene sudbine ljudi. Pesah (Pasha) — praznik proleća i oslobođenja od egipatskog ropstva, Roš-a-Šana — nova godina, Purim, Sukot, Ševouot, Hamiša — čitav niz praznika koji su ostali kao jedina veza sa prapostojbinom i sačuvali nacionalne karakteristike (crkveni jezik bio je hebrejski).

U ženidbenim običajima posebno je istaknuta uloga provodadžije, bez koga se skoro i ne može zaključiti brak. On je obavezan posrednik, posebno u pitanju materijalnih uslova ženidbe. Provodadžije su, često, dugogodišnjim radom postali stručnjaci za ovakva posredovanja i pretvorili ga u sastavni-deo zanimanja. (Sinjor Kučo i tija Steruča u Simhi, sinjor Šimon u Nosaču Samuelu).

Tipovi Isaka Samokovlje su ljudi sa dna jevrejskog sefardskog društva — nosači, kestendžije, crevari, pralje, bakali, starinari, najsitnije zanatlije, maloumnici, padavičari, hadumi, bogalji. To su tipovi degradirani na najniži stepen — društveno, materijalno, umno i fizički. Njihova beda je konačna i neopoziva, ona sobom nosi samo plač i škrgut zuba. Njihovo životno piće je samo žuč, i to pune čaše koje oni uvek ispijaju do dna, pokorno i strpljivo. Ovozemaljski život tih ljudi bio je toliko mukotrpan, skitački i totalno neizvestan, da se pribežište traži u nadi, da će život »onog« sveta biti bolji, da će se ovozemaljske muke nadoknaditi u jednom drugom, zagrobnom životu. Otuda jedna od osnovnih karakteristika sefarda — vera u boga, utočište i azil koji jedino opravdavaju bitisanje i život na ovom svetu.

Baš zbog toga su tipovi Isaka Samokovlje siromasi i bogougodnici, ljudi koji nikome ne trebaju, niti ikom smetaju. To nisu ljudi bez životne radosti, ali oni ih preživljavaju kao iluziju, kao fatamorganu koja nestaje u trenutku kada izgleda najbliža. Njihove želje su uvek minimalne, i zbog toga još tragičnije zvuči činjenica, da se one nikad, nikad ne ostvaruju. Zato njihov život iz relativne besmislenosti prelazi u apsolutnu, postaje bitisanje od danas do sutra. Samo ovakva situacija objašnjava činjenicu da se njegovi Sefardi pokoravaju sudbini bez bunta.

Životnu filozofiju ove sredine daje Samokovlija još na početku svog dela, na prvim stranicama svoje prve pripovetke:

»Metnu ruku pod glavu pa se sjeti Jom Kipura, i kako se na taj dan u dvorovima božjim pečate određenja. Zapisuju se na Novu godinu, a na Jom Kipur se pečate pečatom božjim. Pa neko će osiromašiti, neko će se obogatiti, neko će ozdraviti, neko će se razboljeti; neko će umrijeti od prirodne smrti, neko od vode, neko od vatre; neko će se radovati, neko žalostiti. Zapisano je to sve, zapisano i zapečaćeno. A Gospod je njemu, Rafi, odredio po zaslugi, po velikoj božjoj pravdi« (Rafina avlija).

»Od tog doba sticao je Juso uvjerenje da on već na ovom svijetu ispašta grijehe, pa je vjerovao da će mu poslije smrti duša otići ravno u Gan Eden, gdje se nalaze duše svih pravednika kako je to zapisano u Tori krupnim i svetim pismenima« (Jevrejini koji se subotom ne mole bogu).

No, iako je ostao veran tradicionalnoj jevrejskoj porodici, svi tipovi Isaka Samokovlije ne pokoravaju se ovoj filozofiji ili, bolje rečeno, ne pokoravaju se baš uvek. Život njegovih junaka je toliko različit a, ipak, toliko sličan. Kako se god kretale u svom ovozemaljskom postojanju, njihove sudbine se na kraju sastaju, sjedinjuju u jednu zajedničku rezultantu — čemer i jad.

U pripovetki »Od proljeća do proljeća« Hajmačo, hadum i raznosač ribe po mahali, svestan svog nedostatka, živi rastrgan između njega i sveta. On bitiše svoj život na izgled miran i svakodnevan »za dve-tri radosti, obične i male«, a u suštini pun nemira, suprotnosti i rastrzanja. Jer ljudski život, pa i onaj na izgled najbeznačajniji, može biti vrlo komplikovan. Za razliku od starog Rafe, koji do zadnjeg trenutka traži spas u veri, Hajmačo počinje da sumnja u veru i da razmišlja o svetovnim rešenjima problema. On ne tvrdi da je njegova sudbina bogom dana, već dolazi do zaključka da i ljudi igraju neku ulogu u njoj. On čak pruža otpor: »kažite rabinu da nisam zakopao ono živo zrnje, nisam zakopao, nisam...« Utučen teškoćama, prevaren od žene, izvikan od čaršije (»mondjo«), on počinje da istražuje »ko je to, ko mi to čini... uzima«. On tom pitanju ne prilazi kao Rafo — to ne mora biti bog, to mogu biti ljudi.

Vrlo je slična sudbina Jahiela Danitija, odnosno Rafaela Mačora. Siromašni obućar — krpa godinama šegrtuje pod najtežim okolnostima, ali se raduje svom majstorskom zvanju (Kako je Rafael postajao čovjek). Po očevoj volji ženi se bolesnom i rahitičnom Lunom koja umire posle sedam godina braka. Taj isti Rafael raduje se, kasnije, mogućnosti ženidbe sa jedrom služavkom Simhom i, kad je mislio da je sve gotovo, ona odlazi za mladog Lijača. Treći put on računa (i njegova radost je beskrajna) sa zdravom (biti zdrav u ovoj sredini je skoro nedostižan kvalitet) udovicom Simbulom —

ali mu ovoga puta nameru sprečavaju religiozni obziri (Davokova priča o Jahielovoj pobuni). Čitav život se nadao i radovao uzalud.

No, Jahielova čaša ne kipi samo zbog toga. Kao sodu, u nju mu neprekidno dolivaju predloge za ženidbu ženama koje on neće. Jednom je to grbava Simha (učiniće tri bogougodna djela), drugi put udovica Rena sa troje dece (»božja volja«), zatim gušava udovica Leja sa šestoro dece (»djeca su blagoslov božji«), mršava i krezuba Mazalta sa četvoro dece, itd.

I, pretilo je jednog dana, prešlo preko svih granica Jahielove velike pobožnosti, strpljenja i smernosti, provalilo u krik koji za tu sredinu znači čitavu revoluciju:

»Neću, neću da budem cadik! Hoću grešan čovjek da budem, grešan kao što su i svi drugi! Jest, grešan! Jer, svi su grešni. I tražim to pravo i za sebe. Tražim i uzeću ga sam. Neću čekati da mi ga ko da« (Davokova priča o Jahielovoj pobuni).

Vrlo je sličan slučaj i sa sudbinom nosača Samuela i njegove Saruče. Teški život nosača ruinirao je Samuela i napunio ga sipnjom i kostoboljom. Prva žena i deca nisu mu se održali i on sanja o sreći sa Saručom. Nedostatak dece u početku ovog braka posebno teško pada Samuelu i čini ga nesrećnim (Saručin dug). No, nevolje se nižu aritmetičkom progresijom. Oboren bolešću i u nemogućnosti da zaradi, Samuel prodaje jednu Saručinu dojku da sisa anemični sin trgovca Maira (Solomonovo slovo). Ta dojka je i posebno označena »da se zna da je to Davidova sisa«. Ali, trgovac Mair, rođeni brat Šajlokov, utvrđuje da mali Samuelov Rafael preko svoje druge dojke odvlači mleko i iz one Davidove.

»Vaš sin, kaže on Samuelu, da zakida tako moga sina? I ko je on, recite vi meni, ko je taj vaš Rafael da tako što čini?... Odvlači sve mlijeko u svoju sisu! Eto šta radi! Pola je sise strpao u usta. I vuče, vuče kao vuk! Kao pravi vuk! Napeo se pa doji kao da baš hoće sve da izvuče« (Solomonovo slovo).

Saruča je na kraju primorana da svo svoje mleko ustupi trgovčevom Davidu, a »sinjora Rena je na lijevoj Saručinoj sisi našarala isto Solomonovo slovo, kao što je prije mjesec dana našarala na desnoj«. Susетка Streja preuzela je da doji malog Rafaela. To je borba za najelementarniju egzistenciju, uprošćenu do životinjskog instinkta samoodržavanja. Poprište borbe za takav život je, u stvari, »stovarište socijalne bijede i patologije« i »hrvalište gole egzistencije« (S. Kulenović — Gama i riječ Isaka Samokovlije).

Pralja Hanuča je takođe jedan junak tog hrvališta i jedan eksponat tog stovarišta. Posle smrti muža i dvoje dece ostala je ona da živi sa malom ćerkom Bočkom u kućerku koji je bio »prava mišja rupa, leglo otečenih zglavaka i žutih mršavih obraza«. Poslednji životni udar je teška bolest male Bočke, jedine Hanučine ra-

dosti. »Čuj, Gospode, moja Bočka jedna je jedina«, moli majka spas svog deteta. Ali »Gospod stoji tako daleko i krije se kad je nevolja« (Psalmi Davidovi, početak 10-te pesme). Zato je kod vešernice Hanuče teško izmamiti »makar i tužan osmeh u tužnim očima, da makar i načas bljesne svijetlo na tužnom putu jednog stradanja, na kraju jednog doživljaja koji se noktima urezuje u jedno ljudsko srce« (Gavriel Gaon). Po nekoj neumitnoj zakonitosti Samokovlijinog pripovedanja, život se i ovde završava kompletnom tragedijom. Hanuča je privila ćerku uza se da bi joj dala svoju poslednju toplotu, i umrla zajedno sa njom od bolesti, gladi i hladnoće.

Život Juse, španskog Jevrejina (Jevrejin koji se subotom ne moli bogu), kreće se na relaciji od trgovca basmom do kestendžije na čošku u Čemaluši, od cadika do pijanice koji subotom, umesto da se moli bogu, pije rakiju, a ne sam Pesahrum.

Mala Mirjam i njeni roditelji pate od jednog specifičnog biološkog opterećenja — netipične i nerasne boje kose. Mirjam je, za razliku od svoje endogene sredine, tipična plavuša. To sablažnjuje ovu sredinu kao svi grehovi sveta i dovodi je do izopštenja i rasne netrpeljivosti (Mirjamina kosa). Da bi tragedija bila još veća, da bi sva naklapanja sredine o grehu i kopilanstvu dobila potvrdu, Mirjam se zaljubila u Milana, inoverca i »vlaha«. Jedino rešenje u Samokovlijinoj teokratskoj sredini bilo je — samoubistvo (Plava Jevrejka).

Kao što se vidi, tragedija ove sredine ne nastaje tokom života, ona počinje rođenjem i razvija se kroz egzistenciju svake ličnosti. Stoga su i deca tragične ličnosti jevrejske sefardske sredine (Bočka, Rafael, Mirjam). Mali Salamon, sin udovice Behare, mesecima se sa zanosom sprema da čita aftaru — molitvu za podušje ocu koga je mnogo voleo. Međutim, u samom hramu čitanje aftare dolazi u pitanje jer je izlicitirana visoka suma koju Behara ne može platiti. Molitvu je platio jorgandžija Elijezer sa namerom da obaveže lepu udovicu. Kad je saznao o tome, mali Salamon se osetio izigran i ucveljen. Salamon je siročće, ali ponosan i istrajan. Njegova prava tragedija nastupa tek u momentu kad se osetio prevaren u igri sa odraslim. Majkom, tim što mu je ostalo najsvetlije, trebao je da plati podušje ocu (Aftara).

Jedina životna želja udovice Saruče je da obezbedi sebi čitanje kadiša nakon smrti. Ona, zbog toga, prihvata siročće Miku — padavičara.

»On te poslao... on, Gospodar svijeta... da mi kažeš kadiš kad me zovne... On te posla da bude neko i da kaže kadiš za me i za senjor Lijača, a ja ću da te gledam i izbavljam iz bijede« (Kadiš).

Pošto je izgubila muža, sina i sposobnost da rađa, stara Saruča se bori da obezbedi sebi spas i život posle smrti. Jer, kadiš je, po jevrejskom verovanju, uslov za zagrobni život.

Interesantno je da Samokovlija u svojim pripovetkama nije pisao o bogatom delu Sefarda. A njih je bilo, i to ne mali broj. Oni su se kretali u neposrednoj blizini pisca i predstavljali veliki broj njegovih čitalaca, posebno njegove pozorišne publike (Hanka 1931, Plava Jevrejka 1932, On je lud 1935, Frozija 1937). Da li je pisac imao poseban afinitet prema poniženim, pa se inspirisao na izvorima njihove bede ili je, kao socijalni pisac, eksponirajući ovu bedu na specifičan način, hteo da skrene pažnju na septično stanje jedne društvene sredine? Na ta pitanja ja ne mogu odgovoriti. Ali, jedno je jasno: za nedostatak ove sredine u njegovom delu, nije razlog nepoznavanje višeg jevrejskog društva.

Cinjenica je da je Samokovlija kao pisac (a po zanimanju lekar) konstatovao dijagnozu sredine, ali nije ukazivao na uzroke bolesti, nije upućivao na preventivu. On bedu jednog društvenog sloja samo dobro uočava, on je drastično prikazuje, do plača, do tragedije koja prelazi i na čitaoca. Ali on ne ulazi u uzroke te bede i ne otkriva njene vinovnike. Sva ta beda, toliko ogromno akumulirana na tako malom prostoru, nekako i suviše dolazi sama od sebe. Stiče se utisak da pisac više rasterećuje svoje samarićanske sentimentalne osećaje prema toj sredini, nego što se bori za nju i njen bolji život. On, kao lekar duša, humano prilazi ljudskim sudbinama, ali ih neefikasno leči. Zato se u njegovim pripovetkama oseća izvesna nedorečenost i nedovoljna usmerenost oštrice njegovog pera.

On se samo u Solomunovom slovu očešao o jevrejsku buržoaziju i na tapet neposredno postavio odnose klasa. I stvarno majstorski obradio jedan detalj tih odnosa. Time je dokazao da mu ove teme nisu daleke.

Isak Samokovlija preživeo je nacističku okupaciju. To je značilo i jednu obavezu više prema stradanjima njegovih sunarodnika. On je tu obavezu pokušavao da izvrši, ali nije imao dovoljno vremena. Tužnu priču o ustaškom divljanju u logoru Jasenovac ispričao nam je ubedljivo i sugestivno. Četrnaestogodišnja jevrejska lepota Rika žrtva je bezumne ustaške spodobe. Ona je zaklana za stolom u toku praznične večere. Ideologija ustaškog koljača bila je isprovocirana lepotom devojke, a on se hteo pokazati jakim i nepomirljivim (Prazničko veče).

U logoru Jasenovac gine još jedna Jevrejka — Behara. Ona je majka romanijskog partizana Nauma. Ona i gine na način kakav odgovara takvim majkama.

»Pucajte! Ova krv koju prelijevate, ona je sjeme iz koga će nicali nova pokoljenja. Vidjećete, gadovi... I pucali su. I tri su cvijeta procvjetala na njenim grudima. Jedan od drugoga. Kao tri divna čuda« (Davokova priča o živoj istini — Beharin krik).

Autor ovih priča, Davoko, opsednut je jednom mišlju, koju pisac ne objašnjava. Naime, on neprekidno postavlja pitanje »zašto

se ranije nisi oglasila, Behara?» Da li je to »ranije« 1941. godina, da li Davoko (u stvari pisac Samokovlija) u tom smislu ima nešto da prebaci sebi ili svojim sunarodnicima? Ako je pitanje stvarno postavljeno u ovom pravcu, onda jedan deo odgovora leži u činjenici, da je ova mala etnička grupa u Oslobođilačkom ratu dala 12 Narodnih heroja.

Samokovlijini likovi nisu crno-beli, već samo crni. Samo u sklopu te osnovne boje postoje nijanse. Ako se u tom sklopu nešto može nazvati belim to su: čestitost, blagost i smernost. U stvari u svim svojim pripovetkama Samokovlija tu čestitost naglašava kao osnovni kvalitet svojih junaka, kao kontrast njihovom materijalnom i društvenom položaju. I stari, dobri Rafo oko čijeg su se odra skupile sve komšije bez obzira na veru; i nosač Samuel koji se odriče dukata kada je čast u pitanju, i Saruča koja oseća grižu savesti zbog postupka svoje porodice, i Juso koji stoički podnosi svoju nevolju, i tija Streja koja nesebično svoje mleko daje malom Rafaelu, i smerni cadik Jahiel. Svi su oni zaslužni poštovanja po opštim ljudskim kriterijumima o plemenitosti i čovečanskoj vrednosti. Ako se izuzme lik nabusitog i prgavog pijanice riđokosog Jakova, skoro da se nikom ništa ne može zameriti. Svi su oni poštteni ljudi, smerni vernici i dobre komšije. Pa čak i taj »riđi Jakov« svoje negativnosti nije dobio u ovoj sedini, već »po hanovima i kiridžijama, među čočecima i turskim zaptijama«.

III

Kad piše o životu bosanske kasabe, Ivo Andrić piše i o Jevrejima, ali samo koliko njihovo prisustvo u tom životu utiče na opšta društvena kretanja toga doba. On piše bez pretenzije da dočara život Jevreja, kao što to čini Samokovlija, već ih dotiče u onom obimu u kojem oni učestvuju u životu kasabe.

Pri tome Andrić nije samo slikar toga života, on ulazi u opšte probleme socijalne strukture društva i dalje ih razvija, pokušavajući da ih suštinski objasni. Dosledan tome, on, za razliku od Samokovlije, malo piše o ljudima sa jevrejskog dna, a znatno više o onima koji su na vrhu, i koji mogu da ostvare uticaj u tom smeru. Ono što je naročito važno, on objašnjava kako se dolazi do tog vrha, i kako se sa njega neopozivo silazi pred neumitnim zakonima društveno-ekonomskih kretanja.

U vreme »kad je devetnaesti vek stvarao svoju fatamorganu od komfora, sigurnosti i sreće za sve i svakoga, po pristupačnim cenama i na otplatu«, kad je »kao sveža krv, kroz zemlju stao da kruži novac u dotle neviđenim količinama« i kad je time stvorena »iluzija kao da je život odjednom postao raskošniji i slobodniji« (Na Drini ćuprija. Svetlost, Sarajevo, 1958. g., str. 213), stvarani su ekonomski uslovi za bogaćenje izvesnog broja ljudi. Pod tim uslovima počeo je uspon

porodice Caler, poljskih Jevreja, vlasnika »Hotela zur Brücke«. Calerova svastika Lotika, »mlada, savršeno lepa žena, udovica, slobodnog jezika i muške odrešitosti«, sa posebnim smislom za trgovinu i berzanske transakcije, meteorskom brzinom stekla je bogatstvo.

Međutim, kad su se ti društveno-ekonomski uslovi izmenili, posle periodičnih kriza Austro-ugarske monarhije, a posebno posle aneksione krize »kad su ovi krajevi na granici postali tako nesigurni da su i već investirani kapitali počeli da beže« (Isto, str. 327), nastao je opšti pad svih vrednosti, pa su i Lotikine hartije od vrednosti »počele da igraju kao prašina na vetru«. Lotikino bogatstvo, i pored sve njene umešnosti i sposobnosti, počinje da se topi brzinom kojom je stvarano, a porodica na koju je ona bila ponosna, da se i politički raslojava. Da bi ukazao na političke posledice ekonomske krize, Andrić u svom pisanju pravi ekskurziju čak do Beča, u kome je Lotikin rođak — ljubimac, pravnik dr Albert Apfelmajer, koga je ona školovala, postao socijalist.

Trgovačka porodica Papo sa gazda-Santom na čelu, bori se za opstanak istrajnije od Lotike, jer nije tako čvrsto vezana za berzu i banke i naslanja se na neposredno zelenišenje sa seljacima. No, posledice ekonomskih kretanja osećaju se i kod ove čaršijske firme, sa tendencijom ka raslojavanju konzervativne porodice. Naime, njegov unuk voli zabavu, »ne voli da ide u sinagogu, ni da pomaže u dedinoj magazi, a priča se da će otići u glumca« (isto, str. 338).

Gledanje na život Andrićevih Jevreja razlikuje se od filozofije Rafe, Samuela, Jahiela, Hajmača i ostalih. Ta gledanja su praktičnija, racionalnija i društveno opravdana.

»To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo koje grca pod dvostrukim istočnim grehom, i koje treba još jednom da bude spaseno i otkupljeno, a niko ne vidi kako, ni od koga. To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije, koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granica. To je ona ivica između kopna i mora, osuđena na večiti pokret i nemir« (Travnička hronika, Svetlost, Sarajevo, 1951., str. 287).

Andrićev Jevrejin ne miri se tako lako sa sudbinom, on protestuje, on realnije razmišlja o svom društvenom položaju. On, čak, pokušava da se bori za poboljšanje tog položaja i to svim sredstvima: gostoprimstvom francuskog konzula (Josif Baruh), i stalnim uticanjem na njegovu ličnost (porodica Atijas), politikom, novcem, špijunažom (Mandelshajm). Trgovac Salomon Atijas, »glava mnogobrojnog plemena travničkih atijasa«, detaljno izlaže francuskom konzulu (prilikom njegovog odlaska iz Travnika) društveni položaj Jevreja, daje mu na zajam 25 dukata sa molbom »da budete naš svedok na Zapadu sa koga smo i mi došli i koji bi trebalo da zna šta se od nas učinilo« (isto, str. 459).

Ne može se reći da je Solomon Atijas ateista, on spas duše traži kod boga, ali ovozemaljski život ceni mnogo drukčije nego sirotinja sa Gornjih Bjelava. On ne pravi trgovinu i razmenu na relaciji »ovaj« i »onaj« svet, već od života traži ono što mu kao čoveku pripada, verujući pri tom u Jehovu i njegovu milost da mu na »onom svetu« obezbedi mesto.

Andrićevi Jevreji su pobožni i smerni žitelji bosanske kasabe. Ali su manje od Samokovlijinih imuni na ovozemaljske grehove i iskušenja koje donosi novac. Na toj osnovi šesnaestogodišnji Bukus Gaon, sin »pobožnog, čestitog i siromašnog berberina«, postao je kockar i skitnica, na sramotu ne samo svoje porodice, već i čitave jevrejske opštine,

Vlasnik bifea »Titanik«, Mento Papo-Hercika, je takođe izopštenik i šugava ovca jevrejske crkvene opštine. On je kockar i pijanica, sumnjivog vladanja i zanimanja, »izrod kakvog odavno nije bilo među Jevrejima«. Te njegove »kvalitete« jevrejska sredina nije mu oprostila ni u najtežim danima 1941. godine.

Andrić uvek svoje ličnosti i sredine gleda u uzajamnom odnosu. U sudaru ta dva elementa rađaju se njegovi tipovi koji, nekad manje, a nekad više, nose obeležja te sredine.

U pripovetki »Deca« tri neobuzdana dečaka krenuli su da tuku »Čifučad«. Naoružani dečjom ohološću i batinama, a pomalo potkvašeni netrpeljivošću, dečaci su istukli jednog malog Jevrejina. Dinamika pripovetke nije toliko karakteristična, jer bi deca u svojoj neobuzdanosti to isto uradila i sa istovernim dečacima iz susedne mahale ili ulice. Tipična su raznorodna osećanja dece koja nastaju kao rezultat shvatanja sredine u kojoj su se rodila i odrasla. Posebno je istaknuto kolebanje jednog od trojice dečaka, koji sebi nije nikako mogao da nađe objašnjenje ovog postupka.

»Jevrejska deca, navikla na takve posete uznemiriše se, kao srne na šumskoj čistini, i skloniše se za česmu... »...ali ja nisam gledao toliko njih koliko nagli pokret kojim je Mile iskočio iz onog pritvornog mira i odjednom se pretvorio u nešto novo i nepoznato... kao prve pojave meni nepoznatog sveta... strašnog sveta u kom se nosi koža na pazar, u kom se daju i primaju udarci, mrzi i likuje, pada i pobeđuje« (Deca).

Glas razuma čuje se kroz shvatanje trećeg dečaka: »Kako da odredim svoj odnos prema jevrejskim dečacima koje, izgleda, treba napadati i tući, a ja to ne mogu i ne umem« (Deca).

Ovo je momenat kad savest »malog čoveka kojeg zovemo dete« počinje da se budi, da se opredeljuje na raskrsnici dobra i zla i da kreće samostalnim putevima. Takvi momenti iskušenja kroz koja deca moraju proći da bi postali ljudi, neizbežno postavljaju veliki broj delikatnih pitanja koja traže odgovor.

Kroz »Bife Titanik« primakao nam je Andrić sefardsku sredinu u tragično vreme 1941. godine, prikazujući psihičku depresiju Jev-

reja dovedenih u mat poziciju prisustvom nemačkih fašista i njihovih domaćih slugu. U to vreme Jevreji su bili zamorčad na kojima se uvežbavala bestijalna ustaška organizacija pripremajući se za kasnije krvave obračune u Jasenovcu, Staroj Gradiški i dr.

Banjalučki neurastenik Stjepan Ković, kompleksiran osećajem inferiornosti, čitavu noć provodi sa Mentom Papom dok se odluči da ga ubije. Težak bolesnik, Ković, uzima na taj način »lek«, pošto je raskrstio sa ono malo savesti što mu je ostalo, vaspitava u sebi osnovne ustaške kvalitete: pljačkaški nagon, surovost i bezobzirnost. Ličnost koja nije mogla da nađe sebe u određenom društvu, rehabilituje se u jednoj novoj sredini.

Ono u čemu su se Andrić i Samokovlija slagali, što su obojica naglašavali i prikazivali u svojim delima, je poslovična jevrejska međusobna solidarnost. Ta sklonost ka međusobnom pomaganju jasno se uočava, bez obzira što je nekad stimulirana ljudskim socijalnim osećanjima (posebno među sirotinjom), nekad sentimentalnim rođačkim obzirima, a nekad samilošću.

Hotelijerka Lotika (Na Drini ćuprija) izdržava čitav klan svojih rođaka »puke jevrejske sirotinje« po Galiciji, Austriji i Mađarskoj, školuje ih, udaje, zapošljava.

»Prosjake i bolesnike je darivala, a sa mnogo obzira i pažnje, neprimetno i nenametljivo pomagala posrnule bogate porodice, siročad i udovice iz boljih kuća, svu onu »stidnu sirotinju« koja ne ume da zamoli i snobiva se da primi milostinju« (Na Drini ćuprija, Svetlost, Sarajevo, 1958., str. 221).

Goraždanski trgovac Mordehaj Gaon prijateljski prima Nauma Albaharija iz Taslidže sa čitavom porodicom. On mu ne postavlja nikakve uslove, već mu olakšava da se snađe i zaposli, a njegovoj ženi da se porodi (Nemiri, Svetlost, Sarajevo, 1956., str. 262). Trgovac Ben Aroja prima u svoju kuću sirotu devojkicu i leči je od teške bolesti (Davokova priča o Jahielovoj pobuni), pralju Hanuču obilazi čitav komšiluk, donose joj hranu, lože vatru i pomažu joj (Gavriel Gaon), malog Rafaela, kad je ostao bez obe majčine sise, prima na dojenje komšinica Streja (Solomonovo slovo).

Ono što su Samokovlija i Andrić (pa i neki drugi pisci) rekli o Jevrejima kroz svoja dela, još je daleko od toga da bi u potpunosti prikazalo njihov život, dušu i mentalitet. Ali vrednost njihovih kazivanja nije samo u tome. S obzirom na kataklizmu koju su Jevreji doživeli u drugom svetskom ratu (od 76.000 pre rata, sada u Jugoslaviji živi svega oko 8.000 Jevreja), njihova dela imaju istorijsko-dokumentaciono-etnološku vrednost. Ona govore o formiranju, životu i skoro nestanku jedne sredine koja je po mnogo čemu imala svoje specifičnosti i svoje karakteristike.

Samokovliju smatraju tipičnim jevrejskim piscem. Na to, verovatno, navodi činjenica da je on sam Sefard i da je od svih jugoslovenskih pisaca najviše pisao o Jevrejima. Međutim, ako gledamo nje-

govo delo u celini, uverićemo se da je skoro polovina njegovih pripovedaka iz nejevrejskog života (Voda, Ratni hlebovi, Čudo u Štomorini, Pauk, Svadbeni lijet, Djeca ulice, Zgaženo dugme, Crveni đurđin, Kolutovi na vodi, i dr.). Prvi njegov kritičar, Jovan Kršić, pisao je još 1929. godine:

»Taj hleb (pripovetke Isaka Samokovlije) potkvašen je jevrejskim duhom, mističnim i vitalističkim, ali brašno je slovensko, od belice-pšenice što je rasla negde kod Goražda ili na Sarajevskom polju.«

Njegovo delo ne treba ceniti samo po objektu o kome je pisao, već prema tematici, po suštini i načinu na koji je pisao. Njegove teme su socijalni problemi društva, problemi čoveka a ne Jevrejina. Po svom delu on je prvenstveno socijalni pa tek onda jevrejski pisac.

On je bio slikar jevrejskog dna. On sam se izdvojio iz jevrejskog vrha i svoje korene tražio baš u tom dnu. Ali kad se već tako opredelio, možda je mogao biti radikalniji, intenzivniji i dosledniji u borbi za tu svoju sredinu. Možda je to ono najozbiljnije što se Samokovliji može zameriti.

Samokovlija i Andrić su savremenici, skoro vršnjaci. Školski drugovi i drugovi po peru. Kad se tiče njihovog pisanja o Jevrejima — oni se sretno dopunjuju. Najpotpunija slika jevrejskog sefardskog života dobija se tek kad pročitamo oba pisca, kao dve polovine jedne celine. Obojica, uzeti pojedinačno, u neku ruku su jednostrani. Ne po obradi pojedinih pitanja, već po izboru tema. Obojica su, tako reći, imali svoju nadležnost, jedan za gornju a drugi za donju polovinu jevrejske etničke grupe koja je živela u bosanskim kasabama.

Očigledno je da su njihovi jevrejski tipovi različiti. Ali ta razlika ne proizilazi iz njihovog gledanja na ovu sredinu, već iz društvenog položaja pojedinih slojeva ove sredine. Razlika između siromašnog i bogatog Jevrejina ista je kao između siromašnog i bogatog Srbina, između siromaštva i bogatstva kao ekonomsko-materijalnih pojmova uopšte.

Posle Samokovlijine smrti (1955. godine) Ivo Andrić napisao je predgovor slovenačkom izdanju njegovih pripovedaka. Završetak tog predgovora glasi:

»Od bosanskih Jevreja sefarda ostalo je danas, kao jedini trag, njihovo staro i veliko sarajevsko groblje na oštroj strmini iznad Miljacke, u kom su se više od sto godina sahranjivali naraštaji Sefarda. Ali teški nadgrobni kamenovi toga groblja i natpisi na njima, koji i inače malo kazuju, blede sve više i nestaju sa svakim danom. A pokojnici u ovim grobovima dvostruko su mrtvi, i sami, jer nemaju među živima svojih bliskih koji bi

ih obilazili. Na vrhu toga groblja postavljena je sada piramida od belog kamena koja je poslednji spomenik uništenih bosanskih Sefarada. Natpis na njoj objašnjava njihovu sudbinu: »Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma — Jasenovac — Stara Gradiška — Đakovo — Jadovno — Aušvic — Bergen-Belzen.« To je tragična logorska geografija bosanskih Sefarda i njihove krvnički uništene zajednice.«

Ovaj zaključak obavezuje na minut ćutanja u čast i pomen jednoj sredini koja je u svom hiljadugodišnjem lutanju pronela mučenički venac kroz sve zemlje Evrope i koja je skoro potpuno uništena u jednom bezumnom orgijanju fašističkih krvnika.

Sa dužnom poštom toj sredini i njenom piscu Isaku Samokovliji, završavam ovaj svoj rad.

HAJIM S. DAVIČO
(1854 — 1918)

I

Ova kratka biografija Hajima S. Daviča nema pretenzija da pruži potpunu sliku njegove mnogostruke i interesantne ličnosti. Širok, radoznao i obrazovan duh, Davičo je delovao sa uspehom u raznim oblastima: kao diplomatski, privredni i finansijski činovnik Srbije, kao pisac pripovedaka, književnih i pozorišnih kritika i članaka, i kao plodan prevodilac. Ogledao se i u putopisu, prikupljao folklorišćki materijal, pisao političke članke, raspravljao ekonomska pitanja.

U državnoj službi zauzimao je visoke položaje kao načelnik Ministarstva inostranih poslova, kao konzul u Trstu, Minhenu i Solunu, kao načelnik Ministarstva narodne privrede i Ministarstva finansija. Osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka saradivao je u »Videlu«, »Otadžbini«, »Delu«, »Pobratimstvu«, »Brankovom kolu«, »Bosanskoj Vili«, »Novoj Iskri«, »Istoku« i drugim časopisima. Objavio je dve knjižice: *Perla* (1891.) i *Sa Jalije* (1898.) u kojima je dobrim poznavanjem prikazao život sefardskih Jevreja u Beogradu. Pored priča, od njega je ostalo po časopisima stotinak pozorišnih komada i kritika (najbolje o Šileru i Viktoru Igou)... Erudit koji piše s temperamentom i žestinom, Davičo je svojim ocenama glume izazvao oštre polemike (Eli Finci, *Jugoslovenska Enciklopedija*, Zagreb, II sv. str. 668.).

II

Do sada najznačajniju studiju o Daviču kao književniku, naročito kao pripovedaču, objavio je David A. Alkalaj u časopisu »Gideon« i u »Samoupravi«, 1925. godine. Ova studija je od trajne vrednosti jer sadrži sva bitna obeležja Davičovog književnog dela. Kasniji književni kritičar, mogao bi, možda, dati potpuniju analizu,

ali ne istinitiju i ništa bitno ne bi mogao izmeniti u Alkalajevoj oce-
ni. Jer pored toga što je David Alkalaj pronicljiv pisac, utančanog
književnog ukusa, on je i sâm u staroj Jaliiji — glavnoj temi Da-
vičovih pripovedaka — koja je bespovratno iščezla sa starim Beo-
gradom, znao više nego što bi neki kasniji kritičar mogao dočarati
igrom svoje mašte ili studioznim istraživanjem izvora.

David Alkalaj naziva Daviča »književnik sa Jaliije.« Naziv je
tačan, jer dobro karakteriše pisca koji je u najoriginalnijem i naj-
značajnijem delu svoga književnog stvaralaštva, u svojim pripovet-
kama, opisivao jevrejsku mahalu u Beogradu, njen izgled, njene ti-
pove, naravi i običaje. Pisao je o toj temi s talentom i ljubavlju bolje
nego iko pre i posle njega.

Već sama reč »Jaliija« daje izvesnu sliku mahale i njenog to-
pografskog položaja: ona znači na turskom »rečna obala«, to jest
»naselje na obali reke«. Stara Jaliija prostirala se između Dušanove
ulice i Dunava, pritešnjena između muslimanskih i hrišćanskih kuća.
Ovaj naziv ima takođe i izvesno simboličko značenje, jer evocira
mnoge istorijske uspomene.

Kraljica evropskih reka, a s obzirom na nacionalno vrlo me-
šoviti sastav stanovništva njegovih obala i njegovog sliva, Dunav je
verovatno najizrazitija međunarodna arterija na svetu. Nerazdvojno
je vezan sa burnom sudbinom celog našeg nemirnog kontinenta, pa
prema tome i sa sudbinom Južnih Slovena i Jevreja nastanjenih na
tome području. Severna granica Srbije do 1918., Dunav je na ovome
delu svoga toka bio mnogo puta u istoriji poprište krvavih borbi me-
đu narodima. U prvom svetskom ratu bio je linija fronta u borbama
između Srba s jedne strane i Austro-ugarske i Nemaca s druge strane.

Jaliija je počela da gubi svoju lokalnu boju još sredinom pro-
šlog veka, u doba Davičovog detinjstva, pod uticajem novih prilika
koje su menjale fizionomiju celog Beograda. Već tada stanovnici
Jaliije počeli su da se sele u druge krajeve grada.

Prvi svetski rat ubrzao je proces opadanja stare Jaliije, veli
David Alkalaj. »Topovi monitora (austro-ugarskih) skriveni u gus-
tom šipražju Dunavskog ostrva, i oni teški sa Bežanijske Kose, nisu
imali bolju i bližu metu od niskih jalijskih kućeraka. Čitavi redovi
kućica, koje su podsećale na prošla vremena, bili su zbrisani i pret-
voreni u gomilu ruina.«¹⁾

III

Davičo je počeo svoj književni rad već kao gimnazijalac. U
srpsku literaturu uveo ga je čuveni naučnik i državnik Stojan Nova-
ković.²⁾ Novaković se »divio finoći njegovog stila i čistoti njegovog
srpskog jezika.«

¹⁾ David A. Alkalaj, pom. rad, str. 75.

²⁾ St. Novaković, filolog, književnik, istoričar, šef naprednjačke stran-
ke, predsednik vlade, itd. 1842—1915.

Kao što je rečeno, Davičo je pisao skoro u svim listovima i časopisima koji su izlazili u Srbiji osamdesetih i devedesetih godina XIX veka.

Koliko je daleko išao Davičo u svojoj težnji da kao književnik i pozorišni kritičar bude objektivn i nepristrasan, može da posluži kao dokaz i činjenica da se čak »trudio da izbegava dodir sa onima čije je radove ocenjivao«.

Kuća u kojoj se Hajim Davičo rodio i gde su protekle prve godine njegovog detinjstva, bila je jedna od onih »gde se provodio lep i idiličan život, pun očinske familijarnosti, bratskog i iskrenog milosrđa i gostoljubivosti«. Iz tih uspomena on je crpeo svoju veliku ljubav za Jaliyu i njene stanovnike.

Stari Davičo, otac Hajimov, bio je ugledan i uticajan čovek. Pored njegove kuće prolazilo se sa strahopoštovanjem i pred njenom kapijom »nemalo puta zastale bi bogate karuce, iz kojih bi izlazili poverenici beogradskog paše ili gavazi kneza Miloša, da zamole starog i otmenog Hajima Daviča za kakvu ličnu uslugu ili nužnu intervenciju«.

Kada se stari Davičo, zbog svojih trgovačkih poslova preselio u Šabac, poveo je tamo i svoju porodicu. Tamo je mladi Hajim bio primljen u srpsku školu na zauzimanje odličnih prijatelja njegovog oca, vladike šabačkog Gavrila i poznatih književnika Laze Lazarevića i Milorada Šapčanina.

Hajim je bio vrlo darovito dete. U svojoj sedmoj godini čitao je i prevodio hebrejski i pisao jevrejsko-španski (ladino).

IV

U doba Davičova detinjstva na Jaliyi tekao je još snažnim ritmom život. Verski praznici, naročito subota, proslavljani su u atmosferi svečane pobožnosti i tihe sete. »Ovi praznici imali su nešto od onoga čara i pesničke veličine stare jevrejske civilizacije.« Međutim, narodni praznik Purim, đaćki dan Lag-ba-Omer, društveni izleti — brujali su od bujne veselosti. Davičo je sve to zapamtio i voleo »kao što se voli stvar koja nestaje i koja se gubi«. I on zalazi u svaki jalijski kutak, želeći da sve prepriča otimajući od bujice vremena koja sve nosi u zaborav. . . Ono u čemu je najviše uživao, bila je španjolska pesma, ona topla, strasna koja peva bol i jad mlade žene koja polazi za nametnika, ili ona tužna koja podseća na nekadašnji sjaj narodni i veličinu davno minulih dana.«³⁾

Glavne junakinje izvesnih njegovih priča su mlade, sentimentalne jevrejske devojk e, krotke i čedne, koje sanjaju o uzvišenoj i večnoj ljubavi u braku sa voljenim, slobodno izabranim mužem, a udaju se, kao i njihove srpske vršnjakinje u to doba, za nepoznatog

³⁾ David Alkalaj, pom. rad. str. 82.

čoveka, koga im nametne strogi patrijarhalni otac. Neke od njih ne mogu da prebole svoje razočarenje i presvisnu od tuga (*Naumi*).

U *Bueni*, koju Alkalaj smatra najboljom Davičovom pripovetkom, tretiraju se izvesni socijalni problemi. Pisac je tu hteo da prikaže »onaj prevrat koji je nastao na Jaliji sudarom orijentalskog sa evropskim«, oštar sukob između tradicionalista i progresista. Prvi nazvaše ove druge »tikvanima«, a ovi one prve »batinašima«, jer su bili za prinudu nad mladima radi održavanja tradicija. »Ta se raspra, piše Alkalaj, prenese na ulicu, u kafanu, a odatle u kuću, u porodicu. Cela se mahala uzbudi i zaplanti, a njeni stanovnici podeliše se u dva tabora. Nasta ljuta borba i kao nekim čudom, nekim volšebnim uticajem nečastivih sila, zavlada neodoljiva mržnja i neprijateljstvo na Jaliji. Porodične se veze kidahu, veridbe se otkazivahu, religiozne svečanosti zamreše i ceo bučan i šuman jalijski život ugasi se i zastade. Sve je to u ovoj pripovetki Davičo opisao zanimljivo i istinito.«¹⁾

»Ti opisi u kojima se slikalo jedno doba koje je umiralo, tipovi koji se više neće povratiti, originalnosti vremena i čoveka, bili su, i sa njihove literarne obrade i sa njihova otkrića, vrlo dobro primljeni i od čitalačke publike i od kritike.«²⁾

V

U svojim pričama Davičo uzgrēd govori i o srpskoj sredini i o odnosima Jevreja prema njoj, čini izvesna ovlašna poređenja između srpske i jevrejske istorije, i, usput, kratko dodiruje tragediju jevrejskog naroda.

Za »Deveti Av« dan sećanja na padanje pod rimsko ropstvo i rušenje Jerusalimskog hrama (praznuje se krajem jula), veli da je sličan srpskom Vidovdanu.

O vekovnoj patnji jevrejskog naroda nailazimo u jednoj Davičovoj pripovetki ovu kratku napomenu, učinjenu sa uzdržljivom gorčinom, ali i s velikim ponosom: »Čudnovata je sudbina naroda koji je verom u jedinstvo Boga pripremio jedinstvo čovečanstva i zato doživeo da srećni naslednici njegove misli raspinju kroz toliko stoleća mater koja im je rađala sva njihova prava.«

U Davičovim pričama knez Miloš se pojavljuje kao vrlo voljena i poštovana ličnost kod srbijanskih Jevreja. To svakako nije samo zbog toga što je srpski knez bio zaštitnik jevrejskih trgovaca, već i zbog posebnih veza autorove porodice sa knezom Milošem. Hajim je unuk prvog liferanta oružja za srpsku vojsku u doba kneza Miloša, kome je Hajimov ded u jednoj prilici čak i život spasao. U jednoj priči Davičo pominje nekog beogradskog jevrejskog trgovca kome je knez Miloš u znak prijateljstva poklonio rasnog konja.

¹⁾ David Alkalaj, pom. rad, str. 83.

²⁾ David Alkalaj, pom. rad, str. 79.

Na podsticaj Milana Đ. Milićevića⁹⁾ Davičo je prikupio priličan broj poslovice među beogradskim Jevrejima. Pod naslovom *Jalijske poslovice*, objavio ih je u »*Otadžbini*« od 1892. (knj. 32, str. 125—129).

Vrlo različite po poreklu, po sadržini i po vrednosti, ove poslovice nisu čisto jevrejske, već su prikupljene iz raznih krajeva sveta u kojima su Jevreji živeli. Ima ih i autohtono srpskih odnosno jugoslovenskih, koje se često sretaju u našem svakodnevnom govoru. Neke od njih očigledno vuku koren iz vrlo daleke prošlosti. Ukupno uzev, one predstavljaju deo duhovnog blaga svih naroda. Ima ih vrlo lepih, a i vrlo grubih. Veoma je lepa, na primer, izreka o prijateljstvu i zahvalnosti koja glasi: »Ako ti je prijatelj mrav, a ti ga ceni kao da je kamila.«

VI

Davičovo učešće u radu Književno-umetničke zajednice predstavlja posebno poglavlje njegove kulturne delatnosti.

Inicijativom Andre Gavrilovića, književnika, ova zajednica osnovana je 17. marta 1892., u pivnici »Kolarac«. To je prvo udruženje književnika Srbije. Ono se održalo do marta 1897. Prvi predsednik bio je Milan Đ. Milićević, a blagajnik Hajim Davičo. (Mesečni ulog je bio 50 para.) Preko trideset tadašnjih književnika bili su članovi zajednice, među kojima i Lj. Nedić, Lj. Nenadović, Janko Veselinović, Mile Pavlović-Krpa i jedina žena-književnik Lela Davičo, supruga Hajimova. Prevodilac i muzički obrazovana žena, ona se bavila i književnošću i objavljivala priče iz jevrejskog života, mahom u »Brankovom kolu« i »*Otadžbini*«.

Na sastancima Zajednice Davičo je čitao svoje radove. Sem književnika, članovi Zajednice bili su i umetnici: slikari Steva Todorović i Marko Murat, vajar Pera Ubavkić, glumci Gavrilović, Ilija Stanojević, Sava Todorović, Vela Nigrinova i Milka Grgurova.

Davičo je dao značajan doprinos napretku Narodnog pozorišta u Beogradu krajem 19. veka. U svojoj »*Istoriji srpskog pozorišta*« (str. 106) Borivoje S. Stojković veli: »Poboljšanju i sređivanju stanja u Pozorištu za uprave Milorada Šapčanina (1883—1893) znatno je doprineo i novi književno-umetnički odbor, u kome su bili: Andra Nikolić, Milan Kujundžić, Vladan Đorđević i Hajim S. Davičo.«

U tom periodu, kao i u sledećem (1890—1900.) Hajim Davičo je prevodio pozorišne komade sa španskog jezika. On spada među najplodnije srpske književne prevodioce. Neki Davičovi komadi održali su se dugo na repertoaru, kao *Marijaš*, *More bez primorja*, *Bogat Majdan*, *U dolini*.

Hajim Davičo je bio mecena srpskih slikara na studijama u Minhenu, a izlazio je takođe u susret i srpskim studentima. Supruga Nikole Stanarevića, koja je bila student Minhenskog univerziteta,

⁹⁾ M. Đ. Milićević, književnik, istoričar, folklorista, 1831—1908.

seća se iz toga vremena jednog ručka kod Daviča. U kulturnom ambijentu gostoljubivog doma bračnog para Davičo, tadašnji srpski studenti su se veoma prijatno osećali.

VII

O Davičovoj ulozi u srpskoj privredi i društvenom životu Srbije prikupio je interesantne podatke Nikola Stanarević, bivši načelnik Ministarstva finansija i poznati ekonomist. Iz tih podataka se vidi da se Davičo starao o obrazovanju našeg privrednog podmlatka i da je naročito vodio računa o teškom položaju šegrta.

On je bio, veli Stanarević, jedan od retkih Srba — mojsijevaca u državnoj službi. Kao državni činovnik pokazao je stvaralačku inicijativu i širinu shvatanja.

Njegovi izveštaji iz Nemačke objavljeni su u »*Trgovinskom glasniku*« i bili zapaženi. Kao šef srpske privredne agencije u Minhen, on je ovom listu slao punih jedanaest godina (1902—1913) izveštaje sa privrednim, književnim i umetničkim sadržajem, koji su do kraja zadržali širok krug stalnih čitalaca.

U »*Spomenici*« Beogradske Trgovačke Omladine (1880—1930., str. 212—213) objavljena su dva akta koja je potpisao Davičo kao načelnik Ministarstva narodne privrede. Prvi je od jula 1894., u kome se odaje priznanje Omladini što uprava Trgovačke škole stalno i energično radi na izvođenju svojih zadataka i da u tom cilju ne štedi ni vreme, ni truda, ni sredstava. Ministar je pohvalio upravu škole, što radi na obrazovanju i vaspitanju trgovačke omladine. Načelnik Davičo i u svoje ime isto tako želi da uprava istraje u radu.

Drugi je akt od avgusta 1896. (Pbr. 4336), u kome se takođe odaje priznanje za prosvetni rad ove škole. Zatim se s pozivom na zakon (Odredbe, Esnafske Uredbe) osuđuju vlasnici radnji koji ne odobravaju šegrtima da posećuju večernju školu, nego ih zadržavaju u radnji. U aktu se traži spisak trgovaca koji svoje šegrte neće da šalju u školu, kako bi Ministarstvo preduzelo potrebne mere.

*

Veoma je značajan rad Hajima Daviča na zbliženju Jevreja i Srba u jedno vreme kad su na tome putu postojale izvesne jezičke i kulturne prepreke usled nedovoljnog uzajamnog poznavanja. Rad Davičov u tom pogledu, publicistički i praktično-politički, bio je uspešan. On je težio da učvrsti i razvija jedno već osvedočeno opredeljenje. Davno pre toga, još za vreme prvog i drugog srpskog ustanka (1804. i 1815.), beogradski Jevreji, njihova elita, vezala je svoju sudbinu sa sudbinom Srbije.

»Inteligentni Hajim Davičo je shvatio da će pre moći da približi Beograd svojoj braći i da za njih pridobije njegove simpatije, ako taj Beograd sazna nešto više, nešto istinito o tome kako ti jevrejski žitelji provode svoje dane izvan dućana na Zereku i u Vasi-

noj ulici... Jevrejska priča Hajima Daviča nije samo jedan sentimentalni izliv pesničkog raspoloženja... izraz egzaltacije čoveka od fantazije«. Ona je imala takođe jedan praktičan nacionalno-politički, prosvetni i socijalni cilj od važnosti kako za Jevreje tako i za Srbe. »U njegovoj ljubavi za Jaliju bila je i živa želja da se pomogne njegovoj braći, da se dođe do ravnopravnosti njihovih žitelja. Svojim intelektom visoko nad Jalijom, srpski književnik u vreme kad njegova braća nisu čestito poznavala srpski jezik, on je bio demokrat-skoga duha i ni u jednoj prilici nije se odvajao od svoje braće.« Da bi im obezbedio ravnopravnost, »on je u više mahova sastavljao memorandume knezu, ministrima i drugim merodavnim vlastima«.

U 19. veku beogradski Jevreji još su pretežno govorili španski u kući i u međusobnom saobraćaju van kuće. Davičo ih poziva da nauče srpski, »jezik najblagorodnijeg od svijju naroda«, kako on dirljivo kaže.

Alkalaj s pravom veli u zaključku svoje studije da je »sa Davičovom ljubavi prema svojim bila vezana i osobita ljubav prema zemlji i narodu međ kojim je živio... Njegov partiotizam ogleda se ne samo u njegovom ličnom životu, već i u njegovim književnim radovima, pa, tu i tamo, i u njegovoj *Jevrejskoj priči*.⁷⁾

Umro je u Švajcarskoj, marta 1918. »Nije doživeo,« veli Alkalaj, »da vidi kraj rata i da se vrati u svoju zemlju koju je ljubio iznad svega.«

LITERATURA:

David A. Alkalaj, *Hajim S. Davičo, književnik sa Jalije*, »Gideon« br. 4—5, 15. XI 1925., str. 74—85; »Samouprava« br. 81, 11. IV 1925.; Eli Fincl: *Davičo S. Hajim*, Jugoslovenska enciklopedija, Leksikografski zavod FNRJ Zagreb, 2. sveska, str. 668.; Nikola Stanarević: *Hajim S. Davičo*, biografija (u rukopisu); Hajim S. Davičo: *Sa Jalije* (1898), Beograd, »Otadžbina« 1880—1900; Dr Mihailo B. Milošević, *Srpski Jevreji u ratovima Srbije za slobodu i jedinstvo Jugoslovena*, 1912—1918, Beograd 1965/66 (u rukopisu).

⁷⁾ David Alkalaj, pom. rad. str. 84—85.

LAURA PAPO BOHORETA

»... ona je tako reći ostala anonimna«. Dr K. Baruh

U jednoj od polica Arhiva grada Sarajeva nalazi se rukopisni materijal koji nosi naziv »Književna zaostavština Laure Papo Bohoreta«. Ko je bila Laura Papo Bohoreta? Ta skromna žena ostavila je vrlo malo podataka o sebi. Interesujući se za njenu biografiju, obratili smo se za podatke njenoj sestri, gđi Blanki Kujić iz Beograda, koja nam je veoma ljubazno izišla u susret.



Laura Papo Bohoreta

Laura Papo rodila se 15. marta 1891. godine u Sarajevu od oca Jude (Leon) Levia i majke Estere. Kao prvorođena dobila je nadimak Bohoreta. Od 1900—1908. godine porodica je živjela u Carigradu. Laura je imala pet sestara i tri brata, od kojih su Laura i jedna sestra, kao i dva brata, stradali za vrijeme fašističkih divljanja.

Između dva rata Laura Papo je živjela i djelovala u Sarajevu, gdje je njen život tragično završen 1941. Njena dva sina, Leon i Barkohba, stradali su u Jasenovcu.

Laura je bila neobično inteligentna i željna znanja. Znala je nekoliko jezika: španjolski (ladino), francuski, njemački, a djelomično turski, grčki i engleski. U Parizu je završila šestomjesečni »Cours de vacances« i po položenom ispitu dobila »Diplôme supérieur« od »L'Alliance Française«, da može da poučava iz francuskog jezika i književnosti.

Kao pisac i javni radnik djelovala je u Sarajevu. Pisala je pjesme, pripovjetke, pozorišne komade i rasprave. Pored toga pribilježila je neke stare španske romanse. To je sve pisala na sefardskom jeziku naših krajeva. Međutim, u njenom jeziku osjećaju se i

uticaj Carigrada i Francuske, gdje je, kao što smo pomenuli, Laura Papo boravila izvjesno vrijeme.

*

U materijalima koje posjeduje Arhiv grada Sarajeva nalazi se Laurinih nekoliko manjih pjesama »Violetas«, »Huanita«, »Madres« — nježna pjesma o nesebičnoj ljubavi majke i ljepoti života s njom. Zatim pjesma dijalog od 200 stihova »Dotas« u koju je ukomponovana i romansa »Morikos los mis Morikos«.

Pjesma »Al ocasion del jubileo de combate, lavoro i sucesso« — el 12 marso 1936 — posvećena je dvadesetpetogodišnjici rada salona za šešire i cvijeće »Chic Parisien« u Sarajevu, koji su držale Laurine sestre. Iz pjesme se naziru materijalne poteškoće sa kojima se sukobljavala ta ugledna, ali siromašna sefardska porodica. »Znojiti se trebalo da se hrani ta brojna porodica. Dudo sa svojom regimentom otaljavao je sa mnogo muke. Puna kuća djece... »Nina, Klara, Kuki, Blanki, Riki — sve je to za trpezom, a i najstarija la Franceza (Laura)«. Tako je porodica došla na ideju da osnuje salon, 1911. godine, kako bi olakšala svoju materijalnu situaciju. U salonu su radile Laurine sestre Nina, Klara i Blanka.

Laura Papo pribilježila je i izvjestan broj starih romansi koje je čula od nekih sefardskih žena. Zbirka je datirana 29. I 1917. Pisana je rukom. Na kraju svake pjesme navedeno je ime žene od koje je Laura pjesmu čula.

^{1*} »Labrando estaba la reina« — Frau Flora Abinun, 46 Jahre »Don Virgile« — Sna Eskenazy, 35 Jahre »Silvana« — Frau Flora Abinun, 46 Jahre.

^{2*} »Morenica« — Frau Esther Levi, 46 Jahre »Don Beso — elegia« — Esther Levi, 46 Jahre.

^{3*} »Mauricos los mis Mauricos« — Gioia Theodorus Levi, 65 Jahre.

^{4*} »Morena me yaman« — Esther Levi, 46 Jahre

^{5*} »Segadores« — Gioia Theodorus Levi, 65 Jahre

^{6*} »La doncella de Marsilla« — Frau Theodorus Levi

^{7*} »Carcelero — Gioia Levi

Kao što vidimo, Laura Papo je gornje primjedbe pisala na njemačkom jeziku.

Naišli smo i na dve prevedene pjesme, »Davičon el hamal« i jednu francusku pjesmu »La Molinera i la Karvonera« Kantika fran-

^{1*} Kraljica je vezla

^{2*} Crnka

^{3*} Mavarci, moji Mavarci,

^{4*} Zovu me crnkom

^{5*} Žeteoci

^{6*} Djevojka iz Marselja

^{7*} Tamničar

^{8*} Mlinarica i ugljarica, francuska pjesma prevedena na španski od L. P. Bohorete

cesa adaptada en espanjol por Laura Papo Bohoreta^{9*}. Iz obiju pjesama provejava ljubav prema malom i siromašnom čovjeku koju je Laura Papo potvrdila čitavim svojim djelom i aktivnošću.

Bohoreta je vjerovatno napisala više pripovjedaka, ali mi smo naišli samo na jednu: »Dulse de rosas«^{10*}, u kojoj se iznosi tragična sudbina i smrt jedne mlade majke, kojoj je umrlo dijete, i starice majke, koja tuguje za umrlom kćerkom. Pripovjetka je štampana u »Jevrejskom Glasu« br. 31 od 29. VII 1932. godine. U materijalima smo naišli na nekoliko pozorišnih komada, pisanih rukom. Samo je jedan kucan mašinom, »Esterca«. Navešćemo ih hronološkim redom, tj. prema datumu njihovog nastanka.

»Esterka« — *Ritrato social de nuestros dias an 3 actos por Bohoreta*^{10*} pisan između novembra 1929. god. i jula 1930. god., posvećen je »... a mi muy querida madre, mi mamile que la nombravan Esterka quando era joben. Su hija grande Bohoreta«^{11*}. Komad prikazuje život jednog siromašnog mladog bračnog para. Muž Vitali je nezaposlen, stidi se da radi »prljavi« mehaničarski posao u svom gradu-Sarajevu. On odlazi u Sušak gdje ga niko ne poznaje, da tamo nešto zaradi. Sin Moreniko oboljeva od upale pluća i poslat je u sanatorijum. Esterka, Vitalijeva žena, ostaje sama kod kuće i sva se posvećuje radu. Autorka u drugom činu provodi Esterku kroz više razgovora i situacija, u kojima se ocrtava njen plemeniti karakter kao čestite siromašne žene. Ona duboko saučestvuje sa radnicima koji izrađuju ćilime, sa tugom i sažaljenjem govori svojoj rođaci Lindi o tim bezimenim umjetnicima o kojima niko ništa ne zna i koji su krajnje bijedno plaćeni sa svoj trud. Esterka sa prezrenjem odbija udvaranje jednog »Gigerla«. Njen muž i sin se vraćaju i sve se završava porodičnom idilom.

Prema podacima do kojih smo mogli doći, komad je izvođen u Sarajevu 8. X 1930. i 4. I 1931. godine, i u Beogradu 15. III 1931. godine. Izvela ga je diletanska sekcija »Matatje«.

»Avia de ser«... »Escena de la vida de un tiempo kon romansas en un acto, Bohoreta«^{12*}. Komad je završen 25. II 1930. godine. Ne može se reći da u ovom komadu postoji neka radnja. Stara Sefardkinja sjedi na minderu u svojoj sobi koja je zastrta ćilimima. Tu je i ibrik, legen, def na zidu — prava atmosfera jedne stare sefardske kuće. Kćerke vezu i mole majku da im priča neku staru priču... »sintiendola lavraremos kon mas gusto...«^{13*} I majka priča o princezi koja se zvala Sunce. Sve tri zajedno pjevaju nekoliko romansi: »A casar el rey salia«^{14*}, »Deque lloras blanka nina«^{15*}, »Caballeros

^{9*} Slatko od ruže

^{10*} Esterka, socijalna slika naših dana u tri čina od Bohorete

^{11*} Mojvoj vrlo dragoj majci, mojvoj mamili zvanjoj Esterka, dok je bila mlada. Njena velika kći Bohoreta.

^{12*} Bila jednom... scena iz života sa romansama u jednom činu od Bohorete

^{13*} Kada je budemo čuli veščemo rađe

^{14*} Kralj je pošao da se ženi

^{15*} Zašto plačeš lijepo dijete?

d'Aragon^{16*}, »La Sirena de mar«, »Moricos«, »Morena me llaman el hijo del rey«^{17*} itd. Komad je izveden u Jevrejskom klubu, Sarajevo, 22. III 1930. Priredba je najavljena kao »Veče sefardskog folklor«... Uvodna riječ Kalmi Baruh... sastavila i glazbu priredila Laura Papo...

»Ožos mios«^{18*} Pedazo de folklor sefardi de Bosna en 3 aktos por L. P. B.« Komad je završen 17. avgusta 1931. godine. Kao što se iz samog naslova vidi, komad prikazuje život u jednoj sefardskoj kući. Tu je blagdansko raspoloženje povodom »Noće de Alhat«^{19*}. Međutim, zbog svoje bezazlene šale sin domaćina Judači Amara, jorgandžije, skoro da izgubi glavu. Pokušao je prepasti neke komšije, maskiran u strašilo, a ovi ga rane u oči. Mora čak u Marselj kod nekog očnog ljekara. Život u porodici poslije njegovog odlaska, čežnja majke i sestara za njim, naročito čežnja djevojke Amade, koja radi u njihovoj kući kao pomoćnica, a voli se sa Preciandom. Međutim, on se vraća izliječen, slavi se njegova svadba sa Amadom i svi se vesele.

Komad je izveden u Narodnom pozorištu, Sarajevo, 4. X 1931. godine. Kao i ostale komade izvela ga je diletantska sekcija »Matatje«.

»Shuegra ni de baro buena« — Ritrato social de nuestros dias, dedicado a Šalom Daniti^{20*}. Komad je završen 7. jula 1933. godine. Prikazuje život sefardske porodice trgovca Benjamina koji pada pod stečaj. Sin je završio za inženjera, ali nema posla. Atmosfera bijede i nezaposlenosti. Vidi se uticaj tadanje recesije, na koncepciju tog komada. Pored toga komad obiluje i ljubavnim zapletima: strasna zaljubljenost trgovačke pomoćnice Mercedes u Simona, sina njenog gazde Benjamina. Oni stanuju pod istim krovom i on ju je volio sve dok nije postigao što je od nje želio. Htio je da je se otarasi. Nisu bolji odnosi ni između Benjaminove žene Renate i majke Flor. Snaha izbjegava svoju svekrvu i ne podnosi je. Međutim, stvari su se promijenile na bolje: Simon se zaposlio, Benjamin se oporavlja od bolesti koja ga je skrhalo poslije finansijskog kraha, svekrva i snaha se mire, Simon nudi brak Mercedes, ona prihvata i komad se završava u veselju i pjesmi. Renata kaže za sebe »Eto i ja postadoh svekrva«, »ni de baro buena« — dočekuju svi. Komad je izveden u Narodnom pozorištu u Sarajevu 7. X 1933. godine i u Kolarčevoj zadužbini u Beogradu, maja 1934. godine.

»La Pasensia vale mučo« — Estampa de folklor del tiempo turko, en un akto. Laura Papo«. To je svečano sijelo u kući Judači Amara, jorgandžije, na blagdan Alhata. Pjevaju se blagdanske pjesme. Izvođenje: Beograd, Jevrejski dom, 12. maja 1934. g.

^{16*} Konjanici iz Aragona

^{17*} Morska sirena; Mavari; Zovu me crnkom, moj kraljeviću

^{18*} Moje oči, folklorni komad Sefarada iz Bosne, u 3 čina

^{19*} Noć u oči nedelje (kada se obično drže posijela)

^{20*} Sefardska žena iz Bosne (posvećeno) Benovalenciji odličnoj prijateljici progresu L. P. B.

Dalje smo naišli na studiju o značaju rada »Hecho hechiso«... Datiran je sa 25. junom 1928. godine, kao datumom završetka. Autorka u toj svojoj studiji iznosi kako u našem gradu »prije 30 ili 40 godina« nije bilo ljekara ni drugih intelektualaca. Bilo je samo zanatlija i nešto trgovaca. Bilo je limara (»tenečedžis«), kalajdzija, jorgandžija, kujundžija. Ali ti su ljudi više poštovani prije nego danas. Nije se govorilo sa potcjenjivanjem: »Udala mu se kći za zanatliju«. Kalajdzije i kujundžije bili su nekada očevi brojnih porodica, dobro udavali kćeri i ženili sinove, znali su da ekonomišu, imali su lijepe kućice...« Autorka dalje razvija temu o skromnosti, o trezvenosti; o radu u kome se nalazi smisao života, zbog čega ga treba voljeti. On čovjeku otklanja mučne misli i produžuje život. U radu je pravi život i truditi se, znači živjeti. Život je borba, koju treba prihvatiti i boriti se. Autorka dalje ističe potrebu održavanja čistoće kod radnika, hvali umjerenost u svemu. Potreban je i odmor, ali ne preveliki, da se čovjek razlijeni... Govori dalje protiv alkoholizma, koji uzima maha među radnim ljudima. Sve ono što je do danas postignuto na polju civilizacije i kulture, svi tehnički izumi, sva naučna otkrića, za sve je to trebalo uložiti ogromne napore i odricanja. Poslije uvoda o radu, požrtvovanju i trezvenosti autorka prelazi na biografiju Edisona koja je i tema njenog rada; a Edisona je vjerovatno i izabrala za primjer jedne velike požrtvovanosti i rada.

»La mužer sefardi de Bosna — A la »Benevolencia« valedrosa amiga del progreso — Laura Papo (Bohoreta)«^{21*}. Studija je rađena između decembra 1931. i avgusta 1932. godine, a iznosi 99 stranica pisanih rukom.

Autorka u predgovoru kaže da je ovu temu otpočela još 1917. godine, da bi odgovorila na uvredljivi članak »Die Spaniolin in Bosnien« koji je napisala Berna Žikovska. Napisala je odgovor »en alleman« da pokaže ko je naša žena Sefardkinja. U tome joj je pomogao dr Pač, tadanji direktor muzeja u Sarajevu. Dr Vita Kajon preporučio je autorki da razradi tu temu i da je napiše na sefardskom jeziku, jeziku nekadašnje otadžbine koja je »danas« postala republika i svoju prognanu djecu zove ponovo u svoje okrilje... Zatim autorka razvija temu slijedećim redoslijedom: sefardska žena (općenito), njena kuća, susjedski odnosi, kulinarska vještina, mogućnosti zarade, sefardska žena u odnosu prema svojoj kućnoj pomoćnici, u odnosu prema siromahu — njeno milosrđe, blagdani, higijena, kućna medicina, prvorođena djeca, svekrve, ženidbene svečanosti, starice, itd.

Navešćemo nekoliko karakterističnih konstatacija iz te studije: Sefardkinja iz Bosne je prije malena nego visoka, nije onako tamne puti kao Jevrejka iz drugih krajeva. Lice joj može biti vrlo lijepo. U nekadašnjim širokim anterijama ličile su na kraljice. Naročito im

^{21*} Tašta, pa da je od blata ne bi dobra bila — socijalna slika naših dana, posvećena Šalomu Daniti

je lijepo pristajala bijela košulja od »jensa« sa izrezom naprijed u obliku velikog slova V. Taj izrez otkrivao je malo slobodniji dekolte, ali tada se naša žena rijetko nalazila u društvu odraslih muškaraca...

Nije se smjela lijepo oblačiti do udaje. Djevojka nije nosila nakit. Kosa se pokrivala, nije se smjela vidjeti... Zatim autorka govori o duši i karakteru nekadašnje Sefardkinje. Uvijek je išla sa vremenom. Bila je ponosna, znala je da sakrije ako se nalazila u bijedi i nevolji... »Moralistas fin al fanatismo«^{22*}. Kod sklapanja braka ljubav nije igrala odlučujuću ulogu. Stupanje u brak bila je za nju »sakra, santa«. I ako bi se dogodilo da joj muž ogorčava život, ona je o tome šutila, nije se jerala ni svojim najbližim. Gostoljubiva, ona je sretna kad može nekoga ugostiti. Vedra je, voli šalu i veselje. Radoznala je za sve što je novo. Njena nekadašnja strpljivost danas nedostaje našoj ženi... Kuća joj je bila čista, bakreno posuđe sjalo se... Djeca su poštivala starije i nazivala ih »senjor vizino, senjora vizina«^{23*}. Među susjedima, kojih je dosta bilo u istom dvorištu-avliji, vladala je harmonija. Dvorište je bilo puno lijepog cvijeća. Muž nije znao ni za kakav rad u kući, on je zarađivao, a kući je dolazio kao gost. Sefardkinja je dobro kuhala. Muž nije dolazio na ručak, stoga je večera bila glavni objed. Žene nisu išle u kupovinu. Meso se kupovalo dva puta sedmično, zimi — ponedjeljkom i četvrtkom, a ljeti ponedjeljkom i petkom. Nije se znalo za žučne bolesti, jer je način ishrane bolje pogodio stomaku. Subotom i praznikom spremali su se slatkiši, pored jevrejskih specijaliteta bilo je i turskih. Nije nedostajalo ni voća, Jevrej je volio voće jer nije pio alkohol, a malo je pušio. U jesen se pravio pekmez od šljiva, kotao bi se postavio nasred dvorišta, i to je bila prilika da se iskupe mladići i djevojke da se vesele, pjevaju i plešu...

Ne osjećajući se kompetentnim ni pozvanim da izvede stručno-kritičku analizu djela Laure Papo, pisac ovih redaka iznijeće samo neka svoja zapažanja o tom djelu.

U pozorišnim komadima mi se ne možemo oteti dojmu da tu intenzivno živi, pati i raduje se jedan svijet. Čini nam se da je veliki uspjeh autorke upravo u tome, što nas potpuno prenese u taj njen svijet, što nam budi maštu i omogućuje da ti njeni junaci živo djeluju u njoj. Izgleda da je tako bilo i na sceni, da je ona znala gledaoce okupirati i prenijeti ga u svijet svojih junaka. Istina, čini nam se da se u svim njenim pozorišnim komadima, kao i u ostalim radovima, miješa realizam i romantizam, veća i manja motivisanost u ličnostima i akcijama. Ali, nesumnjivo ima nekoliko neobično lijepo i vjerno izvajanih likova, kao što su tia Rufkula iz »Esterke« i »Flor« iz »Shuegra«... itd. Zastupljen je bogat sefardski folklor. Svaki komad manje-više ima i didaktički karakter. Umjesto da je pozvala patnički svijet na jedno predavanje u kojem bi mu govorila o

^{22*} Moralna čak do fanatizma

^{23*} Gospodin susjed, gospođa susjedka

jevrejskom izaratnom lumpenproletarijatu, njegovim mukama i našem oslobođenju od njih... ona mu je dala »Esterku«...) Prevelika razvučenost radnje čini nam se kao nedostatak nekih komada, a što je i kritika u svojim prikazima zamjerila. Pojedini, u kojima nema uopće radnje, služili su kao revije sefardskih pjesama, priča, poslovice, muzike. Inače komadi su, izgleda, imali prigodan karakter, pisani za pojedine svečanosti naših Sefarada.

Laurine dvije studije o radu, i o sefardskoj ženi, samo su nastavak njene djelatnosti kao učiteljice svoga naroda i poznavao- ca sefardskog folkloru, nastavak na te njene karakteristike u pozorišnim komadima. Čini nam se da joj je »La mušer sefardi« kompletnija studija od »Hecho hechiso«. Nesumnjivo da bi uz izvjesne dopune i ispravke moglo da se štampa i kao takva posluži kao prilog nauci o našim Sefardima.

Svi radovi su pisani rukom, izuzev »Esterke« i pjesama, koje su kucane mašinom. Objavljena je, koliko nam je poznato, samo pripovjetka »Dulce de rosas« (Jevrejski Glas br. 31. od 29. VII 1932.)

Radi ilustracije kako je primljen rad Laure Papo navešćemo nekoliko recenzija na njene pozorišne komade:

»...rekli smo da stvaranje ove poznate naše javne radnice, ako ona ne pretenduje njime na literarne uspjehe, ne samo da zadovoljava, već da čini i velike, naročito socijalne, usluge sredini u kojoj živi i nastojanjima njenih javnih radnika u provođenju naše društvene, socijalne politike. Gđa Laura Papo nam je, neposredno iza toga, u razgovoru, izjavila da ona svojom djelatnosti samo hoće i želi da radi na prosvjećivanju svoje braće i svojih sestara i da daljih ambicija nema... Esterka je žena koja je još rijetka u našoj sredini. Nema još njene rezolutnosti i inteligencije kod našeg ženskog svijeta. Ona je eventualni tip naše žene budućnosti, kada će se, i ako će se emancipirati od današnje bezbojnosti...«¹⁾

»...prava vrijednost ovog komada je u njegovom bogatstvu folkloru, u vjernom crtanju orijentalno sefardskog života punog optimizma i pjesme u najtežim časovima životne borbe. Gđa. Laura Papo, poznata jevrejska javna radnica, pokazala je veliko razumijevanje i smisao za prikazivanje sefardskog elementa. I jezično je komad na visini i očito pokazuje kako je čist, bez primjesa, španjolski jezik ovdašnjih Sefarada, sposoban za literarno i scensko stvaranje...«²⁾

»...G. Dr Kalmi Baruh kaže, na konferansi, o ovom pozorišnom komadu i njegovom autoru ovo: Gđa Laura Papo nam prikazuje ono

¹⁾ Vidi članak »Esterka od gđe. Laure Papo« objavljen u »Jevrejskom glasu« broj 40. od 10. oktobra 1930. god.

²⁾ Vidi »Jevrejski glas« broj 40. od 10. X 1930. god.

³⁾ Vidi članak »U Narodnom pozorištu Esterka-sinoćnje pozorišno veče Matatje«, objavljen u listu »Jugoslovenska pošta« broj 417 od 9. X 1930. godine.

što mi, neću kazati znamo, ali što neposredno osjećamo. Ipak, njena je prednost pred nama svima u tome što ona sve to od sviju nas bolje vidi i intenzivnije osjeća, i što ona to umije živopisno da iznese na scenu. Sastavljajući ovaj komad, ona nije mudrovala ni filozofirala, ona nije zvala u pomoć nikakve istorijske knjige. Ona je sve to crpla iz dubine svoje duše, a cijeli komad obojila šarenim bojama svoje orijentalne mašte. I sve to ona je učinila bez ičije pomoći, jer cijeli taj folklorni materijal, još punim životom živi u njoj; ta, ona je sva jedan komad našeg folkloru... ovaj rad... spada u uzornu folkloristiku... Gđa Laura Papo je zavidno uspjela u svakom pogledu. I sama ta scena mogla bi da nadomjesti svaku riječ o folkloru, svaku interpretaciju naših pripovjedaka i pjesama i svako dočaravanje naše prošlosti, jer ona sadrži sve ovo zajedno...¹⁾

»Komad »Ožos mios« od gđe Laure Papo ne smijemo ocenjivati mjerilom koje se primjenjuje na dramska dela. Nema radnje, zbivanja, nema problema, nema dramske tehnike... To je niz slika, prikaza iz sefardskog života naših krajeva i kao takovo ono ima svoju vrijednost.

Vaskrslo je sjećanje na one sobe sa minderlucima, čudnim malim satom na zidu, pred nama su ponovo prohodale i progovorile naše mrtve bake i djedovi, koji su nas toliko voljeli. Gđa Laura Papo pokazala je jedno fino opažanje, rijetku sposobnost da sakupi i daje ono i onako, upravo onako, savršeno, realno i potpuno, kako to uistinu i bijaše. Odlično je reprezentovan njihov patrijarhalni život, njihova životna filozofija, način govora. Svojim prirodnim smislom za humor i dosjetke protkala je dijaloge duhovitošću... i uspjela je da... iskreno nasmije slušaoce...²⁾

»... Prikazivanje pozorišnog komada »Shuegra ni de baro buena«³⁾, igra diletanata, režija, očiti su dokazi da je diletanska sekcija »Matatje« uložila mnogo truda, volje i umješnosti da komad i prikazivanje ispadnu što bolje... Svakako moramo istaći da je to veće značilo veliki uspjeh za »Matatju«. Publika je iskreno i oduševljeno odobrala i igri glumaca i samom komadu. Već sama činjenica da su tu bile okupljene mase našeg jevrejskog građanstva, da se tu davalo nešto naše, da su se tu mogle vidjeti mnoge pojave iz našeg života, mnogi naši poznati tipovi, pa napokon da je sa pozornice odjekivao jezik koji je još uvijek drag i bliz... sve je to zagrijavalo publiku, bez obzira na neke nesumnjive vrijednosti samog komada...⁴⁾

»Izvođenje komada »Pasensia vale mučo«⁵⁾ impresioniralo je smjesta publiku, jer komad prikazuje jedan sefardski dom, u kome se nekad živjelo mirnim patrijarhalnim životom. Romanse su, u originalnoj melodici, oduševile gledaoce, pored igre svih učesnika...⁶⁾

¹⁾ Povodom jubileja borbe, rada i uspjeha.

²⁾ Strpljenje mnogo vrijedi — folklorna slika iz turskog vremena u jednom činu.

³⁾ Vidi »Jevrejski glas« br. 13 od 28. III 1930 god.

⁴⁾ Vidi »Jevrejski glas« br. 41. od 9. X 1931. god.

⁵⁾ Vidi »Jevrejski glas« broj 41. od 20. X 1933. godine.

⁶⁾ Vidi »Jevrejski glas« broj 19. od 18. V 1934. godine.

Laura Papo je sve svoje radove pisala sefardskim jezikom naših krajeva, zapravo Bosne. Istina, jezik kojim se ona služi, čini nam se da je pretrpio izvjesne uticaje Carigrada, kao i francuskog jezika. Ali to bi trebalo biti predmet jedne specijalne studije. U svakom slučaju čini nam se da bi mogao da posluži za proučavanje sefardskog jezika Bosne, koji se skoro potpuno izgubio iz svakodnevnog života.

Laura Papo pisala je latinicom, a ne »Raši-slovima«, da bi je običan svijet mogao razumjeti. Istina, u tom pisanju ima izvjesnih lutanja i nedosljednosti, što se može vidjeti i iz naslova njenih djela, koje smo vjerno prenijeli u ovaj rad. To je vjerovatno posljedica nedostatka tradicije u pisanju latinicom, jer je sefardski ranije pisan raši-slovima, sve do početka našeg stoljeća, pa negdje i kasnije. Svi radovi ove autorke, a naročito pozorišni komadi, puni su narodnih umotvorina. To je bogata riznica romansi, narodnih pjesama, blagdanskih pjesama, ljubavnih i svadbenih pjesama, poslovice, itd.

U plejadi javnih radnika koji su radili na preporodu naše sefardske sredine, baš jednoj ženi pripala je usloga da radi na tom preporodu pravcem čuvanja narodnih tradicija i njegove individualnosti. Sefardske žene su vijekovima čuvale narodno blago i prenosile ga sa koljena na koljeno.

Kada bismo htjeli da rezimiramo djelo Laure Papo, to bismo mogli izraziti u nekoliko slijedećih deviza: prosvjeđivanje naroda, čuvanje narodnih tradicija, radinost, trezvenost, želja za boljim životom malog čovjeka. Nije čudo što je ona svoju djelatnost razvijala naročito u saradnji sa »Matatjom« koja je okupljala radničku omladinu sarajevskih Sefarada.

¹⁾ Odlomak iz romana »Ko je razapeo Hrista« nagrađenog prvom nagradom na konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije za 1967. godinu.

Dr ISAK BRACO POLJOKAN

Braco Poljokan bio je potomak stare ugledne banjalučke familije. Njegovi roditelji i rođaci razvijali su svu svoju životnu energiju i sposobnosti za sticanje solidnih materijalnih uslova u trgovini. U njihovo doba trgovina se nije uzdizala iznad trgovine ćepenka, vašarskog nadvikivanja i pozivanja mušterija.

Nošeni velikom ambicijom, poletom i sposobnošću, oni svoje radnje brzo modernizuju i daju im evropski izgled. Poljokani su nabavljali robu kod velikih trgovačkih firmi u Italiji, Austriji, Francuskoj i Carigradu. Oni unose u svoje radnje ono što su vidjeli u velikim trgovačkim centrima Evrope. Njihove radnje bile su specijalističke, a ne svaštarske, roba ukusna i efektno izložena. Na taj način oni su utjecali na poboljšanje trgovine i uljepšavanje grada. Sposobni da pogode ukus kupaca, solidnim poslovanjem stekli su ugled poštenih trgovaca. Tako oni dolaze do velikog bogatstva. Na taj način stvorena je sigurna osnova za školovanje mlađih članova porodice, među kojima je Braco najviše uspio.

Dr Braco Poljokan svršio je gimnaziju u Banjoj Luci. Studirao je prava u Gracu, Beču i Parizu. Doktorirao je na Sorboni, odbranivši tezu *Le Crime de Guerre*.

Prirodno inteligentan i znatiželjan, Braco je pokazao interesovanje za sve grane ljudskog znanja, posebno za društvene pojave i umjetnost. Materijalno potpuno obezbjeđen, nije žurio da što prije završi studije, napusti univerzitet, da postane filistar i pravi karijeru. Što je duže boravio na univerzitetu, tim više je dozrijevala njegova intelektualna snaga.

U Parizu i Beču stekao je odlične prijatelje, poznate i priznate ljude u svijetu. Oni su mu služili kao uzori i vršili snažan uticaj na njega kroz cio njegov život.

Braco je bio vanredno lijepe spoljašnosti, živih očiju, stasit i neustrašiv. Nosio je u sebi osobine čovjeka Bosanske krajine. Nikada se nije uvijao, ni sagibao leđa, svakome je istinu u oči govorio. Istodobno je bio sanjalica, pjesnik i boem. Zvuci gitare i melodije špan-

skih romansi dočaravale su mu blage noći sunčane Andaluzije. Slušajući romanse i sevdalinke, koje je i sam pjevao, često je kao pravi boem dočekivao zore bez predaha i umora.

No, ova poetska crta njegova bića nije bila jedina i predominantna. Ona ga nije mogla potpuno zaslijepiti, pa da postane njen rob. Brzo su oživljavale i druge crte njegovog karaktera i ličnosti: trezveno i racionalno sagledanje životnih problema i stvarnosti. Poznavanje engleskog, francuskog, italijanskog, španskog i njemačkog jezika omogućavalo mu je da na izvornoj literaturi prati stvaralaštvo tih naroda. Istorija, filozofija, književnost, sociologija i pravo su glavne oblasti njegovog interesovanja. Često je govorio da se bez pomenutih nauka ne može shvatiti suština i smisao *jurisprudentiae*.

Kada se Braco vratio sa studija kući, otvorio je u Sarajevu advokatsku kancelariju. Ovo slobodno i neovisno zvanje jedino je odgovaralo njegovoj prirodi i budućem radu javnog radnika. Odmah se uključuje u javni društveno-politički život sarajevskih Jevreja. On je unio u sredinu u kojoj je živio i aktivno radio nove poglede i nova saznanja. Pripadao je drugom kolu sefardskih akademičara iz Bosne. Tada je već bio priličan broj sefardskih intelektualaca. Toj generaciji trebalo je dati poleta i svježine, organizacije i sistema. Političar velike invencije i inicijative, ubrzo postaje omiljeni javni radnik.

Rad Brace Poljokana ispoljava se na mnogim sektorima društvenog, političkog, kulturnog, humanog i karitativnog djelovanja, ne samo među Jevrejima nego i nejevrejima. Svoje jevrejstvo dovodio je u harmoničan sklad sa sredinom u kojoj je živio i razvijao se. Ponosan i uspravan Jevrejin, uvijek je bio spreman da svoje jevrejstvo brani.

Dokazivao je kako se može biti dobar Jevrejin u svakom pogledu, a istodobno takmičiti sa najboljim sinovima ove zemlje. Trudio se da postavi sigurne i zdrave temelje povjerenja i prirodne odnose saradnje između Jevreja i nejevreja, da cementira trajno povjerenje sa svojim sunarodnicima. Govorio je da se u demokratskoj sredini samo političkim metodama i povjerenjem mogu postići realni rezultati.

Njegovim ulaskom u jevrejsku opštinu, dolazi do mnogih korisnih reformi: uvodi se savremenija administracija, poklanja veća pažnja školstvu, gradi veliki sefardski hram (danas Radnički univerzitet »Đuro Đaković« u Sarajevu), sređuje arhiva opštine, pokreće pisanje dokumentovane istorije sefardske opštine u Sarajevu. Za vrijeme njegova djelovanja opština postaje matica, organizator i arbitar rada svih jevrejskih društava.

Braco je mnogo pažnje poklanjao omladini. Dobro je znao da je omladina najborbenija i najvitalnija snaga svakog naroda, pa joj je nesebično poklanjao svoje dragocjeno vrijeme, znanje i iskustvo. Uvijek je bio spreman da omladinu obodri i razgori njenu stvaralačku energiju, da razvije njen entuzijazam za korisne akcije. Putem pre-

davanja, koja su uvijek bila napredna i progresivna, daje omladini inicijative i upućuje njihove akcije na pravi put.

Zajedno sa dr Vitom Kajonom, dr Kalmijem Baruhom i drugima pokreće izdavanje »Jevrejskog života«, docnije »Jevrejskog glasa«. »Jevrejski život« je izlazio od 28. marta 1923. godine do 1. decembra 1927. godine, a »Jevrejski glas« od 1. januara 1928. godine do 15. aprila 1941. godine. To je ujedno bio i posljednji broj »Jevrejskog glasa«.

Braco je bio ne samo glavni i odgovorni urednik ovih novina nego i jedini finansijer. Bio je pisac sadržajnih uvodnika i feljtona, prefinjeni stilista, majstor literarnih opservacija punih poetskog izraza. Napisao je bezbroj prigodnih i jubilarnih napisa o velikim ličnostima u svijetu. U pisanju putopisa oživljavao je svojim slikovitim načinom pisanja ljude, krajeve i zemlje kroz koje je prolazio. Ulazio je u psihologiju ljudi i istoriju naroda. Sve je prožeto njegovim urođenim humorom i dubokim osjećajem humanosti. Putopisi »Palestina, Holandija i Španija« pokazuju širinu i bogatstvo njegova zapažanja. Napisao je kraće monografije o Majmonidesu i Baruhu Spinozi.

U političkoj borbi nije imao one smirenosti kojom je pisao svoje feljtone, putopise i monografije. U političku borbu ulazio je sa puno strasti i žuč. Beskompromisno se razračunavao sa svojim političkim protivnicima. U političkoj borbi imao je protivnika, ali mu oni nikada nisu mogli osporiti poštenje, nesebičnost i principijelnost.

»Jevrejski život« i »Jevrejski glas« neosporno su spadali u grupu onih publikacija koje su bitno uticale na stvaranje određene povoljne društveno-kulturne atmosfere. Mlađi saradnici unosili su u ove novine više svježine i šarolikosti. Svojom tematikom doprinosili su da su novine bile aktuelne i da su se sve više čitale. Nijedna politička, društvena, naučna ili umjetnička manifestacija od vrijednosti u Sarajevu, Bosni i Jugoslaviji nije ostala nezapažena i nezabeležena u ovim novinama. Kritičkim osvrtima na društveni rad i socijalnu strukturu sredine ukazivano je na probleme zajednice i tražena su rješenja. Glavni suradnici bili su: dr Vita Kajon, dr Kalmi Baruh, dr Avram Baruh, dr Samuel Pinto, Aron Alkalaj, dr Hajim Kamhi, Paulina Albala, dr Isak Izrael, dr Isak Samokovlija, dr Samuel Kamhi, Avram Pinto, Eliezer Levi, Moni Finci, dr Samuel Romano, Avram Romano, Jakica Atijas, dr Ješua Kajon i Benjamin Pinto.

Braco je, uz ostale mlađe sefardske intelektualce, prišao sefardskom pokretu. Bio je jedan od njegovih najrječitijih zagovornika i propovjednika. Propovjedaio je da treba osvježiti sjajnu sefardsku tradiciju i dati joj nove sokove. Potomci Ibn Gabirole, Jude Halevija, Majmonidesa i Spinoze treba čovječanstvu da dadu nova djela i njima obogate svetsku kulturu.

Sefardski pokret je radio na okupljanju Sefarada cijeloga svijeta u jednu organizaciju sa ciljem njihovog kulturnog, socijalnog i in-

telektualnog jačanja na tradicijama predaka iz Španije i Holandije. Poznavanje prošlosti treba da bude ključ za poznavanje sadašnjosti.

U politici bivše Jugoslavije, za vrijeme izbora 1938. godine, dr Braco Poljokan aktivno i živo učestvuje u političkoj borbi. Opre-djelio se za stranu opozicije. U svojoj političkoj orijentaciji pripadao je građanskim liberalima. Vjerovao je da svakom poštenom čovjeku tada jedino mjesto može biti u opoziciji. Njegovo opredjeljenje za opo-ziciju dovelo je ovoj političkoj grupaciji i veliki broj Jevreja.

Iako je ranije bio građanski političar, u sudbonosnim istorijskim trenucima povezuje se sa ljudima iz naprednog radničkog pokreta. Od tada on stupa u vezu sa raznim predstavnicima revolucionarnih pokreta i ove izdašno pomaže moralno i materijalno. Godine 1941. izbjegao je u Split, a odatle otišao u partizane. Poginuo je kao borac za vrijeme desanta na Drvar.

NEŠTO O NOVOPAZARSKIM JEVREJIMA I NJIHOVOJ SUDBINI U DRUGOM SVETSKOM RATU

Novi Pazar, koji ovih godina proslavlja petstogodišnjicu svoga postojanja, ponikao je u centru srednjevekovne srpske države, u neposrednoj blizini Rasa, prestonice Nemanjića.

Od malog turskog utvrđenja vojnog karaktera, čije se podizanje pripisuje Isa-begu Isakoviću, turskom osvajaču i državniku, on se u šesnaestom i sedamnaestom stoleću razvio u veliki grad zahvaljujući dobrim trgovačkim vezama sa Jadranskim primorjem, Bosnom i Makedonijom¹⁾. Mnogi putopisci iz sedamnaestog stoleća ga pominju kao trgovačko i zanatlijsko mesto koje se po veličini može ubrajati među najveće u Srbiji, a njegovu okolinu kao veoma bogatu rudnim blagom²⁾.

Novi Pazar je u svojoj prošlosti imao nekoliko elementarnih i drugih nepogoda od kojih je stradao. Tako, na primer, požari 1960., 1737., 1809., pa poplava 1731., kao i mnoge i vrlo česte bolesti, primoravale su njegove stanovnike da se iseljavaju i traže bolje mesto za opstanak.

Period opadanja Turske je i period opadanja i zamiranja Novog Pazara. Učestale bune i hajdučije prekinule su trgovačke veze sa Dubrovnikom i drugim krajevima, a okupacijom Bosne i Hercegovine, Novi Pazar je više prestao »da vrijedi kao vrata od Bosne«³⁾.

Nove putne arterije dolinom Morave zaobišle su Novi Pazar i odsekle ga od važnijih komunikacija. Ropstvo pod Turcima, koje je ovde trajalo do balkanskih ratova, učinilo ga je pravom turskom čaršijom sa ljudima u njemu, čija su shvatanja i nivo kulture bili adekvatni prilikama u koje je zapao.

Među etnički šarolikim stanovništvom Novog Pazara (Srbi, Turci, Cigani, Cincari, muslimani), pominju se dosta rano i Jevreji. To su španski Jevreji, koji su došli iz Sarajeva, najverovatnije kao trgovci. Vrlo je teško utvrditi kada su došli. Moglo bi to da bude i šesnaesto stoleće kada je Novi Pazar igrao vrlo važnu ulogu u trgovini i bio veza između Sarajeva, Skoplja i Soluna. Tu ulogu on

je održao sve do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Početkom sedamnaestog stoleća Novi Pazar je bio poznat i po Mitrovdanskom vašaru (neka vrsta sajma), na koji su dolazili trgovci iz raznih zemalja. Vašar je trajao i po mesec dana.

Prema zapisima Amadeja Šomata iz 1807. godine Novi Pazar ima 15.000 stanovnika od kojih su i 100 Jevreji. Ovaj broj se povećao natalitetom 1899. godine na 170 (83 muških i 87 ženskih), a 1931. na 207⁴) i najzad, 1941., na 292.

Ovaj prilično ujednačen priraštaj svedoči nam da su novopazarski Jevreji potomci jedne ili dve porodice koje su se morale prilično rano doseliti. U svakom slučaju ne bi smeli ići posle prve polovine sedamnaestog stoleća. Ovome ide u prilog i činjenica da su se novopazarski Jevreji do poslednjeg dana smatrali rođacima.

O političkoj aktivnosti Jevreja u Novom Pazaru ne može se mnogo govoriti. Pa ipak, neki detalji nas navode da i o ovome nešto kažemo. Jevreji su se nerado mešali u politiku. Ukoliko su se mešali, onda su to činili radi zajedničkih interesa, radi dobijanja potpune slobode trgovine ili drugih beneficija vezanih za profesiju.

Za vreme Turaka bili su pokorni, mirni i odani. Svoj posao — trgovinu, obavljali su uspešno.

Posle oslobođenja Novog Pazara od Turaka, takođe su se prilagođavali novim političkim prilikama. Obično su bili uz onu političku partiju koja je bila na vlasti. U političkom životu aktivnije su učestvovali kao radikali. U jednoj hajci, po sećanju onih koji su je preživeli, koju su radikali preduzeli 1925. godine protiv novopazarskih muslimana, vidnog učešća su uzeli i Jevreji. Pozadina ove akcije bila je da se muslimani ovoga kraja primoraju da se isele u Tursku.

Posle 1930. godine, među izuzetno retko revolucionarno nastrojenim ljudima ovoga kraja, vredno je pomenuti ime Santa Montija, Jevrejina. Kao krojački radnik vršio je propagandu o radničkim pravima i dizao glas protesta protiv ljudske eksploatacije. Kod savremenika je ostao u sećanju i po tome što je pominjao komuniste. Santo Montija je još 1935. ili 1936. otišao za Izrael, tako da se rezultati njegovog daljeg rada nisu osetili.

Moše Izrael bio je čovek naprednih pogleda. Poznat je bio po tome što je pomagao štrajkače i što im je davao materijalnu pomoć, radi čega je bio proganjan.

Moris Papo je bio opozicionar do 1935. godine; imao je uticaj na mlade i školovane ljude.

Jevrejska opština u Novom Pazaru obuhvatala je teritoriju Sandžaka. Van Novog Pazara Jevreja je bilo još i u Sjenici (dvadeset i sedam); u Dugoj Poljani (deset), u Tutinu (devet) i u Raški (pet). Znači da ih je u Novom Pazaru bilo dvesta četrdeset i jedan. Predsednik opštine bio je Leon Bahar, a rabin Sadik Konforti.⁵)

Govoriti o ekonomskom stanju Jevreja u Novom Pazaru detaljnije, vrlo je teško zbog nedostatka tačnih podataka. Po sećanju se zna da su Jevreji samo u Novom Pazaru imali 75 kuća, 32 dućana

i 25 njiva; 33 porodice su se bavile isključivo trgovinom, držeći veći deo trgovine u svojim rukama. Tri Jevrejina bili su najbogatiji ljudi u gradu. Zanimljivo se bavilo osam porodica, službenika ih je bilo sedam, radničkih tri i ostalih sedam.) Jevreji u Sjenici, Tutinu, Dugoj Poljani i Raški bavili su se trgovinom.

Nekoliko dana uoči sudbonosnog 6. aprila 1941. g. Jevreji su odmah ocenili nepovoljnu situaciju po sebe i počeli da sklanjaju i skrivaju robu iz radnji i vrednije stvari iz kuća. Poveravali su je na čuvanje svojim susedima, poznanicima i ortacima, uglavnom muslimanima, nešto u gradu, nešto po selima. Neki su je skrivali kod svojih kuća: na tavanima, u podrumima, zakopavali je po dvorištima i sl.

Zlato koje su imali, po svoj prilici nisu nikome poveravali na čuvanje, već su ga, najverovatnije, zakopavali. Jedan deo Nemci su otkopali kod sinagoge (kod današnjeg internata) i odneli. Šta je sa ostalim bilo ne zna se. Da li još uvek čami negde u zemlji ili ga neko čuva u strogoj tajnosti.

Istoga dana kada je Jugoslavija zvanično kapitulirala, 17. aprila 1941. godine, Nemci su ušli u Novi Pazar. Dočekali su ih i pozdravili petokolonaši, koji su za njihov dolazak i pripremili teren. Okupljenoj deci Nemci su delili bombone, a starcima cigarete. Njihov brzi smeštaj, poznavanje grada u koji su prvi put došli, disciplina i urednost, ostavili su snažan utisak na okupljene građane.

Nekoliko meseci po dolasku okupatora zvanično je proklamovano pripajanje Novog Pazara i okoline Velikoj Albaniji. Time je otpočela sistematičnija politika šovinizma i netrpeljivosti. Ovim albaniziranjem, vraćanjem prava agama i begovima na četvrtinu, povlašćenjem položaja muslimana, kojima je predata vlast u gradu, stvorena je još veća netrpeljivost između muslimana i Srba. Ta netrpeljivost je uzela velike razmere i manifestovala se kroz međusobna ubistva i paljevine. Izgledalo je da samo prisustvo okupatora u gradu sprečava otvoren pokolj.

Sve nesigurniji za svoj život, Srbi su bili primorani da se sele iz Novog Pazara, kad im se god za to ukazala prilika. Mnogi su ostavljali i domaćinstva i svu imovinu samo da bi spasli živote. Obično su bežali u pravcu Raške i Kraljeva.

U svakom slučaju dolazak Nemaca u Novi Pazar bio je velika tragedija i za Srbe i za muslimane, a za Jevreje posebno.

Nemci su u Novom Pazaru zatekli oko 240 Jevreja. Ovde su uračunata i četiri člana jedne porodice iz Tutina, koji su tih dana došli u Novi Pazar. Ostalih pedeset bilo je raspoređeno po drugim mestima Sandžaka, dok se jedan mali deo zatekao u raznim mestima zemlje i u predratnoj vojsci. O njima su Nemci znali takoreći sve, čak i najmanje pojedinosti. Pretpostavlja se da su do ovih podataka došli, uglavnom, preko Stevana Fišera, svog agenta, koji je bio vođanski Nemač i radio pre rata kao električar.

Maltretiranje Jevreja otpočela su odmah po dolasku Nemaca u Novi Pazar. Oni su još prvih dana počeli da uzimaju jevrejske

zgrade, pokućstvo i druge stvari. Kada su pokupili sve od Jevreja, onda su nastavili da uzimaju od Srba i muslimana.

Krajem aprila 1941. godine Ortskomanda u Novom Pazaru izdaje naredbu, kojom se ograničava kretanje Jevreja od 6—18 časova. (Za ostale građane do 21 čas.) Određene su i ulice kojima su se smeli kretati. Svako udaljavanje iz grada bilo im je zabranjeno bez dozvole Ortskomande, a praktično ovakva dozvola se nije mogla dobiti. Za njih su bile određene i prodavnice životnih namirnica. Za otkup namirnica dati su im bonovi, kojima se ograničavalo snabdevanje.

Svi Jevreji i njihove radnje bili su registrovani. Po odluci Ortskomande, svaki Jevrejin je morao nositi žutu traku sa šestokrakom zvezdom na levoj ruci, sa natpisom »Jude«. Pored već postojećih firmi na jevrejskim radnjama pojavili su se natpisi: »Judengešeft«. Ove registracije obavila je opština po naređenju Ortskomande.

Citajući ovu naredbu, opštinski dobošar je ukazivao na njenu ozbiljnost i represalije koje bi usledile u slučaju njenog nepoštovanja.

Za Jevreje je ovo bio veliki udar. Sa njima se više niko nije smeo družiti ni vidati na javnim mestima. Dojučerašnji prijatelji, mušterije i ortaci bili su prinuđeni da ih izbegavaju. Svaki njihov pokret bio je praćen, a svaki razgovor sa njima registrovan.

Sve je ovo bilo uvod u dalje i sistematičnije maltretiranje Jevreja koje će kasnije doći do izražaja. Ustvari, to je bio početak dela nacističkog programa koji je išao za potpunom likvidacijom Jevreja.

Sprovodeći ove odluke okupator je postizao dvostruk cilj: ekonomsko i psihičko iscrpljivanje Jevreja, a njihovim maltretiranjem zastrašivanje ostalih građana.

U sklopu prvih akcija protiv Jevreja, Nemci su odmah po svom dolasku odredili bogatije Jevreje da im čiste prostorije. Sredinom juna formirana je i jedna radna brigada od Jevreja. Brojala je oko pedeset ljudi. Svaki brigadir je dobio kramp, ašov ili lopatu, a na nogama su imali cipele sa debelim drvenim đonovima, koje su, prilikom hodanja, izazivale lupu. Radili su svakodnevno po osam časova, pod strogom kontrolom jake straže. Kopali su rovove oko kasarne, uređivali kasarnsko dvorište i čistili klozete. Ova brigada je ostala do kraja septembra, kada su se Nemci privremeno povukli iz Novog Pazara.

Posle nove registracije radnji sa »Judengešeft« Jevreji su ostali i dalje da rade u njima, ali je trgovina išla veoma slabo. Novu robu nisu se usuđivali da nabave, a broj mušterija bio je iz dana u dan sve manji, jer su se ljudi nerado usuđivali da ulaze u novoregistrovane radnje.

Jednog junskog jutra sve jevrejske radnje su osvanule zapečaćene. Ključevi su uzeti i predati Ortskomandi. Početkom avgusta bila je određena popisivačka komisija, kojom su rukovodili nemački oficiri. Popis je trajao deset dana. Za vreme popisa Nemci su se dočepali najdragocenijih stvari, dok je ono manje vredno ostalo u radnji.

Krajem avgusta Opština je pozvala dvadesetak muslimana i predala im ključeve od ovih radnji. Dobili su i uputstva o načinu prodaje popisane robe. Ovi su već sutradan otvorili radnje i počeli da prodaju robu. Prodavalo se samo ono što je popisano. Novac od dnevnog pazara predavan je opštini, a šta je bilo dalje sa njim ne zna se. Radnje su ponovo zatvorene početkom oktobra zbog novonastale situacije (povlačenje Nemaca) i ostale zatvorene sve do proleća 1942. godine. Tada je ostatak robe pokupljen, smešten u jednu radnju i rasprodat putem javne licitacije za svega nekoliko dana. Od svega toga Jevreji nisu dobili ni dinara.

Sasvim iznenada Nemci su saopštili vest o privremenom povlačenju iz Novog Pazara. Primajući ovo obaveštenje, Aćif Hadži-ahmetović je primio i dužnost glavnog starešine u gradu. On je pre bio predsednik Albanskog komiteta. Niko nije znao zbog čega se Nemci povlače. Tajna je otkrivena tek kasnije. U Ibarskoj klisuri su tada pojačane akcije partizana. Za Nemce je postojala opasnost da budu otsečeni i blokirani. Povlačenje je izvršeno od 2. do 4. oktobra.

Novi Pazar je tako ostao bez Nemaca. Ali, zbilja ovom njihovom odlasku malo se ko radovao. Za petomesečni period njihovog boravka, oni su postigli svoj cilj. I onako nerešena pitanja netrpeljivosti i šovinizma, koje predratna Jugoslavija nije mogla da reši, oni su uspeli da još više zamrse. Međusobni sukobi Srba i muslimana mogli su se pretvoriti svakog dana u otvoren pokolj. Ni nastojanja članova KP u ovakvim uslovima, zbog specifične situacije, nisu mogla mnogo da urode plodom.

Odmah po odlasku Nemaca u Novom Pazaru je formiran Odbor za odbranu grada od četnika. Oni su se nalazili u okolini i želeli da zamene Nemce. Za muslimane postojala je bojazan od pokolja, te su članovi Odbora otišli za Kosmet, Pešter i Biševo da traže pomoć. Četnici su u tri navrata napadali grad, ali nisu uspeli da ga zauzmu, jer je već prispela pomoć sa strane. Međutim, požari, pljačke i međusobna ubistva u okolini su se nastavila još većom žestinom. Mnogobrojne porodice su ostale bez domova, a za stanovnike ovoga kraja bili su to crni dani.

U ovom periodu haosa i meteža, kakvi se ovde malo pamte, u gradu su prebivali i Jevreji. Oni su sada bili van svake opasnosti. Njih nije niko dirao, a oni su se držali postrance, ne mešajući se ni sa jednom ni sa drugom stranom. Njihovi odnosi sa muslimanima bili su sasvim dobri.

Novi Pazar je ostao bez Nemaca do 7. decembra 1941. Tada su ponovo došli i zaposeli grad. Njihov ponovni dolazak izazvao je veliku zabrinutost kod Jevreja, koji su sada očekivali dokrajčenje ranije započetih akcija sa definitivnim istrebljenjem. I nisu se prevarili. Ovaj povratak bio je za njih stvarno tragičan.

Negde krajem marta 1942. godine na jevrejski praznik Purim, Nemci su za nepuna tri sata pozatvarali sve Jevreje. Tog dana su doterali i Jevreje iz Duge Poljane (njih deset) i priključili ih Jev-

rejima iz Novog Pazara. Nisu pošteđeli ni iznemogle starce, ni decu u kolenkama, ni trudnice. Bizmarkovi potomci su odlučili da to urade na ovaj dan, kako je to samo njima svojstveno, sa željom da ponove jevrejska stradanja. Ali ovog puta akcija je bila dobro pripremljena i izgledi na spas bili su mali.

Nemačka SS policija i albanski žandarmi proterali su ovu pres-travljenу masu, koja je brojala oko 230 lica, i zatvorili je u kasarnu na Gradskoj tvrđavi. Tamo su ih držali gladne i žedne puna tri dana. Četvrtog dana su ih izveli pred kasarnu i posle kraćeg zadr-žavanja formirali kolonu. Po sećanju savremenika to je bio dan užasa i patnji, kakvi se ne pamte. Na čudno zapomaganje i lelek ove izgladnele i preplašene mase, na tužne žalopojke žena, na krike no-vorođenčeta, koje je tog jutra ugledalo svet, okupio se narod iz čaršije. Obliveni znojem, policajci sa pripremljenim pištoljem i pendrecima, obtrčavali su oko duge kolone koja se kretala glavnom ulicom. Nisu dozvoljavali nikakav kontakt ni sa kim. U službi ove divljačke hajke, u uslovima kada je humanizam ustupio mesto sadizmu, mogle su se čuti reči gnjeva na Geteovom i Skender-begovom jeziku, i plaćem isprekidana rečenica mlade Jevrejke: »Pa ljudi, vidite li šta rade od nas!«

Duga kolona sa po troje u redu, sa bajatim hlebom pod miš-kom, pritegnutom rukom na kojoj je još uvek stajala pre godinu dana stavljena žuta traka, sa volujskim kolima u kojima su potova-reni iznemogli starci i deca i Mošo Bahar što je pao pri polasku i nije mogao više doći k svesti, izgubila se u onom pravcu što vodi ka Raški. Potišteni i psihički iscrpljeni pretpostavljali su šta ih sve očekuje. Ali, kao kod svih ljudi, i kod svakoga od njih postojala je iskrica nade za spas života. I oni su bića koja se, i kad ih sekunde odvajaju od smrti, obnađuju, i traže izlaza. Ali ovog puta toliko pređati sudbini nisu ni pomišljali da se mogu spasiti.

Iz Raške, gde su stigli posle petočasnog pešačenja, svi su po-tovareni u furgone i opremljeni za Kosovsku Mitrovicu. Odavde su proterani za Beograd u logor na Sajmište, gde su bili smešteni i svi do jednoga su likvidirani u toku 1942. godine. Mošo Bahar je stre-ljan na putu kod Leška (na putu Raška-Kosovska Mitrovica), pošto nije mogao da prepešači preko jednog porušenog mosta na Ibru.

Pošto su Jevreji proterani iz Novog Pazara, sva njihova imo-vina je propala. Najdragocenijih stvari dočepali su se Nemci i nji-hovi saradnici. Jedan deo ostavštine koristili su ljudi kojima je bila poverena na čuvanje: komšije, ortaci, mušterije i prijatelji. Na ve-ćinu onih, kod kojih su Jevreji ostavili stvari, Nemci su vršili pri-tisak da bi došli do njih. To isto su radili i Bugari. U potrazi za tom ostavštinom oni su prekopavali brojna dvorišta i porušili mno-gе zldove.

Do jednog dela jevrejske ostavštine došli su i ustaše. Oni su, za vreme privremenog boravka u Sjenici 1941. godine, sa Pešteri oterali preko tri stotina grla krupne stoke. To su pokupili od jevrej-skih ortaka.

I na kraju, do jednog dela jevrejske robe, došli su Siptari i Pešterci, koji su boravili u gradu u vreme odsutnosti Nemaca.

Tako je sa likvidacijom Jevreja likvidirana i njihova celokupna imovina. Uglavnom malom broju preživelih nije, takoreći, ništa vraćeno.

Jevrejska opština u Novom Pazaru brojala je 1940. godine 292 Jevrejina. Od toga u Sjenici 27, u Dugoj Poljani 10, u Tutinu 9, u Raški 5 i u Novom Pazaru 241.¹⁾ Na raznorazne načine spasilo se 18 Jevreja, od kojih je 8 preživelo, svi su ostali poginuli i umrli.

Pošto je Sjenica pripadala Italiji, to su tamošnji Jevreji bili pošteđeni. Kada su Italijani napustili Sjenicu, Jevreji nisu hteli da ostanu posle njih. Otišli su sa njima do Podgorice, a tamo su ih sačekali Nemci i proterali za Bergen-Belzen. Dvojica su umrli u tom logoru, jedan je streljan kod Kosovske Mitrovice, a 24 ih je preživelo. Sada su svi u Izraelu, izuzev Montija Arereta koji je uzeo učešća u NOB, a sada je kapetan JNA.

Od dve porodice jevrejske, koliko ih je bilo u Tutinu, jedna se vratila za Novi Pazar i stradala na Sajmištu. Druga porodica od četiri člana ostala je do 1943. g., pošto je Tutin pripadao Italiji, a onda je internirana za Bergen-Belsen. Od njih troje žive u Izraelu, a jedno u Albaniji.

Na interesantan način spasli su se Jevreji iz Raške. Pačo Isak uspeo je da se prebaci sa svih pet članova svoje porodice u Aleksandrovac. Tamo su se predstavili kao Srbi. Isak je pustio duge brkove, nosio sukneno odelo i šumadijske opanke. Uzeo je i novo ime Miodrag Jovanović. Tako su se spasli. Sada su u Izraelu.

Od svih preživelih Jevreja u Novom Pazaru danas jedino žive Mentović Aron i Mošo. Oni su se, posle rata, oženili Prištinkama i njihove porodice danas broje deset članova. U drugim mestima Sandžaka više nema Jevreja.

NAPOMENA:

¹⁾ Stanoje Stanojević: *Narodna enciklopedija* knj. III, Zagreb, 1928. g.

²⁾ Konstantin Jeriček — *Istorija Srba, knjiga I*, Beograd, 1952. g.

³⁾ Stanoje Stanojević — *Narodna enciklopedija*, knj. III, Zagreb, 1928. g.

⁴⁾ Almanah Zetske banovine 1931. g.

⁵⁾ Jevrejski narodni kalendar, Beograd—Zagreb, 1940. g.

⁶⁾ Po sećanjima ranijih kvartovskih poverenika i Arona i Moša Mentovića.

⁷⁾ Ove podatke sam pokupio od ranijih uličnih poverenika. Glavnu pomoć u ovome pružio mi je Mošo Mentović. U prilogu o Jevrejskom žitelju iz Novog Pazara nema 292 lica, kako stoji u Jevrejskom narodnom kalendaru iz 1940. Razlike od deset lica, verovatno male dece, oni koje sam konsultovao, nisu se mogli setiti.

Za raniji period nešto malo podataka o novopazarskim Jevrejima našao sam u literaturi koju ću navesti. Za kasniji period nisam baš ništa mogao da nađem ni u literaturi, ni u arhivskoj građi. Arhiva Opštine sagorela je 1944. zajedno sa zgradom, tako da sam morao ići na jedan širi broj ljudi: jevrejskih ortaka, saradnika, mušterija, komšija i uličnih poverenika i preživelih Jevreja. Najdragocenije informacije pružio mi je Mošo Mentović, službenik Zem. zadruge u Novom Pazaru. Neka od lica, koja sam konsultovao, navešću: 1) Mentović Mošo, službenik, Novi Pazar; 2) Mentović Aron, prodavac, Novi Pazar; 3) Radović Mijo, nastavnik, Novi Pazar; Rasovac Sulejman, zemljoradnik, Novi Pazar; Hasanbegović Rasim, službenik, Novi Pazar; Bošnjović Džemail, penzioner, Novi Pazar; Melajac Izet, prodavac, Novi Pazar; Imamović Halim, službenik, Novi Pazar; Prušević Ramiz, pol. radnik, Novi Pazar; Šaćić Mensur, nastavnik, Duga Poljana; Mušović Kika, domaćica, Sjenica; Hamzagić Vehbo, prodavac, Tutin.

LITERATURA:

Kosta Kostić: *Naši novi gradovi na jugu*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1922. godine.

Stanoje Stanojević: *Narodna enciklopedija*, Zagreb, 1928. g.

Konstantin Jiriček: *Istorija Srba*, Beograd, 1952. godine

Jevrejski narodni kalendar: Beograd—Zagreb, 1940. god.

Jevrejski almanah, 1962—1963, Beograd.

PANČEVAČKI JEVREJI I FAŠISTIČKA OKUPACIJA SA POSEBNIM OSVRTOM NA SUDBINE PANČEVAČKIH JEVREJA ZDRAVSTVENIH RADNIKA

Pančevo, vekovno granično tržište,¹⁾ vezano preko Tamiša sa Dunavom, saobraćajnom žilom kucavicom srednjevekovnog rečnog prometa, zadržava i pod Jugoslavijom svoj privredni prestiž. U to doba plodna Vojvodina još je žitnica Evrope s nepreglednim morem rodne crnice, ustalasanim kukuruzom ili pšenicom i krdima goveda i svinja. A Humboltove reči o poljoprivredi kao temelju državne moći još na Balkanu ne gube značaj. Između dva rata Pančevu, doduše, postaje privredni takmac susedni Beograd, politički centar mlade Jugoslavije. Uprkos tome kao sedište južnoga Banata ono povećava svoje vajkadašnje blagostanje sabiranjem i izvozom plodova zemlje.

U gradu od tridesetak hiljada stanovnika, najviše Srba, ali i sa znatnim udelom Folksdojčera, vidnu ulogu u svim oblastima društveno-privrednog života igraju i Jevreji. Pred rat ih ima oko sto porodica sa oko četiristo duša. U trgovini predvodi kožarska izvoznička firma »Markus Dajč«, prelazeći poslovnim ugledom lokalne okvire. Frajnd i Fišer otkupljuju žito za Prizad. Brodarstvo Dajč i Šulc bez takmaca je u teretnom rečnom transportu. Ističu se i manufaktura Fišgrund, bakalnice Ofner i Adler, vinara Bah i Porter, drvara Marer, zlatara Fišer, galanterija Maj, umetnička stolarija Zala, naftagas Lenart. Na samom dnu društvene hijerarhije nalazi se Joška Najhauz, žitarski senzal, koji se za razliku od Jevreja, uglednih imena južnobanatske privrede, odlikuje sa mnogo dece a malo prihoda.

I među slobodnim profesijama intelektualaca tadašnjeg građanskog društva Pančeva Jevreji uživaju ugled visokih stručnjaka. Oni sačinjavaju petinu od trideset četiri pančevačka lekara, dok se u advokaturi, pored Hercla, Perleza, Polaka, Hajma i mladih sinova profesora Darvaša kao pravni ekspert visokoga ranga ističe dr prava Graber.

Tekle su godine. Gotovo pravilnim ritmom poleti su smenjivali krize, ali se miran život i dalje nesmetano izgrađivao. U neposrednom susedstvu zemlje, doduše, već se štošta sudbonosno odigralo. Anšlus Austrije, raspad Čehoslovačke, statički rat iza Mažino-linije, podela Poljske. Napad na Norvešku. Pregažena Danska, Holandija, Luksemburg, Belgija. Slomljena Francuska. Ipak svi ti događaji ne unose nikakvu pometnju ni u društveni, ni u lični život Pančevaca. Potpuna izmena karte Evrope novom vojnom strategijom blic-kriga kao da se sasvim oglušila o politička čula stanovništva ovog grada pa i njegovih Jevreja. Niukoliko nije remetila njihove planove za desetina godina unapred, zasnovane na nekakvom osećanju pouzdane postojanosti poretka analogno Cvajgovom »svetu jučerašnjice«.

Pogromi Jevreja u Rajhu činili su se nekako nestvarni kao da su se odigrali bogzna kad, u nekom varvaskom vremenu kome još »zakon u topuzu leži a tragovi smrde nečoveštvom« — kako to kaže Njegoš. To nimalo nije ugrožavalo osećanje bezbednosti pančevačkih Jevreja, kao da se sve to zbiva daleko, na nekakvom drugom kontinentu, a ne samo preko Alpa. Ali još Hanibal je pokazao Rimu da Alpi nisu nikakva prepreka za prevlast na Mediteranu. A sudbina Mažino linije poučila je svet sadašnjice da se prepreke mogu zaobići. Ipak, Mauthauzen, Aušvic, Buhenvald, Dahau u svesti Evrope tada još nisu inaugurisani za legitimne kapije smrti, ni Jevreji međunorodno proklamovani kao divljač bez lovostaja.

Približavala se četrdeseta. Jugoslovenski Jevreji i dalje su sa životom pravili dugoročne ugovore i ne sluteći da je nevidljivi udes sve te ugovore već obezvređio. Apotekar Ernest Gotfrid dose-ljava se u to doba u Pančevo i preuzima bivšu Brankovićevu apoteku u Starčevačkoj ulici, i to u čisto folksdojčerskom kraju. Verovatno pretpostavlja da će tako lakše školovati kćerku Juditu nego iz Bačkoga sela Karavukova, gde je dotle boravio.) Advokat Hercl kupuje u Beogradu palatu na višegodišnju otplatu. Besumnje računa da će je njegova dobro uvedena kancelarija lako osloboditi duga. Lekar dr Ladislav Erš dovršava raskošnu vilu sa predvorjem i ordinacijom u keramici i sadi u vrtu više desetina voćnih mladica, ni ne sumnjajući da im kroz koju godinu neće dočekati rod.

Dr Bela Iric upisuje sina jedinca na medicinu da obezbedi naslednika svoje ordinacije. Srbin, pravnik Lala Stejić ženi se iz ljubavi kolegicom sa studija u Zagrebu, Jevrejkom Lilom i otvara s njom zajedno advokatsku kancelariju. A Jevrejin lekar dr Karlo Frajnd ženi se takođe kolegicom Srpkinjom Marijom rođenom Višnjij i dobija s njome kćerkicu Martu. Dr Imre Fajer kupuje motorni čamac i krstari njime leti duž Dunava i Tamiša. U apoteke još doluta poneki recept osamdesetgodišnjega penzionisanog fizikusa dr Gonde, a povećava se iz dana u dan broj pacijenata dr Bele Votickog, koji ordinira u predgrađu Vojlovici. I u vojno-sanitetskoj službi Pančeva rade Jevreji dr Isidor Bernhaut i dr Hajim Altarac. Broj

automobila upravo četrdesete godine rekordno se povećao što se odrazilo i kod pančevačkih Jevreja.

Radna nedelja se završava muzikom za igru u hotelu »Espladnad«. Pored srpske i folksdojčerske tu se zabavlja i jevrejska omladina. I zaljubljuje bez obzira na rasu i religiju. Advokatski pripravnici Dorvašovi, mladi Fišgrund, dr Frojd, student Hercl, kćeri Dajča i Šulca igraju koliko sa Srbima i Folksdojčerima, toliko i sa Jevrejima.

Kada početkom četrdeset prve neočekivano umire žena jevrejskog bakalina Adlera, u njegovoj tuzi saučestvuje čitava varoš ni ne sluteći da se već suočava s danima kada će živi zavideti mrtvima. Jer još i tih dana, u brizi za svoje zdravlje, povorke seljaka strpljivo čekaju na rentgenski pregled kod dr Irica. A dr Erš, sirotinjska majka, neumorno obilazi bolesnike po perifernim kućerama. Posle dobrog pazara za pijačnih dana Srbi iz Višnjice i okolnih sela pune radnje Fišgrunda, Ofnera i Maja. Jedino su učestali pozivi na vojne vežbe i kursevi pasivne odbrane. Ali upravo ta protivratna predohrana još više uljuljkuje Jugoslovene u naivnoj, čak lakomisljenoj bezbrižnosti, verovatno s pozivom na onu latinsku »si vis pacem, para belum«.

Dvadeset i sedmi mart. »Ja, Petar drugi, uzeo sam vlast u svoje ruke...« Proklamacija generala Simovića. Delirijum ulica u slavu otpora nasilju. Bombardovanje Beograda. Unezverenost kao u košmaru. Nemački tenkovi, kukasti krstovi. Slom Jugoslavije poput elementarne katastrofe unosi u društveni život Pančeva paniku, nered i rasulo. A onda stravu smrti i pripremu za otpor. I raslojavanje Pančevaca na nadljude, podljude i poništene ljude. Počelo je besomučno orgijanje nadljudi domaćih Nemaca bivših manjinaca stare Jugoslavije streljanjem i vešanjem trideset i šest Srba Pančevaca. Odmazda za sô i hleb dvadesetogodišnjeg gostoprimstva u zemlji natapanoj vekovima slovenskim znojem za Habsburgovce i otkupljenoj od Crnog orla na megdanu krvi dobijenim, pobeđnim ratom.

Antisemitski progoni nastupili su takođe već prvih dana. Jer, prema Z. Leventalu:

»12. IV 1941. ušle su nemačke trupe u Beograd, pun ruševina čija su se zgarišta još pušila. Samo dan kasnije započeli su Nemci da pljačkaju jevrejske radnje i stanove. Naročite jedinice nemačke vojske, kojima je pljačkanje jevrejske imovine bilo u to doba glavna dužnost, obijale su pod komandom svojih starešina jednu jevrejsku radnju za drugom. Isto su tako obijali i pljačkali jevrejske stanove, a s opljačkanim pokućstvom namestili su stanove nemačkih oficira. Beogradski Jevreji su registrovani već 19. aprila i formirana policija za Jevreje. Posle registracije u kartoteke dobili su žute trake s oznakom J. Registrovani

Jevreji morali su se javljati i vučeni su na rad i sa sedamdeset godina. Radili su teško o svojoj hrani. Na radu su ih tukli i vredali. Uredba protiv Jevreja i Cigana od 31. maja 1941. godine određuje prema Nirnberskom zakonu registraciju Jevreja, žute trake s oznakom J, obavezu prisilnog rada, pozive koje Jevreji ne smeju vršiti. Po istim zakonima Jevreji moraju da prijave svu svoju imovinu, a radnje im vode Nemci.«⁶⁾

Rasizam nacionalsocijalizma sa svojim političko-antropološkom teorijom višeg određenja germanskog nadčoveka novim izdajanjem imperijalizma, nije uvažavao ni onomastičko-etničke dokaze nemačkih prezimena Adlera, Fišgrunda, Maja, Hercl, Dajča, Fišera, ni biološke, belu kožu i plavu kosu. Mada ti dokazi behu očigledna svedočanstva, ne samo vekovnog zajedničkog življenja pod istim podnebljem, već i srodavanja mešanjem krvi, njihovi progoni, prema pomenutom Leventalu, ne izuzimaju ni pančevačke Jevreje.

»I u Banatu je, neposredno po svome ulasku, okupator pljačkao jevrejske radnje i stanove i izvršio registraciju Jevreja, terao ih na teške fizičke radove, zlostavljao i ponižavao. Fanatizovane mase Folksdojčera bacile su se zverski na naš srpski i jevrejski živalj... U pančevačkom zatvoru Jevreji su, bosii, morali igrati s Nemcima koji su ih cokulama gazili po golim nogama... U noći između 14. i 15. avgusta 1941., pohapšeni su istovremeno i iznenada svi banatski Jevreji, koji su se dotle nalazili na slobodi. Dozvoljeno im je da ponesu onoliko prtljaga, koliko su mogli sami nositi. Lični pretresi prtljaga bili su u svim mestima izvedeni grubo i uz šikaniranja i zlostavljanja. Svima Jevrejima oduzete su sve dragocenosti, sav novac, i sve što su sobom poneli. Oko 25. avgusta Nemci su počeli da masovno interniraju Jevreje u Beogradu. Banatski Jevreji, prebačeni za Beograd krajem leta 1941., zajedno sa beogradskim jevrejima internirani u logor kod Topovskih šupa, odakle ih vode na streljanje u Jajince, Jabuku i druge jame. Žene i decu Banatskih Jevreja smeštaju na Sajmište zajedno s beogradskim Jevrejima i vode u dušegupke. Odredba o Jevrejima, obznanjena za Srbiju važila je i za Banat. Oko 10. novembra ostalo je u životu svega 400—500 Jevreja iznad 14 godina, a ubijeno preko 5000. Već septembra 1941. odvedena je iz logora prva partija Jevreja. Nemci su im rekli da ih vode u Austriju na rad. Krajem oktobra otpočelo je odvođenje Jevreja iz logora kamionima u većim grupama od

100—300 ljudi. Redovno je uoči odvođenja dolazio Štrake i izdavao naređenje, koliko Jevreja treba da se »spremi za put«⁴⁾«

Među pančevačkim Jevrejima, odvedenim avgusta 1941., s ostalim banatskim Jevrejima za Beograd, bili su sledeći zdravstveni radnici: magistar farmacije Ernest Gotfrid sa ženom i kćerkom Juditom, stari dr Mor Gonda, čiji su sin i kći sa porodicama živeli u inostranstvu, dr Bela Iric sa ženom i sinom Đurikom, brat Belin dr Deže, u to doba još nastanjen u Debeljači, sa ženom Irmom, taštom Jelenom Kraus i sinom Otom, dr Ladislav Erš sa ženom dr Margitom Erš, dr Bela Voticki sa kćerkom Agi, dr Karlo Frojnd, čija je žena dr Marija sa kćerkicom Martom ostala na slobodi. Odveden je i stomatolog dr Imre Fajer sa ženom Ilonkom i dentista Morvaj, čija je žena Srpkinja, kao i Frojndova, ostala na slobodi. Nisu pošteđene ni porodice vojnih lekara, žena dr Hajima Altaraca Ela s decom Bertom i Mardohajom, i žena dr Isidora Bernhauta sa dva sinčića.

Od pančevačkih Jevreja na legalan način puštena je na slobodu, koliko nam je poznato, jedino Lila, žena Srbina advokata Lale Stejića. Tokom jeseni 1941. godine s ostalim Jevrejima Nedićeve Srbije i folksdojčerskoga Banata likvidirana je i većina pančevačkih Jevreja. Žene, nešto kasnije pokupljene u logore, zadesila je ista sudbina kao i njihove očeve, muževe, braću i sinove.

Postoje i danas, u vrhunski racionalnom naučnotehničkom vremenu plastike, elektronike i astronautike, Orfeji — svedoci Pakla. To su povratnici iz logora smrti pa i onog sa Sajmišta, možda najgoreg od svih, po sećanju jednog od njih Đorđa Petkovića. Ti svedoci, u veoma retkim časovima, kada skupe dovoljno snage za sećanja s kojima se ne da živeti, vaskrsavaju za nas neshvatljivu dokumentaciju o totalnoj dehumanizaciji evropske civilizacije pod Hitlerom. Zvanično proklamovane žrtve broj jedan ove sramotne ere bili su Jevreji i Sloveni. Oni koji su ostali živi pošto su prošli kroz sve krugove pakla, gde je i nekolicina Pančevaca delila sudbinu ostalih stradalnika, svojim memoarima ili umetnički transponovanim sećanjima žigošu plamenim »Ž'akiz« fašizam sa dimnjacima krematorijuma i ogledima humane vivisekcije kao svojim simbolima.

II

Kroz mučilište okupacije prošlo je srpsko Pančevo bez Jevreja. Kao svoj obol slobodi, slično svim ostalim našim mestima, i ono je, povezano s opštim jugoslovenskim pokretom otpora NOB, žrtvovalo mnoge mlade, herojske živote, doživelo masovna vešanja, klanja i streljanja.

Početak oktobra 1944. godine u Pančevo su pobednički umarširale savezničke trupe sovjetske armije i jugoslovenskih partizana.

Tokom sledećih meseci oslobođena je i čitava zemlja. Oslobođena i uvećana. Teritorijalno. Bilans preživelih bio je suprotan. Naročito Srba i Jevreja. Njihove razorene i opljačkane kuće, upokojene i obezvlašćene mukom su mučale kao grobišta gde se više nikad neće nastaviti stari, prekinuti život.

Od pančevačkih zdravstvenih radnika vojni lekari dr Isidor Bernhaut i dr Hajim Altarac ostali su živi. Bernhaut je emigrirao za Izrael sa sinovima, koji su se takođe spasli. Altaracu je pobijena cela porodica, a on sam je, kao Bernhaut, emigrirao za Izrael da pokuša da u novoj otadžbini otpočne nov život. Likvidiran je i starac dr Mor Gonda, a i njegovu decu s porodicama, mada su bili nastanjeni van granica Jugoslavije nije mimoišla sudba ostalih evropskih Jevreja. Stradali su i dr Bela Voticki sa kćerkom Agi i dr Imre Fajer, stomatolog i dentista Morvaj, koga okupacija zatiče na lečenju u bolnici. Pušten privremeno kući kao prezdraveo, odveden je sa ostalim svojim saplemenicima i više se nije vratio. Fajerova žena Ilonka posle muževljeve pogibije uspela je da se prebaci za Zemun i pridruži partizanima. U toku borbi i ona je poginula. Ubijen je i dr Karlo Frojnd, čija žena dr Marija sada živi sa kćerkom Martom u Beogradu kao penzionisani profesor patološke anatomije Medicinskog fakulteta Beogradskog univerziteta.

Posebno je tragična sudbina šire porodice Iricovih. Pored dr Bele Irica sa ženom i jedincem sinom Đurikom, likvidirani su s porodicama i njegova braća: Karlo, komercijalista, sa ženom Marikom, rođ. Lustig, i dve kćeri od kojih se Lezi porodila na Sajmištu i ubijena zajedno sa novorođenčetom; zatim Gašpar železničar, Djula trgovac i sestra Julija.

Biografije nekolicine izginulih zdravstvenih radnika Pančeva sakupljene od preživelih rođaka, kao prilog ovoj hronici, neka budu poslednji pomen na ove nevine žrtve fašizma.

ERNEST GOTFRID (1902—1941)

Rođen u Šopronju, u Mađarskoj, od oca državnog činovnika, gimnaziju pohađa u Senti gde i maturira. Posle obavljenog vežbeničkog tečaja u Prelogu u Međumurju kod mr Iga Lajtnera i položenog praktikuma upisuje se na farmaciju u Zagrebu gde diplomira za magistra farmacije 1925. godine. Po odsluženju vojnog roka polaže ispit za sanitetskog poručnika. Kao farmaceut praktikira u Donjoj Lendavi, zatim kupuje apoteku u Sonti kraj Sombora, koju kasnije menja za apoteku u Karavukovu, opet u Banatu. Pred sam rat kupuje apoteku u Pančevu i onde se nastanjuje. Usavršavajući se u struci saraduje u farmaceutskim časopisima, ali se bavi i književnošću i objavljuje pesme i novele pod pseudonimom »Zolt Ernesto«.

Aprila 1941., mobilisan za Zagreb, dopada zarobljeništva, ali se spasava iz ropstva i vraća peške kući, u Pančevo, odakle ga Nemci krajem leta s ostalim Jevrejima prebacuju u Beograd. Posle izvesnog vremena provedenog u logoru kod Topovskih šupa, dok mu je žena logorisana na Sajmištu, likvidiran je iste jeseni kod Jabuke. Žena Ernestova uspeva da pobegne iz logora za Novi Sad, ali onde je Nemci uhvate i tako dušmanski premlate da je odmah posle toga od povreda izdahnula u bolnici u Beogradu. Kćer Juditu roditelji na vreme otpremaju staramajci u Sentu gde ostaje do 1944. kada ih sa ostalim senčanskim Jevrejima Nemci pokupe, deportuju za Aušvic i likvidiraju u plinskoj komori. Tako je u drugom svetskom ratu od fašista satrvana čitava porodica magistra Ernesta Gotfrida.⁴⁾

DR KARLO FRAJND (1909—1942)

Rođen u Beču, gimnaziju pohađa i maturira u Pančevu. Upisuje se zatim na Medicinski fakultet u Beogradu gde diplomira 1933. godine. Kao lekar radio je na Internoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu, u Vojnoj bolnici u Beogradu i na Patološkom institutu Medicinskog fakulteta u Beogradu. Davao je stručno-naučne priloge i bio član redakcije u časopisima »Akta patologika« i »Akta kancerologika«. Po okupaciji neko vreme se krio u Opštoj državnoj bolnici, gde ga jula 1942. godine otkriju Nemci. Otada se o njemu ništa više nikada nije čulo.⁵⁾

DR BELA IRIC (1891—1941)

Rođen u Melencima, gimnaziju pohađa i maturira 1910. u Beloj Crkvi. Posle toga se upisuje na Medicinski fakultet u Budimpešti gde diplomira 1915. godine posle čega odlazi na front. Po završetku prvog svetskog rata dolazi u Pančevo, otvara ordinaciju s rentgen aparatom i zasniva porodicu. Godine 1941. kao sanitetski kapetan I klase biva pozvan na vojnu vežbu u Prištinu gde ga zatiče i rat. Zarobljen, uspeva da pobegne iz logora da se vrati kući u Pančevo, koje peške, koje volovskim kolima. Istog leta, deleći sudbinu ostalih Jevreja, prebačen je s porodicom za Beograd gde su kasnije svi troje logorisani i pobijeni.⁶⁾

Ovo plansko masovno satiranje evropskih Jevreja od strane fašizma, gde ni banatski Jevreji nisu bili izuzetak, preživela su tri pančevačka lekara: dr Ladislav i dr Margit Erš i dr Deže Iric. Iznećemo ovde njihove uzbudljive odiseje da bi poslužile kao dokumentacija o drugom svetskom ratu istoričarima i književnicima, a pre svega borcima za mir.

Prema sećanju bračnog para Erš, Ladislava, Pančevca i Margite rodom Peštanke, 14. avgusta 1941. godine probuđeni su u zoru i

oterani u opštinu. Dozvoljeno im je da ponesu sa sobom samo najnužnije. Iz opštine, gde su sakupljeni svi pančevački Jevreji, Nemci su ih prebacivali po grupama špediterskim kolima za Beograd pod nadzorom mesnih Folksdojčera. Prethodno su ih pretresli i oduzeli im novac, nakit i sve dragocenosti, odnosno sve što je bilo od vrednosti. Putem su ih još jednom pretresli i pokupili im i poslednje što se kome našlo sakriveno. U Beogradu istovarivali su ih kod sinagoge s naređenjem da se smeste kod beogradskih poznanika Jevreja, gde i kako ko zna. A kada su oni dopremljeni jedva je koji minut nedostajao do policijskog časa.

Već sledećeg dana naređeno je da se svi muškarci moraju prijaviti policiji. To popodne skupljeno je po ulicama za odmazdu 120 talaca, među koje se našao i Ladislav. Na nečiju intervenciju taoci, srećom, taj put nisu postreljani, nego su ubrzo svi pušteni na slobodu. Za Jevreje je ta sloboda potrajala vrlo kratko, jer su ih odmah počeli sakupljati i otpremati u logor kod Topovskih šupa. Životni uslovi u logoru bili su gori od uslova za stoku. Noć su provodili na zemlji, zagađenoj konjskim izmetom, bez slame, ležaja i pokrivača. Kratko vreme provedeno pod pomenutim okolnostima, bilo je dovoljno da u tolikoj meri oslabi životnu otpornost zatočenih da se Ladislav razboleo i bio prebačen u bolnicu na lečenje.

Naslućujući šta bi ga po povratku u logor zadesilo, Ladislav, u dogovoru sa ženom koja je još bila na slobodi, odmah donosi plan o bekstvu. Sa mitom od 1000 pengi oni postižu da ih nemački vojnici prebace kamionom sa još nekolicinom Jevreja u Novi Sad. Bekstvo im je omogućila srećna slučajnost što Ladislav nije poslat iz bolnice natrag u logor, nego na oporavak u ženino privremeno pribežište u Beogradu i što su doneli brzu odluku, svesni da nema vremena za oklevanje. Već na sam dan njihovog bekstva mere su se pooštrile i otada nijedan Jevrejin više nije bio pušten iz logora.

Iz Novog Sada otputovali su odmah za Budimpeštu, Margitinim roditeljima. Tamo su, neprijavljeni, živeli oko godinu dana. Krajem 1942. godine, verovatno na nečiju dostavu, upadaju u kuću Margitinog oca dva agenta, hapse Margitu i Ladislava i odvođe ih u sabirni logor Rombah, a odatle prebacuju u logor Magdalena utca u Budimpešti. Zbog ilegalnog prikrivanja Jevreja Margitinog oca osude na smrt, ali pošto je podmitio stražare, oni ga »zbog starosti« pomiluju i puste kući.

U logoru su proveli sve do 1944. godine. U poređenju sa jugoslovenskim logorom kod Topovskih šupa, stanje je bilo znatno bolje, čak su imali i neku vrstu kreveta montiranih na spratove. Režim je bio dosta popustljiv pa su povremeno puštani i iz logora radi lečenja, s naredbom da se redovno prijavljuju za to vreme policiji. Po dolasku Nemaca, međutim, prilike se znatno pogoršavaju, odnosno mere pooštravaju. Odmah je izdata naredba o registrovanju Jevreja, kao i ranije u Jugoslaviji, odnosno svim okupiranim oblastima Evrope. Margita, poučena dotadanjim iskustvom, odlazi umesto muža u policiju i to nešto pre zakazanog vremena. U policiji ona vidi da Nemci

zadržavaju prijavljene i brzo odjuri kući da obavesti o tom Ladislava i da ga spreči da ode. Pošto su se svi pozvani sakupili, Nemci zaključaju ulazna vrata i sve zadržane Jevreje likvidiraju istog dana.

Radi bolje bezbednosti oni posle toga nabavljaju lažne legitimacije, a kasnije u švajcarskom poslanstvu, koje je u to doba zastupalo jugoslovenske interese, isposluju zaštitne pasoše. Međutim, nikakve preduzete mere nisu ih više mogle naročito zaštititi. Zato su skoro potpuno prestali da izlaze. Čak i za vreme bombardovanja ostajali su u stanu, jer su Nemci stalno vršili racije po ulicama i sve sumnjive hapsili i kratkim putem likvidirali. Radi veće sigurnosti oni odluče da odu na selo. No Nemci su uskoro počeli i po selima planski registrovati, kupiti i ubijati Jevreje. Mada su Sovjeti već stigli nadomak mađarskih granica, Nemci sprovode do poslednjeg časa dosledno antisemitske mere i jednog od tih dana izdaju naredbu da se svi peštanski Jevreji pokažu i smeste u Geto. Obavešteni o toj opasnosti od jednog prijatelja hrišćanina, oni se, ne časeći ni časa, odmah svi prebace u prijateljsku porodicu jednog poluhrišćanskog braka.

Pobedonosna sovjetska armija u to doba je već osvajala peštanska predgrađa. U poslednjem očajničkom otporu protiv nadiranja saveznika, Nemci su sada skupljali po ulicama muškarce i slali ih na front da pojačaju svoju vojsku u rasulu. Sedam poslednjih nedelja pred slom fašizma u Mađarskoj proveli su u podrumu ne izlazeći skoro uopšte, bez osvetljenja, s minimalno hrane i vode. Samo u kratkim zatišjima borbe za Peštu, dežurni bi odjurio u dvorište i napunio posude vodom iz bunara. Čitavo to vreme održavali su se obrocima mlake vode zapržene s nešto brašna. Bili su do te mere izgladneli da su jednog dana dovukli uginulog konja, raščerečili ga i pojeli. Gušio ih je vazduh isparenjem ljudi i izmeta. Po povlačenju Nemaca, kada su se posle teških iskušenja, našli opet na slobodi, jedva su mogli da se popnu u svoj stan od slabosti. Nedeljama su vukli proliv od svakog jačeg zalogaja koji bi u sebe uneli.

Kad im se činilo da su dovoljno oporavljeni, vratili su se u oslobođeno Pančevo, uselili u svoju do golih zidova opljačkanu kuću i pokušali da nastave stari život. Danas su oboje u penziji.

Dr Deže Iric, od oslobođenja lekar u Pančevu, živeo je pred rat u Debeljači. 15. avgusta 1941. godine esesovci su upali i u njihovu kuću, kao i u sve jevrejske kuće u mestu, i naredili da se za deset minuta sprema za pokret. Sproveli su ih zatim na železničku stanicu, utovarili u stočne vagone i odvezli za Pančevo. Tamo su čitavu grupu debeljačkih Jevreja zatvorili u malu kasarnu i do gole kože opljačkali. Naredili su im da čiste kasarnu. Bez metli i đubravnika, morali su golim rukama da skupljaju i izbacuju balegu iz štala i ljudske fekalije iz vojničkih klozeta.

Oko deset sati uveče dozvoljeno im je da legnu po golim das-kama, bez ležaja i pokrivača. Već u samu zoru digli su ih i odvezli na pristanište. Odatle su ih prebacili za Beograd i sproveli do Tašmajdana. Pošto su svi prethodno registrovani, naređeno im je da

se smeste po kućama beogradskih Jevreja, kod rodbine i poznanika, gde ko uspe. Ali već trećeg dana sazvani su opet svi na Tašmajdan. Svi muškarci iznad 14 godina odvedeni su u logor kod Topovskih šupa. U logoru prvih dana nisu imali ni ležaje ni pokrivače. Kasnije je Jevrejska opština uspela da nabavi i da im dopremi nešto slame.

Kada se našao u logoru sa sinom Otom, još dečakom koji se tu nalazio oko mesec dana, Deže je predosetio šta ga čeka i odmah počeo da sastavlja plan o bekstvu. U to mu se sinčić razboleo i bio pušten u grad majci na lečenje. Nekoliko dana kasnije Deže planski simulira tešak žučni napad i uspeva da bude smešten na lečenje u jevrejsku bolnicu koja u to doba nije bila pod nekim jačim nadzorom. Istovremeno sa ženom preduzima korake oko nabavke lažnih legitimacija za čitavu porodicu.

Sredinom oktobra 1941. godine organizovano je bekstvo Dežeove porodice i njegove braće sa sestrom za Požarevac, gde se predstave kao izbeglice. Tamo su proveli oko mesec dana. Krajem novembra Nemci otkriju i hapse porodicu Dežeove braće i sestru, sprovede ih za Beograd, zatvaraju u Banjički logor i sredinom decembra sve likvidiraju. Zahvaljujući lažnoj legitimaciji na ime Dušana Kovačevića, iz te racije se spasao samo Deže sa porodicom, ženom Irmom, taštom Jelenom i sinom Otom.

Iz predostrožnosti Deže se još iste noći spakovao i sa porodicom krenuo rano ujutro prema Petrovcu na Mlavi. Pošto su tamo proveli noć, nastavljaju sa bekstvom prema Žagubici u Homolju, i tu odlučuju da se zadrže, jer su u to vreme Nemci slabo zalazili u taj kraj pa su se osećali dosta bezbedni. Međutim, aprila 1942. godine Nemci su se počeli učvršćivati i u Homolju i oni pobegnu u šumu i pridruže se partizanima. Učestvujući u NOB kao vojni lekar, Deže s porodicom ostaje do kraja rata s partizanima i u okviru njihovih oslobodilačkih jedinica ulazi 1944. u Beograd. Prebačen kao vojni lekar za Pančevo, on se po svršetku rata i demobilizaciji u njemu nastanjuje, a 1950. godine odlazi u penziju. Iscrpljene preživelim strahotama, žena i tašta mu ubrzo umiru, a sin Oto emigrira iz Jugoslavije. Pošto je zasnovao nov brak sa ženom Srpkinjom s kojom dobija drugog sina, sada gimnazistu, Deže ostaje u Jugoslaviji.

Od nekadašnje mnogobrojne, ugledne i snažne jevrejske crkvene opštine ostalo je posle drugog svetskog rata u Pančevu jedva desetinu članova. Najveći broj preživelih povratnika iz logora smrti ili NOB, odnosno vojnog zarobljeništva, emigrirao je za Izrael. Među njima je, nesumnjivo, posebno zanimljiva sudbina Pančevca Joške Nojhauza, napred pomenutog bivšeg siromašnog i oskudnog žitarškog senzala s mnogobrojnog porodicom, koga smo zatekli u Izraelu kao uglednog slikara, sa sinom takođe likovnim umetnikom, u to vreme u Parizu, gde mu se održavala izložba.

Preostali pančevački Jevreji, manje-više bez potomstva, bliže se biološkoj granici života. A veliko istočnjačko kube impozantne sinagoge, zaostali spoljni znak nekadašnjeg vrhunskog blagostanja koje su kroz mnoge naraštaje izgrađivali vredni i sposobni pojedinci i

porodice ove nekad jake i napredne etničko-verske zajednice, otuđeno pre koju godinu, sad je razrušeno. Jer je u dane bogosuženja zjapilo praznilom smrti opustelog svetišta. A novo vreme donelo je sobom i nove odnose prema religiji.

Tako je nestao i poslednji trag nasilno prekinutog života jedne napredne ljudske asocijacije. Ipak, sudbina je kao naknadu za pretrpljena stradanja pod fašizmom, posle milenija lutanja po svetu, vratila Jevrejima u Izraelu izgubljenju otadžbinu. Kao što vetar raznosi seme na milje daleko od rodnog kraja, tako je užasna vetrometina drugog svetskog rata u Izraelu — obećanoj zemlji sakupila izgnanike i povratnike Pakla, među kojima i nekolicinu Pančevaca, da onde nastave prekinuti život. Poučeni sudbom Lotove žene onde će, na tlu pradedovskom, brišući prošlost, graditi jednu lepšu budućnost.

L I T E R A T U R A I I Z V O R I

- 1) Milleker, Felix: *Geschrichte der Stadt Pančevo* — Pančevo, 1925.
- 2) Gotfrid, mr. farm. Karlo — Kikinda: *Biografski podaci o bratu Ernestu*.
- 3) Srdanović, mr. farm. Dejan: *Pančevo i njegova zdravstvena služba pod fašističkom okupacijom* — Zbornik XV sastanka Naučnoga društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije — Beograd, 1966, str. 358—365.
- 4) Levntal, dr Zdenko: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji* — Beograd, 1957, str. 1—3, i 7.
- 5) Isto delo, str. 9 i 13 u izvodima kao i ranije.
- 6) Srdanović-Barač, Olga: *Jedne nedelje u junu*, Republika, 29. XII 1953, XX 471.
- 7) Pomenuti biografski podaci mr Karla Gotfrida.
- 8) Višnjić-Frajnd, dr Marija, prof. univerziteta u penziji: *Biografski podaci o mužu Karlu*.
- 9) Iric, dr. Deže, lekar-penzioner u Pančevu: *Biografski podaci o bratu Beli i ostaloj izginuloj braći i sestri pod fašizmom*.
- 10) Erš. dr. Ladislav: *Sećanja iz vremena okupacije*, usmeno saopštena.
- 11) Iric, dr Deže: *Sećanja, usmeno saopštena*.

Ovim izražavam zahvalnost svima koji su mi datim podacima pružili pomoć pri izradi ove hronike.

ČIJE JE DELO NOVOSADSKA RACIJA

Prilog istoriji Jevreja u Bačkoj

U istoriji evropskog jevrejstva zabeleženi su mnogi tragični događaji. Hitlerizam, za koji se na žalost ne može reći da je u celom svetu u potpunosti izgubio tlo pod nogama, uneo je u istoriju Jevreja na Starom kontinentu toliko tragičnih događaja da pored njih blede i najsurovije orgijanje srednjovekovne inkvizicije. Teško je u nizu zverstava hitlerovskih dželata i njegovih saveznika, hortijevskih, ustaških, četničkih i drugih fašista izdvojiti najgnusnije zločine počinjene protiv pripadnika jevrejske nacije. Nesumnjivo je, međutim, da su novosadski Jevreji doživeli od 21—23. januara 1942. godine najgnusniji i najkrvaviji zločin koji su Hortijevi fašisti počinili za vreme svoje strahovlade.

Početkom januara u selima Južne Bačke, tzv. Šajkaškoj, organizovani su sistematski pogromi koje je okupator nazvao racijama, pročešljanjima, čišćenjima itd. Padale su nevine glave Srba, Jevreja, staraca, žena i dece sve pod izgovorom borbe protiv partizanskih odreda. Ni danas nije bez interesa da se razjasni nekoliko pitanja u vezi ovog događaja koji spada u najtragičnije iz nedavne istorije jedne od jugoslovenskih jevrejskih zajednica koja je bila među najmnogobrojnijim u Jugoslaviji.

Pre svega treba odgovoriti na pitanje zašto je januara 1942. godine mađarski fašizam prolio more krvi po šajkaškim selima i u Novom Sadu? Kome je to bilo potrebno? Ko je bio inspirator ovog nečuvenog masakra i da li je tadašnja civilna vlast učestvovala u sprovođenju ovog masovnog zločina? Sem toga, nije bez interesa upoznati kako su reagovali mađarska javnost, mađarski narod pa i zvanični mađarski krugovi na ova gnusna zlodela. I na kraju, treba rasčistiti jedno pitanje koje se često postavlja: da li je posle svega što se desilo onog žalosnog januara 1942. godine moguće zbliženje srpskog i jevrejskog naroda s jedne strane i mađarskog naroda s druge strane?

I

Povod za organizovanje krvoprolića u južnobačkim selima i u Novom Sadu januara 1942. godine bio je takozvani žabaljski sukob. Poznato nam je da su posle ulaska mađarskih okupatorskih trupa u Bačku članovi Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, posle kratkotrajnog prikupljanja snaga, još daleko pre izbijanja rata između Sovjetskog Saveza i Nemačke i opšteg ustanka protiv okupatora u našoj zemlji, počeli da pripremaju i organizuju narod na ustanak protiv zavojevača. Mreža partijskih i skojevskih organizacija proširila se na čitavu Bačku. Posle izbijanja oružanog ustanka i u Bačkoj je počeo bespoštedni rat. Gori žito, kudelja, okupatorski automobili naleću na svakom koraku na prepreke, a 7. septembra čitava Bačka je osvanula sa crvenim natpisima na zidovima kuća, pa i kasarni: »Smrt fašizmu—Sloboda narodu!« Počinju i prva vešanja i hapšenja bačkih rodoljuba. Međutim, to nisu bila prva zverstva okupatora u ovim krajevima. Devet meseci pre krvavog pokolja u Novom Sadu i drugim mestima širom Bačke mađarski regent Horti izdao je naređenje mađarskoj vojsci da zauzme Bačku i Baranju i prisajedini je Kraljevini Mađarskoj. Mirno zaposedanje ovih krajeva, omogućeno raspadom jugoslovenske vojske, nije odgovaralo interesima i potrebama mađarskih vlastodržaca. Njima je bila potrebna dramatika, izveštaji o borbama, o herojskim podvizima, kako bi se odvratila pažnja mađarskog naroda od nemaštine, bede i drugih unutrašnje-političkih i društvenih problema. Otpora, međutim, nije bilo. Stanovnici Bačke sa suzama u očima su posmatrali tih ranih kišovityh prolećnih dana kako se jugoslovenska kraljevska vojska, predvođena svojim generalima-izdajnicima, povlači iz Bačke ne ispaljujući ni jedan jedini metak na osvajače. Pošto nije bilo otpora, on je insceniran. Pale su prve žrtve okupatora u ravnoj Bačkoj. Širom ove porobljene pokrajine zavile su se u crninu majke, žene, očevi i deca. U to doba nije bilo ni partizanskih odreda, ni paljenja žita i kudelje, ni crvenim slovima ispisanih pretećih parola, a nevina krv je ipak potekla. Potekla je, jer je fašističkim glavešinama to trebalo.

Prošli su prvi meseci okupacije, izbio je rat između Nemačke i njenih trabanata i Sovjetskog Saveza. Bojišta su se protezala širom ukrajinskih zaleđenih polja, a mađarskim vlastodržcima ponovo je bilo potrebno da, kako pred svojim stanovništvom, tako i pred svojim nemačkim saveznicima, prikažu da su u Bačkoj ugroženi interesi mađarske države. Povod za pripremanje krvavih orgija širom Južne Bačke bio je sukob između mađarskih oružanih snaga i žabaljskog partizanskog odreda. Iz dokumenata, koja potiču od nadležnih organa mađarskih okupacionih vlasti, da se zaključiti da postojanje ove partizanske jedinice nije u vojnom pogledu predstavljalo takvu opasnost zbog koje bi bilo potrebno da se preduzimaju vojne akcije većeg opsega, kako je to u januaru 1942. godine učinjeno. Postoji jedna verzija, koja sve do sada nije mogla da dobije punu potvrdu, da je

akcija »pročešljavanja« (kako se u zvaničnim okupatorskim dokumentima nazivaju masovna klanja u Bačkoj početkom druge okupacijske godine) planirana i sprovedena sa namerom da se Hitlerovom emisaru Ribentropu, koji je upravo u to vreme pripremao dolazak u Budimpeštu, prikaže policijska vlast u Banatu nedovoljno efikasnom u vođenju borbe protiv sve više rastućeg Narodno oslobodilačkog pokreta u Banatu, te da se zbog toga zahteva dozvola da mađarske vojne jedinice okupiraju i Banat. Možda je upravo zbog toga žabaljski partizanski odred u okupatorskim izveštajima uvek tretiran kao grupa od 4—5 banatskih partizana koji oko sebe okupljaju meštane komuniste. Nije isključeno ni to da su pripadnici rukovodećeg sastava mađarske kraljevske vojske smatrali da će insceniranjem borbe u Bačkoj uspeti da svoje jedinice, pa naravno i sebe, zadrže od odašiljanja na prilično neprijatno bojište na istoku, smatrajući da je mnogo priyatnije »ratovati« po bačkim čardama nego po prostranstvima Sovjetskog Saveza.

Pogrešili bismo ako bismo želeli da iz niza razloga za sprovođenje racija u Južnoj Bačkoj izdvojimo jedan i njemu pripišemo odlučujuću ulogu. Nepobitno je da je zverski protusrpski šovinizam i antisemitizam vladajućih krugova u Hortijevoj Mađarskoj, a posebno kod vojnih glavešina, igrao veliku ulogu prilikom odlučivanja o sprovođenju ovih zverstava u Južnoj Bačkoj.

Element pritiska na nemačkog saveznika takođe se ne može potpuno eliminisati. Zna se da žabaljski partizanski odred nije bio sastavljen od banatskih partizana, a pošto je od strane mađarskih vlasti banatsko poreklo ovog odreda konsekventno naglašavano, možemo tvrditi ako i ne da je to bila priprema za okupiranje Banata a ono da su fašističke vlasti imale određenog političkog interesa da se ova okolnost preterano naglašava. U sklopu ovih činjenica, mada ovu tezu doduše potpuno ne potvrđuje, interesantan je izveštaj mađarskog generalnog konzula Bole iz Beograda od 8. januara 1942. godine koji glasi:

»Dr Valter Polaček, sekretar konzulata, koji se nalazi sa službom u ovdašnjem nemačkom konzulatu, 4. om. prilikom razgovora sa sekretarom Pap Almošom upitao ga je nemamo li zabrinjavajućih vesti iz Bačke. Kada ga je Pap upitao zbog čega ovo misli, Polaček je odgovorio da je saznao da će se komunistički pokret iz Srbije u najkraćem vremenu proširiti i na Bačku. S obzirom na okolnost da je Žabaljska srpska komunistička pobuna izbila 5. o. m. u svakom slučaju smatram vrednim pomena da su u ovdašnjem nemačkom konzulatu već 24 časa, a možda i ranije, bili pripremljeni na događaje u Bačkoj.«¹⁾

Samo apsolutni nepoznavalac političkih prilika u okupiranoj Jugoslaviji može pripisati neki poseban značaj ovom razgovoru između dva konzularna sekretara. Ovaj razgovor iskoristiti kao dokaz da je Oslobođilački pokret u Bačkoj nikao pod uticajem ubačenih partizanskih grupa iz Banata i Srbije u suprotnosti je sa dokazanim

istorijskim činjenicama. Prilikom raspravljanja o uzrocima novosadske racije često se usvaja ova koncepcija, možda u nameri da se poveća odgovornost mađarskih fašista zbog njihovih zločina u Bačkoj. U stvari time se nanosi velika nepravda narodima Bačke koji su od prvog dana okupacije počeli organizovanu borbu protiv stranog zavojevača. I sami okupatorski organi su priznavali da Narodno oslobodilački pokret u Bačkoj nije rezultat dejstva sa strane ubačenih grupa, tako MTI (Mađarska telegrafska agencija) od 1. avgusta 1941. godine javlja:

»Prošle subote su komunisti Živko Radovanović, Rada Smiljanov, Milan Simin i jedan komunista po imenu Nemet napali čuvara stanice u Čeneju blizu Novog Sada a na oružanu snagu koja je prispela otvorili su vatru iz pušaka i bacili ručne bombe. Tokom puškaranja Simin Milan i onaj Nemet su ubijeni dok su druga dvojica uhapšeni. Preki sud novosadske vojne komande u subotu će im izreći presude.«³⁾

U fašističkoj Mađarskoj bilo je premnogo nerešenih socijalnih problema. Masa bezemljaša bedno je životarila, nadnice poljoprivrednih i industrijskih radnika bile su mizerne. Hitlerovska Nemačka je iz Mađarske izvozila ogromne količine životnih namirnica, čije su cene i pored racionalisanog snabdevanja bile u stalnom porastu. Unutrašnje socijalne reforme nisu dolazile u obzir. Na unutrašnje političkom planu jedino sredstvo pomoću kojeg su vlastodršci pokušali da zataškaju nerešene socijalne probleme bio je antisemitizam, to staro oprobano sredstvo reakcionarnih vlastodržaca u sličnim društvenim situacijama, ali ni to nije bilo dovoljno.

Ovim problemom bavi se i mađarska vladajuća klasa i, uviđajući da unutrašnje socijalne probleme ne može rešiti sopstvenim snagama u okviru postojećeg društvenog sistema, priprema ekspanziju prema jugu još mnogo pre beogradskog puča od 27. marta 1941. godine. Sačuvana je jedna studija sačinjena u Predsedništvu mađarske vlade koja je datirana 20. marta 1941. godine u čijem petom poglavlju između ostalog stoji:

»Mađare su posle prvog svetskog rata lišili prastarih teritorija na osnovu parole: »Čija je zemlja, tome pripada i država«, i njen veliki deo dali slovenskim elementima doseljenim iz stare Srbije i drugih krajeva. Jačanje mađarske nacije može da se započne samo pod uslovom da se bez ikakve milosti neodložno isele slovenski elementi naseljeni ili doseljeni u Vojvodinu posle 1914. godine...«

»Zemlju slovenskih naseljenika i doseljenika koje treba u najkraćem mogućem roku energičnim sredstvima iseliti treba pre svega dodeliti onim mađarskim zemljoradničkim porodicama koje na osnovu broja dece pružaju garanciju da će se pomoću njih ostvariti politika energične brojčane prevage mađarskog življa. Naravno treba naći mogućnosti i za to da se primerno obeštete i upropaštene mađarski srednji posednici i, gde god je to moguće, a da se mađarski interesi ne okrnje, treba dopuniti mađarske srednje posede koji su u velikom broju onesposobljeni za egzistiranje.

Uporedo sa iseljenjem kolonista treba ponovo naseliti u Bačku one mađarske zemljoradnike i ostale mađarske narodne slojeve koji su se iselili u Južnu Srbiju i ostale krajeve Jugoslavije. . .«³)

Ovakvu »socijalnu« politiku okupator je počeo da sprovodi odmah po ulasku u ove krajeve. Pljačkanja za vreme ovih akcija »pročešljavanja« od strane pripadnika regularnih trupa žandarmerije i policije kao i razularene fašističke rulje takođe upućuju na zaključak da je i ovaj momenat bio presudan u donošenju odluke o masovnom pokolju u Šajkaškoj i Novom Sadu. O tome nam svedoči i proglas Mađarske komunističke partije od februara 1942. godine u kome posle oštre osude događaja u Bačkoj slede parole u kojima su sadržani socijalni problemi mađarskih trudbenika:

»Neodložni mir Mađarskoj!
Napustiti Trojni pakt!
Ni jednog vojnika Hitleru!
Pred sud sa vinovnicima krvoprolića u južnim krajevima!
Samoopredeljenje i ravnopravnost narodima koji žive sa nama!
Mađarsko žito — mađarskom narodu!
Veće nadnice!

Agrarnu reformu! Brisanje poreskih i bankarskih dugova seljaštva! Samostalnu slobodnu demokratsku Mađarsku!«⁴)

Nije ovo bio prvi slučaj u istoriji jevrejskog naroda da nerešeni socijalni problemi postanu uzrok njihovog masovnog pogubljenja. U pogovoru napisanom za Kratku istoriju jevrejskog naroda od Simona Dubnova, dr Andrija Gams, govoreći o razlozima zbog kojih je za vreme krstaških ratova došlo do masovnog pogubljenja Jevreja, između ostalog kaže: »Tačno je da su u velikoj meri povod i uzrok tim progonima bili verski fanatizam i opšta želja za pljačkom. Ali dublji uzrok je u nečem drugom: u privrednim prilikama tog razdoblja. Naime, krstaški ratovi su izraz izvesne krize feudalizma. Zapadni feudalizam dostigao je krajnje granice svog razvoja u okviru feudalne i prirodne zemljoradničke privrede. Javljali su se u sve većem broju izvesni slojevi stanovništva koji postaju suvišni u postojećem privrednom i društvenom uređenju: plemići za koje više nije bilo slobodnih feuda ni svetovnih ni crkvenih i kmetovi za koje više nije bilo slobodne zemlje. Zato su išli da osvajaju nove zemlje u ime oslobođenja Hristovog groba od nevernika. No, ubijanje Jevreja kao navodnih Hristovih ubica — pored zadovoljenja potreba masovnog sadizma koje se u ljudskom društvu povremeno javlja — imalo je i drugi razlog. Trebalo je, pre svega, potisnuti Jevreje sa privrednih položaja koje su dotle zauzimali, iz zemljoradnje i nekih zanata. Od tog vremena Jevreji su bili prinuđeni da u postojećem privrednom uređenju nađu drugo mesto (koje su već i ranije u manjoj meri imali): da se bave novčanim poslovima i uzimanjem kamate. Ovo zanimanje je u ranijoj fazi feudalizma bilo suvišno pa zato i zabranjeno. No, na zapadu, počev od krstaških ratova ono stiče sve veći značaj. Feudalci imaju sve jače potrebe za novcem. Jevreji dobijaju ulogu da

nabavljaju novac za feudalce. Položaj kmetova postaje sve teži, ranija naturalna davanja feudalcima pretvaraju se u novčana. To je bio objektivni tok društvenog razvoja, ali pošto su u tom toku Jevreji bili na isturenim položajima, mržnja seljaka se okreće protiv njih. Još je opasnija bila mržnja nove gradske buržoazije koja se takođe još kreće u okvirima feudalizma, ali koja u Jevrejima vidi opasne konkurente...«⁴⁾

Ako usvojimo ovo rezonovanje lako je shvatiti u kojoj meri su nerešeni socijalni momenti u fašističkoj Mađarskoj, a pored njih i zverski antisemitizam i protusrpski šovinizam vladajućih krugova u velikoj meri imali uticaja na donošenje odluke o sprovođenju masovnog pokolja mirnog stanovništva u Južnoj Bačkoj, tokom januara 1942. godine.

Razlozi bezbednosti okupatorskog režima takođe su imali vidnog udela u rešenosti da se Šajkaška natopi krvlju nevinih žrtava. U to vreme mađarski zatvori su bili već puni bačkih rodoljuba, a pokret za oslobođenje je stalno jačao. Partijske i skojevske organizacije su bile desetkovane. »Početkom 1942. godine preostali kadrovi, članovi Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu, Svetozar Marković-Toza, Branko Bajić, Geza Tikvicki, Nikola Petrović i drugi rade u Bačkoj na obnavljanju i učvršćivanju partijskih organizacija i oslobodilačkog pokreta. U tom periodu Pokrajinski komitet izdaje »Proglas narodima Bačke i Baranje« i uputstvo partijskim rukovodiocima o organizovanju partizanskih odreda i desetina.

4. januara 1942. godine okupatorske snage od nekoliko hiljada fašističkih vojnika napale su Šajkaški partizanski odred. U ovoj borbi, koja je na Pustajićevom salašu trajala čitav dan, deo odreda od 40 boraca uništio je preko 50 neprijateljskih vojnika i oficira, dok je odred izgubio 8 boraca, od kojih su 5 pali na nasipu Tise probijajući se kroz obruč. Odred je uspeo da se istog dana probije u Morotvanski salaš, a u toku noći u manjim grupama borci su se razišli u sela, gde je neprijatelj odpočeo masovno uništavanje srpskog stanovništva na području Šajkaške.«⁵⁾

Ovo je kratka ocena Žabaljskog sukoba na osnovu prikupljenih istorijskih dokumenata i svedočanstava učesnika i očevidaca. Tačno je da je odred sa vojničke tačke gledišta bio likvidiran, ali okupator je znao da Šajkaški odred nije usamljena grupa očajnika, već istureni odred porobljenog naroda, predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije. I, mada su izveštaji sa ovog po okupatora neslavnog bojišta javljali o herojskim poredama i fizičkom likvidiranju odreda, okupator je znao da opasnost po njega nije prošla. Nije potrebno podceniti ulogu, snagu i značaj Narodno oslobodilačkog pokreta u Bačkoj početkom prve ratne zime, u nameri da time svalimo veću odgovornost na vinovnike krvavih januarskih racija. Time bismo se spustili na nivo okupatorske propagande, koja se svodila na to, da su njihova zverstva rezultat akcija Narodno oslobodilačkog pokreta. Pri

tome propagandni aparat okupatora, naravno, nije mogao drukčije da objasni ubijanja i maltretiranja ljudi prilikom okupiranja Bačke, već insceniranjem borbi sa izmišljenim četnicima, koji su bili izmišljeni i u nepristupačnoj kupoli novosadske jevrejske sinagoge. I, upravo zato, treba prilikom ocene razloga za sprovođenje januarskih pokolja uzeti u obzir razne elemente, počev od pokušaja rešavanja unutrašnjih socijalnih i političkih problema, pa preko spoljno-političkih kombinacija, sve do potrebe da se u cilju jačanja bezbednosti sprovede ovakva akcija odmazde, a u cilju zastrašivanja življa u Bačkoj. U svakom slučaju, šovinističko, a posebno antisemitsko raspoloženje oficirskog kadra i rukovodećih ljudi državne uprave, takođe je jedan od elemenata koji su doprineli sazrevanju ideje i donošenju odluke o sprovođenju masovnog pokolja srpskog i jevrejskog stanovništva u ovim krajevima.

II

Nakon pokušaja da se sagledaju razlozi i motivi januarskih pokolja u Bačkoj pokušaćemo da objasnimo ko je bio inspirator i inicijator ovih masovnih zločina.

Ima pokušaja da se uloga inicijatora i organizatora ovog ratnog zločina pripiše isključivo višim vojnim funkcionerima, pri čemu se civilne vlasti prikazuju skoro kao faktori koji su se suprotstavljali ovoj akciji. Teško je utvrditi ko je šta hteo, šta priželjkivao i šta mislio u to vreme. Međutim, iz hronologije događaja lako se može doći do veoma određenih zaključaka.

Dvadeseti mart 1941. godine. Citirali smo već studiju sastavljenu u Predsedništvu budimpeštanske vlade u kojoj se kao cilj postavlja da »Slovenske naseljenike i doseljenike treba u najkraćem mogućem roku energičnim sredstvima iseliti...«⁷⁾

Sedmi oktobar 1941. godine. »Sedmog oktobra 1941. godine, u 10 časova pre podne, održana je konferencija u prostorijama Zvanja velikog župana u Novom Sadu. Prisutni su dr apatini Fernbah Peter, veliki žukan; Trunkvalter Eden, viši štabni kapetan, komandant mesta; vitez dr Nađ Mikloš, gradonačelnik; Dr Zombori Đula, mađarski kraljevski policijski savetnik, šef policijske kapetanije; vitez Batori Geza, mađarski kraljevski žandarmerijski potpukovnik, zapovednik žandarmerijskih trupa; Slavik Erne, štabni kapetan i Horkai Jožef, žandarmerijski major, komandant islednika.

Predmet: Javno bezbedni položaj grada i njegove okoline.

Konferencija je posle razgovora po ovom predmetu ustanovila sledeće:

— sabotaze koje su u poslednjim danima učestale, kao i paljba, ubistva i ostali atentati, stavljaju potrebu za pooštreno čuvanje javne bezbednosti. U interesu ove:

1. Za pojačanje stalne javno-bezbedne službe Komisija drži za potrebno da se policijske patrole pojačaju vojskom. Zato moli uspostavljanje 4—6 vojnih patrola, što komandant mesta određuje.

2. Komisija nalazi za potrebno da se i nadalje održavaju već odpočete manje racije, iznenadne i po kvartovima. Komandant mesta će odrediti oružanu silu za ovaj rad policije.

3. Komisija drži za potrebno održavanje racije sa većim opkoljavanjem. Za ovo nema raspoložive oružane snage, zato se umoljava Komanda mesta da učini potrebno u pogledu osiguranja ove oružane sile.

4. S obzirom na to da je garnizon nesrazmerno malen, a teritorija grada je velika i pošto se saboterska dela ne dešavaju ponegde već stalno, šta više i u okolini, a konci vode u Novi Sad kao u centralu, to konferencija nalazi za potrebno da se žandarmerijska škola iz Njiredjhaze premesti u Novi Sad...«¹)

Na konferenciji je zatraženo i brojno povećanje policije i policijskih agenata, kontrola prelaska preko Dunava i slično.

»S obzirom na izvanredan položaj grada, zaključuje konferencija, kao i na to da se javni mir samo na taj način može obezbediti, konferencija drži za potrebno da se u ovim tačkama iznete mere hitno i prekoredno uvedu, jer njihovu potrebu iziskuju granični položaj garada, teški ekonomski položaj, kao i stalno vraćanje nepoverljivih elemenata, kao i ta okolnost da se u buduće može računati sa povišenjem atrociteta.«²)

Osmi novembar 1941. godine. Specijalni izaslanik mađarskog ministarstva unutrašnjih poslova dolazi oktobra 1941. godine u Bačku da ispita stanje u ovim krajevima, i 8. novembra 1941. godine šalje izveštaj u kome, pored ostalih mera za borbu protiv Narodno oslobodilačkog pokreta predlaže organizovanje racija širokih razmera.

Drugi januar 1942. godine. Mađarska kraljevska državna policija u Novom Sadu šalje svim građanskim i vojnim vlastima u Bačkoj poverljivi cirkular u kome izveštava da je »neko lice iz sela Maradika u Sremu donelo naredbu da se o pravoslavnom božiću odpočne sa napadom na Mađare i Nemce i da je istog dana uhvaćen razgovor dva lica, od kojih je jedno jevrejskog izgleda, koji su u istom smislu govorili.«³) Ovaj cirkular je još istog dana dostavljen svim opštinama.

Početak januara 1942. godine. Početkom januara 1942. godine održana je konferencija kojoj su prisustvovali ministar unutrašnjih poslova Mađarske Keresteš-Fišer Ferenc, ministar narodne odbrane Barta Karolj i šef mađarskog kraljevskog generalštaba general pukovnik Sambathelji Ferenc. Na tom sastanku Keresteš-Fišer Ferenc postavio je zahtev za preduzimanje zamašnih akcija čišćenja u Južnoj Bačkoj. Kako su se žandarmerijske snage pokazale nedovoljnim, zatražio je pomoć vojske. Povod za preduzimanje ove akcije, kao što je već rečeno, bio je pomenuti sukob od 4. januara 1942. godine, između mađarskih oružanih snaga i Šajkaškog par-

tizanskog odreda. Na osnovu izveštaja o ovom sukobu, koji je upućen komandantu žandarmerijskih snaga u Segedinu, ovaj je naredio koncentrisanje žandarmerijskih snaga u Zablju i uputio zahtev Komandi V mađarskog korpusa da uputi jače vojne snage u Zabalj.

Sesti januar 1942. godine. Šef Mađarskog kraljevskog generalštaba izdaje pismenu zapovest da se određena teritorija »pročešlja« i na njoj izvrše najenergičnije odmazde.

Dvanaesti januar 1942. godine. U Budimpešti se održava sastanak kome predsedava ministar unutrašnjih poslova Keresteš-Fišer Ferenc. Na ovom sastanku, na kome su prisustvovali ministar narodne odbrane Barta Karolj i šef generalštaba Sombathelji Ferenc, doneta je odluka da se akcija čišćenja proširi i da se racijom obuhvati i Novi Sad.

Trinaesti januar 1942. godine. Sutradan, nakon što je doneta odluka o sprovođenju novosadske racije, veliki župan novosadski, Fernbah Peter, podnosi zahtev da se i na Novi Sad protegne akcija »pročešljanja«.

Petnaesti januar 1942. godine. Na osnovu odobrenja tadašnjeg predsednika Mađarske vlade, dr Bardoši Lasla, Sombathelji Ferenc izdaje sledeće naređenje:

»U vezi srpskih četničkih, komunističkih nereda u Bačkoj, na molbu ministra unutrašnjih poslova, naređujem:

1. Tokom čišćenja imaju se primeniti najenergičnije mere i kazne, ali treba paziti na to da se ne dese velike nepravde. Neka akcija čišćenja i odmazde ne pređe u bezrazložnu svirepost i krvoproliće. Zbog toga se u odmazdi — ukoliko je to moguće — ima praviti razlika između Srba koji već od ranije tu stanuju i onih koji su doseljeni u Bačku za vreme srpske vladavine.

2. Komandanti oružane snage na području njihove akcije imaju postupati bezuslovno u saradnji sa upravnim vlastima.

3. Područje akcije oružane snage (čišćenje) proširujem na sledeće teritorije: teritoriju ograničenu Starim Bečejom, Srbobranom, Pašićevom, Petrovcem, Gajdobrom, Tovariševom (sve uključivo), Palankom, Dunavom i Tisom, uključivši i Novi Sad.

Osamnaestog januara 1942. godine Feketealmi Cajdner Ferenc, vrhovni komandant jedinica koje su učestvovala u raciji na proširenoj teritoriji, izdaje naređenje u kome između ostalog stoji:

»Tokom čišćenja treba upotrebljavati najenergičnije mere i odmazdu. Upadljive nepravde treba izbegavati. Ukoliko je to moguće treba praviti razliku između onih Srba koji već od ranije stanuju ovde i onih koji su se naselili na teritoriju Bačke za vreme srpske vladavine.

Komandanti oružane sile imaju da postupaju u sporazumu sa upravnim vlastima, tamo gde je to moguće, njihovom bezuslovnom odanošću državi i njihovom bezuslovnom poverljivošću u mađarskom nacionalnom pogledu.

Partizane koji su tokom oružanog ustanka u Bačkoj pali u borbi ili ubijeni, treba sahraniti uz učešće vlasti. U matici umrlih,

poginulih i nestalih osoba (i kod onih koji su do sada nestali i sahranjeni) treba kao okolnost smrti navesti izraz »ubijen tokom komunističkog oružanog ustanka«. Ovaj postupak je potreban zbog toga da se na osnovu njega može pokrenuti postupak radi oduzimanja imovine.«¹²)

Devetnaesti januar 1942. godine. Feketealmi Cajdner Ferenc se u Srbobranu dogovara sa Graši Jožefom, Deak Laslom, potpu-kovnicima Eše Miklošom, Litomerinski Oskarom i Vašvari Karo-ljem, i tom prilikom ovlašćuje Grašia da sprovede raciju u Novom Sadu. Na ovom sastanku preporučeno je Grašiju da se koristi Dea-kovim iskustvima stečenim prilikom masovnog klanja nedužnog sta-novništva u Šajkaškim selima.

Dvadeseti januar 1942. godine. Graši Jožef izdaje pismenu za-povest u kojoj između ostalog stoji:

»U gradu Novom Sadu sprovodim 21. o. m. raciju skopčanu sa garnizonom uzbunom, koja će trajati do 23 o. m.«¹³)

Dvadesetprvi januar 1942. godine. Jutro je osvanulo i grad Novi Sad je bio dekorisan crvenim »objavama«:

»Upućujem građansko stanovništvo grada da se strogo drži sledećih naređenja prilikom racije koja će se obavljati po organima oružane sile i javne bezbednosti.

1. Prilikom racije će ostati privatna svojina nepovrediva. Pri-jave zbog krađe i nasilja izvideću na licu mesta i krivce ću privesti Prekom sudu.

2. Zabranjujem svako suvišno kretanje ulicama. Ulicom se mo-gu slobodno kretati samo javni službenici, radnici javnih preduzeća i nameštenci preduzeća za ishranu. I ovi neka ponesu sa sobom sva-ki puš odgovarajuću legitimaciju. Ostali građani smeju se zadržavati na ulicama samo između 8 i 18 časova i to samo radi obavljanja najnužnijih poslova. (Na pr. nabavljanje namirnica). Zabranjeno je sastajanje na ulici i sakupljanje više od dva lica, odnosno kretanje zajedno. Kretanje po ulicama dozvoljeno je samo peške korakom i samo sredinom ulice.

3. Vozom može otputovati samo onaj ko može da dokaže da mu je putovanje neodložno. (Smrt bliskog rođaka itd.)

4. U grad (Opštinu) ne može niko ući spolja. Izuzetak čine kola koja dovoze namirnice i ogrev i koja će za napuštanje grada (Opštine) dobiti posebnu legitimaciju.

5. Sve radnje se imaju zatvoriti. Izuzetak čine radnje životnih namirnica koje se imaju držati otvorene od 8 do 18 časova.

6. Vlasnik kuće (nadzornik kuće) u svakoj kući, vlasnik u sva-koj radnji ili članovi porodice ovih treba da u svako vreme mogu biti odmah pronađeni.

7. Zabranjujem svaki saobraćaj autobusa, automobila i kola, kao i poštansko uručenje.

8. Zabranjeno je slušati radio.

9. Privatni telefonski promet se obustavlja.

10. Opšta zabrana alkohola.

11. Sva javna mesta za zabavu, kao bioskopi, pozorišta, poslastičarnice, kafane itd. imaju biti zatvoreni. Izuzetak čine restorani koji mogu biti otvoreni od 8—20 časova. Zadržavanje u restoranima mora se, međutim, ograničiti na vreme potrebno za uzimanje hrane.

12. Sve crkve, kapele i bogomolje imaju stalno biti zatvorene. Zvonjenje je zabranjeno.

13. Sav društveni život, poseta klubovima se obustavlja.

14. Svi društveni sastanci — dakle i u privatnim stanovima — zabranjeni su.

15. Prozori se imaju ceo dan držati zatvoreni i zastrti.

16. Sve kapije na kućama imaju i danju i noću biti zaključane. Zvaničnim organima koji vrše raciju, ima se, međutim, kapija odmah otvoriti. Strogo je zabranjeno pustiti u kuće strane osobe.

17. Strogo je zabranjeno trpeti (sakrivati) strane ljude u kućama (privatnim stanovima, podrumima, tavanima, skladištima, radnjama, fabrikama itd). Ove odmah treba predati organima vlasti. Za to odgovaraju vlasnik kuće, nadzornik kuće, stanar itd.

18. Ima se bezodložno predati svo oružje, municija i eksploziv. Prema osobama, koje sakrivaju oružje, municiju i eksploziv postupiću nemilosrdno.

19. One koji se ogreše o moje gornje naređenje pozvaću najstrožije na odgovornost.«¹⁴⁾

Istoga dana, zajedno sa ovom objavom, izašla je i sledeća naredba:

»U vezi sa racijom koja je u toku naređujem sledeće:

1. Ko bez dozvole drži ili sakriva kod sebe ili u svom stanu (stan, kuća, bašta itd.) oružje, municiju i eksploziv,

2. ko bez prijavljivanja vlasti trpi ili sakriva u svom mestu stanovanja stranu osobu, neka to odmah prijavi vlastima, jer će u protivnom biti stavljen pod Vojni preki sud i u slučaju krivice kažnjen smrću.

Isto će se postupati i prema onome koji ima samo saznanje o tome da se kod nekoga nalazi oružje, municija itd, ili strana osoba i to vlastima odmah ne prijavi. — Komandant mesta.«¹⁵⁾

21—23. januar 1942. godine. Nemilice je tekla krv nevinih ljudi, žena, staraca i dece novosadskim ulicama, a debeo ledeni pokrivač na Dunavu gutao je žrtve pobesnelih Hortijevih fašista.

23. januar 1942. godine. Uveče, oko 20 časova, novi plakati su preplavili grad:

»Građani Novog Sada!

Predstavnici građana, sa gradskim gradonačelnikom na čelu potražili su me uveče 23. i molili me da spokojstvo građana Novog Sada odmah po završetku istrage protiv komunista, partizana i drugih elemenata koji su u savezu sa protivnicima mađarske vlasti naređenu od strane Mađarske kraljevske vlade, što pre uspostavim.

Iako su za vreme trodnevne — nama nemile i mađarskoj prirodi ne odgovarajuće istrage — neodgovorni i buntovni elementi ba-

rem u 30—40 slučajeva pucali, odnosno bacali među njih bombe, tako da su brojni među njima ranjeni, ipak, popuštajući pred molbom gradonačelnika i predstavnika građanstva ukidam dalje vojničke naredbe u odnosu prema stanovnicima grada od 23. januara u 21 čas. Teško sam se odlučio na tako brzo ukidanje vojnih propisa ali verujući ozbiljnosti rodoljuba stanovnika grada Novog Sada ipak sam to učinio u nadi da će dobronamernost oružanih snaga biti uzvraćena dobronamernošću od strane građana i tako biti uspostavljen od svih poželjen miran i zajednički život. Upozoravam, međutim, svakog pojedinog stanovnika grada da ću spokojstvo moći samo dotle obezbediti dok prva, nama neprijateljska puška ne pukne ili dok mi ne dođe do znanja prva zavera protiv Mađarske vlade, bila ona partizanska ili uopšte protudržavna.

Jer, ukoliko bi se to i u buduće desilo, tako bi i spokojstvo grada ponovo bilo narušeno. Ako i jednom vojniku bilo Honvedu bilo žandarmu s neprijateljskim namerama bude oštećena i jedna vlas, tada ću nad novosadskim taocima evidentiranim kod mene dvadesetostruku odmazdu učiniti, ukoliko atentator ne bude uhvaćen.

Ukoliko pak bude uhvaćen tada će, posle postupka pred Prekim sudom, atentator smrću ispaštati.

Isto tako će biti priveden Prekom sudu i smrću kažnjen koji komuniste ili lice povezano sa našim neprijateljima, oružje ili drugi ratni materijal skriva, ili onaj koji znajući za to sve odmah ne prijavi.

Akcije oko ove sada dovršene istrage imaju i nevinih žrtava. Neka niko ne krivi zbog toga Honvede. Odgovoran je zbog svega ovoga onaj koji je sa oružjem napao Honvede za vreme vršenja službene dužnosti.

Za vreme legitimisanja i istrage kod izviđajnih organa, usled velike gužve, ostali su vrednosni predmeti i novac koji predstavljaju vlasništvo na slobodu puštenih lica a vlasnike istih ne možemo utvrditi.

Pozivam zato sve one koji su na taj način pretrpeli gubitak da svoje zahteve prijave u roku od 48 sati gradskoj kapetaniji uz tačan opis, da bi mogli biti vraćeni pravom vlasniku. Vrednosti onih koji se ne budu javili biće zadržani za račun države, u cilju pomažanja onih koji žive u nemaštini. Honvedski komandant mesta.«¹⁶⁾

Već i ovi podaci dovoljno govore o tome da je nepotrebno praviti ma kakvu razliku između vojnih i civilnih glavešina Hortijeve fašističke klike, kada želimo da ustanovimo čije je delo bilo sprovedenje bačkih racija. Pri tome ne treba uzeti u obzir dokumente i izjave učesnika u pripremama i sprovedenju ovog masovnog zločina, date posle ovih jezivih događaja, jer su oni puni pokušaja svaljivanja odgovornosti jednih na druge. Ostanimo zato samo na dokumentima koje smo delimično citirali.

Iz njih se, pre svega, vidi da je to bila stvar mađarskih fašističkih rukovodilaca, bez obzira na to da li su na ramenima nosili

generalske pletenice ili im je zvanična odeća bila crni frak i bele rukavice. Fernbah Peter, novosadski veliki župan, pozvao je vojne vlasti da i na njegovom području »zavedu red«. Zakasnio je. Dan ranije odluka je već pala. Možda se nikada neće ni saznati da li se ova dva datuma slučajno ne podudaraju ili je Fernbah sa zakašnjenjem izvršio zadatak, da inscenira »inicijativu odozdo«. Njege ne može brisati iz ovog kola masovnih ubica to, što se on, kao i gradonačelnik dr Nađ Mikloš, ograđuje od saučesništva u zločinu. Naravno, tek posle izvršene racije. Mađarski publicista Buzaši Janoš u svojoj knjizi »Novosadska racija 1942« o ovom pitanju između ostalog kaže:

»Dr Nađ Mikloš oštro je protestovao kod Feketehalmi — Cajdner Ferenc zbog racije i upotrebe oružja i rekao mu da su i nevine ubijali, kao i to da su se dešavale mnoge protivzakonitosti. Ne samo gradonačelnik već i drugi rukovodeći ljudi, među njima i veliki župan Fernbah, protestovali su zbog novosadskih događaja. Dr Nađ Mikloš je protestovao još prvog i drugog dana racije, ali Feketehalmi Cajdner Ferenc nije preduzimao nikakve korake.

Civilni rukovodioci grada u principu nisu bili protivni da se sprovedu akcije »čišćenja«, ali ovakav pogrom su i oni smatrali preteranim, naročito iz razloga političkog prestiža. Bili su uvređeni što su vojne vlasti skoro potpuno isključile civilne vlasti u sprovođenju racije. O ovom momentu veliki župan piše nakon četiri nedelje, 18. februara 1942. godine, u svom izveštaju ministru unutrašnjih poslova sledeće:

— U vezi sprovedene racije najponiznije moram javiti i to da je ona po mom mišljenju sprovedena kao neki državni udar te da ni današnjeg dana ne vidim jasno da li se tu radilo o samovoljnoj akciji pojedinih neuračunljivih sadističkih rukovodilaca, ili je rukovođenje zaista iskliznulo iz ruku rukovodstva.

Način kako je ceo postupak započeo, uz isključenje velikog župana i gradonačelnika i okolnost da sve do sada, nakon što je prošlo već četiri nedelje vojne vlasti koje su sprovodile postupak nisu preduzele nikakav akt zbližavanja, odnosno nisu podnele izveštaj ni velikom županu, niti gradonačelniku, dozvoljava mi da poverujem u navedenu hipotezu.«¹⁾)

Velikog župana su možda potresli — kaže nadalje Buzaši — krvavi događaji, kojima je i on delimično doprineo. Možda je tako i bilo, ali on je prigovarao načinu sprovođenja racije i broju žrtava jer je predpostavljao da sve to ne može da ostane u tajnosti i da događaji mogu da poprime neprijatne posledice. 23. januara uputio je Grašiju sledeće pismo:

— Danas pre podne raširile su se alarmantne vesti da su prilikom akcije čišćenja ubijena i mala deca. Kao vladin poverenik smatrao sam svojom dužnošću da se lično uverim u to da li su ove glasine opravdane.

Zato sam otišao, u zajednici sa gradonačelnikom, njegovim gospodstvom dr Nađ Miklošem na lice mesta u Košutovu ulicu.

Stigli smo već onda kada su poslednje leševe uklanjali, ali smo među njima obojica svojim očima videli i leš jedne devojčice stare najviše 10 godina.

Najenergičnije zahtevam da Vaše gospodstvo izda najstrožije naređenje svojim trupama radi izbegavanja ovakvih atrociteta.«¹⁸⁾

Fernbah je posle sprovođenja racije sastavio jedan izveštaj o nepravdama učinjenim za vreme racije. Čitajući ovaj izveštaj jasno se vidi šta je bila Fernbahova primedba na način sprovođenja novosadske racije. On se zgražava što su mađarski vojnici, policajci i žandarmi ubili Stojana Bičanskog, protiv koga je sud u staroj Jugoslaviji vodio postupak što je navodno bio prijatelj Mađarske i Hitlerove Nemačke, zatim njegovu ženu, koja je bila čistokrvna Nemica. On se zgražava i što je za vreme racije ubijen neki Kostić i njegova žena Gabriš Katalin, čiji je sin iz prvog braka Gombar Đula jedan od najvršnjih članova mađarske fašističke omladinske organizacije. Međutim, veliki župan Fernbah ostaje hladan nad sudbinama stotine i stotine nevino ubijenih Jevreja i Srba, jevrejske i srpske dece, žena i staraca. I tako je izveštaj, kojim je Fernbah pokušao da se ogradi od ovog monstruoznog zločina, možda najbolji dokaz koliko je on sam želeo i odobravao ovaj masakr.

III

Trodnevno klanje Srba i Jevreja po novosadskim ulicama je završeno. Zaleđeni Dunav je bio pun leševa. Vesti o zloglasnoj raciji širile su se u početku šapatom, a kasnije sve glasnije. Mnogi su komentarisali ove događaje. Opravdavati ih, međutim, nije mogao niko.

Novosadskim policijskim vlastima podneo je tehnički savetnik Terek Laslo, mađarski kraljevski obrtni nadzornik, sledeći izveštaj:

»28. januara 1942. godine došlo mi je izaslanstvo radnika i izjavilo sledeće:

»Oni mogu da shvate, ako se pravda primeni prema Srbima i Jevrejima koji su uzeli učešća u nedozvoljenom organizovanju, ali ne mogu da shvate istrebljenje nevinih žrtava, među njima i mnogih Mađara, žena i sitne dece bez presude. Mnogo su muka pretrpeli pod jugoslovenskom vladavinom i gordo su se držali svog mađarstva, ali sada moraju da crvene kada kažu da su Mađari, zbog proteklih događaja i ne mogu da shvate zašto je bilo potrebno, onda kada su vlasti u Novom Sadu bile u punom posedu faktičke vlasti da dođe do samovolje i neodgovornih postupaka običnih vojnika i do masovnog prolivanja krvi i ubijanja bez ikakvog prethodnog saslušanja, opomene ili legitimisanja. Znaju da je u vezi toga bilo i pljačke. Traže da se vojne osobe koje odgovaraju za naređenja stave pred vojni sud i osude, jer im je nakon toga što se dogodilo poljuljana vera u poštenje mađarske države i u pravednost mađarskog prava.«¹⁹⁾

Dr Kadoča Ištvan, mađarski kraljevski policijski pristav, koji nije učestvovao u raciji, opisao je u svom izveštaju, koji je sačuvan, razna zverstva i pljačke koje su se odigrale tih dana, a završava svoj izveštaj sledećim rečima:

»S poštovanjem javljam da je moja ljubav prema otadžbini toliko jaka da sa očajanjem gledam na ove ekscese, jer mislim da to neće biti na korist našoj otadžbini, već na njenu štetu.«²⁰⁾

Ova reagovanja, međutim, nisu dospela pred javnost. Ne zna se ni kakva je kasnije bila sudbina onih radnika, jer im imena nisu nigde zabeležena, niti se zna koliko je dr Kadoča posle podnošenja svog izveštaja nosio policijsku uniformu. Mnogo je, međutim, bilo značajnije reagovanje Komunističke partije Mađarske i tadašnjeg narodnog poslanika Bajči-Žilinski Endrea, koji je još 21. januara 1942. godine, znači prvog dana novosadske racije, uputio pismo predsedniku vlade Bardošiju u kome mu je skrenuo pažnju na zločine koje su oružane snage počinile u Šajkaškoj. Četvrtog februara 1942. godine on je uputio memorandum lično Horti Miklošu, regentu Mađarske.

Pišući o pogromu u Šajkaškoj i iznoseći podatke o broju žrtava, za koje tvrdi da nije siguran da su sasvim tačni, on kaže:

»Ali, ove brojke stvarno ne menjaju na činjenici da se u Mađarskoj odigralo bez sudske presude masovno klanje sa punom odgovornošću vojnika i žandarma, odnosno honvedskih i žandarmerijskih oficira. Nema opravdanja — smatra Žilinski — za to jer zaboga sve se to desilo tada, kada je vojnička strana čitave stvari već bila likvidirana i to ne na neprijateljskoj već na mađarskoj državnoj teritoriji... Kada je uistinu oružana pobuna, zbilja malog stila, bila već likvidirana, pa ipak stanovništvo čitavih sela u dva sreza prepuštiti na milost i nemilost vojnicima, žandarmima i narodnoj straži i pustiti ga da pune dve nedelje trpi takav krvavi zulum, najnečovečnije i najnemađarskije masovno ubijanje, to je tako strahovita greška i takav potres mađarskog pravnog poretka i tako opasna pojava građanskog rata protiv čega se mora pobuniti svaki čestiti Mađar.«²¹⁾

Govoreći o novosadskoj raciji, koja je po svojoj svireposti nadmašila raciju u Šajkaškoj, za koju tvrdi da je po svom karakteru bila očigledni oficijelni vojnički pogrom, Žilinski je, između ostalog, pisao:

»Ne menja ništa na ovoj neizmernoj sramoti da se sa očevitim znanjem višeg vojnog zapovedništva i njegovom odgovornošću dešava ovo gadno »klanje« i to sa metodima koji se sukobljavaju sa Mađarskim duhom, kukavički i anonimno, u ime Mađarske države i oružanih snaga, pozivajući se na vladu... i to sve u okviru najzvaničnije forme.«²²⁾

Pišući dalje o postojanju pravne tradicije Mađarske države, Žilinski ističe:

»Koliko ja znam za svih 1000 godina nije u Mađarskoj bilo zvaničnih pogroma, koji bi pokrenuli ili u kojima bi saradivali državni faktori. Kod našeg je naroda skoro hiljadugodišnje osnovno

načelo o pravosuđu, da se niko ne može lišiti svog nadležnog sudije...«²⁵⁾

»Otvoreni, zvanični program, bez podizanja optužbe i sa isključivanjem odbrane, masovnog ubijanja velikog stila može istorija u Mađarskoj da zabeleži januara 1942. godine.«²⁶⁾

Na poslednjim stranicama svog memoranduma Žilinski zahteva hitno sprovođenje istrage i nemilosrdno kažnjavanje krivaca. To je potrebno sprovesti u interesu čovečanske pravde, kaže Žilinski i dodaje: »jer glasovi o ovakvim nečovečnostima dopiru do neba i ne mogu da ostanu bez osвете. Postavlja se pitanje da li će ove grehe kazniti Mađarska i namesnik Mađarske slobodom i punom snagom mađarskih zakona, ili će to učiniti drugi i to višestrukom, bilo po strašnom zakonu krvave osвете, bilo koji međunarodni forum za zelenim stolom, kada mu bude diktirao mir ali tada već kazna neće stići prave krivce, već naš, dragi i nesrećni narod. Hitno je potrebno kažnjavanje i vraćanje pravnog poretka a ove mere morale bi da preduhitre izbijanje pogroma u svetsku javnost.«²⁷⁾

Po memorandumu Bajči Žilinski Endrea nije urađeno ništa. Dva dana posle podnošenja ovog memoranduma Komunistička partija mađarske uputila je svoj proglas mađarskom narodu u kome razobličava mađarsku fašističku soldatesku i obaveštava mađarski narod o gnusnom zločinu mađarskih okupatora u Južnoj Bačkoj. U proglasu se ističe kategoričan zahtev da se vinovnici ovih krvoprolića izvedu pred sud.

Pritešnjeni sve oštrijim reagovanjem javnosti mađarski vlastodršci se odlučuju na insceniranje jedne parlamentarne lakrdije. Lakej Mađarske vlade, narodni poslanik Milan Popović, podnosi interpelaciju kojom traži objašnjenje za događaje u raciji. Predsednik vlade Kalai Mikloš počeo je svoj odgovor u Parlamentu sledećim rečima:

»Pred Mađarski parlament iznet je problem koji nema samo mađarski već i međunarodni značaj. Meni je mило što je ovaj problem ovde iznet, jer ova okolnost može najbolje da posluži kao najubedljiviji demanti jednog dela svih onih optužbi koje su se čule protiv nas.«²⁸⁾ Zatim sledi čitav niz izjava, dokaza i argumenata, kojima niko ni tada, ni posle tog zasedanja Parlamenta, ni u njemu, ni van njega nije mogao da poveruje. Tu su iznete izmišljotine o borbama, herojskim podvizima mađarskih Honveda i žandarma, o slučajno zalutalim mecima, koji su tu i tamo okrznuli i po kojeg nevinog građanina. Stepen Kalaijevog cinizma nije potrebno komentarisati. Njega su demantovali i sami rukovodioci Mađarske fašističke države, kada su početkom 1944. godine izveli pred sud glavne krivce za južno-bačka krvoprolića, ali su, međutim, omogućili glavnim okrivljenim Feketehalmiju, Grašiu, Zeldiu i Deakuda pobegnu u Nemačku i da izbegnu suđenje.

U kolikoj meri su rukovodioci Mađarske fašističke države bili spremni da kazne vinovnike januarskih događaja i kolika je njihova rešenost da krivce zaista i kazne bila zavisna od daljine frontova,

Buzaši Janoš u svojoj veoma interesantnoj knjizi dokazuje čitavim nizom zanimljivih dokumenata.

Posle oslobođenja od fašističke vlasti, pred narodnim sudom u Mađarskoj, na pitanje kada su Hortijeve vlasti započele istragu povodom zločina počinjenih za vreme racije, Graši je izjavio:

»Uskoro posle samog događaja. Međutim, taj postupak je poništio šef generalštaba. Tada su poslali Baboša na lice mesta koji je slučaj ispitivao od sredine aprila do sredine juna. Ja sam tada izašao na front. Tada je Baboš sačinio jedan referat od 80 stranica, koji je dostavio šefu generalštaba. 1942. godine regent je potpisao rešenje o obustavljanju postupka. 1943. godine ponovo je pokrenut postupak protiv nas, ali pre izricanja presude otišao sam u Nemačku. Tada sam bio ubeđen u to da je intencija vlade da mi izađemo. Bio sam ubeđen da je to želja Kalaia i vlade.«²¹⁾

Na drugom mestu Graši još bolje osvetljava pozadinu svog bekstva:

»Naše bekstvo je pripremao Cajdner, koji nikome ništa nije ranije odao, jer je onome ko je pripremao bekstvo obećao da će to držati u tajnosti. Raspoloženje je bilo takvo da Kalaieva vlada želi da sedi na dve stolice. S jedne strane, sprovođenje procesa bilo je potrebno prema vani, jer su hteli da pokažu da će da sprovedu odmazdu zbog novosadskih događaja, a s druge strane nama su dozvolili da se branimo sa slobode za delo za koje se može izreći i smrtna kazna, još i tada, kada je Zeldi već pobegao, jer ni na pretresu posle njegovog bekstva nije određeno naše pritvaranje.

Smatrao sam apsurdnim optužbu za veleizdaju. Po mojoj oceni Baboš je to zato učinio da bi stekao nekakve zasluge, jer je on bio rukovodilac posebnog vojnog suda u vreme kada su donešene smrtnе kazne u procesima protiv komunista iz južnih krajeva i očigledno je da je za slučaj preokreta, koji se već mogao očekivati, želeo sebi da pribavi pozitivne bodove.

U više navrata sam se zbog svega ovog žalio ađutantu ministra odbrane pukovniku Keri Kalmanu, koji me je težio govoreći mi da neće biti nikakve nevolje. Jednom prilikom, kada sam silazio od njega, sreo sam general-majora Ujsasia, koji mi je smejući se rekao: »Zašto da pobegnete, zato su vas i ostavili na slobodi da biste mogli otići.« On je u to vreme bio dodeljen kao vojni rukovodilac odeljenja narodne odbrane pri Ministarstvu unutrašnjih poslova.«²²⁾

Ne ulazeći u motive koji su Baboša nagnali da predloži kažnjavanje Grašija i njegovih saučesnika zbog krivičnog dela veleizdaje, citiraćemo i deo njegove izjave pred mađarskim sudom, jer ćemo iz njega videti mnoge pojedinosti koje govore o moralu Hortijeve soldateske:

»Feketehalmi-Cajdner Ferenca video sam prvi put u prvoj polovini januara 1942. godine, jednom prilikom kada smo obojica bili na referisanju kod Sombathelji Ferenca.

To je bilo u vreme kada su se u južnim krajevima desila mnoga zlodela. Na događaje u južnim krajevima meni je skrenuo

pažnju Bajči-Zilinski Endre, koji mi je saopštio da se u Bačkoj dešavaju mnogi atociteti, te da se dešavaju ubistva pod izgovorom da traže partizane. Saopštio mi je da će u vezi toga da preduzme odgovarajuće korake i zamolio me je da se interesujem za tamošnje događaje. Pošto sam i sam saznao za atocitete u južnim krajevima, podneo sam o tome izveštaj Sombatheljiu. Sombathelji mi je odgovorio da o svemu tome ne zna ništa i da ne može da prepostavi da bi jedan komandant divizije mogao da se toliko zaboravi. Ja sam mu tada javio da se svuda samo o tome govori i molio sam ga da preduzme odgovarajuće korake protiv odgovornih. Sombathelji mi je tada odgovorio da će da se zainteresuje za stvar i ako se ispostavi da su vesti istinite, da će preduzeti mere da se prestane sa atocitetima i da će pokrenuti krivični postupak protiv odgovornih lica. Još me je samo to zamolio da mu podnesem pismeni izveštaj o tome. To sam i učinio, šta više, kada je Bajči-Zilinski Endre proverio svoje informacije ponovo sam podneo izveštaj Sombatheljiu. Sombathelji mi je na to odgovorio da je pozvao sebi Feketehalmi-Cajdner Ferencu i pozvao ga na odgovornost, ali da mu je ovaj odgovorio, da sve to ne odgovara istini i da nikome ni vlas sa kose ne fali. Pošto su u javnosti kružile veoma teške optužbe, Sombathelji je uputio Feketehalmi-Cajdner Ferencu kod Bardoši Lasla, tadašnjeg predsednika vlade i kod ministara narodne odbrane i unutrašnjih poslova. Od Sombatheljia sam saznao da je Feketehalmi-Cajdner Ferenc informisao ministre isto tako kao i šefa generalštaba. To se desilo za vreme žalbajskih događaja.«²⁹)

Bekstvo četvorice kolovođa zločina u Bačkoj, ma koliko da su ga organizatori suđenja i sami predviđali, a možda sami i organizovali, zadalo je glavobolje Hortijevom režimu. Dan posle njihovog bekstva Mađarska telegrafska agencija (MTI) donela je sledeći komünike:

»Desio se nečuveni događaj, bez presedana u mađarskoj vojnoj istoriji: vojnici visokog čina pobjegli su ispred pravosuđa. Penzionisani general-potpukovnik Feketehalmi-Cajdner Ferenc, general-major Graši Jožef, i penzionisani pukovnik Deak Lasko, protiv kojih je pokrenut vojno krivični postupak u vezi sa događajima koji su se odigrali januara 1942. godine u Novom Sadu, pobjegli su pre nego što je protiv njih bila izrečena presuda, mada im je bilo omogućeno da organizuju svoju odbranu, šta više nisu bili ni pritvoreni. Izneverili su svoje saučesnike, čiji su bili rukovodioci i time su sami sebi izrekli presude. Ovim svojim postupkom sami sebe su okvalifikovali i kao najobičnije dezertere, i u vezi toga neće moći da mimođu posledice ni za ovo svoje delo. Nadležne vojne vlasti izdale su poternice za svom trojicom. Takođe je izdata poternica i za žandarmeriskim kapetanom dr Zeldi Martinom.«³⁰)

Nije neshvatljivo koliko je teško bilo mađarskim vlastodržcima da organizuju ovu sudsku lakrdiju. S jedne strane, trebalo je zadovoljiti svetsko javno mnjenje, pa i izvesne domaće političare, koji su još krajem 1942. godine upozoravali regenta Hortia da javno

mnjenje u SAD veoma nepovoljno reaguje na varvarske postupke mađarskih vlasti u okupiranim krajevima. S druge strane, trebalo je suditi ljudima koji su zverstva činili na osnovu naredjenja same mađarske vlade i sproveli metode koje u istoriji Hortijeve vladavine nisu bile ni ranije nepoznate, jer ih je Horti, razračunavajući se sa mađarskim komunarima, primenjivao prema svom sopstvenom narodu još pre nego što je postao regent. On je na taj položaj došao pomoću masovnog terorisanja mađarske radničke klase i seljaštva.

Ceneći iz ovog aspekta položaj mađarske vlade, interesantno je pročitati zapisnik sa sednice mađarske vlade od 18. januara 1944. godine, u kome između ostalog stoji:

»Gospodin predsednik vlade upućuje na kominike kojeg je u zajednici sa šefom generalštaba izdao putem mađarske telegrafske agencije povodom bekstva penzionisanog general-potpukovnika Feketehalmi-Cajdner Ferenca, aktivnog general majora Graši Jožefa i njihovih drugova. Pred posebnim sudom šefa generalštaba bio je u toku protiv njih krivični postupak zbog žaljenja dostojnih događaja, koji su se odigrali januara 1942. godine u Novom Sadu. Istragom je utvrđeno da su ove krvave orgije, koje se u cilju dobrog ugleda naše države imaju oštro osuditi, imale 3.309 žrtava, za šta prvenstveno snose odgovornost gore pomenuti generali i njihovi podređeni oficiri koji se sada nalaze u bekstu. Šef generalštaba je bio protiv toga da se ovi okrivljeni stave u istražni zatvor.

Njihovo bekstvo se ne može u dovoljnoj meri osuditi. Za to još nije bilo primera u istoriji mađarske vojske. To je bilo nedругarski i prema okrivljenim krupnim i višim oficirima koje su ostavili ovde bez zaštite, i koji će zbog njihovog bekstva verovatno dobiti strožije kazne. Oni su pobjegli ispred presude. Zato se on, predsednik vlade, založio za tako oštar kominike. Država se sa sve većim revoltom podseća na ta preterana krvoprolića, koja su u tolikoj suprotnosti sa karakterom i dosadašnjim shvatanjima Mađara. Prema izjavi ministra narodne odbrane generali i oficiri koji se nalaze u begstvu su znali da neće biti izricane smrtno kazne. Može se predpostaviti da su pobjegli zbog toga što su se bojali narodnog suda, za slučaj eventualnih promena do kojih može da dođe tokom vremena, ili da će Mađarska vlada, sticajem izvesnih okolnosti biti prinuđena da ih izda radi kažnjavanja.«³¹⁾

Cinizam kojim mađarska vlada razmatra problem bekstva svojih generala i ne osuđuje krvoproliće kao metod održavanja reda, već to čini samo sa »preteranim krvoprolicem«, možda je najbolji dokaz koliko je apsurdno tražiti krivce za ovaj masovni pokolj samo među pojedinim generalima, jer njih je bilo svuda gde god je fašistička državna mašina imala svoje funkcionere. Ni jedan trezveni pripadnik naroda čiji su sinovi pali kao žrtve ovih pobesnelih fašističkih zlikovaca nije nikada ni pokušao da izjednači ove monstrume sa milionima mađarskih trudbenika. Zar i Mađarska fašistička vlada, konstatujući činjenicu da su njeni generali pobjegli verovatno u strahu od budućeg narodnog suda, nije dovoljno dokazala da se

mađarski narod ne može poistovetiti sa fašističkom rukovodećom grupom iz vremena drugog svetskog rata? Zar tom konstatacijom zlikovci nisu sami na najplastičniji način izjavili da njihova dela nisu činjena u interesu mađarskog naroda?

Osnovni princip modernog krivičnog prava u celom svetu je princip da svako može da odgovara samo za svoja dela. Sistemom odmazde nad taocima i sprovođenjem genocida fašistički vlastodršci su u potpunosti odbacili ovaj princip. Ali ne samo prema narodima okupiranih krajeva i prema Jevrejima, već i prema sopstvenim oficirima. Zar o tome ne svedoči rečenica u citiranom zapisniku u kojoj se kaže da su odbegli oficiri znali da će njihovi saučesnici »zbog njihovog bekstva dobiti strožije kazne«?

Narodi oslobođeni posle drugog svetskog rata, a zajedno sa njima i jevrejski narod, nikada nisu smatrali da su čitavi narodi krivi za zverstva fašista.

I upravo zato smatramo da obelodanjivanjem istina o bačkim zločinima, a posebno razotkrivanjem organizatora, inspiratora i izvršilaca ovog genocida, njihovog morala i pobuda, dajemo skroman doprinos borbi protiv povampirenja fašizma u svetu i odajemo dužnu poštu žrtvama ovih bestijalnih zločina, čiji se tačan broj nikada neće saznati, ali je daleko veći od onog koji se spominje u zvaničnim fašističkim dokumentima.

N A P O M E N A:

1. Buzáši Jánoš: *Az újvideki »razzia«* Budapest 1963. (U daljem tekstu B. J.) str. 36.
2. B. J. str. 32.
3. B. J. str. 10.
4. B. J. str. 116.
5. Dr Andrija Gams: *Pogovor u »Kratkoj istoriji Jevrejskog naroda«* od Simona Dubnova, Bgd. 1963. str. 252.
6. *»Vojvodina u borbi«* str. 48.
7. B. J. str. 10.
8. Zvonimir Golubović: *»Racije januara 1942. u Južnoj Bačkoj«* (Zbornik za društvene nauke Matice Srpske sv. 35. za 1963.) str. 167.
9. Isto str. 168.
10. Istorijski arhiv PKSKS za Vojvodinu (u daljem tekstu I. A.) arh. br. 22047.
11. I. A. arh. br. 12443.
12. Isto.
13. Isto.

14. Isto.
15. Isto.
16. Isto.
17. B. J. str. 64.
18. Isto.
19. I. A. arh. br. 12441.
20. Isto.
21. I. A. arh. br. 3634.
22. Isto.
23. Isto.
24. Isto.
25. Isto.
26. Vasa Kazimirović: »Šajkaška u NOB« N. Sad 1959. str. 147—148.
27. B. J. str. 100.
28. B. J. str. 101.
29. B. J. str. 45—46
30. B. J. str. 97.
31. B. J. str. 98.

IZ MOJE »CRNE BILJEŽNICE«

Sjećanja iz partizanskih bolnica na dalmatinskim otocima

I

»Crna bilježnica«

Crna bilježnica zaista postoji. Istina, već je dobila »magareće uši« za više od dvadesetpet godina, ali ipak još živi. Korice su joj jednostavne i crne, ne od polivinila, jer 1943. toga nije još bilo, već od običnog, solidnog predratnog »vikslajnvanda«. To je školska bilježnica s crtama, nešto podebela. No za mene je bila one jeseni i zime 1943. od neprocijenjive vrijednosti. U ono doba na dalmatinskim otocima, kamo smo se s vojnim bolnicama postepeno povlačili posle bijega iz Splita i nakon »mobilizacije« na Mosoru, nije bilo uopće moguće kupiti bilo što u dućanima. Robe je nestalo, posljednje zalihe su se postepeno istrošile, otoci, odsječeni, kao i sâmo kopno od zaleđa i svijeta, a i od talijanske obale Jadrana, odakle je za vrijeme rata, to jest okupacije Dalmacije, roba stizala brodovima, pretvorili su se nakon kapitulacije Italije u prave Robinzonske otoke. Nije bilo apsolutno ničega: ni najsvakidanijih potreba — sapuna, papira, šivaćih igala. Ako je pukla stara i dotrajala uzica na cipeli, nije bilo moguće naći novu, a ni komadić špage. Kojiput me proganjala košmarska predodžba: ako se iskrcaju Njemci (što smo danomice očekivali) neću moći da bježim, jer će mi se sklizati moje stare »haferlice« od slavnog »čevlara« iz Mojstrane, s nogu.

Slično je bilo i sa svim ostalim stvarima: ako si posudila zadnju šivaću iglu drugarici bolničarki ili ranjenom partizanu da si iskrpa rasporeni rukav uniforme, ili čarape koje su se raspadale, nisi ih nikad više vidjela. Tako je bilo i sa sapunom nakon što se potrošio zadnji komad iz ruksaka, kojeg sam ponijela na Mosor. »Sledovani« sapun za čitavu bolničku sobu od jedno 12 ranjenika na slamaricama gotovo uvijek je odmah isčeznuo. Tada je jedna bolničarka posuđivala od

druge, odnosno krala. Isto je bilo s metlom, laborom itd. »Snadi se« — bila je stalni refren ekonomaa, liječnika i svih ostalih, koji se isto nisu još snalazili u toj oskudici, »partizan mora da stvori iz ničega«.

Za gradskog čovjeka, naročito za ženu, takozvanu bivšu »salonsku«, naročito je teško bilo da se navikne na promijenjene, nove — to jest nikakve — higijenske uslove. Na sreću u ono doba bavila sam se sportom. Ipak: koža je protestirala, branila se: furunkulozom protiv ušiju i svrabi, sluznice skorbutom protiv nedovoljne ishrane lišene vitamina. Ljudi sa sela, a naročito oni koji su već dulje živeli pod promijenjenim uslovima i prilagodili se nomadskom životu u prirodi, a često i načinu života pećinskih praljuda, bolje su reagirali. Često mi se činilo da naši ranjenici, većinom mladi, zdravi i snažni ljudi, ne šire, unatoč teških rana, neugodan zadah. Moguće je da to treba pripisati i jednom automatskom imuniziranju njuha kod mene — čisto psihičkom fenomenu, uvjetovanom malo i romantičnim idealiziranjem naših boraca. Kojiput sam se sjećala starih legenda o mučenicima i »čistim« herojima i svecima, koji još u grobu mirišu na ljubice i ljiljane! U stvari bit će da se koža boraca, odvikla od prekomjerne upotrebe sapuna, prestala izlučivati u istoj mjeri kao nekad u gradu znoj i loj...

Postepeno se i moj organizam privikavao. Navikli smo se i na umiranje. No najteže mi je bilo i nikad se nisam privikla na patnju i zapomaganje osakaćene djece. A nisu bili navikli ni borci, koji su ponekad morali u istoj sobi da leže sa malim pastircama, kojima je talijanska crvena granata — lijepa i okrugla loptica — raznijela noge ili ozlijedila oči. Kasnije, kao rekonvalescent poslije tifusa pokušavala sam se riješiti opsesije ovih sjećanja, pjesmom »Dijete u Partizanskoj bolnici«.

Ponestalo je i papira. Pored odricanja najosnovnijeg komfora (problem zahoda pokušat ću da tretiram posebno) za mene, bilo je još teže, a sigurno i za većinu intelektualaca, uopće pismenih i »čitajućih« ljudi, da se priviknemo na život bez lektire, papira i olovke, novina i knjige. Bez obzira na to što je čitanje neka vrsta narkotika, bez kojega mnogi ljudi i u normalnim prilikama ne mogu zaspati, osjećala sam — a po svojoj prilici i mnogi drugi od nas — neodoljivu potrebu da bilježim, sačuvam sve ovo novo, što smo doživljavali poput »Alise u zemlji čuda« na prvim našim koracima na oslobođenom području. Potrebu da registrujem prve znakove svitanja jednog novog svijeta i vremena, nove epohe, o kojoj smo sanjali još u godinama mladalaštva: prve, još nezgrapno, ogromnim slovima i krvavom bojom na zidovima porušenih ili još čitavih kuća nabacane parole i riječi prkosa i protesta, zbog kojih su tamo, na neslobodnom, još jučer streljali mlade drugove: Smrt fašizmu! Živio Tito! Živila Crvena Armilja! Sloboda Narodu! Ispod njih su još provirivali amblemi i fraze fašizma, okupatora koji je tek kapitulirao, rutinsko i čisto, šablonama izmaljana čuba Mussolinijeva i tekstovi: *Il Duce ha sempre ragione!* ili *Credere, Ubbidire, Combattere.*

Osjećala sam želju da te nadobudne poruke saopćim mojim dragima, za koje nisam znala da li su još živi, u logoru ili i oni već u šumi, da komuniciram s njima, da ostavim negdje i jednu svoju poruku, moguće i zadnju, potpis mog imena, fiktivno pismo bez adrese: »...Dragi A...! Danas Ti je devetnaest godina...« Sve bez olovke. I bez papira.

Znali su i znaju policijski režimi svih vremena šta znači za svakog čovjeka izolacija i kakova je tortura za školovane ljude biti lišen knjige, papira, imaginarnog razgovora s nevidljivim partnerom ili samim sobom. Pomagala sam se prije »Crne bilježnice« kao i oni svi, zaslužnjeni: mobilizirala memoriju i stvaralačku (pjesničku) fantaziju, izmišljala pjesme i priče, čitave romane (priznajem, potpuno privatne) o novom ličnom životu u slobodi i ljepoti i sigurnosti. Recitirala najmilije pjesme koje sam zapamtila... »Tučki nebjesnije, vječnie stranniki...« ili »Non pianger più — il diletto figlio torna alla casa tua...« (U onom čudnom zatišju Splitskog egzila između dvije bure, u povremenoj prisilnoj inaktivnosti učili smo jezike: talijanski — jezik okupatora, i iz inata: ruski — jezik saveznika).

Tako su teško i sporo prolazili sati napornog noćnog dežuranja u potpunoj tami, nakon što se iza kratkog vremena obično uz malu eksploziju ili melankolično pljuckanje utrnula primitivna karbituša, pa sam se slijepo i samo »po sluhu« napipala ležaj, s kojeg su me zvali: »Bolničarka... drugarice... Ajme meni...!«

Koji put je došao bolnički stražar da se malo skloni od burina ili juga i pričao... Borila sam se sa snom, jer mi tada još nije bilo jasno da li nam »sleđuje« za vrijeme noćne službe kava ili čaj iz talijanske limene porcije, pa smo taj narkotik ili bolje eksitans — morali uvijek nanovo izboriti, s više ili manje uspjeha.

I tako sam jednog popodneva — jednog slobodnog za čitavo vrijeme moje bolničke službe — sišla u grad, popaljen, opustio i trampila od jednog malog emigranta pučkoškolca crnu bilježnicu za sedam cigareta. To je bilo moje sledovanje za jedan dan, muškarcima je pripadalo dvostruko sledovanje, odnosno petnaest.

Time sam — ne bez grižnje savjesti — prikratila drugaricu i kolegicu Lizu, jevrejsku izbjeglicu iz Beča, za koje su baš cigarete značile najvažniji narkotik. Liza je dobijala redovito moje sledovanje cigareta, a ja za uzvrat od nje ostatke kalorične dopunske hrane njenih bolesnika. Iscrpljenoj od besanice i avitaminoze ovi komadići bijeloga kruha s maslacem, bili su za mene pomoć, bez koje, možda ne bih preživjela.

Lizi su iako nije bila »formalno zaprisegnuta partizanska bolničarka« uostalom kao ni ja, povjeravali često najteže bolesnike. Bila je među najsavjesnijim i najinteligentnijim bolničarkama, imala je, kao i ja, mladog sina, jedinca, negdje na bojištu, o kome nije najdulje vrijeme znala da li je još živ.

Tako su svi oni ranjeni mladići bili njeni sinovi. Većina njih bila je uzeta, djelomično paralizirana uslijed povrijede glave. Bilo ih

je i s drugim teškim ozlijedama, sa čitavim bedrom, potkoljenicom ili zdjelicom u gipsu. Ove djelomično nepomične mladiće, sa snažnim i zdravim gornjim tijelom, sitna Liza je morala koji put dizati sa slamarice. Sjećali su me na onu priču iz »Hiljadu i jedne noći« o začaranom kraljeviću, koji je od pasa nadolje bio pretvoren u crni mramorni stub. Zvala sam ih »Kamenim kraljevićima«. O njima i o Lizi bit će još govora u ovim uspomename.

Tako sam se domogla »Crne bilježnice«, malog ratnog dnevnika. Bilježila sam u nju, najčešće samo kraticama kao »aide-memoire« doživljaje i opažanja, riječi novog žargona partizanskog riječnika, koji se je stvarao, i starog narodnog, kojeg nisam poznavala, skicirala svoje doprinose za prve zidne novine, prepisivala one često naivne mojih drugova, tekstove novo nastalih prekrasnih narodnih pjesama, koje su mi diktirali za vrijeme »marksaže« po ušljivim slamaricama, dijaloge i povjeravanja u polutama, razgovore o budućnosti, o ženama. Zapisivala sam i fragmente prvih još nesigurnih diskusija za vrijeme »političkih časova«, koji su organizirani, čim bismo se malo smirili na jednom mjestu i stabilizirali. Sjećam se na ove fascinantne početke buđenja svijesti, na čitanje odlomaka iz Dediđerovog dnevnika. Zabilježila sam i jednu ili dvije kitice Čopićevih pjesama, koje sam prvi put čula na jednoj »oktobarskoj« proslavi... Pjesmu o opsjedanju Moskve (»Hoće Hitler, zla mu mati, nasred Moskve zimovati«). Bilježila sam razgovore u »sobi žena« o ljubavi i naročitim tragedijama žene u ovom nesmiljenom ratu. Tako su nastale dvije pjesme: »*Sa-mokritika*« i »*Druže bože*«.

II

Kameni (i drugi) kraljevići

Lizu sam upoznala jednom na jednoj splitskoj plaži, mislim na Bačvicama. U jesen 1942. ili 1943., kad je život još u gradu imao ponekad varljivo mirnodopski izgled. Ovo ljeto bilo je ljepše od svih koja pamtim. Kupanje i jedrenje sa novim splitskim prijateljima na Stinicama ili Špinutu — poklonjeni dani predaha, a svaki je mogao biti posljednji; zatišje između »smrti i smrti«. Talijanski vojnici nesretnih lica stajali su na straži, bolesni od nostalgije, bez razlike za svakom ženom koja bi prošla, šaptali su »amore, amore«. Istovremeno njihove »Crne košulje« palile su kuće na otocima.

Prava vlast u gradu bila je na Mosoru, samo nekoliko kilometara daleko, izdavala biltene o položaju na frontu, naređivala, zabranjivala, poručivala: Skupine AFŽ-a (odraslih muškaraca takoreći nije uopće bilo u gradu, nego u šumi ili u zatvorima i logorima) skupljale su boce za eksploziv, lijekove i vate za sanitet. Apotekari su izdavali samo paketiće po 100 grama uz legitimaciju i bilježili imena kupaca. Pred Božić naređeno je da svaka od nas skupi male darove za borce

(veličine kutije cipela), lične darove nepoznatima, »zastrtih lica« — kako Brecht naziva ilegalce: tople čarape, par rukavica, džemper, maramu, češljic, sapun, nešto slatko. (A ja naravno još notesić i olovku, što mi se činilo najvitalnije u svakoj situaciji!) Vraćajući se sa sastanka na Bačvicama kući u »Katalinićevu palaču« prolazila sam pokraj straže na mostu, »materijal« za AFŽ u košarici za »spizu«. Kod kuće skrivala sam te papire u gumenoj cijevi. Osjećanje, da se, iako žrtva i izbjeglica, ipak na neki način može boriti protiv moćnog okupatora, spasilo je mnoge od nas od zdvojnosti i depresije. Uoči 1. maja plamtili su krijesovi na svim visovima Mosora i Kozjaka. A za bilo kakvu svečanost okupatora ili fašistički blagdan, »prave« vlasti naredile su da ga treba sabotirati, i ulice i piazze ostale su puste. Kroz pukotine spuštenih »škura« mogla se vidjeti grupica jadne dječurlije u crnim košuljama, tzv. »mandabiži«, predvojnički postrojene.

I Liza je bila organizirana u konspirativnoj mreži AFŽ, ali to tada nisam ni slutila. Splitski AFŽ bio je razdijeljen u sitne grupice, male ćelije, žena po mogućnosti međusobno nepoznatih iz najoprečnijih sredina, ukoliko je to bilo moguće u jednom gradu koji je malen, živahan, znatiželjan i sklon »čakulama«. Svaka strana pojava padala je u oči, i bilo je čudo da nas nisu i više hapsili ili predavali ustašama. Lizu sam upoznala kao posve nepolitičku ličnost i u nepolitičkoj situaciji, na plaži. Sitna, plavkaste kose sa bakrenim otsjajem, inteligentan, dosta oštar profil, vječno cigareta u ustima i strast za igranjem bridža, sve to nije odavalo tipičnu sliku buduće partizanske bolničarke. Kasnije sam doznala da je davala časove jezika i imala veze u mnogim političkim utjecajnim kućama, te je povremeno skupljala dragocjene informacije. U šumi, kasnije, negdje su joj dali jačaće hlače najmanjeg talijanskog vojnika, koje su joj stalno klizale na dolje, »titovku« na kovrčastoj prosijedoj kosi, sa koje se sve više gasio brončani refleks. Na ranjavim nažuljanim nogama i cipele sa visokim potpeticama s kojima je prebjegla bila. Njen jezik je bio bečko-zagrebački sa mekim izgovorom. Takovu sam je našla u evakuacionoj bolnici, ako se ne varam u Bolu na Braču. Među doktorima, češće nego među borcima, bilo je koji put i manje-više prikrivenih antisemitskih reakcija na njenu pojavu.

Međutim, ranjenici, takozvani »primitivci« uglavnom, i rekonvalescenti, odmah su osjetili snagu njezine ličnosti, njezin humor, osjećaj odgovornosti, inteligenciju i maternju brigu. Liza je bila autoritet u svakom pogledu, a naročito u pogledu higijene. Znala je viknuti na malog kurira, ali koji put i na starijeg borca: »Opet nisi povukao lanac za vodu u zahodu!« (U bolnici smještenoj u zgradi Dominikanske gimnazije u Bolu imali smo luksuz zahoda čučavca sa tekućom vodom). »Pa nisam, Liza, bio sam samo na maloj strani!« — »Ništa zato, idi odmah pa povuci, da čujem! Šta će reći saveznik?«.

Apel na »Saveznika« bio je istovjetan s apeliranjem na čast, ličnu, nacionalnu i partizansku. U tom smislu shvaćena je i stalna fraza koju je Liza preuzela od komesara i boraca, a u njezinim ustima zvučala je naročito komično: »Jesmo li vojska ili nismo vojska?«

U pozadini gdje je ponekad popuštala formalna vojna disciplina i drugovi su se bez obzira na razliku u činu, ležerno susretali, više drugarski i prijateljski, tražilo se, naročito u situacijama gdje smo se našli s engleskim vojnicima, da pozdravljaju vojnički, odnosno partizanski, kako nas ne bi krivo prosudili. Borci su to prihvatili i tako se koji put dogodilo da su se u najnežgodniji čas pozdravljali isuviše gromko »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

Kasnije sam se u toku našeg stalnog seljavanja i evakuiranja izgubila od Lize, ali smo se uvijek ponovo našle; bolnice su se dijelile, rasformirale i opet nanovo organizirale. Nova lica su se pojavljivala, novi nepoznati liječnici i bolničari su dolazili i iščezavali. Stari prijatelji su se neočekivano sreli; sjećam se kako su se dva mala kurira, školski drugovi iz istog sela, našla iznenadno, izgrlili i ispsovali od milja: »Pa gdje si bio, sunce ti, majku ti...«

Bilo je to uglavnom stalno povlačenje sa jednog otoka na drugi pred nasrtanjem njemačkih jedinica u malim i brzim bojnim brodićima. Desilo se da smo bili u Bolu na Braču, zaposleni oko jedne amputacije, kad su nam javili da su se na drugoj strani otoka iskricali ustaše i Nijemci. Zarobili su bili i neke od naših, ali je ovima uspjelo da pobjegnu. Tiha, nevidljiva panika sve nas je obuzela. Evakuacije su se vršile usred noći, u malim trabakulama s motorom, koji su bili tako kratki bolesnicima, da za bolnički personal nije bilo mjesta ni da sjednu. Sjećam se kako sam stajala u potpunoj tami, na drvenim ljestvama između palube i stive i odande pružala ili primala tzv. guske i patke — posude za nuždu ranjenika i praznila ih u more.

Ranjenici su ležali u dnu u stivi i stenjali kod svakog drhtaja motora koji im je potresao polomljene ili ranjene udove.

Naša bolnica osnovana je vrlo neformalno na Mosoru ispod jednog niskog mediteranskog hrastića. Tamo smo namatali oprane i na vjetru sušene zavoje i izrezivali s nekim neopisivim osjećajem uzbuđenja petokrake zvijezde iz crvenog sukna i šile ih na kape boraca. Nismo imali uniforme, bar ne ja; sve do evakuacije u Italiju, hodala sam, spavala, asistirala kod previjanja i prenašala bolesnike u svojoj sivoj »trenirki« i skijaškom kaputu. Na sreću, zima na Jadranu bila je blaga. Jedinu maramu iz svog siromašnog ruksaka poklonila sam gologlavom ranjeniku, uvjeren da ću smjesta »sledovati« drugu u zamjenu. No, kako smo u svemu oskudjevali, ostala sam čitave zime gologlava, tako da i danas osjećam posljedice.

U Krilu između Splita i Omiša za svega nekoliko sati improvizirali smo smještaj bolnice. To je bio posljednji dio obale u našim rukama. Naša Komanda nervozno je telefonirala na sve strane i čekala na zapovijed, odnosno dozvolu da se ukrcamo za otoke. Poslije nekoliko sati morali smo opet da upakujemo ranjenike, krevete i čebad i da krenemo. Spuštajući se sa Mosora u kamionu za Krilo, vidjeli smo u nizini kako gore kuće i naselja. Tada sam prvi put ugledala panoramu rata. Stražnji kotači kamiona lebdjeli su iznad ponora, na zavojima od bombi izrovanjanoj cesti. Lijepa i mlada doktorica vriskala je od straha.

Župni dvor na maloj uzvisini bio je već ispražnjen i preuređen za provizornu bolnicu. Poput vjeverica i krtica iz Diznijevih filmova, najednom su se odasvud pojavile male, brze seljačice, organizirane od AFŽ-a. Oduševljeno su prale prozore, punile slamarice i naivno-romantički nas gledale i ispitivale odakle dolazimo, na kojoj smo čuki bile i u kojim borbama. Razočarala sam ih priznajući da još nisam bila ni u jednoj borbi, nego da čekamo i njegujemo naše ranjenike.

Prvi su stizali iscrpljeni nakon dugog tumaranja po padinama Mosora. Neki su se danima krili po rijetkim šumama i stigli već sa gotovo zacijeljenim ranama ili su im se rane toliko upalile i zagnojile, da su bile zrele samo za amputaciju. Neizvjesna sudbina slijedećih časova na uskoj i kratkoj traci slobodne obale pretvorila se kod njih u neko refleksno mrtvilo: kao da je jedan nevidljivi vrtlog sisao sav život s površine u dubinu njihove svijesti, umuknuli su, utajili se u instinktivnoj odbrani i samo po sjaju očiju moglo se naslutiti da prikrivaju strah i paniku. Svima nam je laknulo kad smo se ukrcali; ja stalno s mojim prtljagom, gotovo praznim rukšakom na leđima, a u rukama veliki emajlirani »sić« (vedro) sa najvažnijim zavojnim materijalom, alkoholom, škarama, špicom — za prvu pomoć. Ovi transporti među otocima nastojali su da plove što tiše i činilo nam se da i sami motori osjećaju opasnost i dahću prigušeno. Točno u ponoć prolomio se hitac kroz tamu ili više hitaca u određenom ritmu. A neko od naših zavikao je odjednom usred crne tišine: »Pa šta li je to sada opet? Kako vi to — jal po starom, jal po novom?« Svaka 24 sata, naime, mijenjali su se signali u najdubljoj konspiraciji.

U kaosu, besanici i neizvjesnosti ovih danonoćnih evakuacija dvije ličnosti, dva liječnika bili su čvrsti oslonac i stub: dr Milan Zon i dr Ante Premeru. Dr Zon, upravnik bolnice VIII korpusa, miran, suveren, vanredan organizator i duša od čovjeka, često je sa desperatnom strpljivošću morao komandirati mladim liječnicima, koji su moguće bili odlični specijalisti u uvjetima gradskih klinika, no »u partizanima« nisu se znali odmah snaći pred složenim zadacima koje je trebalo izvršiti u najprimtivnijim prilikama.

Dr Kraljević (stariji) bio je u prvo vrijeme moj neposredni šef. Poznati splitski ginekolog, kojega je bio glas naročite »mondenosti«, u ratu je postao pravi otac svojih ranjenika. U njega su imali neograničeno povjerenje. Koji put sam čula kako razgovaraju: »Pa neka i jeste buržuj, za mene se zalaže više od svih drugova.« Dr Kraljević bio je onda već prosjed, ali njegovana, neobično elegantna pojava. Uvijek je bio sveže izbrijan i ispeglan kao da radi u velegradskoj klinici. Spavao je na katedri učionice, pretvorene u kiruršku ambulantu; ležao poledice na željeznom talijanskom »kavaletu« ispružen u bijelom doktorskom mantilu i besprekorno izlaštenim čizmama kao mramorni vitez na nadgrobnoj ploči kakve barokne katedrale. Usred noći probudio bi se i digao kao mjesecar da obiđe svoje bolesnike. Pitao je svakog kako mu je, mjerio temperaturu i puls,

pitao je što žele jesti i opet se vratio na svoj »sarkofag«. Bilo je među mlađim liječnicima (koji put i na silu mobiliziranim) pojedinaca, koji su se najodlučnije ograđivali od toga da se bude po noći radi bolesnika i tražili od dežurnih bolničarki, iako one gotovo nikad nisu bile stručno osposobljene, da im ne »smetaju« i da se same »snađu«.

Dr Kraljević imao je izražen estetski smisao, ne samo za svoju osobu. Gdje god se pojavio, zavladao je usred slame, blata, uši i krvi, atmosfera čistoće, mira, reda, brige, odgovornosti i pouzdanja. Znao je kritički fiksirati temperaturne liste, obično neuredno i grubo prikovane iznad uzglavlja bolesnika i mjeriti dlanom odstojanje i visinu radi simetrije, iako su ove liste bile puka dekoracija. Jedanput su slučajno dodijeljene bolnici, a kasnije nikad više i ostale su na zidu sa starim bilješkama, krivuljama temperature i imenima bolesnika, koji su se već davno bili izmijenili.

Međutim, bez obzira na imena nosilaca i unesene podatke samo prisustvo ovih bijelih listova umirivalo je ranjenike kao neki čudotvorni zapis: stvarali su kod njih osećaj da se i za njih nešto čini i da su u »pravoj« bolnici. U onim prvim satima u Župnikovoj kući u Krilu, između dva pokreta na kopnu i na moru dr Kraljević me je u Krilu kod Omiša imenovao za svoju asistenticu. (»Ina puno štiti, to mi se sviđa, ne volim brbljive ljude«).

Ispakovali smo i poređali u ormar u nekadašnjoj školskoj učionici ono malo medikamenata i instrumenata koje smo vukli sa sobom u našim ambulantskim bolnicama, samo da ih uskoro i ponovo zapakiramo.

Dr Kraljević bio je nezadovoljan: »Pa vi ste bar nekakova »dama« pa bi morali imati estetskog smisla«. I rasporedio je bočice točno po veličini i razmacima. Ova pedantnost njegova, međutim, nije bila površna osobina, već je karakterizirala njegovu disciplinu, savjesnost i odgovornost na važnijim područjima.

Sjećam se naše prve amputacije. Prve moje i mog kolege bolničara, mladog doktorskog sina sa Korčule, a valjda i prve ginekologa dra Kraljevića. Svakako, prva amputacija za jednog borca. Kasnije sam vidjela slučajeve, kad su drugi liječnici, još nevješti ratnoj kirurgiji, u panici pred mogućnosti nepovoljnog izlaza teških slučajeva, a i u strahu pred samim zahvatom, ili prerano amputirali da izbjegnju svaki rizik ili pak propustili uopće da amputiraju. Jedan od razloga za to je bio taj, što su provjere nakon smrti svakog borca bile neobično stroge, što se tiče odgovornosti liječnika.

Kod našeg bolesnika, zemljoradnika srednjih godina iz Dalmacije, dr Kraljević je kroz više dana i noći svakog sata uvijek novo kontrolisao stanje rane, pipao stalno pomodrelo i polumrtno nabuhlo tkivo u nadi da se nadlaktica ipak još može spasiti, iako je gangrena uznapredovala gotovo do samog ramena. Mislio je jedino na ranjenika. Kad je vidio da se ne može dulje čekati, sâm je pripremio ranjenika s nekoliko blagih ali odlučnih riječi na operaciju. Šok ipak nije mogao spriječiti: »Ajme majko, jadan li sam! Šta ću jadan težak bez ruke?«

Na sreću, bila je lijeva. Kirurg nam je odmah rekao, meni i mladom drugu, da mu nećemo biti od velike koristi, budući da nismo ni ja ni kolega imali iskustvo kao školovano kirurško osoblje, i još nikad nismo asistirali kod amputacije, pa je najveći dio zahvata proveo sasvim sam uz rasvjetu jednog reflektora, bogzna kakvog. Poslije završene operacije strpljivo i spretno sašio je krvne sudove, povukao kožu i fiksirao oko patrljka, a meni je ostala dužnost da operem krv sa poda, dok je mladi kolega usred noći otišao s odrezanom rukom da je ukopa na groblju. Kad se pacijent iz narkoze probudio, liječnik se požrtvovano brinuo za njega, naredio da mu se svaki sat donese najbolja hrana, a naročito žestokih alkoholnih pića, od kojih je u našoj skromnoj ambulanti bilo slučajno još nekoliko rekviriranih boca. Naš je bolesnik preživio, no imala sam isprva priličnih sukoba zbog njega s ekonomom, koji nije razumio i nije htio uvažiti moje iznimne zahatjeve, jer su kršili naš asketski, jednolični vojnički jelovnik. I opet je jednom došlo do »viteškog dvoboja« za prestiž, naravno pred budnim očima makar minimalnog kolektiva. »Sad nije vrijeme, večernje sledovanje je izdano, ti uvijek trebaš nešto ekstra.« Ni jedan od nas nije smio da popusti. »To je poseban slučaj, teška amputacija. Nemoj da sabotiraš!« »Tko sabotira? Ja sabotiram? Ja, koji sam izgubio ruku na čuki!«

To je bio često najjači argumenat: drug ekonom bio je zaista i sâm invalid. Kasnije smo se, naravno samo u četiri oka, i bez svjedoka pomirili. On je nastojao da opravda svoj ispad, a ja sam došla do svoga konjaka.

Dr Kraljević je već tada imao odraslog sina koji je bio član jedne slavne »leteće« kirurške ekipe. Uz njega mladi, snažni i odvažni bolničari, operirali su direktno na položaju, usred vatre i spasavali živote pod najtežim uvjetima. Jednom je takav jedan Kraljevićev »Kraljević Marko« dospio na Vis i bio prekomandiran u našu bolnicu kao običan bolničar. Znači, morao je »stvoriti« metlu, pomesti, prati bolničku sobu i umiti bolesnike, svađati se u kuhinji sa Sidom, kuharicom i komanderkom, radi sledovanja i strpljivo ranjenicima bez ruke ili sa prostreljanim ustima ulijevati žlicu po žlicu juhe u zdrijelo, nositi i čistiti »patke i guske« itd. Čovjek je postao potpuno melankoličan i ne bi nas iznenadilo da je ustrijelio iz revolvera sebe ili Sidu ili da je dezertirao. Požrtvovan i neustrašiv bolničar osjećao se ponižen kod takvog »ženskog« posla. Diskusije i uvjeravanja za vrijeme »političkog sata« nisu ga mogle uvjeriti. Na njegovu sreću i nas svih, vratio se njegov voljeni doktor opet po njega i poveo ga je na »časnije«, iako teže zadatke.

III

»Markserka«

Naši borci, velikim dijelom manuelni radnici, nisu još poput mnogih intelektualaca koji su navikli buljiti u sebe, u svoj »pupak«

ili u knjigu, izgubili radost promatranja okoline, zapažanja, kontemplacije. Satima su znali pratiti jedan te isti radni proces i imali su prirodni instinkt za kvalitetu rada, za »stručnost«, za predanost, za razliku od »zabušavanja« ili »fušanja«...

Zato su i vrlo brzo »prokužili« kvalitetu liječničkog zalaganja ljudi kao što su bili dr Kraljević, bolničarka Liza i mnogi drugi. Sjećam se, mnogo meseci kasnije, kad su neke naše bolnice preuzele engleske sanitetske vlasti u oslobođenom dijelu južne Italije, kako su znali satima čučati u barakama napuštenog njemačkog zarobljeničkog logora Tuteurano kod Brindisija, gdje su privremeno smješteni u januaru 1944. lakši ranjenici, evakuirani sa otoka srednje Dalmacije i gledati kako engleski »Royal engineers« rade. Ovi pripadnici britanskih tehničkih trupa sa narednikom Robertom na čelu, fascinirani neobičnim stilom, duhom i sastavom naše neobične vojske, a posebno još i njezinih ženskih članova, nastojali su da nam one izuzetne hladne zime učine život što udobnijim: rezali staklo u prozore, montirali sanitaciju, izumili neke peći i pronašli gorivo itd. Borci su čučali i ćutke i pažljivo posmatrali napredak ovih radova. Samo koji put se jednom ili drugom oteo povik: »Šta kažeš, drugarice, da smo to doživjeli: da Englez za nas radi!«

U toku nekoliko nedelja, koje smo u razmjernom miru proboravili na Visu, mogla sam da se posvetim isključivo rehabilitaciji i fizikalnoj terapiji ranjenika (struci koju sam prije rata studirala i prakticirala).

Osim požrtvovanog zalaganja liječnika i bolničarki i prema tome gotovo uzorne asepe unatoč primitivnih uvjeta evakuacionih bolnica, vrlo malo se moglo činiti za pospješenje normalnog toka ozdravljenja i lokalnu postoperativnu rehabilitaciju. Nije bilo ni ortopedskih aparata, ni gimnastičkih sprava, a samo kratko vrijeme imali smo mogućnost liječenja električnom strujom, i to tek mnogo kasnije, na Visu. Borci su osjećali taj manjak i, prepušteni sami sebi, forsirali su da im se dade bar ono malo, što je bilo dokučivo. Tako su stalno i svaki čas nanovo tražili »aspirin«, a često i mislili da ekonom ili čak šef štedi na njima i obogaćuje se time da skuplja aspirine u vlastiti džep.

»Aspirin« zvao se ukratko svaki lijek ma koje vrste. Ovo nepovjerenje imalo je svoje opravdanje i svoj korjen u predratnim iskustvima radnika s okružnim blagajnama i uopće postupkom osiguranika u ambulanta i bolnicama kao s pacijentima niže klase za razliku od onih privatne klase. Nije me zato ni iznenadilo pričanje ortopeda koji je jednom nastojao da tumači pacijentu rentgensku sliku, a ovaj je sumnjičavo kritizirao kvalitet snimka: »Pa to ti je potpuno neoštro i nejasno, sasvim drugačije nego što smo imali u Španiji. Čuvaj glavu, doktore, pazi da ne zabušavaš!«

Uz »aspirin« ortopedska masaža i specifične vježbe rehabilitacije u mnogo slučajeva bile su jedini način terapije. I sami liječnici bili su često duboko impresionirani uspjesima ove fizikalne terapije, no borci su se s naročitim povjerenjem odnosili prema efikasnosti

ove metode. Sjećam se kako su se skupili kad sam masirala ukočenu potkoljenicu mladog komesara koji je ležao — dostojanstveno kao kakav crnački poglavica — na svojoj slamarici, dok su oko njega sjedili i čučali drugovi i promatrali s interesom i odobravanjem moj »stručni« rad. »Boli li te?« — pitali bi s vremena na vrijeme, a pitala sam ga i ja, kako bih mogla prosuditi učinak masaže. Jer borački ponos nije dozvoljavao da izrazom lica ili bilo kakvom kretnjom otkrije bilo kakvu emociju bola ili zadovoljstva. »Polu me blaži, polu me sicka« — glasio je često vrlo plastično formuliran odgovor mojih Dalmatinaca.

Kao i kod »aspirina« mislili su borci da se većim i češćim doziranjem masaže može pojačati efekt i pospješiti proces ozdravljenja. I zbog toga dolazilo je do manjih sukoba u smislu viteškog dvoboja za prestiž u očima kolektiva; jednom i ponovo sa spomenutim homerskim junakom, ljepotanom B. kojega ovdje nazivam Ahilejom. Usred noći znao se sjetiti da pošalje po mene: »Boli me noga, ajde da me marksiraš«. Ja sam mu objasnila da je to valjda reakcija na masažu, koju je dobio prije dva sata i da ne bi bilo dobro ponovo dražiti dosad umrtvljen živac. No »Ahilej« je vikao: »Ti si ovdje da me liječiš i imaš da radiš što ti ja naređujem«. Pred napetom pažnjom ostalih boraca vikala sam i ja: »Ja imam da te liječim, i zato ću raditi ono što je dobro za tvoje zdravlje. A slušat ću naređenja doktorova, a ne tvoja«.

Odnos boraca, a i liječnika prema bolničarkama nije bio ustaljen. Prema vojnoj hijerarhiji stare Jugoslavije, i prema »sledovanju« koje nam je određeno, najsiromašnijem po kalorijama, spadale smo u najnižu kategoriju. Kod liječnika i ranjenika predstavljali smo nešto između »majke božje«, požrtvovane drugarice i »špitalske kahlice« (kako se to prije rata u Zagrebu zvalo), kojoj je svaki pacijent i doktor istresao svoju nervozu ili prekomjerne objektivne teškoće, često i »dušobrižnika«, koji je ranjenika hrabrio prije operacije i tješio poslije amputacije.

Tako je u svakom pojedinom slučaju ovisilo od ličnosti bolničarke da li će steći potreban autoritet i prema bolesniku i prema pretpostavljenom liječniku. Meni je pri tome pored moje stručne spremlje pomogao još jedan simpatičan nesporazum. Bolesnici su uporno nazivali masažu »marksazom«, a ortopedsku maserku »markserskom«. Sigurno im se u potsvijesti kombinacija moderne medicine sa marksizmom činila kao vrhunac efikasne terapije.

Uz »Crnu bilježnicu« vodila sam i neku vrstu dnevnika sa redosljedom vježbi, rasporedom i imenima bolesnika. Jedan od Lizinih »kamenih kraljevića« bio je Ante, mlad dobroćudan, snažan seljak, mislim iz Zlijerina. Bio je ranjen u glavu, pa mu je stao manje-više paraliziran čitav desni dio tijela. Osim masaže trenirali smo redovito oslabljene i beščutne prste, kako bi oživjeli inervaciju perifernih mišića. Lišena pomoći i svih aparata i pomagala, pokušavala sam izmisliti primitivne igre i vježbe da mobiliziram strpljenje i volju bolesnika. Negdje smo nabavili debelu olovku i dali je Ante da je stisne među prste i pokušava pisati i crtati. Kako je, međutim, Ante bio i

slabo pismen, a nikako umjetnički obdaren, izgubio je potpuno interes i nije uvidio smisao ove više gnjavaže nego »marksaze«, dok se nisam dosjetila da donesem vojničku pušku u bolesničku sobu. Naši borci su često sakrivali pušku, a neko i po koju ručnu bombu u bolesnički krevet odnosno u slamaricu, iako je bilo strogo naređeno da ih predaju u »garderobu«. Mora da sa opetovano dogodilo da se tamo oružje zamijenilo i da je koji otpušteni borac uzeo bolju, a ostavio svoju staru pušku u zamjenu. Razveseljen što je ponovo vidjeo svoju staru pušku, vjernu drugaricu, Ante je pokušao da povuče okidač puške, što je za njega predstavljalo priličan napor. Sad je tek vidio koliko su mu prsti slabi. »Ajme majko, jadan li sam! Kako ću pucati?« Tako je napokon i Ante shvatio potrebu i smisao upornog vježbanja i pomoć naše skromne, ali izrazito partizanske metode »marksaze«.

PUT DO SLOBODE

sećanje na bekstvo iz koncentracionih logora

Povodom Dana borca i dvadesetpetogodišnjice ustanka, na spomen groblju u Jasenovcu otkriven je 3. jula 1966. godine spomenik žrtvama ustaškog terora. Spomenik predstavlja veliki betonski cvet koji dominira celom okolinom pretvorenom u spomen-groblje kao znak sećanja na stotine hiljada ljudskih žrtava-fašističkog terora, a među njima i oko dvadeset hiljada Jevreja iz Hrvatske i Bosne.

Koncentracioni logor u Jasenovcu bio je središte mučenja, patnji i smrti. U tom su logoru ustaše izvršili najmasovnije zločine. Kao i nacistički zločinci u Nemačkoj i ustaški krvoloci uništavali su sve što je težilo progresu i humanizmu, oborili se na sve ljudsko. U svojim fabrikama smrti, među kojima Jasenovac nosi žalosni rekord po broju žrtava, u našoj zemlji počinjen je genocid: čudovišnih proporcija u kome su Jevreji bili tragično pogođeni. Pali su kao žrtve jedne etape »konačnog« rešenja.

No kao što je narod u celini ustao protiv fašističkog okupatora i kvislinških slugu, tako se ni u logorima nisu mogli ugušiti slobodoljubiva misao i akcija. Među logorašima, na žalost, ostalo je malo preživelih koji su, iako na kraju svojih fizičkih snaga, uspeali da se u aprilu 1945. godine silom probiju u željenu slobodu.

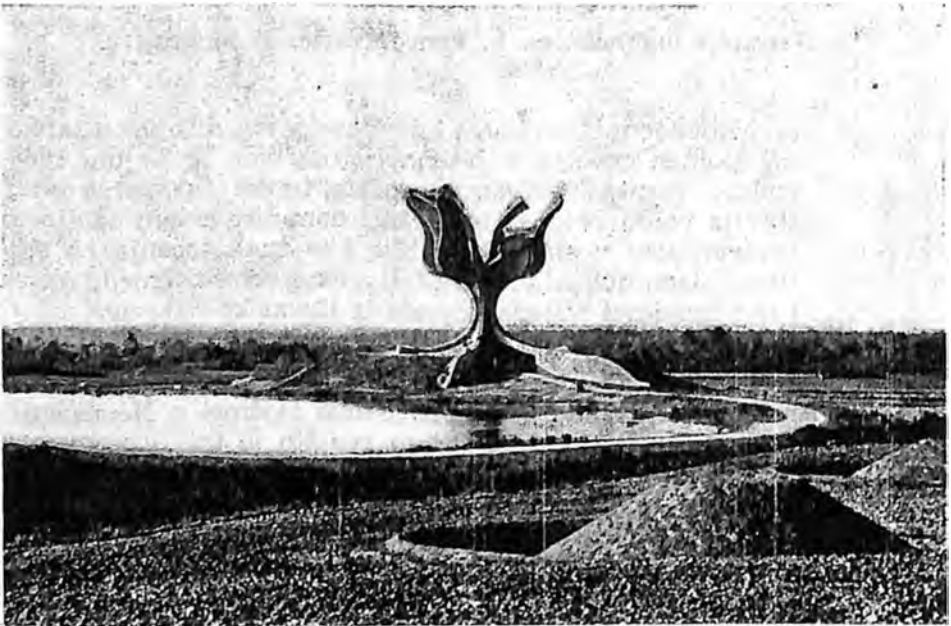
Sećanje Bože Švarca posvećeno je ne samo žrtvama fašističkog logora nego i grupi boraca Narodnooslobodilačke vojske.

Ovaj napis posvećujem jednoj većoj grupi zagrebačkih omladinaca Jevreja, divnih i hrabrih drugova, koji su ubijeni na najzverskiji način od zlikovačke ustaške ruke, i jednoj manjoj grupi boraca Jevreja severnohrvatskih jedinica koji svojom borbenošću i hrab-

rošču nisu izneverili ubijene drugove. Oni su poginuli u borbama za oslobođenje svoje domovine.

Već 27. maja 1941. godine uhapšena je u Zagrebu prva grupa jevrejskih omladinaca. To su sve bili mladići od 18. do 21. godine. Većina su bili studenti. Svi oni bili su napredni omladinci koji su se eksponirali na neki način u raznim levičarskim organizacijama i kao takvi bili registrovani od policije. U toj grupi bilo je i skojevaca i članova Komunističke partije. To je bio razlog da su se baš oni našli u toj prvoj grupi hapšenika, a ukupno ih je bilo oko 175.

Odmah po izbijanju rata veći broj ovih omladinaca pokušao je da se uključi u borbu protiv nemačkog fašizma. I ja sam bio u jednoj od grupa koja je odmah krenula da se prijavi u dobrovoljce. Pokušali



Spomenik žrtvama ustaškog logora u Jasenovcu

smo u komandi koja se nalazila u kasarnama u Ljubljanskoj ulici. Međutim, na naše veliko i neprijatno iznenađenje dočekani smo krajnje neprijateljski od tamošnjih oficira i formalno oterani. Iako zbunjeni ovakvim razvojem događaja, nismo bili obeshrabreni. I dalje smo pokušavali da se na bilo koji način uključimo u borbu. Na žalost, u tome nismo uspjeli, a naša nastojanja su prekinuta brzim hapšenjem. To je, u stvari, i neposredni početak tragedije ove grupe omladinaca.

Odmah po hapšenju cela grupa odvedena je na »sud« u Koprivnicu, u logor »Danicu«. Već ovde uslovi života i rada bili su veoma teški. Radilo se na zakopavanju protivtenkovskih rovova. Hrana je bila slaba. Međutim, moral cele grupe bio je na zavidnoj visini. Dru-

garstvo, kolektivan duh i naša unutrašnja organizacija, omogućavali su nam da sve ove teškoće lakše podnosimo. Pomagalo se fizički slabijim, delio se svaki zalogaj, svaka cigareta i nije bio ni jedan jedini slučaj malodušnosti ili slabijeg držanja. Sve se ovo radilo tiho, neupadljivo i organizovano. Optimizam, borbenost i dostojanstvo nisu minuli ni do poslednjeg momenta.

Uskoro je cela ova grupa prebačena u logor na Jadovnu. Uslovi života u ovom logoru bili su gotovo strašni. To je, u stvari, bio jedan proplanak u gustoj šumi Velebita na visini od oko 1200 m, opkoljen gustom bodljikavom žicom i visoko izdignutim mitraljeskim gnezdim. Spavalo se pod vedrim nebom, na goloj zemlji. Hrana je bila više nego očajna. U logoru je bilo oko 3000 ljudi. Sudbina Jadovna je poznata. Ceo logor likvidiran je na taj način što su svi logoraši pobijeni i bačeni u duboku vrtaču. Bilo je to u leto 1941. godine.

Iz celog logora preživelo je tada samo deset omladinaca: Ivo Volner, Boris i Viktor Rozenvaser, Dragan Mautner, drug Aleksander, čijeg se prezimena ne sećam, dr Saša Blivajs i dr Emil Frojdlih, Ervin Gutman, Srećko Tkalčić i ja. Naime, nekoliko dana pre likvidacije logora nas deset odvedeno je u Gospić da čistimo ulice. Na taj način mimoišao nas je taj masovni pokolj.

Nas deset preživelih sa Jadovna čistili smo kraće vreme ulice u Gospiću. Ubrzo smo preko Jaske prebačeni u Jasenovac. Dvojica iz grupe, Saša Blivajs i Emil Frojdlih, uspeali su na neki način da budu oslobođeni još u Gospiću, tako da je put kroz strahote logora nastavilo nas osmorica. Može se reći da smo mi sa jednom većom grupom logoraša sa »ovčare« iz Gospića i sa otoka Slanog bili među prvim logorašima u Jasenovcu a ujedno i među najmlađima.

Ova naša mala grupa i dalje je bila uvek zajedno i predstavljala nerazdvojan kolektiv. Međutim, početkom 1942. godine morali smo se razdvojiti. Dvojica, Dragan Mautner i ja, bili smo prebačeni za Staru Gradišku, zatim za Feričance i Obradovce. Ostali su zadržani u Jasenovcu. U proleće 1942. godine još neki članovi naše grupe prebačeni su u Staru Gradišku, gde su stradali od tifusa.

U Obradovcima čuvala se i napasala napljačkana stoka. Iako smo bili dobro čuvani i na paši, to je ipak bila izvesna mogućnost za beg. Odmah smo počeli sa intenzivnim pripremama za bekstvo.

Nekoliko dana pre našeg bega zaklan je Dragan Mautner, jedan od preživelih sa Jadovna. Mislim da sam dužan da sa nekoliko reči opišem tragediju te porodice, jer je ona, na žalost, karakteristična za mnoge jevrejske porodice iz Jugoslavije, koje su potpuno uništene.

Porodica Mautner, otac, majka i tri brata, živela je u Zagrebu. Najmlađi brat Dragan u momentu hapšenja bio je student treće godine prava i bio je uhapšen sa grupom omladinaca 27. maja 1941. godine. Najstariji brat Ivo nastradao je u Slanom, a sa srednjim bratom Mirkom sastali smo se u Feričancima. Dragan i ja zajedno smo čuvali stoku. Jednog dana video ga je njegov kolega sa studija, tada domobranski poručnik. U to vreme Draganovi roditelji bili su još u Zagrebu.

Taj poručnik, želeći da obraduje Draganove roditelje, ispričao im je gde je video njihovog sina živog i zdravog. Roditelji, ne sluteći ništa zlo, napisali su Draganu jedno pismo na logor u Obradovcima. To je bilo dovoljno da komandant logora u Feričancima, ustaški natporučnik, pozove Dragana i da mu hladno prereže grkljan. Mirko je uspeo da pobegne sa nama i poginuo je kao borac slavonskih partizanskih jedinica. Našli smo ga mrtvog kraj ubijenog Nemca u jednoj šumi za vreme borbi kod Čaglina.

Nakon dugih priprema i bez ikakve pomoći spolja grupa od sedam logoraša uspela je 12. septembra 1942. godine da pobegne iz logora u Obradovcima. Bili su to: dr Zorko Golub, Feliks Hiršl, Mirko Mautner, Hugo Štern, Dragan Holcer, Braco Danon i ja. Jedino što smo znali bilo je da se moramo što pre dohvatiti Papuka, jer su tamo partizani. Iz one grupe omladinaca u ovoj grupi bio sam samo ja. Ostali su bili u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

Već sutradan bili smo na oslobođenoj teritoriji u štabu odreda. Naša želja bila je ispunjena, jer smo još istog dana bili upućeni u borbene jedinice. U njima smo ostali do kraja rata, boreći se u raznim brigadama u raznim krajevima naše otadžbine. Od nas sedam kraj rata dočekala su samo trojica. Ostali su dali hrabro svoje živote u borbi protiv Nemaca i domaćih izdajica. Preostala trojica bila su odsutna iz jedinica samo onda kad su zbog svojih rana na to bili primorani. No čim su mogli da stanu na noge, opet su bili u prvim borbenim redovima.

I kao tužan rezime: od 175 omladinaca uhapšenih 27. maja 1941. godine u Zagrebu, danas su trojica živi. Od 7 logoraša koji su uspeli 12. septembra 1942. godine da pobegnu iz logora i da stupe u redove Narodnooslobodilačke vojske danas isto samo trojica živi. Na žrtve ne možemo i ne smemo nikada zaboraviti.

JEDNA HRABRA ŽENA

Edita Kac bila je kći Menahema, jednog od sinova Arona Kaca, rabina iz Nitre. Rođena je 1920. godine. Od rane mladosti pripadala je levičarskoj organizaciji Hašomer Hacair. Ova činjenica odvela je Editu u godinama mračnjaštva koje je sa sobom doneo Hitlerov fašizam, u redove ilegalnih antifašista i boraca. Uhapšena je oktobra 1941., mučena i osuđena na dužu kaznu zatvora. Ali ni tada njena odvažnost nije bila slomljena. Često je govorila: »Preživjećemo, pobeđićemo!« Ovakav stav odveo je Editu 1944. godine među slovačke partizane, u prve redove slovačkog narodnog ustanka. Umrla je herojskom smrću, boreći se do poslednjeg daha.

Bila je poslednja nedelja avgusta 1944. godine. Sunčan, prijatan dan. Nebo je bilo vedro, bez oblaka, a ipak je napetost vladala među ljudima, osećalo se u vazduhu da nailaze odlučujući dani.

Znalo se sa sigurnošću da nešto mora da se dogodi, samo se nije znalo kada. Svi su bili uvereni da neće morati dugo da se čeka. To su, pre svega, znali oni koji nisu želeli da dopuste da se događaji sami razvijaju i kojima je savest nalagala da nešto učine i preduzmu, kako bi uništili režim podjarmljenja. Svaka nova vest, i ona na izgled nevažna, koja je kružila među ljudima, ohrabivala je svakoga, jer je jasno pokazivala da se rat bliži kraju i da Hitler, zajedno sa svojim »nadjudima« i njihovim fašističkim pomagačima, mora da bude pobeđen. U to su ljudi bili ubeđeni već onog trenutka kada je Hitlerova ratna mašina pobedonosno ušla u tuđe teritorije, uništavajući sve što bi joj se usprotivilo.

A sada je, najzad, i odluka pala. Herojska sovjetska armija napredovala je ka Berlinu. Ova činjenica bila je znana i zaslepljenim demagozima domaće propagande, mada su izbegavali da govore o tome.

Ove vesti širile su se i u okrugu Banovca, mesta poznatog po rezidenciji predsednika Slovačke. Radnici i seljaci već su otvoreno govorili o tome, a zdravi razum naroda shvatio je davno da su slo-

vačkoj državi, kojoj je Hitler bio garantovao hiljadugodišnji život, dani odbrojani.

Koristeći nedeljni odmor, staro i mlado se šetalo po obroncima brda oko Banovca i odlazilo u posetu obližnjim selima. Svi su bili radosni, jer je to bila lepa nedelja. Mladići i devojke su mahom šetali u malim grupama. Razgovor se vodio o stanju na frontovima. Čim bi naišlo neko nepoznato lice, koje nije bilo iz tog kraja, ozbiljni razgovor bi prestao i prešlo bi se na šalu.

Te nedelje šetala se po okolini Banovca i radnica fabrike konfekcije Nehera, iz Trenčina, Ilona Kovač, alias Edita Kac. Došla je ovamo u posetu svojim prijateljima koji su sa njom radili u fabrici. Edita je bila lepa crnomanjasta devojka. Spoljašnost joj je odavala jevrejsko poreklo, no malo je ko znao da je Jevrejka. Njene saradnike u ilegalnom pokretu to nije zanimalo. Nije ona jedina koju su sudbina i opredeljenost odveli u ilegalnost. Identitet pojedinca nije bio važan, pa stoga ona o tome nije ni govorila. Bila je pametna i skromna, ljubazna i uvek spremna da pomogne. Svako ko bi došao sa njom u dodir zavoleo bi je zbog tih njenih vrlina. Zato je bila veoma omiljena i kod stanovnika okolnih sela.

Tog avgustovskog popodneva u glavi su joj se vrmale teške misli. Nije se šetala šetnje radi, jer je imala mnogo planova i posla. Radila je, učila i veoma mnogo čitala. Ali je najviše bila zauzeta pripremanjem za ono što su svi sa nestrpljenjem očekivali: učiniti nešto, doprineti borbi za oslobođenje zemlje od nepodnošljivog jarma, nasilja i ubistava.

Ponekad bi se umešala u razgovor mladih ili starijih šetača. Pričala bi sa ljudima i ženama, sa mladićima i devojkama. Svaki razgovor donosio joj je nova saznanja, a i neke njene primedbe obogetile bi razgovor ili bi ukazivale na istinitost ili netačnost nekih mišljenja. Ona nije bila rođena u ovom kraju, ali su je smatrali svojom. Njoj se nije moglo dogoditi, kao mnogim drugim, da se prekine sa razgovorom kada ona priđe nekoj grupi. Niko se nje nije plašio, jer je ona umela da pridobije simpatije drugih. I često bi se vraćala kući obogaćena novim iskustvima, koja su veoma često bila značajna. Ali i ako ne bi ništa novo saznala, otkrila bi šta o mnogim stvarima misle obični ljudi.

I ove nedelje razgovarala je sa mnogima. Ali je najdublji utisak na nju ostavio razgovor sa jednim seljakom. Od njega je saznala da je on spreman da sa sekrom u ruci brani svoju imovinu od fašista i da se bori protiv njih. Bila je srećna da vidi da ima seljaka koji se iskreno raduju dolasku oslobodilaca i koji nisu podlegli propagandnim lažima okupatora i njihovih pomagača. To je potvrdilo njeno uverenje da većina ljudi ima pravilan stav, iako je samo mali broj bio toliko hrabar da ga i pokaže. Shvatila je da narod samo čeka pogodan trenutak i poziv da pokaže svoja osećanja i da će se pridružiti onome ko bude podigao baklju slobode.

Razmišljajući o razgovoru sa tim seljakom uvek se jasno sećala reči »sramota« koja joj se urezala u sećanje. Bojala se da bi, u

stvari, ona trebalo da bude ta koja se stidi. Seljak sa kojim je razgovarala bio je spreman da brani svoju žetvu od esesovaca bilo čime što bi mu se našlo pri ruci. On hoće da osveti nepravdu koja se nanosi njemu i njegovom radu, on je spreman da se bori. A šta radim ja? — razmišljala je Edita. Stojim bespomoćna, a možda je već i suviše kasno da se nadoknadi izgubljeno vreme i da se bori za ono što je mnogo skupocenije od ambara i stoke u stajama seljaka.

Tako je razmišljala Edita i setila se svoje drage porodice i njene sudbine. Otac i majka su bili žrtve prvih transporta i već su 1942. godine odvedeni preko granice; ona je u to vreme bila u zatvoru u Bratislavi zbog svog ilegalnog rada. Šta se desilo sa roditeljima? Jesu li još živi ili su već ubijeni? Po onome što je čula i saznala, bila je gotovo sigurna da oni više nisu među živima. I opet je mislila kako ona stoji tu, neaktivna, ne boreći se ni sekiram ni puškom protiv onih koji su pobili njene roditelje i porodicu. I shvatila je da, u stvari, ona treba da se stidi. To veče je teško zaspala i sledećeg dana nije mogla da nađe mira. Sledeće noći bila je sasvim iscrpljena i osećala se kao da opet preživljava strašna mučenja bratislavskog zatvora. Ali sada ona nije stajala pred fašističkim dželatima, već pred samom sobom. Saslušavala ju je sopstvena savest. Sramota je tako živeti i ništa ne preduzeti! Nema opravdanja za onoga ko ne doprinosi ništa borbi protiv »Uebermenscha«. Uvidela je da ima dovoljno snage da se bori za slobodu.

Život joj se činio kao dugačak film koji se odvijao u njenoj svesti. Shvatila je da, u stvari, više nije ni tako mlada. Sutra, 29. avgusta, napuniće dvadeset četvrtu godinu. I tako je dalje razmišljala dok je san nije savladao.

Sledećeg dana očekivalo je Editu veliko iznenađenje. Sudbina joj je pripremila divan poklon za rođendan. Toga dana izbio je slovački narodni ustanak. Znala je da je ustanak velik i značajan korak ka oslobođenju. Bila je srećna i radosna što će i ona sada imati priliku da se bori sa oružjem u ruci i što neće više biti samo posmatrač i očekivati da joj slobodu donesu na srebrnom tanjiru. Nije ona ni do tada bila neaktivna. Ali ilegalna borba joj se nije činila dovoljno oštrom i sigurnom u svoj cilj. Edita Kac je rešila da se oružjem bori protiv fašističkih okupatora i ubica. I borila se do poslednjeg daha, dok nije svoj junački život položila na oltar slobode. Sa malom grupom drugova štitila je odstupnicu jedne jedinice posle ogorčene i neuspele borbe. Borila se mašinkom, pa kad je nestalo municije, ručnim granatama. Kad god bi bacila granatu na neprijatelja rekla bi: ova je za oca, ova za majku, ova za jednog brata, ova za drugog, za prijatelja, za školskog druga... Na žalost, nije bilo dovoljno granata da bi osvetila sve one koje je fašistička neman uništila. Izgubila je život kao heroj slovačkog narodnog ustanka, kao primerni borac za slobodu. Uspomena na nju i na sve heroje slavnog slovačkog narodnog ustanka poziva preživlele da se bore za slobodu, za ravnopravnost svih naroda i rasa, za odbranu od neofašizma i revanšizma i protiv svih onih koji bi želeli da izazovu novi rat.

POŠTA U PAKLU

»U Varšavi više ne postoji jevrejska četvrt« — javio je sa ponosom Jirgen Strop, general nemačkih SS trupa, svom fireru u jesen 1943. godine. Jakoj nemačkoj armiji najzad je uspelo da u krvi uguši ustanak terorom, glađu, i bolestima izmučenog jevrejskog življa u Varšavskom getu, koji je izbio 19. IV 1943. godine. Geto, ograđena gradska četvrt za Jevreje, osnovan je još novembra meseca 1940. godine, po uzoru na drevne gradske četvrti u starom i srednjem veku. Najsiromašniji kvart okupirane Varšave opasan je malterisanim zidom visokim 8 metara, debelim dve cigle, i sa zabodenim komadima izlomljenog stakla na vrhu. Ova demarkaciona linija, koja je delila čovečnost od neljudskog, smrt od života, bila je dugačka oko 16 km, a trinaest ulaza, koji su ovaj pakao vezivali sa spoljnim svetom, bili su dobro čuvani. Ipak — poruke koje su izražavale nadu u beznadežno, strahovanje od užasnog, verovanje u neverovatno, dospedale su na drugu stranu zida organizovanom poštanskom službom, čije su postojanje omogućili perfidni mozgovi okupatora, koji su licermerno želeli da ukažu da, eto, i ovaj žigosani svet pod žutom trakom iza visokih zidova, nije lišen blagodeti civilizacije.

Getom, prolaznom stanicom ljudi na fatalnom putovanju koje je vodilo u gasne komore Aušvica, Treblinke, Majdaneka i drugih logora smrti, upravljao je svemoćni *Gestapo*, koji je ostavio zatočenicima neku vrstu samoupravljanja, da se brinu sami o celokupnom životu ove prinudne zajednice i da organizuju sve vidove javnog života. U Getu je biran savet Jevreja, zvani »Judenrat«.

Na čelu najpoznatijeg Varšavskog geta, čiji su stanovnici pružali herojski otpor neprijatelju i borili se nadčovečanski do poslednjeg čoveka pre nego što su konačno uništeni, — a o čemu je do sada mnogo pisano — stajao je ing A. Černjakov. U toku organizovanja javnih službi, on je organizaciju pošte — neophodne arterije javnog života — poverio članu jevrejske opštine Zabluđovskom. Poštarima je još 1940. godine zabranjen ulazak u geto, koji se sastojao iz jednog većeg i jednog manjeg dela, pa je prema tome i Zabluđovski

otvorio dve pošte. Međutim, posle velikog pokolja 1942. godine, preostalo jevrejsko stanovništvo se prebacilo u veliki geto i ostala je samo jedna pošta smeštena u ulici Krohmalna. Tu su se prikupljale pošiljke, vršio pregled i ostale poštanske manipulacije, pa su se pošiljke puštale u saobraćaj. Posebne marke u varšavskom getu nisu postojale, već su korišćeni žigovi za frankiranje sa oznakom vrednosti. Žig od 10 groša bio je određen za frankiranje štampanih stvari, od 20 groša za pisma i dopisnice u zemlji, od 30 groša za pisma i dopisnice u inostranstvu i za preporučena pisma u unutrašnjem saobraćaju, a od 50 groša za ekspres pošiljke. Uz ove žigove sa naznačenom vrednošću koristio se i žig četvrtastog oblika sa datumom i inicijalom R. Z. w. W (Rada Zidowska w Warszawie), što je u prevodu »Savet Jevreja u Varšavi«. U sredini se nalazio datum, a ispod njega S. P. D. Z. skraćena za Sabirno mesto u Jevrejskoj četvrti. Osim ovih žigova korišćen je i šestougao žig, sa natpisom Rada Zydowska w Warsavie (Savet Jevreja u Varšavi) i pri dnu Biuro Prym Przes. Postowych (Prijemno odeljenje pošte), a mnoge dopisnice nosile su još i mali četvrtasti žig sa natpisom »Judenrat Warschau« (Jevrejski savet u Varšavi). Žigovi su udarani prilikom odpremanja pošiljke.

Manje-više ovako je izgledao poštanski promet i u ostalim getima širom Poljske.

Korišćenje ovih žigova za poništavanje maraka u opticaju na teritoriji Poljske bilo je najstrože zabranjeno, jer su Nemci smatrali da bi prekrivanje znaka kukastog krsta i amblema Rajha, koji su se nalazili i na poljskim markama, poštanskim žigom geta, bilo krajnje uvredljivo za Nemački Rajh. U vezi toga treba napomenuti jedan tragičan događaj iz krakovskog geta, gde je službenica pošte u getu, poneta valjda filatelističkom strašću, žigosala poljske marke sa pečatom geta. Dok je radila na ovim filatelističkim »suvenerima« nemački vojnici su je iznenadili i streljali na očigled svih službenika ispred poštanske zgrade, a pronađene žigosane marke su spalili.

Pošta u Lodžu imala je svoju specifičnu istoriju. Godine 1939. 8. oktobra, Nemci su izdali dekret kojim su Lodž priključili Nemačkom Rajhu, i početkom 1940. godine ime grada je promenjeno u Licmanštat. Jevreji su po običaju skoncentrisani u jednu gradsku četvrt — geto. Svako napuštanje određene teritorije kažnjavalo se smrću. Grad je imao 250.000 jevrejskih stanovnika, a istovremeno i jaku industriju. Već godine 1939. organizovan je jevrejski komitet, na čijem je čelu stajao Mordehai-Haim Rumkovski, koji se sam nazvao: »Der Älteste der Juden« (Starešina Jevreja). Njegova uloga, gledana iz današnjeg aspekta je krajnje nejasna. Nacisti su mu poverili neku vrstu samoupravljanja unutar geta, sa daleko većim kompetencijama nego u drugim getima, i on je pet godina služio nemačkoj industriji, ulažući mnogo napora da organizuje prinudni rad u Lodžu. Nadao se da će time doprineti da se Jevreji Lodža poštede deportacije iz grada. Veliki broj izbeglica koji su dolazili u ovaj

grad nadajući se spasenju putem prinudnog rada, otežao je situaciju toliko da je smeštaj bio veoma komplikovan i iziskivao velike organizatorske sposobnosti. Rumkovski je dobio sva ovlašćenja od Nemaca da održava »normalan« život unutar geta. Imao je potpunu kontrolu nad svim dobrima u getu, pravo na suđenje, kažnjavanje i neki vid autonomije, tako da je ova četvrt živela pod direktnom kontrolom Nemaca, odvojeno od gradske administracije. Rumkovski je osnivao sve potrebne službe, među njima i poštansku. Poštu je otvorio 15. marta 1940. godine. Da bi se dobila jasnija slika o aktivnosti ove pošte već u prvoj godini njenog funkcionisanja, treba istaći da je izvršila raspodelu od 135.000 paketa iz Poljske i 14.300 paketa iz inostranstva. Manipulisala je sa oko 10.000 telegrama i preko 1.000.000 pisama i dopisnica i 64.000 novčanih uputnica u vrednosti od 1.700.000 maraka. Mnogi paketi nisu nikad stigli u geto, već su dospevali u nemačke ruke. Rumkovskom je dozvoljeno da štampa posebne poštanske marke za Geto u Lodžu. Godine 1942. 30. januara, objavljen je konkurs za izradu idejnih crteža za dve marke. Rumkovski je pozvao učesnike konkursa da idejne crteže sa natpisima na jidiš i nemačkom jeziku dostave njegovoj ličnoj sekretarici, gospođici Daum, na njegovu adresu i da se ime učesnika konkursa naznači u posebnom omotu, a ne na crtežu. Najbolji crteži biće nagrađeni sa 100, 60 i 40 maraka. Izbor je ubrzo izvršen i umesto dve, izdate su tri marke, u vrednosti od 5 pfeniga, u plavoj boji, od 10 pfeniga u zelenoj i od 20 pfeniga, u mrkoj boji. Na markama, čiji je autor ostao nepoznat, predstavljena su industrijska postrojenja u Lodžu. Na levoj strani marke nalazi se portret Haima Rumkovskog, na donjem rubu marke natpis »Judenpost-Litzmannstadt-Ghetto«, a u desnom gornjem uglu Davidova zvezda kakvu su nosili Jevreji na leđima i rukavu širom okupirane Evrope. Marke nisu bile gumirane ni zupčane, izuzev marke od 10 pfeniga, koja je bila gumirana.

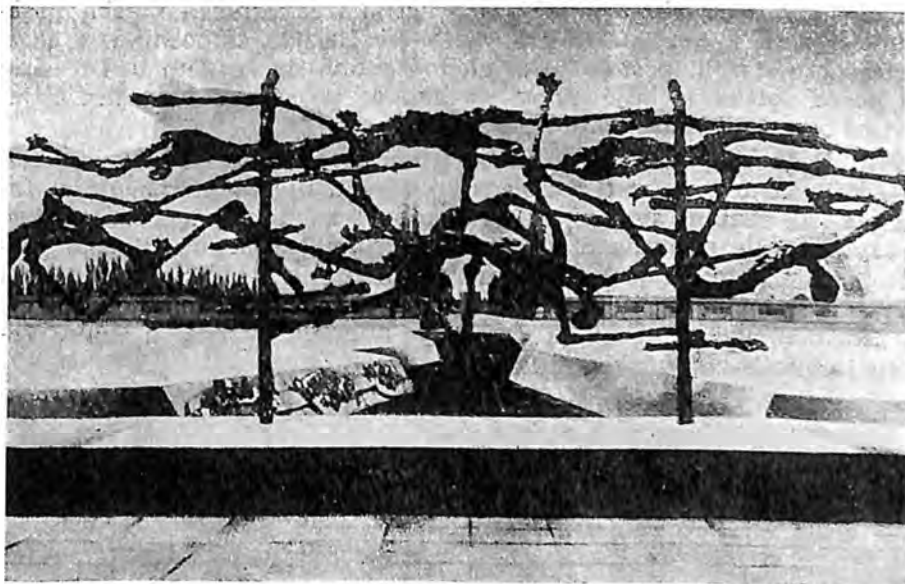
Danas je nemoguće odrediti tačan datum izdavanja ovih maraka, ali se veruje da su izdate sredinom 1942. godine i bile su u opticaju svega dva dana, a zatim su povučene i konfiskovane od strane nemačkog komandanta Lodža, Bibova. Posle rata pronađena je zaliha ovih maraka u zgradi Gestapoa u Lodžu. Geto u Lodžu koristio je tri poštanska žiga za poništavanje maraka, odnosno za frankiranje. Jedan žig sa natpisom u tri reda »Judenpost-Litzmannstandt-Ghetto«, drugi žig sa Davidovom zvezdom i datumom, i treći sa natpisom »Der Älteste der Juden in der Stadt Lodsch-Ghetto-Postabteilung I«, što deluje kao lični žig Rumkovskog, a u prevodu glasi »Starešina Jevreja Licmanštat Geto, Poštansko odeljenje br. I«. Do sada su pronađena samo tri pisma frankirana ovim markama.

Jednog hladnog januarskog dana 1943. godine otpočela je deportacija Jevreja iz Lodža za Aušvic. Iako je zbog velikog privrednog značaja geto u Lodžu najduže pošteđen, došao je ipak dan nje-

gove likvidacije. Godine 1944., 30. avgusta, Rumkovski je sa poslednjim transportom otišao u Aušvic, pošto je uzalud molio Nemce da poštede Geto. Navodno je i iz vagona očajnički dovikivao da je svojim postupcima želeo da spase svoje sunarodnike. Međutim, Rumkovski je ostao u sećanju ljudi kao saradnik okupatora. Odlaskom u Aušvic presudio je sebi sam, kao i Černjakov, koji je izvršio samoubistvo. Poslednji put viđen je septembra meseca u Aušvicu i njegovom smrću završava se tragična istorija geta u Lodžu.

U ostalim getima pošta je funkcionisala pod sličnim uslovima — možda treba napomenuti kao kuriozitet da se jedino u getu u Čenstohovu na poštanskom žigu nije pojavila reč »Jude«-Jevrejin, žig nije imao natpis »Judenrat« kao obično, već »Ältestenrat« — Tschenschostchau, što znači »Savet starešina u Čenstohovu«.

U Terezinu, maloj garnizonskoj varoši na teritoriji Čehoslovačke, osnovanom još u doba Josifa II kao vojničko utvrđenje, stvoren je jedan svojevrstni geto. Ovo naselje građeno za 15.000 duša Nemci su naselili sa 130.000 Jevreja i stvorili jedan »ugledni« geto prema kome su vodili politiku »popuštanja«. Ovaj geto je osnovan krajem 1941. godine sa ciljem da se javnost zavara, jer su već neke glasine o postupcima sa Jevrejima u getima prodrle u javnost. Ovde su upućivani polujevreji i oni nemački Jevreji koji su bili posebno zaslužni za nauku, umetnost i književnost. Međutim, i oni su ubrzo upućivani dalje u Aušvic.



Nandor Glid: Spomenik u Dahau

Ovo naselje je uvek imalo svoju poštu; međutim, čim je logor otvoren, pošta je preseljena u susednu varošicu Baušovic, a pošta za geto bila bi prvo pregledana u Pragu i tamo raspoređena. Paketi su u prvo vreme često stizali u logor. 1943. godine, 10. jula, SS trupe, pod čijom je komandom bio geto u Terezinu, izdale su naređenje da pakete mogu da primaju samo oni koji od komandanta logora, odnosno geta dobiju posebno izdate marke. Te marke su štampane u Državnoj štampariji u Pragu i podeljene u ograničenom broju stanovnicima, koji su mogli te marke da dostave svojim prijateljima i rođacima izvan geta na teritoriji češkog protektorata. Samo paketi snabdeveni ovim markama mogli su se uručiti primaocu, a te marke se nisu poništavale, već samo lepile na pakete. Jedna marka je važila za jedan paket do 20 kg težine i izdavane su u tabacima od po 25 komada. Marke su bile tamno zelene boje i predstavljale su pejzaž iz okoline Terezina sa natpisom »Theresienstadt« i sa velikim razgranatim drvetom na levoj strani. Oznake za vrednost na ovim markama nije bilo. Mali broj ovih maraka je sačuvan, jer su stizale na paketima u veoma oštećenom stanju; veliki broj paketa nikada nije ni stizao na naznačenu adresu, već u nemačke ruke, a preživeli tvrde da su sa markama vršene i špekulacije i da su često preprodavane. Poznato je da su se u Terezinu izdavali blokovi od četiri marke u crnoj, tamno zelenoj i tamno mrkoj boji sa crvenim kontrolnim brojem. Ove marke i blokovi izdavani su sa ciljem da se impresioniraju predstavnici međunarodnog Crvenog krsta i drugih međunarodnih organizacija, koji su prilikom posete Terezinu dobijali spomen album i spomen blokove ovih maraka. Kada su posle rata i ova Potemkinova sela razgolićena i saveznička vojska našla u Terezinu svega 20.000 preživelih od 130.000 zatočenika, i to u strašnom stanju, postalo je očigledno svima da se geto u Terezinu i pored »olakšica« nije mnogo razlikovao po svojim krajnjim ciljevima od ostalih nacističkih logora.

Poštanska služba — služba prenošenja dobrih i rdavih vesti — koja vekovima prati čovečanstvo u svim njegovim razvojnim fazama, na raznim stepenima civilizacije i svim etapama istorijskog razvitka, nije otkazala ni u ovim najcrnjim trenucima ljudskog postojanja. Postojala je u čudnom rudimentarnom obliku kao svedok jedne od najmračnijih stranica ljudske istorije i pokušala je da i u tim nemogućim uslovima vrši svoju humanu dužnost u znaku večite i neuništive ljudske solidarnosti.

KNJIŽEVNI DEO

Napomena: Dok su radovi u prvom delu ovog Almanaha poređani hronološkim redom i prema tematici, u književnom delu slede alfabetskim redom.

ZAUVEK

Adiel Amza se dvadeset godina bavio istraživanjem istorije grada Gumlidate. To beše nekada veliki grad u kome življaše snažan i ponosan narod. Gotske horde od ove metropole načiniše gomilu pepela, a građane porobiše.

Pošto je završio svoja ispitivanja, analizirao je, proučio, pročistio, uporedio i sredio svoje podatke, razmotrio ih i video da se mogu objaviti. Odlučio je da napiše knjigu. Tražio je izdavača, ali ga nije našao. Svaki ga je odbijao pod nekim izgovorom, koji se od prethodnog razlikovao samo po formi. Uvideo je da nema šta da očekuje od izdavača i čemu da se nada, pa je počeo da traži i mecene, pokrovitelje nauke, ali bez uspeha, jer tokom svih godina dok se bavio ovim istraživanjima nije se pojavljivao u društvu univerzitetskih profesora, njihovih žena i kćeri. Sada, kada je došao da traži uslugu, iz njihovih očiju izbijala je ledena mržnja, da su im gotovo naočari blistale od toga.

— Ko ste vi, gospodine? Ne poznajemo vas. — Obično su ga takvim rečima dočekivali.

Adiel Amza slegao bi ramenima i razočaran odlazio. Svaki pokušaj bio je uzaludan. Ova situacija naučila ga je da ako želi da ga prepoznaju mora da im se približi, ali kako, to nije znao.

Godine bavljenja naučnim radom pretvorile su ga u roba. Rad je upravljao njim od momenta kada se probudi, pa do časa počinka. Svakog dana, čim bi ustao noge bi ga odnele ka stolu, peru i spisima. Ako nisu bile zaokupljene vizijama i otkrićima, njegove oči bile su prikovane za knjige, fotose, mape Gumlidate ili skice borbenih linija iz ratova koje je ovaj grad vodio.

Ponekad je nastavljao da piše tamo gde je juče stao, a ponekad bi celog dana doterivao ono što je dugo pisao. Slično je bilo i noću.

Često bi ustajao iz kreveta i vraćao se stolu da proveri ono što je napisao. U momentima bi to činio grozničavo, a ponekad sasvim pribrano. Kao da je vodio neku igru sa samim sobom, pravio je greške koje su ga odvodile u nova istraživanja i postavke. Tako su prolazile godine, a knjiga nije bila objavljena.

Čovek, ako je mudar, može da bude zadovoljan ako mu radove odmah ne objave, jer u očekivanju, data mu je mogućnost da preispita materijal, ispravi greške i ispita svoje hipoteze, koje su možda konfuzne i istorijski netačne. Tako je Adiel Amza analizirao i doterao svoj rad, dok ga nije načinio jasnim kao suza. Ali izdavača za svoju knjigu nije našao.

Kada je Adiel Amza već izgubio nadu da će svoje delo objaviti, stvari su se iznenada izmenile. Najimućniji čovek u gradu, Gephard Goldental, javio mu je da je odlučio da izda njegovu knjigu. Kako se dogodilo da ime skromnog pisca stigne do slavnog bogataša i šta je takav čovek mogao da očekuje od objavljivanja stvari koja ne donosi izdavaču zaradu? Možda je razlog bio neprocenjivo Goldentalovo bogatstvo, koje u jednom trenutku nije ispunjavalo zadovoljstvom svog vlasnika. Takvi ljudi ponekad zbog toga pomažu nauku, iako se time njihovo ime ne proslavlja, ali jednom bi se i moglo proslaviti.

Drugi su govorili da to nije razlog, već da je Gephard Goldental saznao da su njegovi preci poreklom izgnanici iz Gumlidate. Oni su, navodno, bili velikani tog grada. Jedan od njih bio je na čelu vojske. general oblasne trupe, koja je kao dobrovoljna snaga stala pred gotske jedinice i stavila svoje živote na kocku za Gumlidatu, dok je neprijatelji nisu pretvorili u gomilu pepela.

Nema potrebe reći da je ovaj razlog pobijen, jer Gumlidata je srušena navalom Gota i ko bi mogao da tvrdi da je poreklom iz tog grada?

Međutim, razlog ne menja suštinu stvari. Gephard Goldental je odlučio da izda Amzinu knjigu, uprkos tome što su troškovi za ovo izdanje bili ogromni zbog velikog broja mapa i ilustracija koje je trebalo da sadrži knjiga. Rad je zahtevao ilustracije izrađene posebnim grafičkim postupkom.

Na jednoj mapi trebalo je prikazati grad u celini, na drugoj njegove hramove i oltare; prikazati posebno Gomeša, Guša, Guca, Guaha, Goza — bogove Gumlidate; majke i njihov porod, omladinu, narodnu masu i stubove božje službe Velikog Gameda, Gihura i Gamula; njihove slugе, sveštenike i sveštenice; zatim, napuštenu decu koju su donosile na svet uličarke sa gospodom; svece i pse, a svakog je trebalo naslikati posebnom bojom, prema njegovoj koži, odeći, zaradi, položaju i zanimanju. Pored toga, trebalo je naslikati i Gote sa njihovim zapregama i mape sa ucrtanim borbenim linijama. Ipak, Gephard Goldental bio je spreman da izda ovu knjigu i to u luksuznoj opremi, na odličnoj hartiji, perfektno odštampanu, raskošno ilustro-

vanu preciznim mapama, ukoričenu u izvanredan povez. Ukratko, Goldental je pristao da izda knjigu Adiel Amze u specijalnom izdanju, savršeno opremljenu, što ne bi bio u stanju da uradi svaki izdavač.

Goldentalovi sekretari već su obišli grafičare, slikare bakroreza i mapa, štampare, korektore i napravili predračun koliko će sredstava biti potrebno za izdavanje knjige. Gotovo ništa nije nedostajalo. Goldentalovi ljudi razgovarali su sa izdavačima i preneli mu sadržaj dogovora. Tebalo je još samo da se on nađe sa njima. Ako je u pitanju bio običan čovek, pozivali bi ga u kancelariju, a ako je neko od poznatijih ljudi, pozivali bi ga u kuću, na šolju čaja. Ako je, pak, bila reč o važnoj i značajnoj ličnosti, priređivali bi u njegovu čast banket. Adiel Amza, s obzirom da nije bio sasvim običan čovek, a ipak nije bio slavan da bi ga smatrali značajnim, pozvan je na čaj.

Jednog dana Amza je dobio pismo kojim ga pozivaju da dođe sutradan popodne kod gospodina Goldentala u određeno vreme, jer je ovaj trebalo da otputuje u inostranstvo i to je bilo jedino vreme kad je mogao da obavi posao sa Amzom pre polaska na put.

Autor koji je godinama tražio izdavača i najzad ga našao svakako da nije hteo da odloži ovaj trenutak. Čim je ostavio pismo izdavača, izneo je svoje najbolje odelo, koje nije oblačio od dana svečanosti kada mu je uručena doktorska diploma, istresao ga i ispeglao. Tada je otrčao do svog rukopisa, od rukopisa do kupatila, a iz kupatila u radnju da kupi kravatu. Odatle se vratio u svoju sobu da ponovo pregleda rukopis. Bio je spreman pre određenog jutra, kada je trebalo da poseti izdavača. Od kada pamti sebe nije doživeo ovakav dan. On, koji se za ljubav jednog srušenog grada otuđio od svoje ličnosti, zanemario odelo i sve stvari koje su se doticale taštine, odjednom se potpuno izmenio i postao kao oni slavni naučnici što nauku napuštaju radi časti koju im ukazuju ljudi koji nemaju veze sa naukom. Tako je Adiel Amza sedeo i gledao u svoj rukopis, pa se zatim ogledao, pratio skazaljku na satu, promatrao svoje odelo, ispitivao pokrete koje čini — sve ono što zahteva prisustvo u blizini bogataša, da bi proučio kako da bude prijatan dok bude u njegovom društvu, ugodnog izgleda i šarmantnih gestova. Jer bogataši i kada su ljubitelji mudrosti, uživaju samo ako im se ona servira na srebrnom poslužavniku. Ali mudrost što je uništila Amzinu snagu, povila mu leđa, oborila ramena i oslabila čitavo njegovo telo, dala je proizvodljivost njegovom licu, kakva se viđa samo u ljudi koji su se potpuno posvetili nauci.

Šteta što ga takav čovek kao što je Goldental nikada nije sreo, jer da ga je video, shvatio bi da ljudsko lice može da zrači i kada je čovek lišen novca i zlata.

— Vidiš li ti, prijatelju, kako ja, primera radi, stavljam na početak poentu koja treba da dođe na kraju.

Ukratko — tako je Adiel Amza sedao i ustajao i zamišljao — kako je ono što je njegova ruka napisala ušlo u štampu i pretvorilo

se u raskošne stranice. Zamišljao je kako odlazi da dopuni ili skрати nešto. Posmatrao je slagača kako slaže tekst. Najzad kako je knjiga objavljena i primljena u javnosti. Godine koje je proveo koncentrisan nad svojim istraživanjima izoštrile su i njegovu preciznost u kontaktu sa spoljnim svetom.

U određeno vreme, kada je trebalo da ode izdavaču, prenuo se iz maštanja. Stavljajući ključ u bravu da bi zaključao za sobom vrata, pogledao je zidove kuće, čudeći se što se nisu izmenili, jer trebalo je da dobiju nov izgled, kao kuća čoveka koji doživljava srećnu metamorfozu.

*

No, na stepeništu je Adiel Amza sreo sestru Adu Eden iz sanatorijuma za leprozne koja ga je godinama povremeno posećivala, da bi od njega dobila knjige koje je nosila bolesnicima. I baš tada, iz kratkog razgovora sa njom, Adiel Amza je saznao da se u biblioteci sanatorijuma nalazi jedna stara knjiga, pisana na pergamentu, o osvajanju Gumlidate. A upravo je to bila praznina u hronici Adiela Amze o ovom gradu.

Zainteresovan nepoznatim podacima, Adiel Amza odluči da sa sestrom Ade ode u sanatorijum, iako mu je bilo jasno da odatle nema povratka.

Sve to bilo je zapisano na poslednjoj stranici knjige, koju je letopisac dodao kao epilog. Kada je došao do tog poglavlja, Adielu Amzi napuniše se oči suzama. — Koliko je veliki pisac — pomisli on — koji ne napušta svoje delo ni kada mu smrt stoji za leđima i sopstvenom krvlju piše ono što mu oči vide.

Adiel Amza našao je i mnoge druge beleške u knjizi. Bilo je odlomaka koji su potvrđivali njegova tumačenja, razbistrili ih i upotpunili. A bilo je i takvih koji su do krajnosti bili suprotni njegovim postavkama. Oduševljavala su ga objašnjenja prethodnih naučnika, iako je većina bila konfuzna.

Celoga leta radio je Adiel Amza na svojim beleškama, dok nisu došli hladni dani i mraz stegao zemlju. Zabranili su mu da sedi napolju. Dodeljena mu je posebna zagrejana soba. Sedeo je u svojoj sobi i bdeo nad knjigom. Odgonetao je slovo po slovo, reč po reč, red za redom, dok ceo spis nije čitao bez teškoća. A kada bi našao nešto zanimljivo, prijatno za svačije uho, pozivao bi bolesnike u hol. — Braćo i prijatelji — rekao bi im — sedite, a ja ću vam čitati.

Čitao im je o velikom gradu Gumlidati i njenim građanima, koji su bili veliki narod, ponosan i hrabar, dok ih Goti nisu napali, pobedili i grad spalili. Pričao im je o bogovima Gumlidate — Gomešu, Gucu, Gušu i Guahu; o nevernicima; o velikim hramovima i sveštenicima. I svakome je bilo naznačeno njegovo zvanje. A ponekad je Adiel Amza, pričajući, dodavao sopstvene ideje, što je oživljavalo

pripovedanje. Mnoga svoja zapažanja pribeležio je na marginu knjige.

Ali njegovo delo nikada nije stiglo do ljudi, jer iz kuće leproznih bilo je zabranjeno iznositi — bilo pismo, bilo knjigu ili neki spis.

Ipak, neke od njegovih ideja doprle su među svet. Prava mudrost uvek iznova potvrđuje istinu, čak i ako je skrivena u kući, u jednoj od soba, daleko od ljudi, nešto od nje ipak prodre u svet.

Više puta kada mu je Ade Eden donosila naučne časopise od njegove kuće, koje je redovno primao, čitajući ih, nalazio je iste zaključke do kojih je i sam dolazio, potpisane tuđim imenima. Bio je iznenađen što je stvar koju je on pronašao objavljena kao već otkrivena i poznata. — Ako je tako, zašto sam radio? — pitao se Adiel Amza. — Trebalo bi da se zadovoljim onim što drugi kažu.

No zavet mudrosti ne umiruje učene. — Da, pitao se Adiel Amza — za šta i za koga sam ja radio? Tada bi se setio zaveta koji mu govori: nastavi, dragi, nastavi, ne odmaraj se.

I on je nastavio da otkriva nove stvari, nepoznate naučnicima njegovog vremena. Iako su se otkrića umnožila, a mudrost proširila, još mnogo šta treba da se traži, razume i sazna.

Adiel Amza nije napustio svoj rad. Ostao je u kući leproznih zauvek.

(Prevela Ana Šomlo)

LOTIKA

Odlomak iz romana »Na Drini Čuprija«

Jedini osvetljeni prozor na hotelu, koji je ostao kao poslednji znak budnog života te noći u kasabi, bio je onaj mali, na prvom spratu, gde se nalazi Lotikina soba. Tako Lotika i noćas sedi za svojim pretrpanim stolićem. Isto kao nekad, pre dvadeset i više godina, kad je dolazila u ovu sobicu da bar za trenutak odahne od vreve i navale u hotelu. Samo što je sada dole sve mirno i mračno.

Još oko deset sati Lotika se povukla u svoju sobu i spremila za spavanje. Pre nego što će da legne, prišla je prozoru da još jednom udahne svežine sa vode i bacila pogled na onaj poslednji luk mosta na slaboj mesečini, koji je jedini i večitio isti vidik sa njenog prozora. Tada se setila nekog starog računa i sela za stolić da ga potraži. Ali kad je jednom počela da pregleda svoje račune, ona se zanela, zaboravila na vreme i svoju potrebu za snom, i ostala više od dva sata za stolom.

Ponoć je davno prošla, a Lotika, rasanjena i zanesena, niže brojku na brojku i prevrće list za listom.

Lotika je umorna. Preko dana, u razgovorima i poslovima, ona je još jednako živa i okretna i rečita, ali ovako u noći, kad ostane sama, oseća svu težinu svojih godina i svoga umora. Lotika je oronula. Od njene nekadašnje lepote ostali su samo tragovi. Mršava je, žuta u licu; kosa bez sjaja i retka na temenu; a zubi, njeni sjajni i nekad kao grad tvrdi zubi, prorodili se i požuteli. Pogled crnih, još sjajnih očiju tvrd, i na mahove tužan.

Lotika je umorna, ali ne onim blagoslovenim i slatkim umorom od mnogog posla i velike zarade, koji je nekad nagonio da u ovoj istoj sobi traži odmora i predaha. Stigla starost i naišla vremena koja nisu dobra.

Ne bi mogla rečima da izrazi, ni sama sebi ne može dobro da objasni, ali oseća na svakom koraku da su se vremena pokvarila, bar za onoga ko ima pred očima samo svoj dobitak i svoju porodicu. Kad je ona, pre trideset godina, došla u Bosnu i otpočela rad, život

je izgledao kao da je iz jednog komada. Svi su išli u istom pravcu u kome i ona: za poslom i sa porodicom. Svak je bio na svom mestu i za svakoga je bilo mesta. A nad svima je bio jedan red i jedan zakon; tvrd red i strog zakon. Takav je onda Lotiki izgledao svet. A sada, sve se promenilo i ispremeštalo. Ljudi se dele i izdvajaju, i to, kako njoj izgleda, bez reda i vidljivog smisla. Zakon dobitka i gubitka, divni zakon koji je uvek upravljao ljudskim postupcima kao da više ne važi, jer toliki rade, govore i pišu stvari kojima ona ne vidi cilj ni smisao i od kojih mogu da imaju samo nezgode i štete. Život se kida, mrvli i osipa. Uopšte, izgleda da je ovom sadašnjem naraštaju više stalo do njegovih shvatanja o životu nego do života samog. To izgleda ludo i to je njoj potpuno neshvatljivo, ali je tako. I zbog toga život gubi od vrednosti i sav se troši u rečima. To Lotika jasno vidi i oseća na svakom koraku.

Poslovi, koji su nekad poigrali pred njenim očima kao stado veselih jaganjaca, sad leže, mrtvi i teški kao ono veliko nadgrobno kamenje na jevrejskom groblju. Ima već desetak godina kako hotel slabo radi. Šuma oko kasabe je isečena i seča odmiče sve dalje i dalje a sa njom i najbolja hotelska mušterija i zarada. Onaj drski i bestidni prostak Terdik otvorio je svoju »kuću« pod topolama i privukao mnoge od Lotikinih gostiju, pružajući im lako i neposredno ono što u njenom hotelu nisu nikad ni za kakav novac mogli da imaju. Lotika se dugo bunila protiv te nelojalne i sramotne konkurencije i tvrdila da su došla poslednja vremena u kojima više nema ni zakona ni reda ni mogućnosti poštene zarade. U svom ogorčenju ona je jednom, još u početku, nazvala Terdika »Kuplerom«. On je tužio sudu i Lotika je osuđena i platila je globu zbog uvrede časti. Ali ona ga ni danas ne naziva drugačije; samo pazi pred kim govori. Nova oficirska kasina ima svoj restoran, svoj podrum dobrih pića i svoje sobe za prenoćište, gde odsedaju ugledni stranci. Gustav, mrgodni i potuljeni ali vešti i pouzdani Gustav, napustio je posle toliko godina njen hotel, otvorio sam kafanu u čaršiji, na najprometnijem mestu, i postao od saradnika bezobzirnim konkurentom. Pevačka društva i razne čitaonice koje su, kao što smo videli, nastale u kasabi poslednjih godina, imaju svoje kafane i privlače mnoge goste.

Nema onog nekadašnjeg života ni u velikoj sali, ni pogotovu u Extra-Zimmer-u. Tu sada ručava poneki neženjen činovnik, čitaju se novine i pije kafa. Svakog dana posle podne navrati Alibeg Pašić, čutljivi i vatreni drug Lotikine mladosti. On je i sada odmeren i diskretan u govoru i pokretima, uredan i pažljivo odeven, ali je potpuno posedeo i otežao. Zbog jakog diabetesa od koga boluje već godina, služe mu kafu sa saharinom. Mirno puši i, čuteći po svom običaju, sluša Lotikino pričanje. A kad dođe vreme, diže se isto tako mirno i čutke, i odlazi svojoj kući u Crnču. Tu je svakodnevno i Lotikin komšija gazda Pavle Ranković. Odavno ne nosi više narodno odelo, nego »tijesno«, građansko, samo je zadržao plitki crveni fes. Na njemu je uvek košulja sa štirkanim grudima, tvrdom kragnom i okruglim mandžetama na kojima beleži brojeve i privremene račune.

On je već odavno uspeo da zauzme prvo mesto u višegradskoj čaršiji. Njegov je položaj sada utvrđen i osiguran, ali ni on nije bez briga i teškoća. Kao sve starije i imućnije ljude, i njega zbuduju nova vremena i hučna navala novih ideja i nov način života, mišljenja i izražavanja. Za njega je sve to obuhvaćeno jednom reči: »politika«. I ta »politika« je ono što ga zbunjuje i srdi i što mu zagorčava ove godine koje bi trebalo da su godine pokoja i zadovoljstva posle tolikih godina rada, štednje i odricanja. Jer, on ne bi hteo nipošto da se odvaja ili tuđi od većine svojih sunarodnika, ali isto tako on ne želi da dolazi u sukobe sa vlastima, sa kojima bi hteo da je uvek u miru i bar formalno u skladu. A to je teško, gotovo nemoguće postići. Ni sa svojim rođenim sinovima ne može da se razume kako treba. Oni su za njega, kao i sva ostala omladina, prosto neshvatljivi i neuračunljivi. (A za omladinom idu iz potrebe ili slabosti i mnogi stariji). Po svome držanju i ophođenju i svima svojim postupcima ovaj mlad svet izgleda gazda-Pavlu kao da se odmetnuo, kao da i ne pomišlja da mu valja u ovom redu stvari živeti i umreti, nego da će kao pustahije u planini vek provesti. Ovaj mlad svet ne pazi šta će da kaže, ne gleda šta radi, ne broji koliko troši, najmanje se bavi svojim ličnim poslom, jede hleb ne misleći otkud dolazi, i govori, govori, govori, »na zvijezde laje«, kako se gazda Pavle izražavao u svojim prepirkama sa sinovima.

Taj način mišljenja bez granica, govor bez mere i život bez računa i protiv računa, to njega, koji je celog svog veka radio s računom i prema računu, dovodi do besa i očaja. Kad ih sluša i gleda, strah ga hvata, čini mu se da neoprezno i lakoumno diraju u same osnove života, u ono što je njemu najmilije i najsvetije. A kad traži od njih objašnjenja koja bi ga ubedila i umirila, oni mu odgovaraju prezrivo i sa visoka, krupnim i mutnim rečima: sloboda, budućnost, istorija, nauka, slava, veličina. A njemu se od apstraktnih reči koža ježi. Zato voli da posedi i popije kafu sa Lotikom, sa kojom se može razgovarati o poslovima i događajima, a sve na osnovu jednog utvrđenog i priznatog računa, daleko od »politike« i opasnih velikih reči koje sve dovode u pitanje a ništa ne objašnjavaju i ne potvrđuju. Pri razgovoru on često vadi svoju sitnu olovku koja nije ona od pre dvadeset i pet godina, ali je ista onakva izlizana i nevidljivo mala, i ono što govore stavlja na nepogrešnu i neumitnu probu cifara. Još ožive, u pričanju, neki davnašnji doživljaj, ili neku šalu čiji su učesnici u većini pokojnici, i onda i gazda Pavle, pognut i zabrinut, pređe u svoj dućan na pijacu. A Lotika ostane sama, sa svojim brigama i računima.

Ništa bolje od hotelske zarade ne stoje stvari sa Lotikinim spekulacijama. Prvih godina posle okupacije dovoljno je bilo kupiti ma koje akcije ma koga preduzeća, i čovek je bio siguran da je novac dobro uložio i da u pitanju može da bude samo veličina dobitka. Ali tada je hotel bio tek proradio i Lotika niti je raspolagala sa dovoljno gotovog novca niti je imala kredit koji je docnije stekla. A

kad je stekla i novac i kredit, stanje se na tržištima bilo već izmijenilo. Jedna od najvećih cikličkih kriza bila je zahvatila krajem XIX i početkom XX veka Austro-Ugarsku Monarhiju. Lotikine hartije počele su da igraju kao prašina na vetru. Ona je plakala od besa čitajući svake nedelje bečki Merkur sa poslednjim kursovima. Svi prihodi od hotela, koji je tada još dobro radio, bili su potpuno nedovoljni da popune praznine koje su nastajale usled opšteg padanja svih vrednosti. U to vreme, ona je pretrpela težak živčani slom koji je trajao pune dve godine. Bila je kao luda od bola. Razgovara s ljudima, a ne sluša šta kažu niti misli na ono što sama govori. Gleda ih pravo u lice, ali ne vidi njih, nego sitne rubrike Merkur-a koje treba da donesu njenu sreću ili nesreću. Tada je počela da kupuje lozove. Kad je već i onako sve samo kocka i igra slučaja, onda neka bude do kraja. U to vreme ona je držala sve moguće lozove svih zemalja. Uspela je da nabavi i jednu četvrtinu velike španske božićne lutrije, čiji glavni zgoditak iznosi 15,000.000 pezeta. Drhtala je pre svakog vučenja, plakala nad listama izvučenih lozova. Molila je od boga da se desi čudo i da njen loz izvuče glavni zgoditak. Ali nikad nije dobivala.

Pre sedam godina Lotikin zet Caler udružio se sa dvojicom imućnih penzionera i osnovali su u kasabi »Modernu mlekarsku zadrugu«. Tri petine osnovnog kapitala dala je Lotika. Posao je bio zamišljen na veliko. Računalo se da će prvi uspesi, koji nisu mogli izostati, privući pažnju kapitalista izvan kasabe, pa i izvan Bosne. Međutim, upravo kad se preduzeće našlo u tom prelaznom i kritičnom stadiju, nastupila je aneksiona kriza. To je uništilo svaku nadu na privlačenje novih kapitala. Ovi krajevi na granici postali su tako nesigurni da su i već investirani kapitali počeli da beže. Zadruga je likvidirana posle dve godine sa potpunim gubitkom celog uloženog kapitala. Lotika je morala da otuđi najbolje i najsigurnije papire, kao što su akcije Sarajevske pivare d. d. i tuzlanske fabrike sode Solvaj, da bi pokrila gubitak.

Uporedo sa ovim finansijskim nedaćama, kao da su vezane za njih, išle su i porodične brige i razočaranja. Istina, jedna Calerova ćerka, Irena, udala se neočekivano dobro. (Lotika je dala miraz.) Ali je starija kći Mina ostala. Ozlojeđena udajom mlađe sestre, nesrećna u svojim verenicima, ona se pre vremena izvrgla u oštru i gorku usedelicu koja je život u kući i posao u hotelu činila težim i nepodnošljivijim nego što je sam po sebi bio. Caler, koji nije nikad ni bio živ i okretan, još je teži i neodlučniji, i živi u kući kao nem i dobroćudan gost od koga nema ni štete ni koristi. Calerova žena Debora rodila je, onako bolešljiva i u poodmaklim godinama, muško dete, ali nerazvijeno i sakato. Sad mu je već deseta godina a još ne može razgovetno da govori ni da stane na noge, nego se izražava neodređenim zvukovima i puže na rukama po kući. A tako je dobro i umiljato to jedno stvorenje i tako se grčevito drži svoje tetke Lotike, koju boli mnogo više nego rođenu majku, da se Lotika, pored svih svojih briga i poslova, brine i o njemu, hrani ga, oblači, uspav-

ljuje. Gledajući svaki dan pred sobom tu nakazu od deteta, duša je boli što poslovi ne idu bolje i što nema više novaca da ga pošalje u Beč kod velikih lekara, u neki zavod, ili što se ne dešavaju čuda i što uzeti ne ozdravljaju božjom voljom, od ljudskih dobrih dela i molitava.

I oni Lotikini štićenici iz Galicije, koje je školovala ili pouđavala u toku dobrih godina, zadavali su joj dosta brige i donosili razočaranja. Bilo je među njima i takvih koji su osnovali svoju porodicu, razvili posao i stekli imetak. Od njih je Lotika primala redovno čestitke, pisma puna poštovanja i zahvalnosti, i redovne izveštaje o stanju u porodici. Ali ti Apfelmajeri koje je Lotika izvela na put, školovala ili udomila, nisu pomagali ni prihvatili nove siromašne rođake koji su se rađali i dorastali u Galiciji, nego su, naseļeni u tuđim varošima, brinuli samo o sebi i svojoj deci. Za njih kao da je najveći deo njihovog uspeha bio u tome da što pre i što potpunije zauvek zaborave Tarnov i usku, bednu sredinu iz koje su ponikli i koje su se srećno oslobodili. A Lotika sama nije više mogla da odvađa kao nekad i da onu crnu sirotinju iz Tarnova izvodi na put. I nikad nije ni legla ni ustala a da je nije kao bol prožela misao da sada neko njen tamo u Tarnovu grezne beznadno i zauvek u neznanju i prļjavštini, u sramnoj bedi koju ona dobro poznaje i protiv koje se celog veka bori.

Pa i među onima koje je ona podigla bilo je dosta uzroka žalosti i nezadovoljstva. Upravo najbolji među njima skrenuli su ili posrnuli posle prvih uspeha i lepih nada. Jedna sestričina, darovita pijanistkinja, koja je Lotikinom pomoću i nastojanjem svršila Bečki konzervatorij, otrovala se pre nekoliko godina, u vreme svojih prvih i najlepših uspeha; niko ne zna zašto.

Jedan od sinovaca, Albert, nada porodice i ponos Lotikin, svršio je sve studije i u gimnaziji i na univerzitetu sa odličnim uspehom i samo stoga što je Jevrejini nije promovisan »sub auspiciis regis« ni dobio carev prsten, kao što se Lotika potajno nadala. Ipak, Lotika ga je zamišļjala bar kao uglednog advokata u Beču ili Lavovu, kad već kao Jevrejini ne može da bude visoki činovnik, što bi njenim ambicijama najviše odgovaralo. I u tome je nalazila nagradu za sve svoje žrtve oko njegovog školovanja. Ali tu je morala da doživi bolno razočaranje. Mladi doktor prava otišao je u novinare i postao član socijalističke stranke, i to onog ekstremnog krila koje se istaklo prilikom bečkog generalnog štrajka 1906. godine. I Lotika je morala svojim očima da pročita u bečkim novinama da je »prilikom čišćenja Beča od prevratničkih, tuđinskih elemenata proteran i poznati jevrejski bukač dr Albert Apfelmajer, pošto je prvo odležao dosuđenu mu kaznu od dvadeset dana zatvora«. To je, govoreći jezikom kassabe, isto kao da je otišao u hajduke. Posle nekoliko meseci Lotika je primila od svog dragog Alberta pismo kojim joj se javļja kao emigrant iz Buenos Airesa.

Tih dana nije ni u ovoj svojoj sobici nalazila mira. Sa pismom u ruci odlazila je kod sestre i zeta, i očajna, izbezumljena unosila se u lice sestri Debori, koja je umela samo da plače, i vikala gnevno:

— Šta će biti od nas? Pitam te šta će biti od nas, kad niko ne ume da se digne ni da korača sam. Čim ga ne podržavaš ispod pazuha, on pada. Šta može da bude od nas? Prokleti smo, eto to je!

— Gott, Gott, Gott! — uzdisala je sirota Debora, lijući krupne suze, i naravno nije mogla da odgovori ništa na Lotikino pitanje. Lotika sama nije nalazila odgovora, nego je sklapala ruke i dizala oči put neba, ali ne plašljivo kao Debora, nego gnevno i očajno.

— Socijalista je postao! So-ci-ja-li-sta! Nije nam dosta što smo Jevreji, nego još i to! O, Veliki jedini Bože, šta sam ti zgrešila da me tako kazniš? Socijalista!

Ožalila je Alberta kao pokojnika i nije više o njemu govorila.

Tri godine posle toga jedna od sinovica, sestra toga istog Alberta, udala se vrlo dobro u Peštu. Lotika se pobrinula za devojačku spremu i vodila glavnu reč u moralnoj krizi koju je ta udaja izazvala u velikoj porodici tarnovskih Apfelmajera, bogatih samo decom i neokaljanom verskom tradicijom. Čovek za koga je ta sinovica trebalo da se uda bio je bogat berzijanac, ali hrišćanin, kalvinist, i stavio je kao uslov da devojka pređe u njegovu veru. Roditelji su se opirali, ali je Lotika, imajući jednako u vidu interes cele porodice, tvrdila da je teško ploviti bez krivudanja sa tolikim svetom na bregu i da za spas svih treba ponekad nešto od tereta i u more baciti. Ona je podržavala devojkicu. I njena je reč bila presudna. Devojkica se pokrstila i udala. Lotika se nadala da će pomoću toga zeta uspeti da uvede u peštanski poslovni svet bar još nekog od sestrića i sinovaca koji su dorastali. Ali zla sreća je htela da je bogati peštanski berzijanac umro već u prvoj godini braka. Od žalosti mlada žena je pomerila pameću. Meseci su prolazili a njena velika potištenost nije popuštala. I sad, evo već četvrta godina kako mlada udovica živi u Pešti, predana svojoj neprirodnoj žalosti koja je isto što i mirno ludilo. Veliki bogato uređeni stan zastrla je crnom čojom. A svakog dana odlazi na groblje, sedi pored muževljevog groba i čita mu tiho i predano listu berzanskih kurseva toga dana, od početka do kraja. Na sva nastojanja da je odvrata od toga i trgnu iz letargije u koju je zapala, ona odgovara krotko da je to pokojnik voleo iznad svega i da mu je to bila najslađa muzika za koju je znao.

Tako se mnogo raznih sudbina nagomilalo u ovoj maloj sobi. Mnogo računa, mnogo dubioza, mnogo zauvek otpisanih i brisanih pozicija u velikom i razgranatom Lotikinom knjigovodstvu. Ali princip radnje ostao je isti. Umorna je Lotika, ali nije obeshrabrena. Posle svakog gubitka i neuspeha, ona se pribere, stegne zube i produži

da se brani. Jer, sav njen rad poslednjih godina svodi se na odbranu, ali ona se brani sa istim ciljem pred očima i sa istim uporstvom sa kojim je nekad sticala i podizala. U ovom hotelu ona je »muška glava« i za celu kasabu »tетка Lotika«. Ima ih još dosta i ovde i po svetu koji očekuju njenu pomoć, njen savet ili bar dobru reč, i ne pitaju, i ne pomišljaju da li je Lotika umorna. A ona je zaista umorna; više nego što iko sluti i više nego je i sama svesna.

Mali drveni časovnik sa zida iskuca jedan sat. Lotika se teško diže, držeći se rukama za krsta. Pažljivo ugasi veliku, zelenu lampu na drvenom stalku i sitnim staračkim korakom, kakvim hoda samo kad je u svojoj sobi i samo ovako pred spavanje, pođe da legne.

Nad zaspalom kasabom ujednači se potpuni mrak.

STEPENIŠTE

Škripe slepe šaluzine. Cvile vrata na vatrometini.
Stepenište.

»Najtužnije, najodvratnije, najtragičnije mesto...

Pa zar mi, bože, ne završavamo isto ovako — jedan po jedan.
Kao ovo stepenište. Trulo, najtužnije, najtragičnije mesto ovoga sveta.
— Stepenište...«

Tako je govorio Efraim Isakovič. Pametan čovek. Najpametniji čovek u ovoj kući. Jedne noći pljuvao je na to stepenište. Jedan po jedan stepenik. A stepenica je bilo mnogo. Usta su mu se sušila. I grlo. Posle je nosio jedan plavi lonac sa vodom. Pio je i pljuvao. »U njima je prokletstvo! Zar treba i ja ovde da završim? U ovoj smrdljivoj pećini? Treba pljuvati na njih, prijatelju moj, Samuele. Pljuvati! To bar zavarava. Olakšava naš položaj. Pljunite i vi, Samuele. Šta čekate? No, hajde, pljunite!«

Nisam mogao. Efraim mi je nudio lonac sa vodom. Ništa nisam rekao. Stajao je na vrhu stepenica. Čupav. U olinjalnoj bundi. Izašao sam. Padao je sneg. »Pljunite«, — molio je za mnom. »Morate pljunuti na ovo mesto prokletstva!« Bio je očajno sâm na vrhu drvenih stepenica. Izašao sam. Ovamo do mene, na ulicu, stizalo je tandrkanje lonca o stepenice.

Ova kuća ostavljena je milosti i nemilosti vremena, vetrova. Psima da mokre sa naročitim zadovoljstvom na njene zidove. Sasvim je zaturena u zapečku ulice. Za prolaznike nezanimljiva.

Prava čamotinja. Talas života, činilo se, ne zapljuskuje je nikako. Tavorila je ona u svojoj truleži iznutra i spolja. Smradom podklobučenog maltera mokrih zidova iznutra i spolja. Zbog svega toga, eto, izgleda kao da svaki dan očekuje svoj sudnji čas.

Zaluzine škripe. Slepe. Na vetrometini vrata cvile: čestiti bože! Milošću svojom jedino me ti možeš izbaviti ove opake zemlje. Svevišnji, nek moj prah ode u nebo. Odozgo, kao sneg, tiho da se spuštaju moji crvotočni temelji na umornu koru ovoga sveta. O čestiti bože, podari mi već jednom srećni mir...

»Pljujem!« — više sa vrha stepeništa Efraim Isakovič.

Dole, na drugom stepeniku ima nekoliko rupa.

Jedan gestapovac je za vreme okupacije pucao na jednog studenta, Jevrejina, koji je bežao ovim stepeništem. Mislio je da ova kuća ima tavan i da će se tu moći skloniti dok ne prođe racija. Nije stigao do tavana.

U ovoj proklesoj kući nije ni bilo tavana.

Deseti stepenik okrnut je na ivici.

Kada smo teča Maksima mrtvog nosili dole, iznenada je pukla drška na nosilima. Metalne nožice tresnuše o stepenik, odvalivši deo ivice. Teča Maksim, onako debeo, težak, opušten, ispao je. Telo se kotrljalo stepenicama uz grozan vrisak tetka Magdalene Gombak, koja je odmah zatim pala onesvešćena na prag stana. Službenik pogrebnog zavoda bio je najsnalažljiviji. Izvinio se. Rekao je: »Gospodo, moraćemo najzad upotrebiti nova nosila. Ova su, na žalost, očigledno, trula, gospodo«.

Kao more. Talasi vremena češali su ovu kuću. I tragove na stepeništu. Tragovi predašnjih zbiljanja apsolutno neuništivi.

Čujem ponovo. Žaluzine. One u prizemlju, sa dvorišne strane. Prozori Efraima Isakoviča, ruskog emigranta, bivšeg bogataša.

Efraim Isakovič imaše jednom raskošan letnjikovac u nekoj guberniji nedaleko od Petrovgrada. I divan park u francuskom klasičnom stilu. Dešavalo se, često, Efraim Isakovič je sanjao svoj park i iz noći u noć šetao je parkom. Svetlo. Beskrajnog svetla bilo je tu. Sa horizonta je doletalo poput bele lepršave pene iz dubokog plavetnila neba. Prosta i prastara sreća. Leteo je iznad staza, fontana. Staze nisu imale kraja. Prolazile su kroz neki poseban otvor na zidu u pozadini dvorišta. Preko prevrnutih kanti za smeće, iz kojih su pacovi pomahnitalo fricali, penjale su se te staze blagim usponom i nestajale bi negde u svetlom oblaku. Sanjao bi proleće Efraim Isakovič. U parku je uvek bilo proleće. A onda, na kraju staze, video je sebe u svećanoj odori, istoj onoj svećanoj odori u kojoj je jednom, preko Nevskog Prospekta, pre pola veka, u kočijama projurio, nehajno...

Ulazna vrata cvile. Hodnikom vetar hara. Unosi sneg i jutro. Onda se on, kao duh, pojavljuje na vratima u bundi, otrcanoj, raščupanoj. Čujem njegov štap. Odjekuje hodnikom. Njegova brada, duga, požutela od duvana, pravi na zidu senku neke zlokobne ptičurine. U ruci mu drhti plavi lonac.

*

Tetka Magdalena Gombak. Dugi jesenji dani, pa sada i ovi zimski, isisaše i ono malo krvi što joj je preostalo. Sasvim otvoreno je već govorila o planovima za onaj svet.

Suškala je nešto po sobi poput zatvorskog miša. Smežurana, potonula sva u svoje kosti, sitne, vukla je za sobom miris petroleu-

ma kojim je pred spavanje mazala noge da bi ublažila reumatične bolove.

Cela soba bazdi na gas. Provetravanje je potpuno beskorisno. Taj vonj, izgleda, zavukao se i u najmanju pukotinu onog bidermajerskog nameštaja. Začaurio se negde između prašnjavih, pozlaćenih voluta na baroknim ramovima sa slikama brojnih predaka. Svaka stvar mirisala je na gas. Pa i hleb koji je tog jutra postavila na stol. Ona je bila potpuno otupila na taj vonj. Posle jela uvek bih svratio dole, do Efraima Isakovića, da kod njega isperem dušu od vonja gasa. On je već znao da ću ja negde oko devet časova izjutra, pošto bih nekako zbrzao doručak, ili oko pola jedanaest uveče, posle večere, zakucati na njegova vrata. To je Efraimu činilo osobitu čast.

Stare novine. To je njen hobi. Skupljala ih je godinama u jedan veliki sanduk okovan bronzanim zmijama. U dugim zimskim mesecima, prepuštena samoj sebi, čeprka po njima. Tako ubija vreme. Pokušava da zaboravi na svoju večnu žalost udovice. Teča Maksim, bivši savetnik bana i inspektor u Ministarstvu pravde, umro je pre deset i po godina od apopleksije pankreasa. Teča Maksim je bio divan čovek. Stari ratnik. Na desnoj nozi nosio je ožiljak od šrapnela zadobijenog negde na galicijskom ratištu. Onda ga prebaciše u Srbiju u sastavu trećeg austrijskog pešadijskog puka. Jedne maglovite, poznonovembarske noći, pade komanda da u zasedi sačeka jednu srpsku komoru. Iskoristivši maglu i noć, jedan pogodan trenutak bio je dovoljan, on se neopaženo izvukao i pošao Srbima u susret. Kasnije se istakao u mnogim okršajima. Izgubio je nogu prilikom povlačenja preko Albanije. Odlikovaše ga Karađorđevom zvezdom sa mačevima.

Kada je pre deset i po godina umro, sahranili smo ga negde na kraju groblja.

Sedela je u fotelji do prozora. Držala je u ruci srebrni lornjon, izgubljena u gomili starih novina. Na moj pozdrav nije odgovorila. Ni njene pepeljaste oči, sitne, na izgled sasvim mirne, nije podigla da me vidi gde stojim na pragu, bezvoljan, sa nekakvom reči sapeptom u grlu; šta me se tiče šta će biti s tobom, matora, reumatična, beznadežna budalo, već poodavno osuđena životom da truneš u sopstvenim kostima!

Dobro sam znao o čemu razmišlja dok tobože čita. Bila je ljuta. No u krajnjem slučaju, to me nije baš mnogo zanimalo. Od svega beše najznačajnije to — što joj videh ruke. Jutros više drhte. A to je upravo unosilo u mene misao punu olakšanja, nade. U kucavicama čas sudnji već oglašava svoje otkucavanje. Penje se. Već poi-grava krilcima tamnog leptira u zglobovima prstiju, tankih, prozirnih ruku. Penje se. . .

Ah, koliko godina iščekivanja, Samuele! Koliko godina čekaš. Sada je sve tu, veoma blizu.

Uostalom, šta je njoj još uopšte i preostalo od života, zar ne, Samuele?

— Koji je to već danas dan, Samuele? — pita ona slabim glasom.

— Peti — kažem hladnokrvno. — Peti. Pa šta onda? Da sam kojim slučajem ostao još jedan, bio bi šesti... sasvim razumljivo.

Klimala je glavom pomirena sa mojom neizbežnom hladnoćom.

— Sat je stao... još pre pet dana, Samuele. Nisam imala snage ni da ga navijem.

— Jutro je. Devet je časova — rekoš hladnim glasom.

Ona ispusti lornjon. Klatio se na lančiću kao osušena grančica. U sobi je bilo hladno. Napolju zimsko jutro ljuto se tegli. Susnežica.

— Varvarine — reče ona. — Ta s kojom se vucaraš već pet dana ordinarna je flundra! A ja ovde bespomoćna. Samujem, Samuele. Da je Maksim živ... eh. Ti se ne bi tako divljački, nezahvalno ponašao — govorila je pokušavajući da joj glas bude strog, oštar. Kao nekada. Ja sam se smejučio. Mislio sam o tom njenom glasu. Nikad više kao pre, tetka Magdalena. Nikada, pa bog!

... — imala bih zaštitu. Ljudi su nekada imali više stida. Ponosa!

Govorila je da su joj mladići u njenoj mladosti, podoknice pod prozorima pevali. Bili su to doktori, pravnici, bogati trgovci — ugledni građani, u svakom slučaju. Ali ona sebi nije dozvolila ni na prozor da pogleda, dok je ulica u kasnim noćnim satima uzdisala u prelivima slatkorečivih serenada.

Postepeno je gubila glas. Činilo se da joj ponestaje snage. Hrabrosti. Jer, odjednom je spustila glavu i zatvorila oči. Znam. Bila je to grozna predstava o meni u njenoj svesti; kako pet noći provodim u postelji stežući u zagrljaju jednu »bestidnicu«. Plašila se tetka Magdalena Gombak da će videti izraz nipodaštavanja, ironije na mome licu. Pusti strah Magdalene Gombak! Te njene sitne oči. Izgubljene. Rezale su nekada svojom oštrinom. Palile poput ognja. Te oči što su nekad bile odraz oholosti, samouverenosti, narcisoidnosti, hladnoće, severnjačke krutosti, zure sada ukočeno, mutno, svesne svog sloma, kroz blatnjava prozorska okna, utapajući se u sivilo olovnog jutra. Mir u ovoj prostranoj, ledenoj sobi deluje lažno. Ona sedi nepomično u otrcanoj plišanoj fotelji, udavljena senkama bidermajerske starudije kao mumificirani čuvar bezvrednih relikvija. Kraj nogu joj gomila starih novina, krhkih, požutelih. Srebrni lornjon u ruci deformisanoj od reumatizma počiva u njenom krilu težinom premorene simbolike sjaja svih onih pompi i salona, balskih toaleta i Štrausovih valcera, čiji su zvuci zanosno ispunjavali i najmanju pukotinu u pozlaćenim, prašnjavim volutama pseudobaroknih dvorana.

Slika teča-Maksima. Velika. U dnu sobe. Jedva primetno, ona okrete glavu ka teča-Maksimu. I on se pomakao u svojoj inspektor-skoj fotelji. Njegove oči, prisutne inače u svakom uglu sobe, skrenuše nešto ustranu, ka otvorenom prozoru. Otuda do njega stiže nekakav tenebristički dašak svetla. U njemu se nazire impozantna ženska figura u dugoj, beloj haljini.

Magdalena Gombak je uvek govorila: »Ono tamo, to sam ja neposredno po našem venčanju...«

Gledala je tu sliku. Nestajala je u njoj. Ta duga, bela haljina samo je gorko i oporo isticala vitko telo mlade žene kojoj su u bezbrojnim noćima, praskozorjima, ranjena momačka srca darivala setne zvuke svojih mandolina, a koja sada iščezava sasušeno, samleveno težinom njenih osam i po decenija.

Spustila je pogled. Šušnu na njoj crna svila. Kao da je pala zavesa i tako se završila još jedna od bezbrojnih repriza u nekom starinskom teatru.

Kroz zatvorena vrata od sobe čuje se lupa na stepeništu. Zvuk metala resko putuje hodnikom. Plavi lonac — opet radi — pomislih. I bi tako. Efraim Isakovič daje sebi oduška.

— Uvek sam se trudila da ti zamenim majku — reče Magdalena Gombak sa suvišnom patetikom. Nakašlja se. Ona me ispitiivački pogleda kroz lornjon. Nakašljah se još jače, uinat. Pridoh prozoru i ne nakašljah se više.

— Želela sam da me tako zoveš, Samuele. Kada smo te Maksim i ja doveli ovamo, tvoje prve reči bile su »tетка«. Rešili smo tako da ostane. Ja sam želela da ti promenimo ime, da se ne zoveš Samuel, ali Maksim nije pristao. Rekao je da je potrebno da ti zadržiš svoje ime, ime koje je nađeno u pismu ostavljenom u tvojim pelenama. Imao si pet godina kada smo te doveli — ona se osmehnu.

Tu pripovest čuo sam nebrojeno mnogo puta, do đavola. Ipak, strpljivo sam slušao. Savest, mišljah tako, savest počinje da ti se buđi, Samuele. Treba i za nju, jadnicu, nešto učiniti. Zaista. Bejah začuđujuće strpljiv.

Prigušen zvon crkve dopire do nas. Katedrala se pravi važna. Magdalena začuta na trenutak. Sklopila je ruke. Molila se pred kopijom slike »Madona Benua«. Vetar je napolju namah odnosio nekuća taj zvon. Onda bi se ponovo pojavio sa uvek onim istim jêkom, što me nezadrživom snagom odvlači unazad više od četvrt veka. Nikada nije bilo moguće opirati se tome. To je tada, i uvek tako, napolazilo, kao more, kao pobesnelo more. Rekapitulacija mog početka. Otada počinje merenje mog vremena. Nikuda se nije moglo pobeći. I nikuda se više ne može. Crkava svuda ima. Sve crkve imaju zvana. Svuda na svetu ta zvana zvone.

Sve crkve na svetu imaju stepenište, ono što vodi ka pevnicama. Tamo gore, na pevnicama, na galerijama, orgulje kao zubi nekakve hrišćanske nemani zveče metalnim, ledenim sjajem...

Okolo su gorele kuće, a ljudi bežali pred ognjem. Bio je rat. Sa crkvenog tornja zvana su ječala, ali njih niko nije čuo. Gomile unakaženih leševa na pločniku, pred crkvenom portom, nisu mogle da čuju to zvono ni bombe što padaju na sve strane. Ovaj grad je bio osuđen na propast. Neumitnu propast. I ljudi. Neko me je ostavio tu, sakrio, šta li, u crkvi, pod stepeništem za galeriju. Taj neko

nije više dolazio po mene. Nikada više nije došao da me uzme. Nikada se niko više nije javio da pita za Samuela. Teča Maksim mi je samo jednom, davno, kazao da su verovatno moji roditelji ubijeni u nekom koncentracionom logoru. Njegova verzija je tekla dalje ovako: da bi mene spasli roditelji su me ostavili kod nekih svojih poznanika, prijatelja, koji, naravno, nisu bili Jevreji. Kasnije su me ti »prijatelji«, verovatno plašeci se posledica, odneli u crkvu i sakrili. Taj koji me je doneo, verovatno je pri izlasku iz crkve poginuo u bombardovanju, i više se niko nije javljao.

Bio sam u povelju i ništa nisam znao. Šta se to zbiva? Ni kameni svetac sa oltara u poprečnoj lađi isto tako ništa nije znao. Šta se to zbiva? On je jednako držao kuglu sa krstom. I smešio se. Posle je veliki vitraj izleteo iz svog okvira i odrubio mu glavu. A ruke su još uvek držale nežno, skrušeno, kuglu ove male, jadne planelete. Sa krstom. Bio sam u povelju, sa pismom sakrivenim u peleenama. U njemu je samo pisalo moje ime Samuel Nahman. Dugo sam ležao podno stepeništa, u prašini, u staklu slupanog vitraja i velikog kristalnog lusteru. Glava sveca, odrubljena i sa smeškom, ležala je slupanog nosa pokraj mene. U kratkotrajnom zatišju ljudi su dolazili sa nosilima. Napraviše bolnicu od crkve. Čuli su dečji plač pod stepeništem. Posle su me odneli...

— Končeto al arija libera — uzdahnu Magdalena Gombak i prekrsti se. — Naš grad treba da se ponosi. Ovakva zvona, bože! Čuješ li me ti, Samuele? Ta, čuješ li me, za ime boga? — čujem daleko negde njen glas.

— Otišli smo u dom ratne siročadi — nastavi Magdalena uz astmatično krkljanje. — Bio je divan prolećni dan. Prvi meseci posle rata. Čopor dečurlije trčao je za jednom krpenom loptom. Želela sam da usvojimo devojčicu, ali Maksim je ugledao jednog mališana sa kudravom kosom i očima boje kupina. Pokazao je prstom i ushićeno rekao: »Magdalena, uzećemo njega. Baš njega. Nikog drugog«. Popustila sam. Eto, tako si došao k nama.

— Kao da je juče bilo — kazao sam. — Kada smo polazili, seli smo u fijaker. Ja sam još uvek držao u rukama onu krpenu loptu. Deca su stajala kraj ograde od žice. Dugo su gledala za nama. I ja za njima. Zapamtio sam te njihove oči. Mnogo je bilo tih očiju, ali sve su bile jednake, tužne. Velike i gladne. Poslednji put sam ih video. Beo konj kaskao je tihim ulicama. Odjek kopita lomio se o zidove srušenih kuća. Kada smo se udaljili od doma, oteli ste mi iz ruku moju krpenu loptu. Bacili ste je u ruševine. Hteo sam da skočim, da otrčim tamo. Ali, osetio sam bol. Ošamarili ste me. Govorili ste: »Ne plači, mali. Kupićemo ti novu, gumenu loptu. Ne plači, mali divljače. Sa krpenim loptama više se nećeš igrati. Otmena deca igraju se finim, gumenim loptama«. Teča Maksim je ćutao. Onda vam je nešto rekao, nisam razumeo šta. Vi ste ga munuli u rebra. »Basta!« — rekli ste besno. »Basta! Azino maledeta umba!« A teča Maksim me je gladio po kosi. Bio je dobar. Rekao je da će mi kupiti takvu loptu — koju kad tresneš o zemlju, ode čak do zvezda.

Onda su počele da prolaze godine, tetka Magdalena. Ja sam čekao i sanjao o jednoj takvoj lopti, običnoj, gumenoj, koju je i ono svako poslednje dete sa ulice imalo. Ali nje nije bilo. Ni moje krpene nigde nije bilo. Znam. Ostala je tamo negde u ruševinama. Kasnije sam spoznao da sam i ja, zajedno s njom, ostao tamo negde, u ruševinama.

Beskrajno duge godine života u kući tetka-Magdalene Gombak. Detinjstvo lišeno roditeljske nežnosti i ljubavi. Prepuno kazni. Klečanje satima u uglu sobe zbog »ukradene« jedne kocke šećera ili bombone. Klečao sam licem okrenut zidu. Posle bi me Magdalena Gombak oterala u krevet bez ručka ili večere. U salonu, za to vreme, bilo je veselo. Gosti »visokog roda« pili su najskuplja vina, čistili se svakojakim đakonijama. Napuderisane stare dame, blazirana lica penzionisanih generala, bivši fabrikanti pred totalnim bankrotstvom — čajanke do kasno popodne, večere na kojima su se čaše dizale u ime vere u boga, u ime nade u konačno spasenje od »crvenih što iz šume dođoše«. Srca i oči behu im okrenuta ka Zapadu.

U svome krevetu čekao sam naredni dan kada ću opet učiniti nešto »nedostojno« i kada će kazna biti još nemilosrdnija. Jer, trebalo je već odmah, u začetku, ubiti u meni đavola, »lopovsku strast i jevrejsku gramzivost«. Od malena me je trebalo izolovati iz sredine koja bi u meni mogla probuditi sve eventualne negativne osobine moje nasleđene krvi. »Pitaj boga čije je to dete« — govorila je Magdalena Gombak. Bilo je potrebno ubiti u meni sve ono što bi mirisalo na običnog, prostog čovečuljka, i primenom ovakvog načina odgoja stvoriti od mene časnog budućeg gospodina, dostojnog kuće banskosavetničke, visokog društva i njihove etikecije. Teča-Maksim je doduše pokušavao da se bori protiv takvog načina odgoja. Ali, bio je nemoćan. Tetka Magdalena Gombak bila je jača od njega.

Sećanja naviru. Kuljaju poput valova podivljale reke. Kroz zaglušujuć sum divlje vode, mučno, beskorisno, beznadežno, probija se Magdalenin glas. Ona je o nečem još govorila, ne znam o čemu. Nisam slušao. Sedeo sam nalakćen i gledao u njene ruke. Postajale su još tanje kada bi nemoćno pale u krilo.

Ona se zatim podiže. Zastala je na sredini sobe. Iz ugla sobe slika njene mladosti, kao ikona, pretvarala se u mit. Magdalena Gombak videla je tamo Bogorodicu, koja se usiljeno smeši toj oporoj istini o njoj. Ona je osećala moju optužbu. Prigušeno je zajecala. Pitao sam se čemu sada sve to? Ništa ne može nastati od tih suza. Da li one treba da operu njene grehe pred priviđenjem Bogorodice? Posle toliko godina na tom licu škrtom za suze, gde su samo oholost, nemilosrdnost, samouverenost u svoju neprikosnovenu snagu nalazili svoje mesto, bilo je zadovoljstvo primetiti kako strah isteruje iz nje ponos, kao satanu u intenzivnom predosećanju bliske smrti.

— Surova je tvoja osveta, Samuele — grcala je ona u maramicu.

Ništa nisam rekao. Nisam želeo išta da kažem. A istini za volju, ničeg nije ni bilo u mojoj glavi, odjednom užasno praznoj, do samo neke jeke, podmuklog šuma daleke, hladne rečne vode, preko čijih matica vetar ludo odnosi nekamo duboki i teški crkveni zvon. . .

Pogledom sam trčkarao s jedne cipele na drugu. Kradom bih pogledao njene oči. Susreo bih se sa osmehom njenog portreta iz devojačkih dana. Bio je izduženog lica kao sa neke El Grekove slike. U inspektorskoj fotelji, uokviren teškim prašnjavim okvirom, kao da je okovan, mirno i pitomo sedeo je teča Maksim poput starog i dobrog salonskog psa. Na kraju bi se ceo krug opet završio na Magdalenini Gombak.

Spremala je doručak.

Nisam hteo da jedem. Na stolu je bio hleb koji sam kupio još pre pet dana. Bio je tvrd i crn. Bazdio je na gas, kao i obično. Rekao sam da nisam gladan. Ona ništa ne reče. Brzo sam navukao kaput i bez pozdrava izašao.

Uvek sam to voleo. Da jedan deo slobodnog vremena provedem na željezničkoj stanici.

Uvek je tako bilo. Tako su počinjala moja besciljna lutanja. Stajao sam na staničnom trgu prepušten samom sebi. Činilo mi se da jedino na mene motri ovaj veliki, crni, oguljeni, stanični sat, obešen ispred masivnog luka nad ulazom u stanicu, ispod koga, kao zalutale bube, žurno promicahu putnici, zimogrožljivi i naročito zainteresovani za vozove.

Prosuo se odjek piska voza. Kroz-gvozdenu ogradu video sam deo perona. Voz je upravo polazio. Poslednji vagon kao da je želeo da bude prvi u kompoziciji, projurio je užasno i nestao iza sumorne stanične zgrade, uplašen da ne zaostane.

Uvek je tako bilo. Odatle su i počinjala moja lutanja. Još u detinjstvu. Još tada taj dalekosežni pisak, to kloparanje gvožđa nagonilo me je sanjarijama — putujem i ja, veoma daleko putujemo moje vreme i ja. Naše putovanje nikada neće i ne sme imati kraja.

Nekoliko puta sam bio pobjegao od kuće tetka-Magdalenine Gombak. Ceo bogovetni dan potucao sam se peronima, čekaonicama. Uživao sam u staničnoj vrevi. Glad i umor nisam osećao. To što sam tu bio van svakog domašaja Magdaleninih tortura činilo me je zadovoljnim, srećnim, živim. Osim toga stanica je bila izvanredno bezbedno mesto. Znao sam da me tu neće tražiti nego će teča-Maksima slati da me traži po dečjim vrtićima, lunaparku, po robnim kućama, gde je zimi bilo toplo.

Veliki stanični sat na ulazu ispod koga sam stajao skrušeno kao pred božanstvom, onako sićušan, u odelu što je odgovaralo dečjoj modi iz desetih godina ovoga veka, pa se činilo da sam pobjegao sa kakve stare, porodične fotografije, budio je u meni snove i divljenje. Promatrao bih netremice velike, crne kazaljke, ne znajući zapravo ništa o pravom pojmu vremena. Znao sam samo da sa jednim pređenim krugom kazaljke na satu ostaje za mnom nešto tegobno, da je s tim krugom u nepovrat otišao jedan deo onog bivstvovanja u

Magdaleninjoj kući, da sam za svaki taj pređeni krug postao jači. Vrlo brzo, doći će vreme, Samuele, mislio sam, kada ćeš sa punom snagom sve to poslati u bestragiju. Doći će dan, da, veliki dan, Samuele, kada će tetka Magdalena Gombak onemoćati. E, onda ćeš ti, Samuele, stupiti na scenu!

Činilo mi se tada da vreme ispod tog sata brže prolazi, jer sasvim sam lepo mogao da vidim kako se svakoga trenutka skazaljka malo zatrese pri pokretu, prosto kao da se jedino meni obraća. Onda bih se progurao do perona. Tu je bilo mnogo satova. Veoma sam ih voleo. Išao bih od jednog do drugog. Dugo ispod svakog stajao. Bujlio u njihove kazaljke i brojke i došao do zaključka, ipak mora da postoji neko, neko pametan, neko pametniji, koji nikako ne dozvoljava da svi ovi satovi stanu. Jer u tom slučaju i svi bi vozovi stali, i ljudi bi svi stali, ništa se ne bi menjalo, ja bih ostao večito ovakav, i Magdalena Gombak nikada ne bi umrla.

Već su me i oči bile zabile od dugog gledanja, a vrat se ukočio. I sasvim sam zaboravio da me ljudi sa čuđenjem posmatraju, i nisam primetio da sam na peronu, odjednom, ostao skoro potpuno sam. I kada sam najzad spustio umorne oči, videh, na kraju perona, iz dima jedne manevarke, pojavljuje se iznenada Maksimova kontura. Stajao je između dva stuba sa štapom u ruci i žirado šešikom. Gledao me je. Iznad njegove glave oteгла se u beskraj linija staničnih satova. Pošao je prema meni vukući svoju drvenu nogu. Uplaših se i potrčah. Ali istog trenutka kada sam se osvrnuo i video kako teča Maksim nemoćno pokušava da potrči za mnom, i kako stravično i potresno lupa njegova drvena noga po betonu, osetih tugu. Sažalih se. Spustivši postićeno glavu, pođoh prema njemu — da me uhvati. Bio je moker od znoja. Nije se ljutio. Teča Maksim nikada nije umeo da se ljuti.

— Tražio sam te ceo dan. Dobro je što sam došao ovamo, zar ne? Ko bi se tome nadao... ti ovde? Bože, Bože, Samuele! — rekao je dišući ubrzano. Osmehnuo se široko uhativši me nežno za uvo. »Dečko, mali dečko. Nestaško. Vidi ti njega! Ugursuz. Bilo je dosta igranja, mislim. Idemo. Tetka je veoma zabrinuta.« Onda se malo sagnuo i reče mi na uvo: »Hej, Samuele! A šta da kažemo tetki? Biće gusto, bogami.«

Slegnuo sam ramenima, nesigurno, uplašeno. U njegovim dobroćudnim očima pokušavao sam da nađem spas.

— No, dobro, dobro, Samuele. Nešto ćemo već valjda do kuće izmisliti,« reče teča Maksim i namignu mi.

*

Penjem se stepenicama. Umorno promičem mimo oguljenih zidova prepunih svakojakih arabeski od vlage, dotrajale boje i trulog maltera što je padao na stepenište sam od sebe, ili čim bi se ta decenijama izjedena jednospratnica malo zatresla, kad bi ulicom prošao kakav automobil, ili kad bi vetrovi, zavijajući poput izglad-

nelih pasa, jurili uz stepenice, pa su tandrkala vrata od stana Efraima Isakovića i škripao razlupan prozor dole u suterenu.

Stadoh i gotovo plašljivo dotakoh zid rukama. Bio je tužan taj dodir. Godinama se penjem i silazim ovim stepeništem. Uvek sam promatrao kako na tim zidovima moja senka postaje povijenija. Tu je još uvek ostala senka mog detinjstva. Na stepeništu, na zidovima. A kako sam već onda voleo, spuštajući se, ili penjući se sâm, dok sam nosio kantu smeća u tesno, polumračno dvorište, ili naramak drva iz podruma, da u tim mrljama, u groteskama podklobućenog maltera vaskrsavam svoje sanjarije. One su se rađale u onoj smrdljivoj sobi, gore. U tom hladnom hodniku na tom tužnom stepeništu, mašta o jednom bekstvu daleko nekuda gde ću biti zauvek oslobođen svega, rušila bi se kao peščana kula pred pojavom tetka Magdalene Gombak. Naslonjena na gelender, nakostrešena i smrknuta, ta sovu-ljaga bi stajala gore na stepeništu i despotski mahala prutom. Njen pogled i prodoran glas odbijali su se svom žestinom od zida do zida. »Vuci se gore već jednom! Uštvo čifutska!« Sitnim, brzim koracima vraćao sam se gore i gotovo nestvaran, tih, sitan i do kostiju preplašen, promaknuo bih ispod fijuka vrbovog pruta.

Ona je posle dala da se celo stepenište okreći. Ali to nije moglo dugo da traje, jer vlaga je ipak činila svoje, a ja sam sa svoje strane, kad god bi mi se za to ukazala prilika, komadom drveta strugao boju i tako vaskrsavao svoj svet.

Dotakavši sada taj zid, povukoh prstima snažno, oštro. Kao da sam nožem zagrebao. Nokti su ostavljali za sobom trag grča i besa. I odjednom kao sneg, prljavi sneg, malter se osu po stepeništu. Gledao sam niz stepenice. Hladan vetar uz potmulji fijuk sve to odnese dole i pomamno isisa kroz pukotinu na vratima. Sve iščeznu u tami ulice, da se nikada više ne vrati.

— Pljunite, prijatelju, Samuele! — trže me glas Efraima Isakovića.

— Prestanite već jednom s tim pljuvanjem, zaboga Efraime Isakoviću. Šta radite u ovo doba noći tu na stepeništu? Idite da spavate.

— Prijatelju moj, Samuele — mrmljao je penjući se k meni. — Evo, uzmite odavde malo vode. Jehova će vašu molitvu uslišiti. Pljunite na to mesto prokletstva!

— Idite na spavanje, Efraime Isakoviću. I kažem vam, neću da pljunem!

— Neću ovde da završim. Neću, neću! — viče on i umorno silazi. Onda tresnu lonac o stepenice. Lonac se otkotrlja sve do ulaznih vrata. Efraim Isakovič je tužno gledao u svoj plavi lonac.

— Brate, Samuele, gde je moj park? Neću ovde da završim. Neću!

U sobi je gorelo svetlo. Oči Magdalene Gombak bile su otvorene, ukočene. Učini mi se da gleda pravo u mene.

Stajao sam na pragu sasvim miran.

Taj beživotni pogled poput staklenih očiju neke preparirane praistorijske ptice, prolazio je zapravo mimo mene i svih stvari, pored fotografije teča Maksima na malom stolu kraj vrata. Još uvek taj pogled traži sebi utočište, utehu, u prašini koja je još jedino mogla da postoji ovde poput bednih ostataka i pravog smisla njene zlatne prošlosti.

Telom mi prostruji hladnoća kada mi se učini da njene mrtve oči skliznuše ustranu, zadržavši se na drvenoj nozi teča-Maksima, što je sablasno virila iza ormana. Nije mi bilo jasno odakle ta drvena noga tu da se nađe, kad ju je ona, odmah po njegovoj smrti, stavila u orman i nikada je nije više vadila, iako je jednom prilikom napomenula, da je šteta da ta tako fino izrađena proteza bambadava leži tu, a sigurno bi nekome mogla još biti od koristi. . .

Noge mi otežaše i mahinalno pogledah u njih. Naježih se. Nisam mogao da se pomaknem s mesta. Jedino sam nekako uspeo da skrenem pogled na onu veliku sliku teča-Maksima. On se smešio. Bio je to onaj isti smešak sa željezničke stanice. Pitom, samo njemu svojstven smešak. I opet čujem. Po betonu lupa njegova drvena noga. On nemoćno pokušava da potrči za mnom. Užasno lupa drvena noga po betonu perona. Taj odjek biva sve jači, i jači, nadjačava pisak vozova, manevrisanje vagona, glas spikerke. . .

Sada viri iza ormana. Kao da mi se sada sveti za sva ona lutanja, dok me je tražio svuda po gradu.

Prisutnost smrti učinila je da sve stvari u sobi dobiju još žalosniji izgled. Da postanu još odvratnije. Ništavne. Iako je ona tu sedela mrtva kraj prozora, u otrcanoj plišanoj fotelji, te stvari, kao spakovane da s njom krenu na večno putešestvije, odražavale su svoju ravnodušnost. A možda, na kraju svega, i pakosno zadovoljstvo? Godinama već, bože mili, crvi ih žderu, a ona se tako indiferentno odnosila prema njima od Maksimove smrti. Zaboravila je Magdalena Gombak ono doba kada je njima kitila svoje salone. Zaboravila je ona vremena kada je tukla svoje sluškinje ako nisu dobro obrisale prašinu, a mene kažnjavala klečanjem i batinanjem kada bih slučajno dotakao prstom polituru. Kočoperila se svojim »meblom« pred generalicama, baronesama, koje su joj se divile, ne štedeći lakonske, blazirane osmehe, njenom »prefinjenom umetničkom duhu«.

Umesto snega, padala je kiša, hladna, britka. Tupo je tupkala o prozorska okna. Kapi se slivahu niz staklo. Pronašle su nekakvu pukotinu ispod prozora. I čujem, kiša se sliva i kaplje na pod. Na podu je bila čitava lokva koja se širila ka novinama razbacanim oko fotelje. Najzad, dobih snagu. Pokrenuh se. Odoh do prozora. Zgazih jednu staru novinu. Pogledah. Na naslovnoj strani krupnim slovima je pisalo: Nemačke trupe jučer prešle granicu Sovjetskog Saveza. Nogom besno gurnuh novine na lokvu i one žedno upiše svu vodu.

Mlitavo, skrhano, visile su njene tanke ruke. Srebrni lornjon zaljulja se bespomoćno o kažiprst, što se poput kandže svinuo žut, ukočen.

Zelenkasta svetlost stojeće lampe sa kićankama padala je na njeno lice. Činilo se da će svakoga trenutka načiniti kakvu grimasu, i da će onda podignuti ruku, da mi uz pucketanje zakrećenih zglobova, prstom uperenim u mene, prokaže strašnu, okrutnu kletvu.

Sa kreveta uzeh prekrivač i bacih ga preko nje.

*

Mesec dana pre Maksimove smrti, prisetih se odjednom, po celom stanu počele su da padaju slike sa zidova, a jedno veliko ogledalo iz predsoblja srušilo se uz zaglušnu lomnjavu stakla. Na stepeništu se bila pojavila velika pukotina na zidu. Efraim Isakovič je vikao: »To je božija kazna! Đavo po svoje dolazi! Kažem ja da je ova kuća prokleta!«

Ta pukotina na zidu stepeništa mene je pak veoma obradovala. Zavoleh je. Moja mašta bi time obogaćena. Pauci su tu pleli svoje mreže. Ja sam hvatao muve po hodniku i bacao ih u mrežu. Uživao sam u njihovom bespomoćnom zujanju.

Svaka muva bačena u mrežu predstavljala je Magdalenu Gombak.

Ona je tumačila da to padanje slika i pojava pukotine na zidu stepeništa ne sluti na dobro. To znači smrt u kući. Jednom je tako bilo i u njenoj kući, davno, pa su posle toga svi pomrli, i majka, i otac, i njene dve sestre. Takvom sujevernom kazivanju teča-Maksim se energično protivio. Govorio je da je te godine uopšte bilo veoma mnogo smrtnosti u mnogim porodicama, jer je te godine harala španska groznica, a ovo sada nije nikakav božji znak, već zemljotres. O tome je javio i radio.

Ali Magdalena Gombak se tada razbesnela. Nije volela da joj iko soli pamet. »Budalo!« — vikala je. »Azirio! Porko! Neko će umreti! Videćeš!«

Ja sam se tada okuražio da primetim da bi se onda moglo desiti da ona umre. To ona, naravno, nije mogla da izdrži. Tako nešto! Iz sve snage me je tresnula po glavi. Nedelju dana sam nosio modricu na čelu i ogrebotinu na obrazu od njene zlatne narukvice. »Ti ćeš krepiti, pseto jedno čifutsko! Ti, nezahvalniče jedan. Što te onda nije bomba ubila u crkvi dok si se pod onim stubama kao crv uvijao! On meni tako nešto da kaže! Kako se usuđuješ?!«

Teča-Maksim me je tada prvi put uzeo otvoreno u zaštitu. No i on je, jadnik, dobio jedan veliki i teški album u glavu.

Stajala je zelena od jeda, nakostrešene kose, svemoćna, režeći kao pobesnili pas. Stajala je Magdalena Gombak baš na ovom istom mestu gde sada tako bedno, mizerno sedi pokrivena preko glave, ukočena.

Mesec dana posle toga, bio je mart, tek je svitalo, teča-Maksim je pustio tri krika, grozna krika i — umro.

Posle njegove smrti naredila mi je da sve slike i ogledala dobro učvrstim velikim klinovima. A onu pukotinu na stepeništu dala je da se začepi.

Kako su godine promicale i kako je sve više popuštala, počela je da tumači da i pucketanje nameštaja ima zlo značenje. »To Maksim u njima šeta. To Maksim po mene dolazi«.

Taj prašnjavi nameštaj, na kome su se sasvim lepo mogle videti rupice od crvotočine, ispunjavao me je težinom.

Stara ima ovde negde sakriveno zlato, pomislih. Nju treba što pre zakopati. Zlato što pre pronaći. Prodati ga. Nameštaj spaliti. Bože, kako će ova ogromna kaljeva peć, visoka kao katedrala, huktati! Prvi put posle toliko godina, ovde, u ovoj sobi, biće toplo!

Sa zlatom treba učiniti nešto pametno. Uostalom, ma šta da uradim s njim, biće pametno. Najzad, divno je otputovati negde daleko i pokušati da se sve ovo zaboravi. Samuele, treba negde što dalje pobeći i svega se osloboditi!

Još jedan kovčeg nosili smo niz ove stepenice. Dole, na ulici, pred širom otvorenom kapijom, čekala su kola pogrebnog zavoda. Šofer je huktao u ruke i požurivao svoje ljude:

— Požurite momci, bogamu! Imamo još mušterija!

— Najtužnije, najtragičnije mesto ovoga sveta — reče Efraim Isakovič. — Trulimo, brate Samuele, kao ovo stepenište. Prokleta! Kola odoše niz ulicu. Ja odahnuh.

— Efraime Isakoviču — rekoh — ima li kod vas još votke? One stare i dobre, ruske votke!?

OČI MALE MIRJAM

Sunce je već bilo zašlo kad je vjetar počeo da fijuče u mladoj šumi. Još uvijek ga je dim ujedao za oči. U daljini, tamo negdje u dnu nepreglednog polja gorio je logor obasjan i ustreptao, u kome je bio u stražarskoj službi, a iz kojega je pobjegao na nekoliko sati prije nego što su počele da pristižu prethodnice Crvene armije. Prvi put — nakon nekoliko sati — sjeo je tog dana u vlažnu travu. U njegovoj glavi tkaju crne, ali žive misli. Bilo je skrajnje vrijeme da je odanle nestao. Ni sam više nije znao kako je mogao tamo da izdrži toliko vremena. Nije mu se dalo da računa, da li je to bilo dvije ili tri godine što je živio tu među zatočenicima u toj velikoj krletki sa mnogo pregrada. Kako je uopće i dospio u logor? Uspjelo mu je da se izvuče iz borbene jedinice. Kad mu je neprijateljski metak već prvih dana rata okrznuo desnu šaku simulirao je bolove, iako mu se pričinjalo da mu je ruka poslije toga postala još snažnija. Dodijeljen je stražarskoj četi u logor.

Sav kraj oko njega kao da se pretvorio u kolebljivo i nevjerno more. Biće tu teško i zamorno isplivati do obale. Kao polip poslije minulih potjera sav je ušao u se. Zatvorio je oči. Postepeno je popuštala grčevita napetost njegovih mišića i u njemu je samo još drhtalo kao opuštena čelična žica sjećanje na nešto neizvjesno što mu nije dalo da predahne ni na toj oazi u bezimenoj pustinji u kojoj se nenadano našao. Sav krut, spuštene glave, bilo mu je kao da prelazi nijemi prostor, koji nije mogao da sagleda.

Svuda naokolo ležale su ljudske lubanje. U gomilama manjim i većim i to sve do zelenih padina, koje je oko tek moglo da nasluti. I te lubanje počele su da pucketaju baš onako kao kad je kao dijete čekićem udarao po orasima. Zašto je pobjegao iz logora? Kao da ga je neko nepoznato zlo potjeralo ovamo da u munjevitim vizijama proživi sve ono, što je mjesecima i godinama gledao. Sve je to sada jurilo kroz njega na neki drugi način. Kao da se otopilo pa ispunjava zahuktali krvotok.

Neke lubanje pucale su baš kao i lubenice, kad ih je vješta ruka polovila oštrim nožem. Najveći dio, međutim, pucketao je nježno, tankim i tihim zvukom. Bile su to sitne, dječije lubanje. Bio je to zvuk poput srebra, lagan poput morske pjene, poput ustalasanog dima u vlažna predvečerja. Neke opet kao da su zabrenčale poput muklog zvona kad se stalo na njih, a neke opet bile su mekane i vlažne, da su se lijepile o cipele, a još više o čizme. Trgnuo se kao probuđen kad je vidio da su mu se noge zavukle u lubanje i da korača kao da mu se stopala nalaze u nekoj tvrdoj ljušci. Zaustavio se pred jednom dječjom lubanjom, koja je bila gotovo okrugla, kao staklene kugle po raskošnim vrtovima. Osjetio je kao da mu je neki tupi osmjeh preletio preko usana. Tu treba biti naročito oprezan. Zar nije to bila lubanja poput one s kojom se prije nekoliko dana igrao kao sa nogometnom loptom dok nije stao na nju. A mozak je tek onda u tankom mlazu štrcao poput sitnog vodoskoka. Ova tu, međutim, već se bila sasušila. Kad je stao na nju prsila je poput tikve, kao što je bila ona koju mu je vezala majka na obali potoka, kad je počeo da uči plivati.

Koliko ima što mu je svaka ruka grčevito stiskala dječji vrtić tako da je iz ustiju izletio mali, tamnocrveni jezik kao u gume ne lutke. Bilo je hladno i pusto u sumračnoj prostoriji. Gledao je u sitna zgrčena lica dječaka i djevojčice, dok nije počeo da tucka glavu o glavu. Iz početka jedva su se i doticale. Poslije su sudari postajali sve žešći. Jedan, dva, tri. I opet jedan, dva, tri. Krvi nikad nije bilo mnogo. Više sukrvice izmiješane sitnim, oštrim čeonim kostima. Sve ga je to opijalo više nego teško crno vino. Nije mu mutilo pamet, nego mu je razapinjalo grudi, podizalo ga, da bi najradije riknuo poput lava.

Nije ni primjetio da je onaj mali obasjani predio u daljini ugasnuo i da je počeo da se hvata uskog seoskog puteljka, koji se počeo da spušta niz strmi obronak. Na nekoliko metara pred njim ukazala se željeznička pruga. Ponovno je sjeo u travu. Vazduh je postao svježiji, misli bistrije. Sve ono što se desilo u logoru prosto samo još treperi i teče kao voda na suncu. Više ne zasjenjuje oči i ne vara pamet.

Na priličnoj udaljenosti pruga je nestajala u jednom oštrom zavoju iza visokog nasipa. Kao nikad do tada u životu, obuzeo ga je neki čudan osjećaj. Mutan i nejasan. Oborio je oči zemlji. Kao da je u dnu duše osjetio nadmenost te proljetne noći, kao davno nekad u rano djetinje doba. Neko opojno nasilje počelo je da ga potčinjava sebi i da mijenja odnose koji su ga do sada okruživali.

Iz daleka se javljala neka prigušena tutnjava. Napregao je uši. Oči su mu se pretvorile u dvije sitne crvene tačke. Usko čelo stislo se još više. Nije li tim čudnim osmjehom još sinoć podmitio malu Mirjam, najljepše jevrejsko dijete u logoru, kad ju je pozvao da pođe s njim da potraže majku.

Šta se ono sve desilo, prije nego što je ta divna dječja glavica prsila o beton? Ma kaliko izgledalo nevjerovatno i nemoguće, još

nijedan pogled nije mu se urezao u dušu tako kao pogled tog para crnih, krupnih djetinjih očiju. Te oči nisu ni trepnule. Nije se pojavila suza, koja bi im pomračila sjaj. Bile su duboke kao nebeska prostranstva puna zatalasanog prezira i sanjive sreće. Smrt tog djeteta izgledala mu je svečanija, uzbudljivija nego obično.

Dok je šum jurećeg vlaka postajao sve jači, njegov se pogled slijepio sa prugom, u koju je buljio sanjiv i odsutan. A kad je sjevnulo i zagrmilo tamo pred okukom, i kad je ugledao dva velika svjetla lokomotive, došao je sebi. I ta dva svjetla promatrala su ga jezivo svečano, pogledom punim lelujavog prezira. Zar se nije baš takav pogled krio i u dubini očiju male Mirjam?

Dječaćki nestašno požalio je tog trenutka, što nije imao puške da gađa u ta svjetla. Ali u isti mah nešto ga je podiglo sa ovog sje-dišta, učinivši ga laganim i pokretnim. Prativši pogledom ta dva krupna svjetla, sve kao da je mijenjalo svoj oštri oblik i podvrgavalo osjećaju, koji do tada nije poznavao, a koji je u njemu treperio i poigravao kao sinoć kad je na bijelom zidu gledao u slijepljeni pramen kose male Mirjam.

Buljio je u svjetla, koja su postajala sve veća. Neke vijugave konture sa dna vidika mijesale su se sa rasplnutom linijom pruge. Velika čelična ptica klizila je prema njemu raširenih krila i otvorenih očiju. Možda je sinoć baš u isto to doba i mala Jevrejka tako klizila širom otvorenih očiju ka prostoru koji je vezivao i izjednačavao sve i kad mu je od krupnih trepavica izgledalo kao da joj u očima lebdi osmejak dječjeg prezira, koji ga i sada prati u svim njegovim postupcima. Nešto na dnu duše poziva ga i goni da priđe pruži. Pramenovi svjetlosti dotiču ga kao pokretne stepenice, po kojima bi se lako mogao da spusti. Što bliže, to lakše će da stigne do dna odakle je dopirala huka kotača. Tu je izvirala ona moćna struja, koja ga je vukla da skoči u onaj tamni svijet, koji ga je već odavna privlačio, dok su ga oči djeteta pekle i bole kao dva ognjena šiljka, dvije upaljene žeravke.

U nekoliko trenutaka prošao je u mislima sve što je posljednjih dana proživio. A onda je odmjerio skok na koji se spremio. Bio je načisto sam sa sobom.

Jedan, dva, tri, baš kao da se poigravao sitnim dječjim glavicama, koje su pucketale kao sada šljunak pod teretom vlaka, koji je nailazio.

Jedan, dva, tri. Dva svijetla kao žuta bujica stvorila su se pred njim. Osjetio je kako mu srce sve jače bije, kad je kao sa zanjihanog mosta sav ispunjen nekim grčevitim krikom skočio na prugu. Nešto ga je diglo i ponijelo u strijelovitom naletu, da ga odmah zatim spusti u dubinu, sve dublje i dublje, kao pahuljicu bez težine.

JEDNOG DANA, MOJ JAMELE

(odlomak iz TV drame)

FLAUTISTA: Dugo si spavao.

JAMEL: Šta se ovo događa? Gde sam?

FLAUTISTA: Zatekao sam te kako spavaš pod ovim drvetom.

(Posmatra ga.)

Tvoja odeća pokazuje da si dugo putovao.

(Čovek sa klupe vadi iz džepa časovnik, isti onakav kakvog je imao ujak.)

ČOVEK: Već je vreme, a broda još nema.

(Flautisti) Hoće li uopšte doći?

FLAUTISTA: Treba biti strpljiv.

JAMEL: Kako sam ovde dospao?

(Prelazi rukom preko čela. Gleda oko sebe.)

Zar je ovde samo pusto polje?

FLAUTISTA: Poznaješ ovaj kraj?

JAMEL: Sinoć sam stigao, i ovde je bio moj dom.

FLAUTISTA: San je opasno piće. Otruje dušu.

JAMEL: Čitavu noć sam proveo kod kuće. Svega se dobro sećam.

FLAUTISTA: Sanjao si.

JAMEL: *(Ustaje, nasloni se na veliko drvo.)*

Ne. Ja se nalazim na pravom mestu. Ovo drvo je bilo ispred naše kuće. A klupa i sto u bašti.

(Gleda okolo, kroz grane se probijaju sunčevi zraci. On šakama pređe preko lica.)

Tu, gde je bila ograda... sada je gomila kamenja... Sve se promenilo...

(Diže glavu i gleda u vis.)

Samo je nebo ostalo isto.

FLAUTISTA: Uzaludan ti je bio put.

JAMEL: Razgovarao sam sa roditeljima. Čuo njihove glasove.

FLAUTISTA: To su bile njihove senke koje su ušle u tvoj san.

JAMEL: Sedeo sam za trpezom i jeo prava jela.

FLAUTISTA: Već dugo vremena ljudi na ovom mestu čekaju brod da ih prebaci na drugu obalu reke... Niko više i ne zna kada je ovde bila kuća...

JAMEL: Davno je to bilo, kada sam jedne noći, krišom otišao. A sinoć se vratih kući. Bila je mesečina. Sve sam lepo video. Nije moguće da je to bio san. Ušao sam kroz trem. Tamo su me čekali roditelji. Moj brat Melvi je lovio ribu na reci. Kuća nam je bila puna gostiju. Kuda je to sve nestalo?

FLAUTISTA: Sklopiš i otvoriš oči, udariš dlanom o dlan, i eto sve je odjednom drugačije. Sve. A preko rana polako pada, kao topla kiša, zaborav.

ČOVEK: *(Sa klupe ponovo vadi časovnik i gleda u njega.)*
Jutros je sunce kasnije izašlo. Ili nešto nije u redu sa mojim satom.

JAMEL: *(Tek sada bolje pogleda čoveka, posmatra ga pažljivo.)*

ČOVEK: *(Opazi Jamelovo posmatranje.)*
Zašto me tako gledaš?

JAMEL: Mnogo ličite na nekoga koga poznajem.

ČOVEK: *(Odmahne rukom.)*
Nema ničeg novog pod kapom nebeskom. Ljudi su slični, i lica su im slična.

JAMEL: *(Pokazuje na časovnik koji čovek drži u ruci.)*
I taj džepni časovnik sam već video.

ČOVEK: I svi časovnici liče jedni na druge.

JAMEL: *(Prišao je nekoliko koraka, ali kada dođe sasvim blizu, on ustukne zbunjen, jer ugleda devojkicu, koja mu je dotada bila okrenuta leđima i nije je opažao. Pruži ruke prema njoj.)*

JAMEL: Rahela!

ČOVEK: To je moja ćerka.

JAMEL: Zar si zaboravila? Zaklela si mi se na večnu vernost. *(Devojka ne reaguje na njegove reči.)*
Rahela, zar me zaista ne prepoznaješ?
(Pružaj joj ruku.)
Pogledaj ovaj prsten. Zar rubin još uvek ne sija kao plamen!
(Podiže veo sa devojčinog lica. Ugleda sasvim nepoznato lice.)
(Okreće se prema reci. Flautista mu polako prilazi.)

FLAUTISTA: Prošlo je mnogo godina. Ne misli više o tome. Sve je prošlo, i ovo će proći. Zašto si uopšte dolazio posle toliko vremena? Šta si tražio?

JAMEL: Postoje neki neisplaćeni dugovi iz prošlosti.

FLAUTISTA: Otpisani su.

JAMEL: Kad čovek ostane sam, daleko od onih koji su ga voleli, on tek onda saznaje koliko je nepravdi učinio u životu, koliko je bio nezahvalan; nedostojan ljubavi. Zar sam došao pred kapiju roditeljskog doma da nađem samo prah i pepeo? Nije li možda sve ovo, naš razgovor, čekanje broda, ova pustoš, nije li to samo san, strašan san . . .

Možda ću se iznenada probuditi kod kuće, a majka će sedeti kraj moje postelje. . . Shvataš li, i ti si, možda, samo deo moga ružnog sna.

FLAUTISTA: Ovo nije san: ovo je java. Osećaš li suvo lišće pod nogama? Možeš dodirnuti to veliko drvo. Reka što dole teče, prava je reka.

JAMEL: A ipak, sinoć sam prešao preko praga, prošao kroz vrata i ušao u kuću koju tako dobro poznajem.

FLAUTISTA: Ima o tome jedna priča. Priča o zlatnim vratima. Znaš li je?

JAMEL: *(Ne odgovori.)*

FLAUTISTA: O tome kako je Jošua želeo da ispravi jedan greh učinjen u prošlosti. »Ništa lakše« — rekoše mu. »Trebalo samo proći kroz zlatna vrata.« I on prođe kroz njih, i nađe se na istom mestu sa koga je pošao, opet na pragu, opet pred istim vratima. Ponovo zakorači i ponovo prođe kroz zlatna vrata; ali, kao i da nije zakoračio. I sve tako unedogled.

(Približi se Jamelu.)

Sve dok nije razumeo da se prošlost ne može dosegnuti i da korača u prazno.

Ta zlatna vrata koja stoje na ulazu u prošlost satkana su od sunca i kiše; ona su obmana, pojavljuju se i nestaju kao duga.

JAMEL: Srce mi je još uvek mlado; čujem ga kako kuca.

FLAUTISTA: Tim gore po tebe. Lutao si i tražio, a nisi našao ništa, jer si lutao za sablastima, za domom koga više nema, za ocem, majkom, bratom i verenicom, koji su mrtvi. Tvoj život je, kao kamen u šaci, bio stisnut u toj noći koju si pod ovim drvetom prespavao.

To što je bio samo san, to je tvoj život. Tražio si nešto, nisi našao ništa. I kada pogledom tražiš taj put koji si prošao, ne možeš da ga sagledaš, jer je od magle i mesečine.

JAMEL: Kuda dalje? Sve čega se dotaknem, izmiče mi ispred ruku.

FLAUTISTA: Za takav si život rođen. Za takav i nikakav drugačiji.

POSLEDNJI DAN DR SOLOMONA MEŠULAMA

Ljudi i žene su se sporo kretali ulicom, kao da od nečeg zaziru, zaobilazeći, što su više mogli, ogromnu rupu koja se širila, bezmalo, na celom prostoru između dva trotoara. Samo su dečaci stajali i dugo, tupih lica, buljili u one što rađe dole na dnu rupe. Škole su bile zatvorene još od prvog dana bombardovanja, pa su deca imala vremena koliko hoće da se greju na majskom suncu i da se zasićuju neobičnim utiscima iz okupiranog Beograda.

A odozdo, iz rupe, svakičas se u luku dizala i svom težinom padala, pod teretom, puna lopata. Bezglasni, u kao mrkla noć ujednačenom ćutanju, deseterica ljudi obeleženih žutim trakama radili su dole u rupi.

S bolom u krstima i leđima, koji je od pre jednog sata bivao sve jači, dr Solomon Mešulam je gurao lopatu u raskvašenu ilovaču. Činilo mu se ako on i svi drugi pored njega zagrabe svakog puta više ilovače i što pre raščiste zemlju te ostane gola ogromna kanalizaciona cev, da će se svršiti ove fizičke muke na koje nije navikao.

A boli, nesnošljivo boli i u leđima i u krstima. Ko bi pomislio da je to tako teško?

— Mach schnell! Arbeiten!

Dr Solomon Mešulam se trže kao da ga je neko iznenada ošamario. Oči mu se, samo u magnovenju, sretoše s očima nemačkog vojnika, koji ga, kroz naočare, probode šiljcima svojih hladnih zenica.

Sad je radio još brže. Krupne kapi znoja otkidale su se s neobrijanih obraza i padale u ilovaču. Na bol u krstima i leđima prestao je da misli. Zagrabio bi lopatom što god se više moglo i izbacio sa strane. Pa opet. I opet. Stiskao je zube i samo oštro odmahnuo glavom kad mu slana kap znoja pođe u usta. Bio je uveren da će, svakog časa, možda čim izbací ovu prepunu lopatu, onaj isti Nemač što se gore kraj rupe sunča s puškom o ramenu nekim sasvim druk-

čijim, nežnim glasom, da ne čuju drugi Nemci u prolazu, šapnuti: »Bravo. Vi vredno radite. Odmorite se malo.«

Ali se sad ponovo sve silnije javljao bol u krstima i leđima, naročito u leđima, duž kičme, a Namac je ćutao.

Dr Solomon Mešulam oseti da mu se vlaži stopalo. Nije moguće da su mu pendžeta propustila. Ove gojzerice je kupio jesenas. Spremio ih je za zimu po svim propisima. Natopile su se uljem. Zimus je u njima išao na smučanje. Nemoguće da su sad, odjednom, počele propuštati vodu.

...i kakva je, samo, bila ona noć posle trodnevnog smučanja. Mislio je da će, umoran, odmah u postelju, da se ispava do sutra, a onda na voz, u topli kupe simplona, za Beograd. Međutim, nije ni trenuo. Sve se to desilo spontano, odmah posle dobre večere u planinskoj kući. Najpre je onaj dugački Slovenac... Bože, ljubili su se, a ime mu je sasvim zaboravio... uzeo harmoniku i čitav sat, valjda, sipao iz nje same nekakve allegretto slovenačke melodije, pevajući visokim tenorom koji je kao neodoljiva zaraza porušio sve otpore planova i zdravog razuma. Zatim je onaj bankarac iz Velike Kikinde u razularenu gomilu smučara gargantuovski izručio vreću viceva, samo masnih i lascivnih, sa svima vulgarnim glagolima i imenicama, čija se oporost u njegovim ustima pretvarala u bezazleno slatke bombone. Onda je uzeo reč onaj mali i plećat Šapčanin s kovrdžavom kosom i mišjim očima, pa kao gramofon zaredao sevdalinke, jednu za drugom, fantastično preplićući svojim kratkim prstima po gitari. Kellneri su stalno donosili pune flaše, šumno otčepljivali i sipali sa očevidnim zadovoljstvom što raste krajnja cifra. Postajalo je sve luđe ukoliko se išlo dublje u noć. I njemu, dr Solomonu Mešulamu, uglednom prokuristi velike banke s mnogomilionskim poslovima, više ništa nije smetalo, iako nikad nije voleo ni te slovenačke melodije koje su mu uvek dotle vređale uši navikle na Baha i Mocarta, nisu mu smetale ni sevdalinke, koje su ga mnogo puta oterale iz razgalamljenog društva u dorćolskim kafanama, niti su mu smetali masni vicevi u kojima se razuzurila bljutava pornografija i cerila se razjapljenih vilica. Nije ni pomišljao da će pijan i mrtav umoran ujutru morati da sedne u voz za Beograd. Te noći je počela, čudno, i njegova ljubav. U prvom trenutku Milena ga je privukla radosnim smehom koji je otkrivao bele i vlažne, omamljivo zdrave, lepe zube. Pomislio je na jutarnju avanturu s tom mladom profesorkom književnosti. A izišlo je vrlo ozbiljno. Na putu, sve do Beograda, osećao je kako ga njeno prisustvo iz časa u čas neodoljivije zagreva. Bilo mu je sve prijatnije da se podaje sugestiji njene neposredne vedrine, lepoti njenog duha, dražima njenog otmeno odmerenog govora. Na stanici, pre rastanka, umolio je da mu da broj svog telefona. Ona je to učinila jednostavno, bez afektacije, o koju se, u takvim slučajevima, po pravilu, spotalo njegovo zagrejano interesovanje. Već druge večeri pozvao ju je u pozorište da slušaju »Karmen«. Idući na predstavu, dok je lila kiša, on je pod malim kišobranom osetio prvi topli dodir njenog ramena. A kad joj je, dve nedelje kasnije, otvoreno priznao svoja osećanja,

ona se nasmešila i odgovorila: »Da«. Posle toga je došla panika u kući. Stari Mešulam je bez okolišenja izjavio da bi mu taj brak smetao samo zato što su njegove kombinacije sa sinovljevom ženidbom, i inače malo zakasnelom, imale da učvrste mešulamski položaj s nosiocem akcija jedne druge banke. A majka je plakala i branila očevu nameru, samo kao da joj akcije nisu ništa značile, nego ista vera i staro prijateljstvo dve porodice. Ni sestre nisu stale na njegovu stranu. Ni starija, udata, ni mlađa, još studentkinja. Kuća je živela u neprestanom uzbuđenju. Ručalo se i večeralo čuteći. Govorile su samo kašike i viljuške kad bi se nervozno sudarile s porcelanskim tanjirima oivičenim zlatom. Ko zna kako bi se sve razvijalo da mu u jednoj šetnji brat od strica, koga su u familiji zvali ludakom na svoju ruku, nije otvorio oči i osnažio volju jednom dugačkom, ali vrlo razložitom analizom čitavog tog njihovog mešulamskog života. »Tresni ti starima da je zauvek prošlo ono vreme kad su mame i tate ženili sinove, pa im dovedi profesorku u kuću i predstavi je kao verenicu. Videćeš, neće zinuti, bar pred njom. A posle, ipak, mora ići lakše.« Tako je i bilo. Stari su dugo ostali uporno protiv, ali su sve manje o tome govorili. Neudata sestra se brzo sprijateljila s Milenom. Udata je, odmah zatim, pristala da joj dođu u kuću na upoznavanje...

— Arbeiten... otegnuto ali tvrdo progovori Nemač i oči im se opet susretoše.

I taj Nemač. Ni on više nije sasvim mlad. A ko je? Možda neki bankarski činovnik ili trgovac iz Kelna ili Minhena? Možda su negde tamo, u Nemačkoj, za vreme njegovih studija, ili kad je, pre Hitlerove vlasti, odlazio bančnim poslovima, sedeli u istoj kafani, ili, bar, mirno prolazili istim ulicama kao ravnopravni ljudi, ako nisu, a ni to nije isključeno, prekraćivali popodneva sa istim Nemačama. Sad se gore odupro nogom o gredu pruženu preko rupčage i nešto misli. Možda ni on nije oženjen? Inače bi, bar jedanput, izvadio fotografiju iz džepa i gledao u nju, kao što to, kažu, rade svi nemački vojnici. Pokušao je juče, kad su ovde došli na posao, da razgovara s njim. Verovao je da će ga zadiviti izvrsnim znanjem nemačkog, ali vojnik je ostao hladan i nem kao čelik. A mora biti da je intelektualac. Ipak to lice nešto kazuje. Te crte je izvajao složeniji unutrašnji život. Pa i ruke su mu, video je, negovane. Kad bi se s njim mogao sprijateljiti! Da zažmuri negde na prvom uglu kad skine žutu traku s rukava i šmugne u neku kapiju... Koješta! Čovek postaje infantiln u ovakvim prilikama. Gde bi Nemač pristao da izgubi glavu zbog nekog beogradskog Jevrejina koga u životu nije video i koji ga se baš ništa ne tiče...

*

Je li moguće? Milena? Žuri niz ulicu. Obišla je; sigurno, sva mesta gde Jevreji sa žutim trakama oko rukava vade ilovaču da razgolite kanalizacione cevi koje će majstori brzo morati da oprave,

jer, inače, ova nečistoća može ozbiljno da zapreti zdravlju okupatorske vojske...

Milena! Hajde brže! Još me ne vidiš. Gledaj ovamo! Grlo mu se osušilo.

— Arbeiten! — Nemački vojnik se sad histerično izdra iz sveg glasa i koraknu, odozgo, prema dr Solomonu Mešulam.

— Ovaj se nešto okomio na vas, doktore, dobaci mu tiho mladić pored njega. Čuvajte se.

A odmah posle male pauze, kad Nemac okrete leđa, jedan drugi Jevrejin, čovek koji se šalio čak i onog jutra kad su im, pre dva dana, dali žute trake, reče šapatom:

— Dok nas pizma bije kolektivno još će se i trpeti. Ali ako okrene individualno, onda će brzo neko drugi morati da nas ovde odmeni. Pazite, doktore. Poslednji adut su nam vredne ruke, pokornost i ljubazno lice.

Milena traži. Nikako da ovamo okrene oči. Viknuo bi što može jače: Milena. Ali... Ipak, pošla je ovamo. O, sasvim je zaboravio. Ona ne vidi najbolje, a nikad neće da nosi naočare na ulici. Stavlja ih samo u bioskopu, kad je mrak. Sad je Nemac obratio pažnju na Milenu. Guta je očima. Kako je lepa. Milena! Hteo bih da vikne, a grlo mu se suši od straha, od ljubavi, od svega... Proći će, a neće me videti. Sad, kad je Nemac gleda, mogu i ja...

— Pored ove bih i noćas ostao budan, iako me sve kosti bole — šapnu onaj što voli da se šali.

— Lepa žena. Koga li traži među nama? — dodaće mladić.

— Was wünschen Sie? — Nemcu glas odjednom postade sladak, umiljat, nekako detinjast. Ko bi rekao da je to glas onog istog Nemca? Kao da ga je od drugog pozajmio?

— Mi... — zausti dr Solomon Mešulam, ali, ne zna ni sam kako, reč mu se prekinu, a prvi slog se nekud izgubi u vazduhu i fljiskanju prljave vode pod nogama.

Milena i ne pogleda Nemca. Brzo produži niz ulicu.

Otišla je da me dalje traži, reče u sebi dr Solomon Mešulam i nasmeši se od sreće.

— Evo, i doktoru se lice ozarilo za lepom prolaznicom — šapnu mladiću onaj što voli da zbija šale.

Dr Solomon Mešulam zagrabi ilovaču i hitro je izbaci napolje. A šta i da me je videla? Ne bismo mogli ni reći progovoriti. U krstima i leđima opet se javi stari bol, još žešći, nepodnošljiviji. Ruke su se jedva pokretale. Voda u gojzericama ga je dovodila do besa. Pomisli da baci lopatu. A kad to vidi Nemac i drekne, da drekne i on na njega. Pa neka se sve to jednom svrši. Najgluplje je što se odazvao pozivu okupatorskih vlasti i prijavio se. Trebalo je odmah, čim su mu dali žutu traku, biti odlučan. Zašto se zavaravati? Da je pre dva dana izgazio traku, sad ne bi osećao ove muke, i telesne i duševne. O, kako bi lepo bilo doći kući, skinuti kaljave cipele, ući u toplo kupatilo, leći na divan, zvati telefonom Milenu, noćas sedeti

u nekoj veseloj kafani. Ili zaspati, probuditi se i odjednom se naći u nekoj drugoj, sasvim drukčijoj stvarnosti. A možda je najbolje ubiti se, jer su ovo, inače, došli poslednji dani za Jevreje...

Senke su se produžile. Bagrem ispred »Tri šešira«, isti onaj bagrem pod kojim je često u letnje dane s večeri pio pivo, sad je taj isti bagrem, kao stari prijatelj, pružio čak do njega dugačku senku kao prijateljsku ruku.

Nije ni čuo kad je pala komanda. Spustio je već dopola dignutu lopatu i kao da se iz sna trgao na reči onog što voli da se šali: »Doktore, dosta. Za ovo se ne dobija gvozdeni krst.«

*

Išli su ćuteći niz ulicu do Bajlonijeve pivare, pa su prešli pijacu.

Odjednom mu se učini da vidi Milenin hod. Napregnu oči. Prevario se. I tada, nekako čudno, poče da mu nailazi snaga u noge, iznenada ga spopade ludačka misao: skrenuti u tu široko otvorenu kapiju. I bežati. Nije više ni trenutka premišljao. Odvoji se iz reda i polete unutra. Za sobom ču žamor. Pisnu visok, ledeni tenor »Halt!« Jurio je kao oluja. Proleteo kroz dugačko dvorište. Upao u nekakav mračan hodnik. Jedan glas mu doviknu: »Preko ograde«! Hitro se ispe na crvotočnu tarabu, komad čamovine se otcepi i slete mu kraj nogu. Oseti oštar bol od trna u palcu. Uspravi se iz čučnja i nastavi da juri preko neke bašte, šta li je, pa se nađe u ruševinama jedne velike kuće, zastade, otrgnu s rukava žutu traku, baci je, oprezno iziđe na ulicu, odahnu, uštinu se jako za mišicu, da ne sanja, ugleda ljude kako oborenih glava idu ulicom, pođe žurno poznatim sokacima starog Dorćola, porušenog i popaljenog, da, krivudajući, traži put ka Mileninoj kući. Niko ga nije ni pogledao. Oseti da ga muči žeđ i uđe u krčmu iz koje se čuo glasan smeh. Seo je u ćošak, poručio rakiju, pokušavao da izvadi trn iz palca i da se pribere, da smisli kako će dalje. Dva pijana čoveka, neobrijanih lica, kreštali su pesmu:

Štuko moja, štukice,
Zlatna su ti krila,
Doleti nam ponovo
Šestoga aprila.

Iz drugog ćoška, sam za stolom, neko kome u polumraku nije razaznao crte, škrgutnu glasno, opsova majku razbojničku i viknu »Plati«.

Dr Solomon Mešulam ode do kelneraja, popi na iskap još jednu čašicu, dade novac kafedžiji koji je nešto gundao na račun one dvojice i iziđe. Više nije hitao. Zaustavi jednog prolaznika i proveri da li mu je sat tačan. Još pedeset minuta do policijskog časa. Stići će. Spusti se do Save, pa Karađorđevom ulicom, pored železničke stanice izbi na Slaviju i okrenu ka Činovničkoj koloniji.

Napregao se da ništa ne misli. Ima cilj. Ide k njemu. Razmišljanje može samo da ga pokoleba.

Prođe prvi poznanik. Iznenadio se. Na licu mu se iskrivio veliki znak pitanja kad ga ugleda bez žute trake. Brzo je, onda, prešao na opustelu tramvajsku prugu. Nekom je moglo izgledati da se vežba u održavanju ravnoteže kad ga je video kako hitro izbacuje nogu pred nogu na uskoj šini. Usporio je korak tek ispred Auto-komande. Opet je postao oprezan. Na tome mestu vrvelo je u veseloj šetnji i glasnom žagoru mnogo nemačkih vojnika. Približujući se Mileninoj kući osetio je da mu srce nervoznije kuca. Ona će se obradovati, to zna. Stari, njen otac, isto tako. Koristiće večeras ovu priliku da iskali sav svoj patriotski bes protiv okupatora. Biće, sigurno, još žučniji nego pre deset dana. Žuta traka mora biti da ga je razgnevila preko svake mere. On je tako iskren u svojoj pobuni na nasilje. A stara? Ona se, to zna, silno uplašila. One večeri joj je treperio glas kad mu se obratila: »Stara li će sad s našim Jevrejima?« Ali stari, koji je zakon u toj patrijarhalnoj kući, umeće da je umiri. Ako nemaju ništa drugo, slatko će pojesti makar i dva kuvana krompira. Pričaće pored petrolejske lampe. Neka prođe ponoć. Neka se i zora javi. Onda će videti. Sad mu je dosta svega, neće da misli o sutrašnjem danu. Da... Ali... O, kako se ranije ne seti? Ispod njih stanuje ono dvoje mladih ljudi. Franc i... kako joj beše ime? Do okupacije Franc je bio samo jedan tih i učtivo nasmejani ženski frizer. Čak i sokolac. A od ulaska Nemaca se promenio. Susedi ga se plaše. Već ispredaju priče. Svakako da i preteruju. Pa ipak, kad je, prošli put, prošao kroz dvorište, Francove oči su... Eno Franca na kapiji. Metnuo ruke u džepove i gleda.

Dr Solomon Mešulam je sve svoje rezerve dovitljivosti skupio u žižu jednog pitanja: kako ući?

Ima petnaest minuta do policijskog časa. Ljudi već žure. Na ulici sasvim malo prolaznika...

Odozgo... bulevarom... ide vojna patrola, gestapovska... idu tri vojnika, polako, nogu pred nogu, odzvanja, u tišini, asfalt pod okovanim čizmama.

Stajati na ulici, znači lakomisleno se izložiti legitimisanju.

U susedstvu nikog ne poznaje.

Ne bi smeo ni da beži kroz ova dvorišta.

Nije siguran u orijentaciji.

Ako ga uhvate posle bekstva...

Glupo je o tome i misliti.

Juče su streljali čoveka za sitnicu...

Franc puši. Gleda pravo u patrolu. Možda ima nešto da saopšti.

Dr Solomon Mešulam se povuče u dvorište pored kojeg je stajao. Sklonio se iza ograde obrasle nekom lozicom sa žutim cvetovima. Maj.

Tap... tap... tap.
Patrola je prošla.

.....

— Šta vi tražite?

Gore na prozoru stajala je postarija žena.

— Ništa.

— Kao da ste se sakrili od njih?

— Jesam.

— Dobro. Al' sad idite. Eno, otišli su.

— Zar me ne biste primili?

— Ne smem. Ovde se sinoć uselio njihov oficir. Može svakog časa da naiđe. Čuvajte se.

Izišao je. Zastao ispred ograde i pogledao gore prema Mileninog kući. Franc je još stajao na kapiji.

.....

Umirio se. Pribio se uz ogradu, s glavom u lozici sa žutim cvetovima. Njemu iza leđa, s nekog drveta, čulo se meko, čežljivo gugutanje. Mužjak i ženka u ovoj toploj majskoj večeri podavali su se strasno razgovoru o mladuncima koje će izroditi.

Nije mu se gledalo u sat.

A morao je da pogleda.

Još pet minuta.

.....

Franc na kapiji nije više sam. S njim je i njegova žena. Da li nekog čekaju? Možda baš njega? Oni znaju za njegovu vezu s Milenom. I zar Gestapo nije već po celom gradu postavio zasede? Zar ne ulaze sad u kuće i zar ne vrše premetačine? I noćas, čak i ako prodre u Milenin stan, zar neće upasti u klopku?

Treba li i... ona da izgubi glavu?

Šta je ovo učinio?

Minut do policijskog časa. Ulica je sasvim opustela. Tišina i u tišini gugutanje.

Franc i njegova žena još stoje na kapiji.

.....

Okrenuo je leđa Mileninog kući i sporim korakom, utrnule svesti, ne misleći ni na šta, krenuo natrag ka gradu.

Njemu ususret išla je patrola.

.....

Ujutru je, dok su izbacivali ilovaču, onaj što voli da se šali govorio:

— Sudbina ti je rupa. Pa bolje stojeći u njoj nego ležeći.

A stražar, jedan drugi, odozgo je netremice gledao. U oku mu je sevaio zapet oroz od sjajnog čelika.

DA, MAJORE, SAMI... DA

ČETIRI CENTO TRENTA CINQUE

— ... zar onaj toranj, Stiv?

— Taj toranj. Taj toranj, čini mi se stoji podbočen. Eno ga! A bio je taj toranj u to vreme, pre rata, kada su se tu održavali prvi sajmovi, jedna dominirajuća građevina. Eto, taj toranj, takav nikao pored dojke jedne reke, takav i pored druge, onde na trouglu mulja i močvara do svih đavola... A pogledaj ga danas! Obična smešna i nesigurna gomila. Eto, taj isti toranj. Bolje da smo ga jednostavno »pojeli« kad smo krenuli za Sremski front. Šta misliš?

— Stiv.

— Molim?

— Znam, Stiv, da je veoma teško četiri puta dnevno prelaziti preko dva prljava tela dveju reka, ali i ja mislim da bi daleko bolje bilo da smo ga jednostavno »pojeli« kad smo krenuli za Sremski front. Ali danas mu ne možemo ništa, Stiv.

— Ne možemo...

— Stiv.

— Molim.

— On je istorijski spomenik.

— On je istorijski spomenik. Znam. I znam da ga štiti Zakon o spomenicima, ali ko može da ga štiti, i zašto, što se on meni četiri puta dnevno ironično, cinički, razbojnički sarkastično i spokojno kezi. Pitam te, KO?

— Stiv.

— Molim?

— Onaj toranj, Stiv?

— Taj toranj.

— Toranj, Stiv?

— Toranj.

— Onaj, Stiv?

— Taj! I ne pokušavaj da se i ti smeškaš tako. Šta više, malo je, i suviše je malo to što kažem o njemu. Jer ja ga čujem. Čujem ga kako mi se kikoće. Kikoće mi u mozak. U potiljak. Meni u nezaborav: »Ha! Ti si, dakle, taj? kaže mi. Ti si! Poznajem ja tebe dobro, kao što sam poznao desetina hiljada tvojih bliskih i najbližih. I, evo, danas se ti opet pretvaraš u makovo zrno, a ja se, kao što vidiš, još uvek šepurim. Ja sam istorijski spomenik! Meni savršeno ništa ne smeta to što su hiljade i hiljade omladinaca posuli svuda oko mene milione tona peska, šodera, kamenja i još koječega, što su stotine »ježeva« i valjaka prešli preko mojih leđa i što su mi sve to nabili u krvavu srž. Sve je to jedno savršeno ništa, jer moje srce kucka, kucka, kuc, kuc, kuc, dok je tvoja savest prljavija od moje prošlosti. Prljavija. Prljavija!« — tako on meni četiri puta dnevno, svakog dana, svakodnevno.

— Stiv.

— Molim?

— Ostario si, Stiv.

— Da. I sebi i svojim i uopšte. Jesam.

— Stiv.

— Molim?

— Ja znam, Stiv, da je veoma teško kad se nešto nosi na srcu i kad se četiri puta dnevno, prelazeći preko dva lenjiva tela dveju reka, sluša pesma bodljikavih žica i mukli topot desetina hiljada nogu, golih nogu umotanih u poslednje rite dotrajalih odela. Ali, Stiv, zar tebi danas, posle dvadeset godina od tada, onaj toranj...

— Taj toranj, da.

— Ali toranj, Stiv.

— Toranj, da.

— Onaj, Stiv?

— Baš taj! I ne ponašaj se kao da ne shvataš kakav je to refren. I kakve pesme refren. I kakvih krvavih svadbovanja, kada su nemačke mašin-→tamburice« samo u jednoj minuti iscikivale trista do četiristotine vrelih čeličnih zrna i zabijale ih u kosture po bodljikavoj žici. U iscedene cevanice. U kosti. U ispijene oči. U duplje otpalih ušiju od mraza. U noseve sastavljene sa vrhovima brada od pregladnelosti. U razvodnjenu krv ih zabijale...

— Stiv.

— Molim?

— Ja znam, Stiv, da je veoma teško kad se četiri puta dnevno prelazi preko dva lenjiva tela dveju prljavih reka, dok u malom mozgu udara misao da jedna od tih reka izvire baš ispod sise čeličnog đavola, a druga još uvek zaudara na »splavove« leševa — da bi stigao na svoje radno mesto ti, Stiv. Ali, Stiv, ti lepo ZAPUŠI UŠI.

— Pred refrenom da zapušim uši?

— Pred refrenom, Stiv.

- Onog tornja?
- Onog tornja, Stiv.
- Tornja?
- Tornja, Stiv. Da.
- Hm! Ti si lud.
- Stiv.
- Molim?
- Ja znam, Stiv, da je veoma teško da čovek zapuši uši. Ali, Stiv, kad prolaziš pored onog tornja, ti lepo pokušaj da zapevaš, Stiv.
- Prolazim pored onog tornja? Ti kažeš da ja prolazim pored onog tornja?
- Kažem, Stiv.
- A ja kažem: ti si sasvim lud, čim ne vidiš da je taj toranj lepo nikao u meni. Eto onaj toranj. A zatim, ti si sasvim lud, čim ne znaš da smo svi mi prestali da pevamo. Ti si sasvim lud, čim ne znaš da smo svi mi promukli svoje pevanje. I sasvim si lud, čim ne znaš da smo svi mi iscedili svo pevanje iz sebe...
- Stiv.
- Molim?
- Ja znam da je veoma teško kad se svo pevanje iscedi iz sebe, Stiv, i kad se četiri puta dnevno...
- Molim te, prestani već jednom s tim!
- Sa čime da prestanem već jednom, Stiv?
- Sa tim »četiri puta dnevno«.
- Stiv.
- Molim?
- A ko je to SAMI, Stiv?
- Ko je to Sami?
- Jeste, Stiv.
- A ko tebe šalje da baš mene pitaš ko je to SAMI?
- Niko mene ne šalje, Stiv, da baš tebe pitam ko je to SAMI.
- Pa... Sami... Sami je...
- Da, Stiv. Ko je to SAMI?

... »Sami.«

»Molim.«

»Idi, Sami, pravo u rudnik i javi se tamo partivođi, onom sa ukočenim kolenom. Reci mu da te ja šaljem, Sami. I pazi: dobro garavi svoje lice, Sami. I svoje oči, Sami, garavi. I jezik garavi, Sami. I pokušaj, pokušaj, Sami, tako da se garaviš, kad staneš pred ogledalo, sam sebe da ne možeš da prepoznaš. Da li me dobro razumeš, Sami?«

»Gadno pucaju danas. Odlično te razumem. Garavo te razumem. Sedamnaestogodišnje te razumem: da se javim partivođi. Da se javim ukočenom kolenu u rudniku. Zdravo!«

»Sami.«
 »Molim?«
 »Ti ne misliš valjda da si još dete, Sami?«
 »Ja ne mislim da sam još dete.«
 »Onda, znaj da su ti streljali brata, Sami.«
 «I oca. Znam. Nisam dete.«
 »Sami.«
 »Molim?«
 »A znaš li šta je to racija, Sami?«
 »Znam šta je to racija. Nisam dete.«
 »Dobro. Onda znaj: sutra će u celom gradu biti TO, Sami.«
 »Dobro. Neka bude. Daj mi parče ogledala.«
 »Šta će ti parče ogledala, Sami?«
 »Ništa. Zdravo«. . .
 »Sami.«
 »Molim?«
 »Hteo si još nešto, Sami.«
 »Ništa. Nagnuću se nad lice reke i neću prepoznati sebe. Zdravo«. . .

. . . reka krvavo protiče. U krvavoj reci krvavo je i ogledanje. Krv i prljava voda iz flotacije rudnika mešaju se, mešaju, mešaju dok se ne dobije žuta značka sa šest krakova i do kasne jeseni četrdeset i prve. Do one večeri kada on bezglavo dojadi:

»Sami.«
 »Molim?«
 »Dolaze Nemci, Sami.«
 »U rudnik?«
 »Pravo, Sami! Čuli su. Neko im je rekao, Sami«. . .
 »Hvala ti. Zbogom!«
 »Sami.«
 »Molim?«
 »Ti kao da sumnjaš u mene, Sami?«
 »Zbogom!«
 »Ali reka je ledena, Sami.«
 »Kažem: Zdravo!«
 »A lozinku, znaš li lozinku, Sami?«
 »Aaaa! I to želiš da saznaš, je li?«

. . . gvozdена poluga gvozdено odzvanja o lobanju.

Krv toplo prolazi niz retku kosu na potiljku.

Reka krvavo razjapljuje krvave čeljusti.

Sami korača nizvodno. Želi da vidi kad ga voda izbaci. . .

Na debelom stablu, u viru, devet je leševa samo. Devet nesrazmerno naduvenih leševa. Devet leševa nesrazmerno i neverovatno širokih ramena. Svih devet jezivo vire iz vira. . .

Ispod jedne ramlje izronjava *NJEGOVA* glava. Krvava.

Severac donosi kevtanje nemačkih pasa. Vremena za razmišljanje nema. Brzo. . .

Lavež ostaje s one strane krvi.
Zagrljaj šume je daleko daleko majčinski. . .
Sami nije najmlađi u jedinici. On vodi diverzantsku petorku
jer zna sve čvorove naokolo. Sve čvorove. . .

- Stiv.
- Molim?
- Ja znam, Stiv, da je veoma teško, a naročito je teško leti,
kad moraš četiri puta dnevno. . .
- Molio sam te da sa time prestaneš.
- Stiv.
- Molim?
- Ja znam da je veoma teško kad se rukavica ne skida sa
ruke, ali kako ti spavaš, Stiv?
- Rukavica, misliš ova?
- Rukavica mislim, Stiv, ta.
- Rukavica. . . Hm. Tako. . .
- A ko je to SAMI, Stiv?
- Sami je. . . Pa SAMI je. . .

. . . »Sami.«

»Molim?«

»Komandantu odreda se odgovara sa: Izvolte, družo Komandante! Čuješ li, Sami? To prvo, a drugo, dobro otvaraj oči! Nemci taj most đavolski dobro čuvaju. Tako reći ptica ne sme da preleti. Njihove psine na čeličnim karikama po razapetoj žici jure naokolo, a karike im se zarivaju u meso do besnila. . . «

»Ništa se ti ne živciraj za to. . . «

»Kaže se: Razumem, družo Komandante! Čuješ li, Sami? To prvo, a drugo: Srećno, Sami!« . . . «

. . . »Razumem, družo doktore! Razumem ja, ali štaping je eksplodirao na dva metra od mene,« kaže Sami doktoru, Italijanu. U pokretnoj bolnici ispred Lipika. A i kasnije, u maju četrdeset i pete, u Bijaću. Isti taj lekar stoji pred Samijem i kaže:

»Sami.«

»Molim?«

»Znaš, Sami, kožno bolest ima četiri cento trenta cinque« . . .

»Znam, družo, doktore.«

»Ali ti budeš još živo čovek, Sami. Ovo rukavica ne smeš skidati. Ono čuva od mraz i sunce« . . .



- Stiv.
- Molim?
- Ja znam, Stiv, da je veoma teško, kad u rukavici moraš...
- Nije teško uopšte.
- Ali, Stiv?
- Molim?
- SAMI je tada imao...
- SAMI je tada imao zlatne širite na rukavu engleske bluze i jednu zvezdicu. Samo jednu zvezdicu. Tada. I SAMI je tada sljuštio sedamstotina sedamdeset i sedam flašica esencije za spravljanje likera, jer je fabrika likera u Sesvetama ispred Zagreba bila pretvorena u štab divizije i glavni magacin odela. I SAMI je tada gutao plamen, jer su mu saopštili da su mu streljali brata Koena i sestru Rozali. I SAMI je tada saznao da mu je sestra Rašel postala Rada, a majka Sarina, Jelena. I tada je majka Sarina, odnosno Jelena pisala Samiju pismo »...mi smo te, sine, Sami, uveli u sve ovdašnje knjige kao... Ti sada nisi više SAMI, već...
- Stiv.
- Molim?
- Ja znam, Stiv, da je veoma teško kad nekoga raspališ gvozdеноm polugom po lobanji i kad ti u svim knjigama promene rođeno ime, ali jesi li ti siguran, Stiv, da je ONAJ bio provokator?
- To gadno...
- Šta, Stiv?
- Provokator.
- Jesi li siguran, Stiv?
- Vidi sam...

*

...Sami sedi pozadi zgrade Doma kulture u Bihacu poduprt ledjima o zid i sunča jednu od onih *četiristotine trideset i pet* kožnih bolesti. Sunča i šapuće:

»*Trenta cinque! Trenta cinque*« — a ono *četiri cento* ispred toga, preskače. Želi da ga ubije. Želi da ga nema. Želi da ostane samo *trideset i pet*. Pa zatim samo *trideset i četiri*. Pa *trideset i tri* i tako, dok brojka ne padne samo na *cinque*. Ili na *ništa*...

Sunčevi zraci udaraju u rupe od mitraljiranja »štuka«. Okreću se u rupama, izlaze napolje i pokušavaju da pomiluju grane drveća u velikom dvorištu Doma.

I drema... možda.

Ili ne drema. Nije važno...

»Sami.« — čuje glas iznad sebe.

Ne okreće se. Pogled mu udara u vrhove dveju nejednakih cokula. Kroz glavu mu struji: Ipak sam ja oficir, a tako, Sami. To prvo, a drugo... Odgovara glasu iznad sebe ne dižući glavu:

»Kaže se: družu poručniče, a ne SAMI! To prvo, a drugo, kaži šta želiš?«

»Sami.«
 »Dobro, molim?«
 »Sami, ja nisam bio *ono* što si ti o meni mislio. Pogledaj me dobro, Sami.«
 Sami ne dižući oči sa rukavice u požuteloj travi, kaže:
 »Niti sam ja *Sami!*« — i brzo ustaje.
 Dva para očiju.
 Dugačko gledanje kroz mrak.
 Ona dva para očiju kažu:
 »Znam, Sami, da više nisi *Sami*. Znam. Ja sam to sa tetka Sarom uredio kroz sve knjige«...
 *

— Stiv.
 — Molim?
 — Ja znam, Stiv, da je veoma teško kad moraš da budeš *ono* što nisi i kad...
 — Prestani, molim te!
 — Stiv.
 — Molim?
 — Prema tome, Stiv nije više Stiv, zar ne, Stiv?
 — Varaš se, prijatelju.
 — A zašto, Stiv, ili...
 — Zato što *onaj* ne samo da nije bio provokator, nego je bio zadužen da sačuva *Samijev* život. A zatim, zatim... ni dlaka mu nije falila sa glave, a prošao je kroz sve okršaje. Da. Samo... da bi idiotština bila što veća, poginuo je nagazivši na minu i to zamisli: u dvorištu jedne katoličke kapelice.
 — Stiv.
 — Molim?
 — Ja znam, Stiv, da je veoma teško kad stalno misliš da si nekoga ubio i kad ti u svim knjigama promene rođeno ime. Ali ti njega, Stiv, nisi...
 — Ja njega JESAM!
 — Nisi, Stiv!
 — Jesam!
 — Stiv.
 — Molim?
 — Ti njega, Stiv, nisi, ali sebe više od dvadeset godina jedno-
 stavno ubijaš. To je tako, Stiv i ne možeš ništa da porekneš.
 — To nije istina!
 — Stiv.
 — Molim?
 — A zašto sve to ne ispričaš Veri?
 — Ne!
 — Zašto, Stiv?
 — Ne!

— Ali ona treba, Štiv. Ona mora da te razume. Pravilno da te razume.

— Hm! Ne razumeš ti, a treba da razume ona.

— Šta ne razumem ja, Stiv?

— Ne razumeš, prijatelju, šta je to neplaćeni danak... Mtja! Skoro dve hiljade godina mi vučemo nekakav krst nekakve krivice... Eto, to ne razumeš, prijatelju.

— Stiv.

— Molim?

— Zar ne osećaš da govoriš tuđim jezikom, Stiv?

— Pusti ti mene na miru!

— U redu! U redu, Sami...

— Zovi me *Drvo* ako baš hoćeš, ali idi...

*

— Sami.

— Molim?

— Sećaš li se, Sami, da mi ONDA nisi odgovorio na jedno pitanje?

— Znam. Sećam se.

— Sami.

— Molim?

— A danas, Sami?

— Danas... Čuj: ja sam zaista uspeo...

— Eto, vidiš, Sami?

— ...da ubijem. Ali samo ono *četiri cento trenta*, dok je ono *cinque* ostalo. Evo! Želiš li da skinem rukavicu, da vidiš?

— Sami.

— Molim?

— Ja znam, Sami, da je tebi veoma lako da ubijaš kožne bolesti, ali, Sami, zar ne shvataš da ličiš na oronulog starca i da je to ipak, ipak... Pa ti si komunista, Sami!

— Znaš, javio se moj treći brat iz Tel Aviva. Robert. Piše mi preko sestre Renate.

— Rašele hteo si da kažeš, Sami.

— Renate! A Vera to ne sme da zna. Niti da vidi slovo jedno.

— Sami.

— Molim?

— Ja znam, Sami, da je veoma teško pred sopstvenom drugaricom... Ali dozvoli, Sami, ja to njoj...

— Ne dozvoljavam. Uopšte!

— Ali, Sami...

— Vera je meni rodila dva sina. Ja nju strahovito... Ja nju, eto... Ona je neopisivo dobar čovek i silna majka. Ona je sve to, ali... drugo je to pitanje visokog poštovanja, jer ja nju volim. Volim je, a ona je strahovito jednostavan čovek. I ona to neće moći da shvati.

- Sami.
- Molim?
- Da pokušamo, Sami.
- Čuj, ako ti recimo pokušaš i ne uspeš, znaš šta ostaje meni?
- Ne znam šta ostaje tebi, Sami, ali znam da ostaješ...
- Ostaje mi jedino da ova ista kola, čim prođem pored onog tornja na starom sajmištu, ustremim pravo u Savu. I tada, tada će nastupiti ono što ti nazivaš...
- Sami, Sami!
- Molim, molim?
- Ti silom praviš od sebe kukavicu, Sami.
- Hm! Ako misliš da sam ja zbog toga ostario, varaš se.
- A šta je istina, Sami?
- Istina?
- Da, Sami!
- ONAJ! ON je jedina istina. ON mi mira ne daje. ON mi pije san. ON leže i ustaje zajedno sa mnom. ON i njegov glas: »SAMI, ja nisam bio ono što si ti mislio o meni. Nisam, Sami. Nisam!«... tako iz noći u noć. Tako iz meseca u mesec. Iz godine u godinu. I, što je najstrašnije, u meni se je uvrežilo da on uopšte nije poginuo nagazivši na minu u dvorištu katoličke kapelice, nego da sam ja NJEGA jednostavno ubio. Samo JA!...
- Sami.
- Molim?
- On je poginuo jer je trebalo da pogine. To je sve, Sami.
- Da on nije nagazio na minu...
- Ostavi se gluposti!
- Nisu to gluposti, Sami.
- To jesu gluposti!
- Sami.
- Molim?
- Po zakonima kauzaliteta, da ON nije nagazio na minu...
- U... prljave vode i svi zakoni svih kauzaliteta i ti zajedno s njima!
- Ali, Sami...
- On je pune tri i više godina išao iz vatre u vatru da bi me uverio da on nije ono što sam ja mislio o njemu, razumeš li ti to, ili želiš da te sažvaćem?
- Sami.
- Molim?
- Ne razumem, Sami.
- Evo: po tom istom tvom zakonu o kauzalitetu izlazi samo jedna istina: KAUZUS za njegovu smrt jesam SAMO JA! Ja i niko drugi! To je sve. I to je toliko jasno, ali...
- Sami.
- Molim?
- Primi moja čestitanja za položeni majstorski ispit, Sami.
- Čuješ: ti ludački želiš da te milion puta ubijem.

— Slušam, Sami.

— Znaš, pre dva meseca bio sam u mom gradu. Video sam tamo NJEGOVOG sina. Čovek a ne dete. Na vrhu jezika bila mi je misao: »Dečko, ja sam ti ubio oca.« Da mu kažem. Da se razgolitim. Ali dečko me je razoružao do ispod kostiju: »Čika, Stiv, na konkursu za pilote mlaznih aviona, položio sam sa devetkom. I šta vi mislite, čika Stiv, nije li na zemlji ipak prljavije?« »Na zemlji zaista ima mnogo prljaština, momče,« rekao sam mu i stisnuo mu desnicu. Ovom rukom. Ovom, vidiš li? A šta ja znam, možda je ona gvozdена poluga bila inficirana jednom od onih četiri cento trenta cinque, a? Šta misliš ti, prijatelju?

— Sami.

— Molim?

— Nije li to neka vrsta pesimizma, Sami?

— E, znaš, funkcionišeš baš kao funkcioner! Kako ne shvataš da je to ljudsko? Kako ne shvataš... Pa, malo romantizma ne bi nam škodilo, zar ne?

— Sami.

— Molim?

— Ja sam došao da se pozdravimo, a ti...

— Šta ti je sad odjednom?

— Deset meseci, a može i više, nećemo se videti, Sami.

— Ti ideš negde?

— Idem, Sami.

— Pa... srećno, prijatelju.

— I tebi, Sami...

preludij

Major polako zatvara fijke svog radnog stola. Zakopčava poslednje dugme na bluzi i polazi sigurno. Tvrda rešenost je ispisana na njegovom čelu.

— Izvolite, družе generale!

— Stigli ste, majore.

— Da, družе generale!

— Sednite, majore.

General otvara fasciklu. Okreće nekoliko listova tvrde hartije kucanih punim tekstom, bez proreda. Prstom ide po tekstu. Odjednom se zaustavlja i pogled mu pada na majora.

— Pažljivo saslušajte, majore, ovo...

— Da, družе, generale!

— »Zaključci istražne komisije«. Prvo: Istražna komisija u punom sastavu... ispitujući slučaj S. K. i R. K. obojice iz... ustanovila je konačno i neopozivo:

a. nema mesta tretmanu POKUŠAJ UBISTVA, jer da S. K. nije gvozdenom polugom udario R. K. po glavi i da R. K. nije pao u reku, a S. K. odmah pobegao u šumu preko reke, između njih

dvojice razvio bi se dijalog, koji bi omogućio Nemcima, koji su već bili u rejonu rudnika, da ih i obojicu žive uhvate...

— Druže generale...

— Idemo dalje, majore!

b. Nema mesta bojazni niti straha pred nekakvim represalijama, jer major Stiv, koji je u stvari... i tako dalje i tako dalje... Shvatate li, majore?

— Samo jedno, druže generale...

— I ovde je samo još jedno, majore!

c. Majora *Samuela Koena* uputiti na jednogodišnju specijalizaciju za savlađivanje najnovijeg protivraketskog naoružanja. Maršal... — general ostavlja listove. Ustaje i prilazi majoru: — Da, majore Sami... Meni je stvar potpuno jasna, a vama?

Sava tromo vuče svoje vode.

Sava tromo prepričava strahote sa starog sajmišta kada su sa visokog tornja bacani živi ljudi...

Mala kola majora *Samuela Koena* dolaze do pločnika ispred ulaznih vrata petospratnice. On polako diže ruku do zvonca. Iznutra se čuje dečiji glas koji izbija kroz otvorena vrata:

— Tata, tata! Kaži dragička!

— Dragička!

— Imamo gosta...

— Đavole! Otkuda ti?

— Danas je poslednji dan mojih deset meseci, a ja volim da održavam datu reč, Sa...

— Zar nije bilo bolje da sam te jednostavno »pojeo«, đavole?

— Ne bi bilo bolje da si me jednostavno »pojeo«, Sami...

— Vera! Verice! Veročka... Gde je ona?

— U kuhinji.

— Šta ti to radiš, Vera?

— Pogledaj! — sklanja se Vera ustranu.

Na stolu ogromna torta i more svećica.

Major glasno čita:

»*N našem najdražem tatici Samiju, čestitamo četrdeset i prvi, odnosno prvi rodendan — Vera i deca.*«

Major *Samuel Koen* stoji bez glasa.

Vera mu prilazi:

— Da, Sami! Da, ti moje najveće dete! Da, da, daaa!

GOLDINA SUKNJA*)

Smrznuta zemlja je zvonila pod njihovim nogama, ali oni nisu čuli, jer njih su vodili. Gonili su ih sa zadnjim smrznutim krikom na usnama, sa po kojom iščupanom suzom na očima. Vodili su ih svezane užetom u jednom redu. On, Moše, bio je u sredini, njemu s desna sin Elija, a sa lijeve strane stari otac Haim. Iza njih je bila smrt, ispred njih praznina.

Oni više nisu bili ljudi. Čim su izašli iz kuće postali su nešto drugo. Nešto kao drveće u šumi. Ili kamenje na cesti. Oni nisu znali, jer, zaleđeni, nisu više mislili. Postali su stvari, suvišni predmeti na putu. Bez volje da se zaustave, bez želje da se otkrave. Ili nešto učine! Nesvjesno sretni što su smrznuti, što im je dano da u tom času budu nešto drugo.

Onda ih je rastaljeni dah načas ponovo pretvorio u ljude. I Moše se strašno uplašio toga. Znao je: sad će moći do kraja da bude opet samo čovjek! I otac svoga sina. I sin svome ocu.

Kako je sretan moj sin, pomisli Moše, jer ima samo oca. I moj otac, jer vidjet će smrt samo svoga sina.

O, da mogu biti kamen na putu! Ili drvo u šumi, pomisli opet. Ali je znao da sad mora biti čovjek. I zato više nije htio razmišljati o tome. Zato je počeo misliti na kuću. I na svađe zadnjih dana.

Treba bježati u šumu, govorio je sin Elija, nemamo još mnogo vremena! Treba razmisliti, govorio je on, Moše, treba pričekati! A stari djeda Haim, Moše se smijao u sebi, vječno je gundao nešto i brisao svoje debele naočale, a onda gledao s njima, gledao. Dugo gledao!

Da li je nešto vidio nitko nije znao, ali on je uvijek poslije govorio: Spas mora doći. Od kud bilo, ali mora doći! Oni će doći, djeco.

*) Ovaj rad — nepoznatog autora iz Zagreba — dobio je na konkursu SJOJ II nagradu za pripovetku.

Nitko nije znao koga to djed Haim čeka! Ali on je uporno ponavljao: oni će (već) doći. *Oni moraju doći.*

Ali nitko nije došao. Možda zato što djed Haim nije ništa učinio da bi došli! Što djed Haim nije znao da nešto treba učiniti. Što nije znao da on to može.

Treba ići u šumu, vikao je sve više Eli, treba ići dok još ima vremena! Zadnji put vam kažem! Ali je još mnogo puta rekao isto. Jer zapravo je i on čekao. Svi su skupa čekali. Jer nitko nije mislio... Jer nitko nije znao... *SVI SU SE ONI NADALI*, a prepirali su se da im vrijeme brže prođe. U stvari su čekali, tek sad je Moše znao, čekali su. *SVI* su čekali.

I onda su došli *ONI*. Dok je stari Haim brisao svoje naočale, a on, Moše, krojio donove ostrim nožem. Došli su i poluodjevene istjerali ih iz kuće.

Ali glupo je sad misliti o tome. Zato je Moše počeo razmišljati o smrti. O onoj ispred sebe i o onoj iza. Pa onda o ocu s lijeve strane i Eliji s desne. Pa opet o smrti. Onoj ispred i onoj pozadi. Jednu će morati da prevari, mislio je. Kako bilo, ali mora bar sina spasiti. I počeo je razmišljati o tome.

Zima je bila sve jača, zemlja je cvilila pod njihovim nogama, vjetar im je čupao suze iz očiju, a oni su išli. Njih su gonili. Nitko nije znao kuda, ali su znali: kad stignu tamo, kud ih vode, čekat će ih smrt. Crna, fašistička. Ili bijela, snježna. To nisu znali. Možda... tko zna kakva će biti zapravo, mislio je Eli, možda će biti šarena kao suknja male Golde! Lepršava, krátka.

I zato Eli odluči: ostatak života će misliti na to. Na Goldinu suknju. Da bi mu smrt bila tako lijepa.

Ali nije mogao. Jer za čas se Golda zavukla u suknju i on je više nije mogao izvući otuda. A Golda se smijala podrugljivo, ludo se smijala.

Pa svejedno, mislio je Eli, neka bude Golda u suknji! Sad kad ću umrijeti ionako je svejedno. U takvim se časovima ne misli na sitne uvrede i svađe! Pa odluči još jednom: do smrti će misliti o Goldi u šarenoj suknji. Veseloj, objesnoj.

Ali opet nije mogao! Jer Golda je odjednom sakrila suknju, a onda sebe cijelu. Ostala je samo glava koja se smijala sve luđe, sve glasnije.

Onda se Eli naljutio. Zar vrijedi s tom balavicom počinjati nešto! Pa ona se odmah popne čovjeku na glavu!

Ali sad se i Golda naljutila. Nabrala je lice baš kao i zadnji put kad su se vidjeli. I sve se više mrštila! Kao nikad prije! Badava je Eli molio, plakao, govorio. Mnogo, mnogo govorio. Nikad nije ni mislio da on to može! Tako da priča.

Rekao joj je da ga tu negdje, sasvim blizu čeka smrt. Da će se tu sad, još jedan korak, zemlja otvoriti pred njim i pred njegovim ocem i starim djedom Haimom. Jer nitko ih više spasiti ne može! Spas više neće doći ni od kuda! Jer djedove su naočale ostale da

leže razlupane na zemlji, a otac je sigurno zaboravio nož! Zato će oni sad propasti u prazno. U crno. Ili šareno! To o njoj, o Goldi ovisi!

Ali Goldina se glava sve više mrštila. Mrštila se i sužavala. I na kraju je ostala bez kose, bez vrata. Ostalo je samo lice, maska zapravo! Grozna, izobličena. Što je pokazivala ta maska, strah, užas ili mržnju, Eli nije znao, ali je znao nešto drugo. Znao je: Smrt će biti crna. Crna kao Hitler! A onda poslije siva, kao san svih pokojnika.

I onda je Eli kriknuo: Jadni ljudi Hitler! Jadni stari Jevrejine! Jadni, jadni ljudi...

Smrznuta zemlja je vriskala pod njihovim nogama, vjetar im je led kidao sa lica, a oni su još uvijek išli. Njih su u smrt tjerovali. Njih troje u jednom redu. Otac je bio u sredini, a sin i djed sa svake strane. I nitko nije znao kud ih gone. Nitko nije znao kad će stići. Ali su znali: Smrt negdje u blizini na njih čeka. Crna fašistička, ili bijela snježna. To oni nisu znali. Možda plavkasta kao plavo nebo iznad njihovih glava. Možda mekana kao babina perina, mislio je stari djeda Haim.

No starac nije volio misliti o smrti, pa je zato brzo prešao na kuću. Ali tamo ga je čekala baba pred vratima: Kud to djecu vodiš, djede, pitala je stara, valjda da ga naljuti. Jer ona je znala, o da, znala je, znala je stara da ih on ne vodi! Zar ne vidiš da je hladno napolju, nastavljala je ona. Da vjetar led od suza stvara!?

Pa ne izgleda ljuta, pomisli starac. Možda ipak ne zna!? Zato joj je rekao: Ne vodim ih ja, Judito! To su... *ONI*.

Svejedno, kriv si! Kriknula je stara i Haim je sad vidio da je ipak ljuta. Vрати ih natrag! Natrag ih dovedi! Čuješ li me, natrag kući, sad je molila.

Čekaj da ti kažem, šaputao je stari Haim, da ti objasnim! Jer ja ne mogu. Ja nemam više vremena, Judita! Jer tu sad, još korak jedan i smrt na mene čeka... Umrijet ću za koji čas, Judito! Čuješ li me: *Umrijeti!*

Onda *UMRI!* Rekla je grbava Judita. Umri, rekla je još jednom tvrdo, a onda okrenula leđa.

Ne, ja nisam ništa kriv! Vikao je stari djeda Haim. Jer ja nisam znao... Ja nisam mogao... Ali vikao je u prazno. Jer nikog više nije bilo da ga čuje. Sad su opet bili sami. Njih trojica u jednom redu. Moše u sredini, njemu s desna sin Elija, a sa lijeve strane stari otac Haim. A ispred njih je bila smrt. I iza njih je bila smrt. Smrznutu zemlju nisu više čuli pod nogama, tijela im nisu osjećala vjetar, ali oni su i dalje išli. Njih su još uvijek gonili.

Onda je odjednom šiknula krv iz Mošine desne ruke, a pred Elijinim očima se zalepršala Goldina suknja.

Ne, pomisli Eli iznenađen, Goldina suknja nije šarena! Ona je u stvari *CRVENA*. Kako da to nisam znao!? Zatim je došla *SMRT*. *ONA ODZADI*. Sva trojica su to znali. A Moše još pomisli: Onu ispred sam prevario. Prevario sam ipak jednu.

GRAD

Noćas sam opet sanjao grad. Sanjam ga s vremena na vreme. To je jedini san koji mi se redovno vraća. Čuo sam, drugi sanjaju da padaju. Treći zmiје. Ja sanjam grad. Vraćam se u taj grad. Ne znam u kakvim razmacima. Dosta retko. Možda prođu i meseci. Čini mi se, ponekad prođu i godine. Ne sećam se kada sam ga prvi put sanjao. Ali se ne sećam više ni vremena kada ga nisam sanjao. Valjda postoji u meni od onda od kada sam saznao da ja postojim.

Mislio sam da je Budimpešta. Ne po brdu, ni po reci, ni po ulicama. Kažem reka, a Budimpešta je na Dunavu. Taj grad ima reku preko koje vode mostovi. Možda su to i reke. U množini. Ali mislio sam u snu da je Budimpešta. Kasnije sam upoznao Budimpeštu i video da to nije grad iz mog sna. U grad sam se vraćao u snu i mislio da je Pariz. Mislio sam za njega i da je London ili Berlin. Na javi sam kasnije bio u Parizu, u Londonu i Berlinu, stajao na obalama Sene, Temze i Špreje i video da to nije reka iz sna.

To je veliki grad. Znam njegovu komplikovanu tramvajsku stanicu sa koje se ide na sve strane, njegove kružne bulevare koji ponekad nestaju u jarko osvetljenim tunelima, njegove beskrajne tarabe koje nešto kriju, njegove neme kuće, fosforesciranje njegovih nerazumljivih svetlećih reklama. Čas se setim ovog detalja, čas onog. Ne mogu sve da ih pamtim, a čim ga sanjam, ne samo da znam da sam u njemu, znam čak i da sanjam; grčevito pokušavam da što više zapamtim za javu, ne bih li ga jednog dana ipak identifikovao.

Pitao sam jednog dana — bolje rečeno: jedne noći — jednog prosjaka na nekom njegovom uglu:

— Kako se zove ovaj grad?

— Zove se — odgovorio je skoro bez glasa.

— Znam, zove se, ali kako se zove? Kako mu je ime?

— Zove se, gospodine, zove se, ali on ne dolazi nikada. To je grad koji se ne odaziva.

Ne sećam se na kome sam jeziku razgovarao sa prosjakom i ne sećam se koje je boje bio njegov šešir. Jer grad ne sanjam ni

u boji, ni crno-belo. On ima delova koji se ističu bojom, naveo sam već ljubičasti odsjaj svetlećih reklama koje kao da su od živog fosfora, mogu da navedem i tromo sivilo široke reke i belinu peska neke plaže kraj nje uzvodno od grada. Ne sećam se ni živog zelenila, ni jarkih crvenih odsjaja. Ali to ne znači da ih nema.

Na njegovim ulicama ima mnogo ljudi. Tek sada zapažam da nikada nisam čuo da oni međusobno razgovaraju, pa prema tome ne znam ni na kom jeziku govore i misle. Vrlo retko bilo s kim razgovaram u snu. Onda se razumemo bez teškoće. Ali to nisu reći, to su misli koje se neposredno sreću, izmenjuju, poklanjaju jedna drugoj. Ne sećam se ni buke na ulicama, iako ima mnogo saobraćaja; jure neidentifikovani automobili, kao munja prošište tramvaji. Ne sećam se da li postoji podzemna željeznica. Mostovi su plavi. Jedan je most možda žut. Pokreti ljudi su uvek nešto brži nego na javi, ali nisu isprekidani kao na nemom filmu.

Ne mogu da kažem tačno čak ni kako se osećam u tom gradu. Zar iko uopšte može dobro da se oseća u bilo kom gradu? Ali ima snova koji su more. Ovi snovi o gradu to nisu. Oni su samo neminovni, a svaka je neminovnost teška, iako ne mora da bude zabrinjavajuća. Nisam u tom gradu sasvim tuđ. Kad bolje pomislim: ne, uopšte u njemu nisam tuđ. Nikada u njemu nisam morao da nekoga zapitam za put, niti sam bilo šta tražio. A uvek sam se kretao. Sa nekim ciljem. Samo se ne sećam koji je to bio cilj i kuda sam se zapravo spremao. Moja je kuća u tome gradu. Ali se ne sećam ni gde se nalazi niti da sam bio baš u njoj. Ne, nikada u tome gradu nisam bio ni u jednoj kući. Samo na njegovim ulicama. Samo na obalama njegove reke. Često posmatram tramvaje. Doduše, ne znam kuda tačno koji tramvaj vozi, ali ja to ne znam ni u Beogradu — a Beograda se sećam i u snu. Davno sam se navikao da idem peške ili taksijem, tramvaje ne volim, iako ih se ne bojim. Nisam bio dovoljno živo dete da se vešam za njih. Ako tramvaje ne mrzim, možda mrzim konduktore, možda je u tome stvar. Ali sami oni, grubi i nezgrapni tramvaji, uprkos svoje brzine ponekad me podsećaju na one dinosaurose, sa kojima sada više ne treba da se bijemo i grizemo, od kojih više ne treba da se krijemo u svoje pećine i špilje, čak ni u snu.

Ali gradovi su pećine i špilje.

Jednog dana me je u tom gradu oslovio gospodin u belom. Ne znam više zašto ga zovem gospodin u belom, samo sam ga nekoliko puta sanjao i sada se ne sećam da li mu je odelo bilo belo, ili brada, i da li je uopšte imao bradu. Možda je bio u belom lovačkom odelu, ili je samo nosio beli tropski šlem. Ne sećam se više. Ali zapamtio sam ga kao gospodina u belom. Rekao mi je:

— Znam da si Jevrejin.

— Zašto? — pitao sam. — Zašto to kažete?

— Ne brini. Ovde su svi ljudi na isti način Jevreji.

Onda je otišao. Kada sam se probudio nikako nisam mogao da odgonetam taj rebus. Veran Frojdu tražio sam nešto u svojoj podsvesti. Konkretno povod nisam našao. Posle sam razmišljao — naravno na javi — da li je gospodin u belom Bog, ali mislim da nije, delovao je mladoliko i nimalo svemoćno, iako veoma mudro. Pomalo zamišljeno. Pomalo kratkovidno. Nikog na javi svesno ne poznajem ko bi ličio na njega. Da li je on zaista u potpunosti plod moje mašte? Da li ima ploda bez posejanog semena?

U stvari — mislio sam dalje na javi — svaki je čovek jednako prognan iz svoje domovine, osuđen da živi daleko od zavičaja svoga srca. Svako je Jevrejin daleko od svojih pravih sugrađana, sa kojima bi mogao da se razume i sporazume, ali sa kojima ne može ni da razgovara o fudbalu i pasulju, jer ne zna njihov, ne zna svoj sopstveni jezik. Ali izgleda da još niko na svetu nije pokušao da se sporazume sa čovekom do sebe, niti da pronade zajednički jezik s njim. Ili da ga stvori, da ga izmisli. Ili bar da pokuša da načini taj zajednički jezik. Zato je svaki čovek na ovom svetu sam sebi Jevrejin prognan iz svoje domovine u koju ponekad može da se privremeno vrati u snu. A zauvek tek na kraju puta.

Tako sam tek na javi shvatio da se grad u snu zove Jerusolim.

Tada sam uzeo i knjige i potražio ga. Nisam ga našao. Ni reku, ni tramvaje, ni tunel, ni obalu. Ni ulice. Ni reklame. Jer moj Jerusolim nema ničeg orijentalnog. Ni jednu crkvu nisam u njemu posetio, ni jednog popa video. Ne znam u snu ni da je podeljen i da se nalazi u dvema državama. U snu se ne postavlja pitanje granica, carinarnica, pasoša i viza, diplomatije i politike. Naravno, to što u svom Jerusolimu ne znam gde su crkve, ne isključuje da je to ipak grad crkava. Da u njegovim crkvama svako obožava ono što mu je drago ili ono što mu nedostaje. Oca s bradom ili dete u pelenama. Ili da moli za milost onoga od koga se boji. Grad je Jerusolim ne samo zbog zvučnog imena, koje valjda na svakom jeziku podseća na trube bar koliko i Jerihon. Ne sećam se boje kože ljudi u njemu. Ne znam da li u pravom Jerusolimu ima tramvaja. Ne znam ni jedno drvo u njemu — rekao sam da zelenu boju u snu nisam video. Ne znam ni za palme, ni za lipe.

Tunela — špilja ima u njegovoj okolini, kažu.

Preostaje problem reke. Pitao sam gospodina u belom, jer nismo bili blizu reke, kada smo se sledeći put sreli:

— Kako se dospeva do reke, molim?

Mislio sam da će mi reći ime reke i da neću morati da se obrukam da ga izravna pitam za njeno ime.

— Uvek se dolazi do reke — rekao je ljubazno.

— Ali kako sada? — pitao sam dosta očajno.

— Samo pođi, stići ćeš do nje — mahnuo je i nestao u vrevi.

Pošao sam i stigao do keja. Voda je bila siva. Kamen siv. Pošao sam uz vodu i stigao do plaže sa belim peskom. Da, to sam već rekao. Ovde kao da je reka ipak bila nešto uža.

Znam da to ne može da bude Jordan. Ali geografija snova ne mora da se drži glupih, realnih istina. Čak ni Šekspir se nije držao geografije, a možda je nije ni znao. Zašto bi snovi trebalo da znaju više od Šekspira? U krajnjoj liniji, svaka je reka Stiks, bez obzira kako je inače njeno ime.

Čak je i svaka voda Stiks.

Sanjao sam i samo vodu bez grada. To su snovi u najlepšim bojama. To je samo plava voda, blago ustalasana. Kažem blago, jer su to talasi bez pretnje, ali su ipak ogromni. Ravnomerno nadolaze. Valjaju se. Dobronamerno ljuljaju svet. Na njihovim modrim grbačama leži neki crvenkasti odsjaj. U tom snu ne vidim sunce, jer ništa ne vidim osim vode, ali znam da je ta boja koja tu titra na vrhu talasa pozdrav nekog sunca koje zalazi i koje je svoj veliki crveni trbuh tek zamočilo u more. Ta voda je mir, a znamo gde je mir definitivan i ubedljiv. Kod starije sestre svih snova, samo u njenom zagrljaju.

U Jerusalimu mojih snova, u koritu Jordana toga Jerusalima, voda niti je beskrajna, niti je plava. Nije čak ni mirna, iako ne poznaje talase. Ali kada sam jednom odlučio da krenem niz vodu i da pređem preko bezbrojnih tračnica tramvaja, da hodam duž duge ulice, da se probijem kroz zbrku neopisivih tržnica, stigao sam do mesta gde je naglo počela da se širi. To nije bilo ušće. Reka je prosto počela da se širi. Kao levak. Iznenada nije više bila reka nego voda. Još sam imao obalu pod nogama. Još nije bila plava.

Tada je gospodin u belom opet bio kraj mene i osetio sam da treba da ga pitam nešto veoma važno, ali se nisam setio ničeg pametnog i zato sam prosto samo pitao:

— Zašto živimo, molim vas, zašto mi uopšte živimo?

Pogledao me je veoma začuđeno. Zatim je sasvim tiho uzvratio pitanjem:

— Pa zar živimo?

Besmisleno je gubiti vreme tražeći ime reci. Stiks ili Jordan, zar to nije svejedno? Svaka reka je podzemna na početku i kraju svoga puta. I Jerusalem je na početku i na kraju svakog puta, bez obzira kako ćemo ga zvati. Ako ga usput posećuješ za kratko vreme, to može da bude samo u snu.

Ne znam da li bih u geografskom, u živom, u sunčanom, u bučnom, u jevrejskom Jerusalimu našao neke sličnosti sa mojim ličnim Jerusalimom iz sna. Sumnjam. A zašto bih to želeo? Ako na javi ponovo otvorim leksikone i putopisne knjige, ako pogledam dopisnice, ako pročitam šta su svi ti pismeni ljudi napisali o gradovima, šta su nacrtali, naslikali, fotografisali, ja u Jerusalimu otkrivam Budimpešte, Parize, Berline, Londone. I Beograde. Možda čak i poneki

mali, skromni Njujork. Tokio ili Peking. To su sve samo imena. Svuda su ljudi kod kuće i znaju svojih nekoliko ulica, klupa na kojoj su se ljubili, drvo kod koga njihovo pseto redovno diže nogu. Svuda su ljudi u tuđini. Imena ne menjaju ništa, ali svi smo prognani u te velike gradove u kojima i palme i lavovi žive u kavezima — staklenim ili gvozdenim. Ne mislim na palmu iz botanike, slab sam iz zoologije. Palma je spas sred pustinje. Palma je odsjaj crvenog sunca na opasnom moru. Jerusalim je prosto grad iz snova.

I još nešto sasvim prosto: znam da ću stići u taj Jerusalim tek posle smrti. Tada ću van svake sumnje opet biti Jevrejin. Čini mi se, pošto umre, svaki je čovek na svoj način Jevrejin.

NELI SAKS

Govoreći o kolažima nemačkog slikara Diona Hartfilda, o njegovom delu, o njegovoj vatri privida sve dok nije zahvatila stvarnost, francuski pesnik Aragon prebacuje svojim sugrađanima: »U našoj zemlji nezalica vrlo se malo čulo o tome da je bilo sovjeta u Nemačkoj. Vrlo se malo zna kakav se čaroban, kakav se divan preokret dešavao tih dana novembra 1918., godine kada je nemački narod, a ne francuska vojska, okončao rat. Ah, tadašnji salon na dnu jezera nije bio nikakvo čudo, premda auto-mitraljezima na kojima su visoki plavi mornari sa Severa i sa Baltika projurili ulicama noseći crvene zastave.«

»Zatim su se složili ljudi u pariskoj i postdamskoj nošnji i Klemanso je povratio socijal-demokrati Noskeu mitraljeze koji će naoružati buduće hitlerovske bande. Karl i Roza su pali. Generali su ponovo fitiljili svoje brke. Društveni mir je cvetao, crno, crveno, zlatno na zjapećoj kosturnici radničke klase.«

Iako ih je, možda, bilo, a, ima ih možda i danas, i ne samo u Francuskoj, koji ništa ne znaju o tom slavnom vremenu kad je u Nemačkoj poezija bila isto što i revolucija, kada su i njeni mornari i njeni pesnici *znali da pozdrave lepotu*, ipak ceo svet je poznavao i još uvek poznaje veliku nemačku kulturu, veliku nemačku poeziju koju je progonio Hitlerov teror.

Neli Saks koja je primila prošle godine Nobelovu nagradu, nije bila u to vreme o kome govori Aragon, jedna od progonjenih pesnika, jer još nije ni bila pesnik u pravom smislu, ali je bila progonjen čovek, koji će, bežeći ispred nacističkog terora u jednu drugu zemlju, nastaviti veliku nemačku poeziju i postati jedno od velikih imena koja pišu na nemačkom jeziku.

Goneći pesnike, Hitler kao da nije hteo te najopasnije svedoke, ali čovečanstvo je takva zemlja iz koje će izrasti ona tako ljudski neophodna i prirodna, i istovremeno tako čudesna svirala, pesnik, koja će reći istinu.

Da nije bilo Hitlera, Neli Saks, kćer berlinskog fabrikanta, možda bi ostala samo lepa bogata devojka, koja crta, igra, muzicira, piše pesme za svoje zadovoljstvo. Ostala bi romantična devojka zaljubljena u umetnost.

Ali, kad je 1940. g. fašistički teror stigao i do nje, ona se preko poznate romansijerke Selme Lagerlef, s kojom se dopisivala, prebacuje u Švedsku, ostavljajući verenika i porodicu. Kad je sve što je avetsko počelo da progoni sve ono što je ljudsko i plemenito, kad je jevrejstvo postavljeno na čelo liste progonjenih, kad je postalo vrhunsko ljudsko, kad je istorijska nesreća postala njena lična sudbina, ona od talentovane žene postaje veliki i pravi pesnik.

I već 1946. godine, posle šest godina od njenog progonstva, izlazi njena prva zbirka »U domovini smrti«. Na nemačkom. Njoj je 55 godina, i ona je mlada, jer od tada do sada prošlo je mnogo godina, pred njom je tada bio čitav život pisanja. Ponavljam, piše na nemačkom. »Ne pišem ni kao nemačka ni kao švedska spisateljica, pišem prosto kao čovek« — kaže ona. I piše na nemačkom. Piše prosto kao čovek na nemačkom.

Ona piše na nemačkom, ne da bi povratila tom jeziku dostojanstvo koje je izgubio, jer dželati i nisu mogli da preuzmu jezik pesnika i uprljaju ga. Ona piše na nemačkom zato što je to njen maternji jezik. Zato što zna sve mađije, sve lepote tog jezika. Ja ne poznajem taj jezik tako dobro da bih mogao o tome da govorim, ali poznavalac M. Bienek kaže da je (nemački) jezik ostao njena otadžbina, jezik kao otadžbina, jezik kao izmena sveta; da je lični jezik Saksove nadahnut knjigama proroka i psalmima, nadrealizmom i modernim švedskim lirskim formama, i takođe da se napaja i na izvorima nemačkog ekspresionizma. »Otuda ona crpe svoj ekstatični karakter kao i svoj karakter vizionarski. »Bienek nalazi da su njene slike »fascinantne«. Na primer pesak, nalazi on, kod nje ima bezbrojne izgleda: pokretni pesak, gorući pesak Sinaja, pesak duna. I simbolika peska kod nje je raznolika. Paradoksalna. Pesak je kod nje simbol iščeznuća i smrti, ali on rađa i život, kao zrno što rađa biljku.«

Prema Valmanu Neli Saks se ne može postaviti ni u kakvu poetsku školu. Njene sasvim nove formacije reči su vrlo daleko od sličnih pojava u »primitivnom ekspresionizmu raskoš njenih slika, bogatstvo njenih metafora, samo su svojstveni njenom delu.«

I tim jezikom osobenim i osobitim, tim jezikom »sveštenika, dalekovidih i proroka« — kako kaže Klesman za njen jezik, — ona je učinila da progovore žrtve velikog hitlerovskog pakla: »Milionima onih bezimernih i nemih kojih se uglavnom sećamo samo po broju nemilosrdno sastavljenom samo iz šest cifara, Neli Saks je dala usta i glas. Njene su pesme, njeni su komadi horovi naroda mučenog i bez odbrane, horovi nepomirljivog očajanja, bola koji se ne može iskazati rečima.«

Čitajući njene pesme i u prevodu, možemo da se složimo sa zapažanjima Valmana, da njenu poeziju natapaju crne reči: »očaja-

nje, uzdah, grob, krv, muke, rane, prašina, očajanje, zbogom, suze, patnje, noć i uvek i iznova, moramo to da čujemo, i gotovo u svakoj pesmi, smrt«.

Ona ostaje u »Horu onih koji su spaseni«, ali koji ostaju sa mrtvima i tako jedino uspevaju da žive, kao što i mrtvi uvek nastavljaju da žive u njenim pesmama.

»Mi spaseni

Mi čije kosti smrt već beše izdeljala u frule

Mi čije su pete već podrhtavale pod njenim gudalom

Naša tela odjekuju još

Od njene raskomadane muzike

Mi spaseni

Konopci upleteni za naše vratove još vise

Nad nama u plavom vazduhu

Peščanici se još pune našom krvlju koja kaplje

Mi spaseni

Crv užasa nas još nagriza

Naša zvezda je zatrpana u prašini

Mi spaseni

Mi vas molimo

Pokažite nam plamen po plamen vašeg sunca

Vodite nas stopu po stopu od zvezde do zvezde

Pustite nas da polako ponovo naučimo da živimo

Može se desiti da jedan zov ptice

Da jedan zahvat vode sa izvora

Izazove brizganje naše patnje rdavo zapečaćene

I odnese nas kao penu

Mi vas molimo

Ne pokazujte nam još psa koji ujeda

Još može da se desi, može da se desi

Da padnemo u prašinu. . .

U prašinu pred vašim očima.

U čemu se još sastoji naša potka života?

Mi koji smo i dah gubili

Mi čija se duša dizala do njega sa dna noći

Mnogo pre nego što su se spasla naša tela

U kovčegu trenutka

Mi spaseni

Mi vam stežemo ruke

Prepoznavajmo vaše oči

Ali nas samo još zbogom spaja

Zbogom u prašini

Čini da smo još sa vama.

Retko je naći ovako blistavo pisanu pesmu sa tako jasno određenom temom. Jednostavno i veličanstveno. Ako uzmemo Bašelarovu »Psihoanaliza vazduha«, naći ćemo da vazduh predstavlja uz-

letanje, da je to jedan od najprozračnijih elemenata i da su njegova značenja, u poeziji najčešće polet, lakoća, nežnost, zanos, rašćenje. Setimo se Joneskove priče u kojoj on na jednom vašaru uzleće ispred svoje ćerke i žene. Uzleće za njih, jer ih voli, jer hoće da ih zabavi, da im se dopadne, jer hoće da izrazi svoj zanos ljubavi prema njima. U najlepšim snovima mladosti svi mi sanjamo da letimo. Vazduh je taj element koji izaziva i omogućava naš let. I zato stihovi Neli Saks postaju još snažniji, što i taj element pun zanosa, pretvara kod nje u smrtnu pretnju.

Konopci upleteni za naše vratove još vise
Ispred nas u plavom vazduhu.

Ona je uzela plavu boju vazduha, kad je on najčistiji, najprivlačniji, kad je najdublji, uzela je njegovu nebesku boju da bi još strahotnije, kosmički bili postavljeni ti konopci smrti.

Svaki stih ove spisateljke izaziva divljenje:

Peščanik simbolizuje najteže, najtužnije vreme, vreme koje se mrvči, pretvara u prašinu i pada. Sunčanići, satovi koje sunce pokreće su krilati satovi, puni sunčevog zlata, na tornjevima, sa raspetim krilima u vazduhu, u prostoru i vremenu. Neli Saks uzima peščanik i ona ih ranjava:

Peščanici se još pune našom krvlju koja kaplje.

Vreme postaje krv žrtava koja otiče kap po kap, zrno po zrno koje pada, koje se stapa sa svim peskovima i prašinama ove nepomirljive pesnikinje sa smrću. Jer cela njena poezija načinjena od toliko »crnih reči« samo je odbrana života, svako zrno peska, svaka ljuspica prašine je »zrno iz kog će da nikne život«.

Evo u ovim stihovima koji imaju postupnost epske poezije, ona strepi nad životom, želi da se on sačuva i za njega se plemenito moli:

Pokažite nam plamen po plamen vašeg sunca
Vodite nas stopu po stopu od zvezde do zvezde
Pustite nas da polako naučimo da živimo
Može se desiti da jedan zov ptice
Da jedan zahvat vode sa izvora
Izazove brizganje naše patnje rdavo zapečaćene.

Kao rekonvalescent posle bola, patnje, kao posle neke užasne smrtne bolesti, preživeli, spaseni nemaju snage da žive, svaki udisaj vazduha, sve što je za druge normalna kondicija života, njih boli, preti im da ponovo ne brizne, ne šikne u patnju i bol.

Njih treba, te preživele spasene »pažljivo voditi od zvezde do zvezde«, pažljivo im zahvatiti vodu, ako hoćemo da nauče ponovo da žive.

Pas, simbol vernosti, doma, ognjišta, kod nje je još uvek nemački vučjak, tragač; spreman da raskomada čoveka.

Ne pokazujte nam još psa koji ujeda.

Ova velika i prava poezija, ne po tome kako se upoređuju literarne škole, kako se upoređuje glas jedne poezije sa drugom, već po ljudskosti, mogla bi samo da bude upoređena sa poezijom Eme Sezera, a za čiju je »Svesku povratka u rodni kraj« Breton rekao da je »najveći lirski spomenik ovog vremena«. Sezerova poezija je nabijena protestom, uzvitlanim neslaganjem, besom, dok je poezija Saksove nabijena bolom, bez ikakvog revolta. Ili, kao što kaže Klesman: Posmrtni pić nad jednim narodom, hor oplakivanja. I dok se kod nje ne primećuje »nikakva eksplozija mržnje, nepomirljive osvete, ni jedne reči mržnje prema dželatuu, nigde prokletstva tog naroda koji je bez reči podnosio reke krvi«, kod Sezera je sve ispunjeno protestom. A ipak ima nečega što ih spaja.

Navešću nekoliko stihova Sezera.

»O svetlosti prijateljska
o sveži izvori svetlosti
oni koji nisu izmislili barut ni busolu oni koji nisu
nikada pripitomili paru i elektricitet
oni koji nikada nisu pretraživali more ni nebo
ali oni bez kojih zemlja ne bi bila zemlja
... moji crnci nisu ni kula ni katedrala
oni su zariveni u crveno meso tla
oni su zariveni u goruće meso neba
oni dube mračni umor u svom uspravnom strpljenju
Eia za Kailcedrat kraljevski
Eia za one koji nikada nisu ništa izumeli
za one koji nikad ništa nisu istraživali
za one koji nikada ništa nisu ukrotili
ali oni se predaju, poneseni, biti svih stvari
neznalice za površnost ali nošeni pokretom svih stvari
ne brinući se da ukrote, ali igrajući igru sveta

pravi stariji sinovi sveta
porozni na sva strujanja sveta
bratski vazduh svih struja sveta
oni su brazda svih voda sveta
svete iskre vatre sveta
meso mesa sveta koje drhće od samog pokreta sveta
Toplo jutro predačkih vrlina
Krvi! Krvi! sva naša krv uzbuđena muškim srcem sunca
oni koji znaju ženstvenost lune uljanog tela
izmirenih ushićenja antilope i zvezde
oni čiji put nadživljava klijanje trava!
Eia potpuni krug sveta i tajna slaganje!

Slušaj beli svet
strahovito umornog od ogromnih napora
njegove pobunjeničke zglobove kako prskaju pod tvrdim
zvezdama

njihovu krutost plavog čelika koja buši mistično meso
slušaj njihove pobeđe kako trube poraze
čuj sa ogromnim alibiima njegovo bedno posrtanje

Milost za naše pobednike sveznajuće i naivne!

(Iz *Sveske povratka u rodni kraj*).

Rekao sam da se Saksova i Sezer mogu uporediti. Razliku između jednog i drugog pesnika naveo sam ranije. Sezerova poezija nabijena je protestom, dok je (primili smo postavku Klesmana) poezija Saksove, poezija oplakivanja. Klesman kaže da kod Saksove nema nikakve eksplozije mržnje. Takve mržnje nema ni kod Sezera, i on ne traži glavu pobednika. Naprotiv, on traži milost za njih. I kao što nije za Sezera mržnja što ga odvaja od Saksove, tako nije Saksova odvojena od Sezera što bi u njenoj poeziji bila samo lamentacija, a nikako protest i neslaganje sa zločinom, pa čak i bes. Hoću da kažem, ni kod jednog od ova dva pesnika nema mržnje, ali ima otvorenog neslaganja sa svim što je neljudsko. Kao što dželati ne mogu preuzeti jezik pesnika, što je rečeno u početku ovog teksta, tako ni mržnja dželata ne može da bude preuzeta od pesnika.

Rekao sam da ova dva pesnika imaju nečeg zajedničkog. I evo, oni, i jedan i drugi su na strani humanosti, i jedan i drugi protestuju protiv nehumanosti. I jedan i drugi to rade na human, najviši human način, na način velike i prave poezije. Jedan pesnik zastupa čovečnost pevajući o mučeništvu jedne nacije, drugi pesnik o mučeništvu jedne rase.

Ni jedan od ova dva pesnika ne traži krivce da bi im sudio. Oni to ostavljaju drugom načinu ljudskog mišljenja i izražavanja.

Kad je posle progonstva Neli Saks prvi put došla u Nemačku godine 1965., neku godinu posle dobijene nagrade za mir povodom sajma knjiga 1961., u vreme održavanja procesa u Aušvicu, Klesman je primetio da ona, iako su je odvajala samo nekoliko metara od njenih mogućih dželata iz prošlosti, nije imala ni jedne reči mržnje ni prokletstva ni za te dželate, ni za taj narod koji je, bez reči, trpeo reke nevine krvi. Naprotiv, ona je prilikom posete jednom drugom gradu, Dersburgu, za čije je ime vezana legenda o Fridrihu Barbarosi, govorila samo o miru. Jer mir je najveća pobeđa nad svim što je neljudsko. Vredno je navesti njene stihove umesto njenog govora koji je tada održala:

Miru
ti veliki očni kapku
koji sav nemir zaklapaš
nebeskim trepavičnim vencem
Ti najtiši među svim rađanjima.

Lako je suditi. Ili teško. Ali ima nešto više od svih suđenja — poezija. Mir je presuditelj svim dželatima. Teško je odlučiti se kad je već reč o dželatima, a ne setiti se plavokosih visokih mornara sa Severa i Baltika, teško je zaboraviti Klemansoa koji vraća mitraljeze Noskeu.

Teško je kad je u pitanju poezija Sezera tražiti glavu belih pobednika sveznajućih i naivnih. Ne može se tražiti glava cele jedne kulture, cele jedne civilizacije. Cele jedne nesretne civilizacije koja se danas koprcu u otuđenju, u reifikaciji, koja se guši u betonu i čeliku i u metalnom mulju i otrovnom ulju svojih tehničkih pronalazaka.

Još Rembo primećuje u svom »Boravku u paklu«: »pravi život je odsutan... Mi nismo na svetu«.

Sezer na pitanje belog, tehniciziranog sveta »Hora quota est« zna da taj tehnički svet mora da se odrekne autentične ličnosti, da je njegovo vreme osloniti se na logičnu, reificiranu, apstraktnu misao koja treba da isključi svako osećanje, svako maštanje, sanjanje, san, ljubav. Sada je vreme, kaže Žan Onimis, sveta koji traži strukturu, ali se sudara sa objektima, sveta korisnosti ali apsurdnosti, sveta koji radi za silu, ali ne za pravu egzistenciju čoveka, vreme čistog duha, a kako kaže Valeri: »U barbarizam ništa ne vodi sigurnije od čistog duha«. I Onimis s pravom zaključuje da dve komponente koje stoje čoveku na raspoloženju su ona tehnička, kojoj smo se podali, i koja od nas čini robote, i ona umetnička puna revolta, koja nas vodi mišljenju »divljaka«.

I tako Sezer, pritisnut modernom civilizacijom, seća se svog rodnog kraja, svoje »divljačke« crnačke postojbine, kao ljudskog. To »divljaštvo« mu je potrebno da bi osvetlio sve bezumlje naše civilizacije. I Neli Saks odlazi u jevrejske mitove, u legende, u psalme i talmud da bi tom arhajskom čovečnošću osvetlila svu nečovečnost koja je vladala i koja vlada svetom, sve dok njen ljudski i poetski ideal o miru ne bude postignut, kad će se ispuniti i njena i Sezerova poezija.

Komparirajući ova dva pesnika želeo sam samo da podvučem veličinu i čistotu velike i prave poezije Neli Saks.

Neli Saks ne može da obnevidi od mržnje. Ona je pesnik. Ona ne može da ospe sav revolt na nemački narod koji je tolerirao bez i jedne reči proslipanje nevine ljudske krvi. Ona to ne čini ne samo zbog toga što je za nesreću Nemačke kriv i neko drugi, kao što kaže Aragon. Budući da je pesnik, ona oseća da su koreni mnogo dublji. Zna kao i Sezer da se radi o jednoj neljudskoj civilizaciji. Zar se i danas ne tolerišu zločini, zar ih ne podržavaju i ne čine baš najcivilizovanije nacije. Ona zna da je ovo naše doba doba tehničkih aveti, specijalizacije, alijenacije, da je čovek robotiziran, da su ljudi žive naprave, a mrtve naprave žive.

Zar pozivati na mržnju i osvetu u ovom trenutku posle tolikih mržnja i osveta, usred mržnja i osveta. Kao što se Sezer rešio da moli za svemoćne, Neli Saks se rešila da oplakuje žrtve, ističući svu vrednost i lepotu života u miru, života uprkos zločina i smrti.

Ni mržnja ni osвета ne bi bila dovoljna da svu nesreću našeg doba zaustavi, a nije dovoljna ni reč magije, ni reč pesnika, a ipak je ta reč neophodna u ovo bezumno doba betona i čelika, jer kao što kaže Helderlin: »Čovek kao pesnik nastanjuje ovu zemlju«.

Ili kao što kaže Klodel: »Ti ne objašnjavaš ništa, o pesniče, ali preko tebe sve nam postaje objašnjivo«.

AMERIČKA PRIČA

Zvao se Džon. *Dži, ou, eič, en*. Imao je isto takvo prezime, sa svim obično, jenkijevko: Smith. Imao je pegav prćast nosić, riđu kosu, tamnoplave oči, zbog kojih ga je *miss Smith*, njegova tetka po mami, zvala dok je bio mali *blue violet*, plava ljubičica.

»Zašto je tužna moja plava ljubičica«, pitala bi ga *miss Smit* kada se vraćao iz škole napučivši usne, dok su mu oči bile zaklonjene velikim štitom kape za kriket na kojoj je pisalo drečavim crvenim slovima *Massachusetts*, što je bilo ime kluba za koji je Džon navijao, jer mu je tu igrao stariji brat Alek.

A Džon bi odgovarao, ne podižući štit sa očiju, da tetka Meri ne bi primetila da plače, jer Džoni je bio vrlo naprasito i vrlo ponosno derište:

»*Nothing, nothing.*«

»A zašto moja ljubičica neće da ruča?«

»*Nothing, nothing.*«

»A zašto moja plava ljubičica neće da prizna da nije znala koliko je sedam puta sedam ili 27 manje 18? Zašto neće da prizna da nije znala gde izvire Misisipi?«

Džoni je, međutim, ne puštajući suncu da osuši rosu sa trepavica, sedeo za stolom i ćutao. Nije više govorio ni *no* ni *nothing*, nije govorio uopšte ništa. On je bio ponosno derište i jedino je mogao svojoj mami da prizna kad ima nešto da se prizna. Zato je ćutao.

Džoni, zvani *blue violet*, čekao je svoju mamu da se vrati sa posla.

»Mama«, reče onda Džoni kada se njegova mama vratila sa posla, a njegova mama je rekla:

»*O Johni, dear?*«

I tako se odmah sporazumeše.

— gospođa Morgan me kaznila zato što sam onom gadu Horasu Grinvudu razbio njušku. Rekla mi je da ti to kažem. To da me kaznila strogim ukorom. I to da je posetiš sutra ili neki drugi dan pre raspusta.«

Džoni Smit je bio vrlo drsko i vrlo iskreno derište. Zato je rekao majci sve što se moralo reći. Zatim je zbacio sa glave kapu za kriket, onako kako je to radio i njegov stariji brat kada je još živio kod kuće, i počeo da srče supu koja se već bila ohladila.

Gospođa Smit, njegova mama, zapita ga onda:

»*Johni, dear*, da li ti je opet rekao ono. Ono da si —«

»*Yes, mother*,« reče Džoni zagledan u svoju supu koja se već bila sasvim ohladila.

»Zar mi nisi obećao?«

»*Yes, mother*, ali ne mogu to više da podnosim. Nikako ne razumem zašto on mene zove tako. Zato sam mu rekao:

dokaži

a on je rekao

pogledaj svoju zenicu

onda sam mu rekao

lažeš

proveri

onda sam otišao u WC i u ogledalu video da Horas nije lagao. Kada sam se vratio u razred bilo mi je došlo da zaplačem. Onda sam pogledao u Horasa Grinvuda i video da su i njegove zenice crne. Onda sam shvatio da me on zafrkava, zato sam ga tresnuo po njokalici čim je gospođa Morgan izišla. Jer sam shvatio da mi nije rekao istinu. Nije mi rekao zašto me zove onako. Ono sa očima bilo je zafrkavanje.

Džoni je bio tvrdoglavo derište, zato je još povrh svega dodao:

»Tući ću se sve dotle dok ne prestanu da me zovu tako. Zašto oni mene zovu tako?«

Gospođa Smit, njegova mama, milovala ga je prekorno i blago po glavi i samo mu je rekla:

»*Johni, dear, Johni dear*, dokle ćemo tako?«

Ipak mu je jednog dana — Džoni je već imao dvanaest godina i već bio isključen iz škole — njegov brat Alek objasnio o čemu se zapravo radi. Alek mu je tada rekao:

»Džoni, tako se više ne može. Od tebe nikad neće biti čovek. Bogami. Ako nastaviš tako. Ti nisi ljubičica, ti si *Woolf*, mali kurjak.«

»A zašto oni mene zovu onako? Ako mi to kažeš, dajem ti poštenu reč da nikog više neću udariti.«

»Ali, Džoni, ti si balavac.«

»Dobro, onda ću se tući. Postaću Džoe Luis. Eto to ću postati.«

»Zašto Džoe Luis, Džoni?«

»On je jak. On je najjači.«

»On je crn.«

»On je najjači.«

»Ali ti nisi crn.«

Onda je Džoni rekao:

»Ne mari, Alek, **POSTAĆU**.«

»A ako ti kažem zašto te zovu Crnja? Šta ćeš onda postati?«

»Šta god hoćeš. Upisaću se na koledž.«

»Da ti kažem?«

»Kaži ako znaš, Alek, inače ću te zagristi za uvo. Bogami.«

»Vidi ti njega.«

»Kaži, Alek.«

»Kako da ti objasnim, Džoni, ti si balavac. Eto, jedan tvoj deda, zapravo tvog dede deda bio je po nekom opet tamo deda — Crnja. Eto zato. Zato te zovu tako. To svi u gradu znaju... Nego, ti si, Džoni, balavander, i ne znam kako sve to da ti objasnim... Eto, moglo bi se dogoditi — velim moglo — da i tvoj sin bude to. Crnja.«

»*Thank You, Alek,*« reče Džoni. »Razumeo sam te. Završiću školu i upisaću se na koledž. Videćeš. Džoni drži do svoje reči, iako ti kažeš da je Džoni balavander. Videćeš, Alek.«

Džoni nije bio balavander. I održao je reč. Umalo nije pretekao Aleka. Alek se vadio na to da je bio zauzet kriketom i ragbijem, no taj izgovor nije bio bogznakako opravdan, jer je i Džoni trenirao boks, a ipak je završio prava za četiri godine. Samo jedan semestar posle Aleka, iako je Alek bio tri godine stariji od njega.

Onda se ot selio na Jug i otvorio advokatsku kancelariju. Ubrzo se proćuo kao stručnjak za probleme Crnaca. Izdao je nekoliko zapaženih brošura o rasnoj segregaciji na Jugu i bio na ćelu jedne delegacije koja je kod predsednika Ruzvelta izvojevala neke vrlo znaćajne zakonske propise, meću kojima pravo školovanja crnaćke dece nije jedini ni poslednji.

U tridesetoj se oženio jednom Crnkinjom koja je radila u njegovoj kancelariji kao pripravnik. Ona je za svoju emancipaciju mogla da zahvali upravo »diktoru« Smitu. Bila mu je desna ruka pri poslu.

Na svoj trideset treći rođendan, tri godine posle ženidbe, Džon Smit je rekao svojoj ženi da se nešto ne oseća dobro. Verovatno je sinoć na prijemu u ćast delegacije iz Alabame pojeo nešto na što je alergićan. Ta njegova prokleta alergija prati ga još iz njegovih studentskih dana. Zbog toga su ga posle tri meseca oslobodili i sluzenja vojnog roka, jer je bio alergićan na uniformu, te su mu se po telu bile osule neke tamne mrlje. Ćim je obukao svoje lagano sportsko odelo mrlje su takoreći prekonoc nestale. Ipak bi bilo dobro kada bi javili po doktora Metjusa.

Kada je doktor Metjus došao, Džon Smit je ležao obliven znojem. Po telu je imao neke ćudne tamne mrlje, a beonjaća mu je bila zamućena i požitela, što je doktor Metjus ocenio kao simptome jedne vrste zarazne žutice, dosta ćeste meću crnaćkim stanovništvom, no koja je vrlo retka meću belcima.

Doktor Metjus napisao recept i umiri gospoću Smit, preporućivši njenom mužu strogu dijetu i mirovanje. Pri odlasku, onako uzgred, doktor Metjus reće:

»Trebalo je da mi ranije javite. Ovako se bojim da će lećenje potrajati malo duže.«

»Ali«, reče gospođa Smit zabrinuto, »Džoni se tek jutros razboleo. Sinoć je još bio sasvim zdrav i dobro raspoložen.«

Doktor Metjus se malo zamisli, zatim obeća da će doći sutra. Ukoliko se pacijent ne bude osećao dobro neka gospođa javi i pre. U bilo koje doba. Za gospođina Smita neće žaliti truda.

Ujutru rano, oko četiri, doktora Metjusa probudi telefon.

»O. K.« reče doktor Metjus i zbunjeno ustade ne skidajući slušalicu sa uha. »Dolazim odmah.«

Gospođa Smit se nije šalila. Džon Smit, koga su u kući na Severu, dok je bio mali, zvali *blue violet*, a u školi Crnja, ležao je obiliven znojem i smešio se, očigledno oporavljen.

Doktor Metjus je morao da sedne, da ne bi odao svoju zaprepašćenost. Džon Smit, koga su na Jugu zvali »doktor« Smit, prečnoć je postao Crnac. Umro je još istog dana i sahranjen je uz sve gradske počasti na crnačkom groblju gde je dospeo po sopstvenoj želji. Ceo crnački Jug ga je ožalio. Na pogrebu mu je svirao čuveni Luj Armstrong nekoliko bluzeva.

Poslednje reči koje je pokojnik izgovorio onoga dana na uho doktora Metjusa govorele su o simptomima umnog poremećaja. Naravno, doktor Metjus je čuvao tu tajnu sa profesionalnom diskretnošću. Zadovoljan što niko nije posumnjao u njegov izveštaj o srčanoj kapi zbog urođenog defekta i prenapregnutosti na poslu, doktor Metjus je prećutao i svoju nemoć da utvrdi prave simptome ove neobične bolesti i ove neobične smrti. U sebi se zadovoljio jednom vrlo uopštenom tvrdnjom, zapravo nekim mutnim naslućivanjem da postoje stanja i stvari koje izlaze izvan okvira materijalnosti. Samo je jednog dana, kada je već svaki eventualni dokaz njegove nemoći bio zaista dematerijalizovan, doktor Metjus u jednoj zgodnoj prilici zapitao gospođu Smit, da li je ona poznavala nekog Horasa Grinvuda, no ona mu reče da prvi put čuje to ime. To je samo potvrdilo njegove sumnje da je pokojni Džon Smit bio poremetio umom. Jer evo šta mu je onog dana rekao:

»Svemu je kriv onaj blesavi Horas Grinvud.«

To je, kako rekosmo, samo potvrdilo njegove sumnje. I, naravno, umirilo mu savest.

NA PESAH¹

Na *Pesah* je Mojsije izbavio Jevreje iz Misira, preveo ih kroz Crveno more (jer ono je, kao što je poznato, za taj dan, Jevrejima za ljubav presušilo, stvorio se nekakav pasaž, a vodene mase se kao dva džinovska zida zaustavile s jedne i s druge strane tog prolaza) i... uopšte nešto veličanstvenije se ne može zamisliti...

Jedino se sa tom veličanstvenom vizijom ne slaže što za taj dan naš Nisim mora obavezno da kupi četiri para cipela za svoje četvoro dece. Kao da će ona imati da prelaze kroz Crveno more!... Pa im i nova odela mora kupiti... Jer nije to praznik kao praznik, već je to *Pesah*. Time je sve kazano.

Srećom, mi imamo svoga, jevrejskog Boga — neka je blagosloveno ime Njegovo! — pa sad ne raspitujte mnogo i ne tražite detalje! Glavno je da su deca i ovoga puta sva bila u novim haljinama, a na nogama su imala nove cipele.

Dva suseda, Nisim i Jeruham, zajednički su proslavili veliku svečanost: obred i svečanu večeru uoči praznika — *Seder*, a dve domaćice, Klara i tija Palomba, sporazumele su se i za zajednički *menu*, pa i za asistiranje prilikom obreda, tj. prilikom čitanja Povesti o izlasku iz Misira, tzv. *hagade*, kao i za posluživanje prilikom večere.

U sećanju svakog Jevrejina taj praznik je urezan kao simbol najlepšeg doživljaja njegovog detinjstva.

... U velikoj avliji, na svečano postavljenom stolu blistaju svetnjaci.

Pod tamnim nebeskim svodom lelujava svetlost sveća daje svesmu neki tajanstveni dekor.

Nasred stola na srebrnom (valjda na srebrnom!) poslužavniku su tri pogače, bez kvasca zamešene, *macot*, stavljene jedna preko druge da tako simbolizuju poredak na kome počiva ovaj božji svet: gornja je simbol vere, srednja je simbol znanja, a donja — simbol puka, na čijim se plećima drže oni koji ga vode i prosvেćuju.

¹ Odlomak iz romana »Ko je razapeo Hrista« nagrađenog prvom nagradom na konkursu Saveza jevrejskih Opština Jugoslavije za 1967. godinu.

Tu je i ostala rekvizita velike predstave: struk pelina (gorke trave), da nas podseti na gorčine i patnje naših predaka u zemlji faraona. Tu su, sa svojim raznim namenama: lišća od salata, jaja, i *alharosa* — nekakva božanstvena poslastica od badema, jabuka, suvog grožđa i šećera, takođe simbol nečega, u vezi sa Misirom i faraonom. Zbog njenog prekrasnog ukusa deci je miliji od svih simbola, te kad to dođe na red, niko mu od dece ne priznaje *status* simbola, pa se za tili čas raznese.

Od ostalih rekvizita valja pomenuti vino, specijalno *košer* — vino, jer u toku tog obreda izgovaraju se i reči kojima se Gospod obraćao Mojsiju, kad mu je poverio onaj istorijski zadatak, a takve reči ne možeš ti izgovarati tek tako, uz čašu vode.

Najzad počinje svečanost:

— *Kadeš!* — komanduje Jeruham, koji je ipak pismeniji od Nisima, te preuzima i režiju i glavnu ulogu u ceremoniji. — Napunite čaše! — sleduje odmah i druga naredba.

Onda se čita molitva i blagoslov:

— ... *Neka si slavljen i hvaljen, Gospodaru sveta, za to, i za to i za to ... i što si nas izabrao i odlikovao između svih naroda i darivao nam Zapovesti...*

Da: hvala Ti i slava Ti, Bože naš, za Zapovesti... za onih deset glavnih i — joj! — i za one hiljade i hiljade *dopunskih*...

Sad se čuju uputstva mizanscenske prirode:

... Čašu ćeš ispiti, izvaljen na levu stranu...

... Operi ruke, ali nikakve molitve uz to...

... Zamoči pelin u sirće, pa u slanu vodu, a onda izreci molitvu i zagrizi...

... Prelomi srednju pogaču, pa manju polovinu vrati gde je bila, a veću zamotaj u ubrus i zaveži, zavežljaj predaj najmlađem sinu, koji će ga preko ramena prebaciti na leđa i držati ga tako na leđima za vreme celog obreda...

Jeruham postupa po svemu tome i zavežljaj predaje Nisimovom mladaem sinu.

To je, bogami, velika počast. (Jer to, valjda, simbolizuje komoru onoga zbeга). I može se mirne duše reći, da bi svaki zbeg poželeo takvog komordžiju. Jer Joško obavlja tu dužnost sa puno dostojanstva, što ga staje i izvesnih žrtava. Jer njegovo je mesto sada pri dnu stola, te tako on uvek ostaje kratkih rukava kad dođu na red *alharosa* i druge poslastice.

A sada krećemo.

Jeruham otkriva poslužavnik, na kome su *macot*, podiže poslužavnik i, praćen od ostalih, intonira svečani *rečitatif*:

»Ovo je kruh mučenički, koji su naši očevi jeli u zemlji Misirskoj. Ko je gladan neka dođe da jede, ko hoće da svetkuje, neka dođe da svetkuje sa nama. Ove godine ovde, a dogođine u Jerusalimu, kao slobodni ljudi.

(Pritom se, kad se svečanost obavlja u sobi, sva vrata širom otvore, a za stolom se uvek ostavlja jedno prazno mesto za slučajnog gosta.)

A kad se poslužavnik ponovo ostavi na svoje mesto, na scenu stupa Jeruhamov Benko.

On pročita iz *hagade* ovo pitanje:

»Po čemu se ova noć razlikuje od svih drugih noći?«

To — sigurno u cilju da se iznese i podvuče smisao ovoga slavlja.

Onda on, opet iz knjige, citira kako se provode druge, obične, noći, a kako ova:

»Drugih noći možemo jesti sedeći ili izvaljeni, a ove — samo izvaljeni.«...

Sad Jeruham pročita iz *hagade* nešto kao objašnjenje te velike zagonetke, svi se čine da su razumeli, pa se ide dalje. (Uostalom, zašto bi se i trudili da razumeju, kad oni, u stvari, sasvim pristojno sede i nikom ne pada na um da se izvali?)

Zato niko ne kvari »štimung« tražeći neko dopunsko objašnjenje. A ako bi neko večeras i zapitao nešto, on bi ponajpre pitao otкуда i kako se na ovom *sederu* obreo onaj — Mića, onaj... Donin.

Doduše, u *hagadi* se lepo kaže: »Ko je gladan, neka dođe da jede«. Ali mi znamo da Mića nije zato došao što je gladan. Nije došao ni da svetkuje sa nama, pošto on nije Jevrejin. Mića je došao zato što ga je pozvao Benko Jeruhamov, po želji samog Jeruhama.

Pa šta li je to krupno i važno smislio Jeruham kad se na to odlučio?

To ih sve vrlo živo zanima. I Palombu, ženu Jeruhamovu, jer Jeruham nije ni njoj to poverio. Ni njoj; ni Doni, svojoj jedinici, ni Klari, susetki i Doninoj majstorici. Jer Jeruham nema običaj da nekome poverava svoje velike planove, ni da se s kim savetuje.

Sve njih to vrlo živo zanima, ali povest koju *hagada* priča ne dopušta nikom da se izgubi u prazna nagađanja.

»... *Bili smo robovi u zemlji Misirskoj*«, nastavlja Jeruham rečitativ, »*ali Bog nas je izbavio svojom silnom moći i mudrom desnicom*...«

»...*Silna je i velika čudesa počinio naš Bog radi nas*«, citira dalje Jeruham, »*a naša je dužnost, pa makar bili ne znam kakvi mudraci i učevnjaci, da razmišljamo o tome*...«

(Uzgred budi rečeno, biće da radi toga valja te večeri sedeti izvaljen za trpezom!)

Hagada nam, valjda primera radi, navodi četiri rabina, svakog poimence, koji su tako jedne noći zaseli i do narednog jutra raspravljali, sve dok nisu naišli njihovi učenici da ih podsete da valja poći na jutrenje.

»... Pa su našim rabinima (onim goreimenovanim) bilo pošlo četvoro dece, jedno pametno, drugo zločesto, treće priprosto, a četvrto sasvim nišči duhom, da se nauči i pouči. A oni svakome sve od početka objasnili, sve od Avrama, Isaka i Jakova. I ako je Bog još praocu Avramu nagovestio to robovanje u Misiru i da će nas ON otuda izbaviti, a ugnjetače kazniti...«

A to je, brate si mi moj, kao da je sa njima sklopio Savez o večitom prijateljstvu, o čemu je, uostalom, u *hagadi*, izdan i kao neki zvaničan kominike:

»Božansko providenje nas je uvek spasavalo i ne postoji taj neprijatelj našeg roda koji nije stradao!«

Na to se onda, uz odgovarajući blagoslov, ispije čaša vina (posle odgovarajuće indikacije), pa se pripovest nastavlja:

»... Taj poziv za boravak u Misiru, koji su Jevreji dobili od faraona, rabinima je ostao nejasan, jer se iz njega ne vidi da li se radi o stalnom ili privremenom boravku, i oni sad raspravljaju i o tome...«

Uostalom, pitanje je više teoretskog značaja. Jer taj boravak se ionako bio otegao na više stoleća. Naše pleme se dotle razmnožilo više no što su Misirci želeli, politički kurs se sasvim izmenio, nastalo je proganjanje Jevreja, patnje i stradanja, fizička zlostavljanja, a oni svi se, kad je to postalo sasvim neizdržljivo, obratili za pomoć Bogu, pozivajući se na savez, koji je On svojevremeno sklopio sa našim precima, Avramom, Isakom i Jakovom.

Bog je priznao punovažnost saveza i odazvao se. Dve glavne tačke ugovora doslovce je ispunio: Jevreje je izveo iz Misira, a Misirce kaznio kako su zaslužili.

Na Misirce se u smislu druge tačke ugovora sručilo deset napasti Gospodnjih.

Sad je valjalo nabrojati koje su to napasti.

No za nabranje mizanscen predviđa izvesnu ceremoniju. U smislu toga sada ulazi Dona sa bokalom vode i lavorom, i prilazi Jeruhamu. Onda Jeruham počinje da nabraja te napasti, a pri pomenu svake od njih, on sipa iz čaše malo vina u lavor, a Dona iz bokala malo vode preko vina, okrenuvši glavu i čuvajući se dobro da ne pogleda u lavor.

Svi pažljivo slušaju i posmatraju. Kao da im pred oči izlaze sve te napasti Gospodnje, svaka za sebe, onim redom i kadencom kako ih Jeruham uz odgovarajući pripev pominje, pa on vinom, a Dona vodom zaleva:

Krv (voda Nila se u krv pretvorila)
Žabe (prekriše sve, pa i domove)
Najezdu komaraca

Gamad, koje muče ljude i životinje
Pomor među stokom
Lepra
Krvava kiša na useve
Skakavci
Zamračenje sunca
Pomor novorođenčadi.

U ovom susretu sa drevnim vremenima Dona deluje kao cvet kaktusa. Probija se cvet iz ružnog, krastavog lista i prašine, koja se u slojevima naslagala; ona je sva jedno slatko obećanje sa svojom svežinom i prekrasnim bajem njenih boja. I sasvim je u redu što ritual propisuje da se ne sme gledati u onaj lavor, jer to kao da se sa lica života spiraju sve gadosti, koje njene oči ne smeju da gledaju. Njen pogled se susreće sa Mićinim, i osmeh izmamljuje osmeh. A Mića kao da je oslobođen one teskobe koja ga celo vreme pritiskuje, sada se već više ne pita šta će on tu i u ovom času?

... A oni rabini sada prave definitivan bilans, sračunavaju šta znači i koliko iznosi težina svih onih napasti i svaka napast ponaosob u odnosu na celu katastrofu, koja je u samom Crvenom moru snašla vojsku koja je pošla u poteru za beguncima.

Rezultat tih, kako bi ih nazvali, »zaključnih računa« sada nameće i jedan kritički i samokritički osvrt:

»O, kolika mora biti naša zahvalnost Svevišnjem za sva dobročinstva kojima nas je obasuo!

Da nas je samo izbavio iz Misira, a da nije kaznio Misirce — bilo bi nam dosta! Da je samo napravio prolaz kroz Crveno more, a da ga nije presušio — bilo bi nam dosta!

Da je samo presušio prolaz, a da u njemu nije potopio naše gonioce — bilo bi nam dosta!

Da je samo podavio naše gonioce, a da se nije starao za nas punih četrdeset godina — bilo bi nam dosta!

Da se samo starao za nas punih četrdeset godina, a da nam nije padala mana s neba — bilo bi nam dosta!

(Među nama budi rečeno: sve u svemu, bilo je to ipak jedno sasvim neracionalno rasipanje.)

Ali idemo dalje. Zaključnu reč daje rabi Gamliel:

... Nije ispunio svoj zavet onaj koji ne izgovori naglas ove reči:

Pesah

Maca

i Maror!

Dođe mu kao neko zaricanje, zavet, šta li! Pa sad, ako se pomisli da je *Pesah* — ovaj današnji praznik; da je *maca* — naziv ovog pashalnog hleba, i da je *maror* — naziv one rekvizite (pelina,

alharose itd.), to onda ne izgleda ni tako riskantno. Međutim, biće da u ovom trenutku to ipak ima neko značenje (jer neće valjda jedan rabí Gamliel — pokoj mu duši i slava mu! — da tek tako izbací neku besmislenú *parolu!*) i tako svi gromko izgovaraju one reči.

Nastaje intimniji deo svetkovine. Sada je i ženskadija zauzela svoja mesta za stolom. Pevaju se psalmi, a potom se, uz propisne prethodne blagoslove (»Neka si hvaljen i blagosloven, Svevišnji, za to i za to«) razdeli i pojede sva ona rekvizita simbola (*pelin, alharosa* i ostalo). A popije se i malo vinca.

Dona je sela sa ostalom ženskom decom. Dvoje mladih izmenjuju poglede, skrivene i neskrivene, a ionako su meta osmeha, veselih dobacivanja i šala. Što je najglavnije: apetit nije nikoga izneverio, i vince se sad može piti i bez onih blagoslova, te raspoloženje postaje sve bolje, pa i bučnije. A posle večere nastaje nezvanični deo, *Mirca*.

Prema tradiciji sada se peva *Balada o jagnjetu (Had gadja)*:

Jagnješće mi babo kupio.
No naiđe mačka, razbojnik,
I proždra jagnješće
koje mi babo kupio za dva dinara.

Pseto je zločin videlo,
skoči i ujede mačku
što mi proždra jagnješće
koje mi babo kupio za dva dinara.

Batina se tamo zatekla
koja je odavno pretila psu.
Pretuče batina pseto
što ujede mačku
što mi proždra jagnješće
koje mi babo kupio za dva dinara.

Ali batina dobi svoje:
sagore je oganj i plamen
što je pretukla psa
što je ujeo mačku
što mi proždra jagnješće
koje mi babo kupio za dva dinara.

No i njih sustiže kazna:
ugasi voda žar i plamen
što sagoreše batinu
što pretuče psa
što ujede mačku
što mi proždra jagnješće
koje mi babo kupio za dva dinara.

Sad eto ti vola:
ispi vodu do poslednje kapi
što je ugasila oganj
što sagore batinu
što pretuče psa
što ujede mačku
što mi proždra jagnješce
koje mi babo kupio za dva dinara.

Vola je mesar zgrabio,
zakla ga i raščereči:
što je popio vodu
što je oganj ugasila
što je batinu sažeo
što je psa pretukla
što je mačku ujeo
što mi proždra jagnješce
koje mi babo kupio za dva dinara.

Al' i mesara stiže sudba
odnese ga smrti anđeo
što je vola zaklao
što je vodu ispio
što je oganj ugasila
što je batinu sažeo
što je psa pretukla
što je mačku ujeo
što mi proždra jagnješce
koje mi babo kupio za dva dinara.

Najzad javi se Svevišnji
i za navek progna smrt
što je mesara odnela
što je vola zaklao
što je vodu ispio
što je oganj ugasila
što je batinu sažeo
što je psa pretukla
što je mačku ujeo
što mi proždra jagnješce
što mi babo kupio za dva dinara.

Had gadia,
Had gadia...

Pesma pleni melodijom i sadržinom. I ne samo decu. Uostalom, ova nalaze u njoj i nešto komično što ih zabavlja, ona se osmejkuju i do zore bi pevala. Pa i stariji, kad samo ne bi bili isuviše umorni.

No treba i gostu ukazati pažnju. Da se ne bi osetio odveć stranim u ovoj radosti.

— Neka nam sada i naš gost otpeva jednu pesmu!

Gost se nećka. Nelagodno mu je. Ali Benko navaljuje. I Dona mu nosićem daje neke znakove:

— Da čujemo vašu pesmu!

Jer Mića ima svoju pesmu. Svoju i Benkovu. Svi gledaju u njih i traže pesmu. Umorni su; ali puni ljubavi neke, za sve i za svakog. I puni optimizma. Što je Bog dobar, i što su ljudi dobri i što je sve dobro.

Benko intonira, a Mića zapeva:

»Ala mi je merak
vo Struga dućan da imam...

Divno pevaju. Ali zaista divno. Razdraganost je baš sve ozarila, uprkos umoru. Ali to više nije Pesah, Jeruham nije zadovoljan, i to prenosi i na druge.

Odjednom je sve osvojila neka praznina. Mića ustaje da se oprost. Benko ustaje da ga isprati. I Jeruham polazi sa njima. A onda kaže Benku da se vrati.

To je bilo jedne jevrejske prestupne godine, te se do Pesaha već bilo dobro zakoračilo u proleće. Jorgovan je već cvetao. I zumbuli. I u tihoj noći sve je prolećem zamirisalo.

Počutaše malo, pa Jeruham upita Miću:

— No, pa kako vam se svidelo kod nas?... Nadam se da vam je bilo prijatno — nastavio je ne čekajući da Mića što odgovori.

— I neobično, zar ne?... Vi sigurno nikad niste videli kako mi praznujemo... Mora biti da vam je bilo malo i onako... teskobno... neprijatno... Sigurno ste se tu i tamo zapitali: »šta ću ja ovde?«... Je l' da?... Da, da, u takvim prilikama čovek odjednom oseti da... kako da kažem... prosto oseti da mu tu nije mesto... Iako su svi veoma ljubazni prema njemu... Znam ja to po sebi. Zatekao sam se tako jednom — bio sam na putu — pa sam se zatekao baš na Badnje veče kod nekih prijatelja, vaše vere... A i kod vas ima sijaset tih ceremonija. I, pravo da vam kažem, odjedanput, upravo, u nekoliko mahova sam osetio da bih bio presrećan da se nisam tamo zatekao!... Svi su prema meni bili jako dobri i srdačni, a ja kao smrznut. Čovek oseti da jesmo ljudi, ali nismo isti, da smo tuđi... A sada pomislite da nije svaki dan — Božić, kao što nije svaki dan — Pesah. Ima dana kad ljudima nije svaka pomisao — med i mleko. Pa ni svaka reč. Kako li tek onda čovek mora da se oseti tuđinom!... A tek ako si celoga života sa tuđima i među tuđima!...

Mića ćuti. Teško mu je. Bori se sa sobom. Da li da progovori kad se, eto, sad jasno vidi da je stari u sve upućen? Najzad se odlučuje:

— Znaite, ja sam spreman da pređem u vašu veru...

Jeruham se trgnuo:

— Ne! To nikako!... A šta će nama jedan Jevrej in više?... Ne, vi to niste dovoljno promislili... Pa zamislite samo: kad vam se

rodi sin, neko će ga istući zato što je razapeo Hrista... Zar se ne sećate kako ste vi radili?... Znam, znam, vi ste onda bili još dete i niste znali šta radite... Pa ste onda malog Žaka pitali: hajde, reci ko ga je raspeo?... A mali nije umeo da vam odgovori... A ja mislim da je to ovako: svi smo mi razapeli nekog Hrista... I stalno ga raspinjemo. Sve — deleći pravdu. Našu, ljudsku pravdu... Pa se tako često dešava da je delimo taman onako kao kad ste vi tukli ono dete. E, vidite, toga dana ste i vi raspinjali Hrista... I to je tako valjda otkada je ljudi na svetu. Sa nama to traje već dve hiljade godina. Pa kako vi onda, tako se za sve vreme radilo, a i sada rade... ljudi, narodi, države...

Mića se uzalud trudi da odgovori nešto. Pa on, zaboga, nema s tim nikakve veze. Njega se to savršeno ništa ne tiče... On samo voli Donu... Pa kad je sve to tako, zar onda ne bi bilo prostije da se Dona pokrsti? Onda niko neće moći da proganja njegovog sina što je razapeo Hrista... Ali otkuda on sme tako što da kaže Jeruhamu? Ne sme. Ni reći! Ni najmanju aluziju! A bog zna da li će i Donu moći da nagovori?

A Jeruham, kao da je hteo da Mići dá vremena da sve to do kraja domisli, nastavlja:

— ... A zašto će vama to teško breme na plećima? Pa vi pojma nemate šta to znači... Ne, ne! Ja vama želim mnogo sreće... Budite vi živi i zdravi... I budite srećni... Jer vi ste dobar mladić...

— Ali ja bez Done ne mogu biti srećan!

— Ko vam to kaže? To se vama samo tako čini, mladiću. Možete i vi bez nje, kao što će i ona moći bez vas...

— A... kad bi se ona?... Nije se usudio da kaže svoju misao do kraja.

— Moje dete neće promeniti verom, mladiću! — presekao ga je Jeruham. Oštro i žustro. — Dok sam ja živ — neće! To izbijte sebi iz glave! Jednom za svagda!

— Ja mislim da danas to nije više tako važno! — primećuje nesigurnim glasom Mića.

— A za nas je to još uvek vrlo važno!... Jer mi moramo da ostanemo — mi!... — Pa videvši da ga Mića ne shvaća, dodaje pola u šali, pola u zbilji: — Takav je naš ugovor sa Bogom, i tu čovek nema izbora...

Nad njih se svelo nebo, posuto milijardama zvezda, kao neka slika večnosti, kao što je Jeruhamova priča bila slika te večnosti.

Onda mu je poželeo lakunoć i tako su se rastali. Kao dva dobra prijatelja...

AVRAM U SEBI

Gorak je taj pesak morski, množenje moje,
Plače u slabinama mojim veliki narod,
Svirepo je obećanje, mera neobrazložena,
A plotni putevi dugi;

ovde plane grom,

Tamo se more otvori kao knjiga
Rečenicu da povedem u nečitkom rukopisu,
I proroci prevrću vatru po ustima,
I prašina se ne sleže na drumovima,
I kužni usev lomača sa šatorima putuje —
A čudljivi su anđeli, čudljiv zakon
Koji ih šalje u odluku, u dugu strašnu ljubav
S večnošću što je činim;

seme moje urla

I slavi te, jer mora, ti što mi prostru log.

AHASVER U DUBROVNIKU

Ušao sam kroz vrata od Pila
Kraj stražara od zimljive gline;
Kao kratka ruža hranjena mirisom katrana
Buktala je luka u rumeni jutra.

U česmi na trgu brblja voda, a dvojica
Od bronze koja umire zeleno, na kamenom tornju
Poštenom merom krčme vreme, robu založenu
Ocima gradskih otaca, bez priznanice;

Vlasnika tražim,

Posao je preozbiljan,
Umor u krvi prečišćen taloži se
Kao zlato u čašice zglobova;

Izlizao sam metalno lišće zvekira, istanjio korakom
Hiljadu kamenih stepenica;

sve su

Vodile do zida;

iza zida je more,

Taj školski oblik sudbine.

Izašao sam kroz vrata od Ploča,
Uveče istog dana, nezabeleženog
U gradskom letopisu, računima, istoriji
Lepe, sećam se, veštine nestajanja.

ĐORĐE LEBOVIĆ, BEOGRAD

LUTKA
TV drama

L I C A

DR VILMA RAJNER-JELINEK
EMIL GRABNER
DR JELINEK

L O K A C I J E

Salon
Predsoblje

*Započinju snažni akordi vojničkog marša — to su zviž-
daci bez muzičke pratnje.*

Vojnički marš se postepeno stišava.

GRABNER (OFF): Poznajete li Vilmu Rajner? Živi u vašem gradu. Sigurno, sasvim sigurno. Da, zove se Vilma Rajner — ali nije isključeno da se zove drukčije. . .

GRABNER: Možda se udala, pa je promenila prezime. . . A možda je promenila i ime. . . Ali pre dvadeset godina zvala se Vilma, a prezivala se Rajner. . .

VILMA: Ja sam Vilma Rajner. Sada — doktor Vilma Jelinek. Jeste, lekar. . . Dečji lekar.

GRABNER: Ne prepoznajete me? Čudno. Razlika između česnaest i tridesetšest godina nije veća nego između trideset i pedeset. Ne verujem da sam se više izmenio od vas.

GRABNER (OFF): Zar je moguće da ste me zaboravili, Vilma? A bili smo dugo vremena zajedno. Ne, »zajedno« nije prava reč. Bili smo nešto više od toga.

VILMA: Vi ste eses hauptsturmfirer Emil Grabner.

GRABNER: Ja sam Emil Grabner, advokat. Skroman advokat iz jednog malog grada... Iz dalekog grada, naravno.

VILMA (OFF): Vi sve esesovac Emil Grabner, komandant »Kuće lutaka«.

Grabner pride Vilmi.

GRABNER: A vi ste logorašica Vilma Rajner, lutka sa kreveta broj dvadesetjedan.

VILMA: Čula sam da ste poginuli.

GRABNER: Te glasine su i do mene doprle. Međutim, za razliku od vas, ja nikada nisam u njih verovao.

Grabner pođe. Zastaje kraj stolice, na kojoj se, pored mnogobrojnih ukrasa, nalazi i jedna velika, raskošno odevena lutka.

GRABNER: (*Okrenut Vilmi leđima*): Imate kćerku?

Grabner očekuje odgovor.

Vilma ćuti. Grabner podiže sa police okvir, u kome je fotografija devojčice i dečaka.

...I sina i kćerku, dakle. Ja imam četiri kćerke.

Okrenuvši se prema Vilmi...

...Žena mi je bila preterano uporna. Revnosna, reklo bi se. (*Osmehnuvši se*): Srećom, pod bremenom godina splasnule su i njene ambicije...

Grabner posmatra Vilmu. Njeno lice je bezizrazno, ledeno. On pođe prema njoj.

...Da... Sin i kćerka, to je ipak najbolje. Čak idealno. Koliko sad imaju godina?

VILMA: Došli ste samo zbog toga da se raspitujete o mojoj porodici?

GRABNER: I zbog toga, Vilma... i zbog toga. Vi se verovatno sećate da sam po prirodi veoma radoznao.

VILMA: Sećam se, Grabneru. Budite ubeđeni da sam sve zapamtila.

GRABNER: Pogadam na šta ciljate. Ali siguran sam da *sve* ipak niste zapamtili. Ne verujem da ste bili toliko okrutni prema sebi. Ili se, možda, varam?

VILMA: Varate se, Grabneru. Sećam se svega.

GRABNER: Žao mi je što to čujem. Znači, vi ste dvadeset godina nepotrebno mučili samu sebe?

VILMA: Nije se moglo drukčije, Grabneru.

GRABNER: Da se nije moglo drukčije, vi sada ne biste bili gospođa doktor Jelinek i ne biste imali takav idealan dečji par.

VILMA: A šta bi, po vašem mišljenju, imala?

GRABNER: Ništa, Vilma. Ništa, osim griže savesti.

VILMA: Zbog čega?

GRABNER: Zbog čega? Neizgodno pitanje, Vilma. Žao mi je, ali dužan sam da vam odgovorim. Zbog toga što ste bili bludnica... Da dopunim: esesovska bludnica.

VILMA (LEDENO): To nije istina.

GRABNER: *Vi* kažete da nije istina? Molim. Onda sigurno *nije* istina. To me, uistinu, veoma raduje.

VILMA: Nemate nimalo razloga da se radujete, Grabneru.

Vilma prilazi telefonu. Podiže slušalicu. Grabner je posmatra potpuno staloženo.

GRABNER: A-ha, razumem. Vi ćete me, dakle, prijaviti?

VILMA: A šta ste drugo očekivali?

GRABNER: U tom pogledu ja nemam više šta da očekujem. Razumete? Zakasnili ste, Vilma. Već sam prijavljen.

VILMA: Ne verujem. Onda ne biste bili na slobodi.

GRABNER: Da se razumemo: ja sam samo *okrivljen*, ali još nisam proglašen *krivim*. Skrećem vam pažnju na tu malu, ali značajnu razliku.

Vilma se trenutak koleba, a zatim odloži slušalicu. P a u z a.

GRABNER: Izvinite, mogu li da sednem?

Vilma slegne ramenima.

Grabner se zavalj u fotelju.

...Na nogama sam skoro ceo dan. Nije vas bilo lako pronaći...

VILMA: Kako ste se uopšte setili da me tražite?

GRABNER: Nisam se setio, već sam *o s e t i o* da vas moram potražiti.

VILMA: U škripcu ste, zar ne?

GRABNER: U škripcu *s m o*, Vilma. U škripcu *smo*, oboje.

Vilma i Grabner se ćutke gledaju. Na Grabnerovim usnama lebdi podrugljiv osmeh. On skrene pogled prema polici na kojoj su flaše sa pićem.

...Čuo sam da su kod vas ljudi veoma gostoljubivi.

- VILMA: Ne prema svima.
- GRABNER: Greška. Srećom, nije presudna.
Grabner pruži prema Vilmi tabakeru. . .
 . . . Izvinite, ja vas mogu ponuditi samo cigaretom.
Vilma ne učini ni najmanji pokret.
- VILMA: Da čujem, Grabneru, zbog čega sam *ja* u škripcu?
Grabner, ne žureći se sa odgovorom, pripali cigaretu.
- GRABNER: Bili ste nepromišljeni, Vilma. Niste ispekli, a ipak ste rekli. I to ste rekli mnogo toga. Bilo je to, istina, davno, ali *bilo je*. A što je najgore — *ostalo je*. Razumete? Ostala je izjava Vilme Rajner, logorašice iz »Kuće lutaka«, data pred savezničkim vojnim vlastima.
Vilma sedne.
- VILMA: Tačno, Grabneru. To je bilo neposredno posle oslobođenja.
- GRABNER: To vas donekle pravda. Donekle. Pretpostavljam da vam je u tim šokantnim trenucima povratka u život nedostajao deo svesti. Svakako niste mogli zrelo da rasuđujete. A vaši oslobodioci su to vešto iskoristili. Veoma pedantno su beležili svaku vašu reč.
- VILMA: A te reči su tek sada pročitali? Posle dvadeset godina?
- GRABNER: Ne bi ih nikada pročitali da se Emil Grabner, esesovac, nije povampirio.
- VILMA: Ko vas je prijavio?
- GRABNER: Neki bivši logoraš. Budala. Šta je mogao da kaže? Da sam bio komandant »Kuće lutaka«! I šta još?! Šta on može da zna o »Kući lutaka«? Ništa! Sve same pretpostavke. . . Ni jedna činjenica! Ni jedna jedina! Njegovo svedočenje mogu da okače o klin! Ali. . . Ali, postoje i javni tužioci. A javni tužilac Rošonek je vraški uporan momak. Voli da kopa. . . A bunar se kopa dotle, dok se ne naiđe na vodu. U ovom slučaju na izjavu Vilme Rajner. Srećom, postoji još jedno »ali«. . . Ta pismena izjava je, pa našem zakonu, zastarela. Ona postaje punovažna tek onda, ako je Vilma Rajner potpiše — *sada*.
- VILMA: To bar nije problem, Grabneru. Umeću, valjda, da se potpišem!
- GRABNER: To je jedna od mogućnosti.
- VILMA: Za mene *jedina* mogućnost.
Grabner ustane i priđe Vilmi.

GRABNER: Čujte, Vilma: sve sam učinio da dođem do kopije te izjave, i sve sam stavio na kocku da bih vas pronašao pre Rošoneka. Priznajem, to sam učinio najviše radi sebe...

Grabner znatno podiže ton...

... Ali, istovremeno, ja sam radio i za *vas*, i umesto *vas*.

Nemojte dozvoliti da i *mislím* umesto *vas*!

VILMA: Nekada ste *zah-te-vali* da mislite umesto nas.

GRABNER (PLANE): Ostavimo na miru ta vremena! Mi zavisimo od ovog, u kome sad živimo! Jeste li razumeli?!

VILMA (LEDENO): Taj vaš ton, Grabneru, nije u skladu sa ovim vremenom.

Grabner, sa očiglednim naporom, savlada svoju usplahirenost. Ponovo sedne.

GRABNER: Izvinite, Vilma. I meni živci mogu da popuste.

VILMA: Shvatam vas, Grabneru. Znam da niste u zavidnom položaju. I treba da budete uznemireni. To, konačno, i očekujem. Mislite da bih inače s vama uopšte razgovarala?

GRABNER: U redu, Vilma, uživajte u mojoj uznemirenosti. Ali se zadovoljite s tim. Nemojte tražiti ništa preko toga!

VILMA: Uveravam vas da ću ići do krajnjih granica! Neću se smiriti dotle, dok vas ne osude.

GRABNER: Da, Vilma? Samo postoji jedna nezgodna okolnost: da bi me osudili, prethodno treba da mi *sud e*. A na tom suđenju moraćete i vi da se pojavite!

VILMA: Sa velikim zadovoljstvom, Grabneru.

GRABNER: Vilma, ja vas upozoravam: suđenje neće biti tajno. Taj proces bi bio obojen politički i nekima će stati do toga da mu obezbede publicitet. A imate li pojma šta danas znači publicitet?!

Grabner ustane i počne da korača po sobi.

...Istina, štampa nije oduševljena kad im nude proces u vezi sa koncentracionim logorima. Ponavlja se uvek isto, zar ne? Gasne komore, vivoeksperimenti, masakri — to već postaje dosadno... Ali, »slučaj Grabner«, pazite Vilma, taj slučaj je nešto drugo. U tom procesu, priznaćete, bilo bi dosta senzacionalnog i golicavog — čak lascivnog. Da, da, toga baš najviše. Pa, molim vas, ima li perverznije kombinacije od seksa i brutalnosti? Javna kuća u logoru smrti! Divan nesklad, nema šta! Tu se može mašti dati krila...

Prilazi Vilmi i nagne se nad nju...

...Novinare će sve zanimati, Vilma, sve: najsitnije, najintimnije pojedinosti. Koliko ste klijenata imali na dan... koliko na sat... kako su reagovali oni... kako vi... Pitaće vas kad ste osećali gađenje, a kad vam je bilo prijatno... Pitaće sve!

VILMA: Neka pitaju šta god hoće — ja ću im neprestano govoriti o Emilu Grabneru!

GRABNER: Emil Grabner će ih najmanje zanimati!

VILMA: Onda ću ih naterati da se zainteresuju za njega!
Grabner se nasmeje.

GRABNER: Vi ćete ih naterati?! Vi? Prisilićete, znači, te ale da se odreknu sočnog pečenja i da se posluže bajatim mrvicama?! Emil Grabner, zaslepljeni esesovac, fanatik, bedni šrafčić u perfektnoj mašineriji zločina... Pa šta?! Vrlo važno! Hiljadama puta preživakano! Ali, dozvolićete, devojka koja je poslužila za seksualnu katarzu stotinama ozloglašanih vojničina — e, to je već nešto o čemu vredi i pisati i govoriti!

VILMA: Ta devojka to nije radila svojevolutno! Vi najbolje znate da je bila primorana!

GRABNER: Pa šta onda?! Da li je Emil Grabner svojevolutno postao šef logorskog burdelja?! Ne mislite, valjda, da mu je to bio životni cilj? I on je činio, ono što je činio, pod prinudom... Jer i naređenja pretpostavljenih su neka vrsta prinude. Pa ipak, ko će prihvatiti odbranu Emila Grabnera? Koliko njih će tu odbranu ozbiljno shvatiti?

VILMA: Ne zanima me, Grabneru. Ja, naime, neću primeniti vaš način odbrane. Ako ću već biti primorana da se branim, činiću to sa ubeđenjem da branim istinu. A vi to ubeđenje nemate, niti ga možete imati.

GRABNER: »Ubeđenje«... »Istina«... Ostavimo velike reči, Vilma. Vi barem znate da one postaju veoma male i beznačajne kad se čovek nađe u nevolji. A vama je nevolja bliža nego ikada. Ona je pred vašim vratima, tako reći. Može zakucati svakog trenutka — u liku jednog tužioca, Martina Rošoneka.

VILMA: Da li on zna moju adresu?

GRABNER: Još juče nije znao. Kao ni ja, uostalom... Ali, kao što vidite, ipak sam vas pronašao. Rošonek je, izgleda, od mene nešto sporiji, ali je dostižan, budite ubeđeni. Ako ne danas, sutra ćete ponovo imati nezvanog gosta...

VILMA: Biće mnogo ljubaznije primljen, nego vi, Grabneru!

GRABNER: Nemam ništa protiv. Slobodno demonstrirajte pred Rošonekom vašu poslovičnu gostoljubivost, a zatim ga pristojno ispratite... Samo nemojte dozvoliti da vaše intimne tajne ponese sa sobom.

VILMA: Zar mislite da Rošonek neće potražiti i druge svedoke?

GRABNER: Druge? Koje, recimo...?

VILMA: Srećom, nisam jedino ja izašla živa iz »Kuće lutaka«!

GRABNER: Znam, Vilma. Ali, osim nas dvoje ko to još zna?

VILMA: Vaše bivše lutke.

GRABNER: Grabnerove lutke ne postoje. Ja nikada nisam čuo za njih. Za dvadeset proteklih godina ni jedna se nije oglasila.

VILMA: Zaboravili ste Vilmu Rajner.

GRABNER: Ni ona se neće oglasiti! Sigurno nije toliko nepromišljena da svesno srlja u propast.

VILMA: Nisam znala da Vilmi Rajner preti opasnost.

GRABNER: Samo ukoliko bude svedočila protiv Emila Grabnera.

VILMA: Dakle, tako Grabneru?! Vi mi pretite?

GRABNER: Ja...

Grabner se nasmeje.

...Bojim se da bi moje pretnje zvučale očajno komično.

VILMA: I očajno glupo.

GRABNER: Pa onda?! Zašto da budem komičan, a uz to još i glup? Zašto da vam pretim? I, konačno, čime da vam pretim? Najmiću huligane da vas prebiju? Ili ću vam kidnapovati decu? Možda ću vas zadaviti? Zaboga, Vilma, ne budite detinjasti!

VILMA: Zašto? Vi nikada nikoga niste ubili?

GRABNER: Ja? Ne. Nisam.

VILMA: A, Cipora Hirš? A, Marta Adler? A, Olga Fridman?...

GRABNER: Čemu služi ovo ređanje imena? Ne želite, valjda, da nabrojite svih pedeset miliona žrtava jedne davno minule kataklizme?!

VILMA: Samo *v a š e* žrtve!

GRABNER: Ne moje, već žrtve Emila Grabnera, esesovca! A što se tiče Emila Grabnera, advokata, uveravam vas da je on pošten i častan građanin, odan zakonu — kome uostalom i služi.

VILMA: Ja poznajem samo jednog Emila Grabnera — esesovca iz koncentracionog logora!

GRABNER: Pa dobro, ako je taj vaš Grabner bio u logoru, pretpostavljam da je tamo nešto naučio o logorašima.

VILMA: Nisam znala da ste i vi bili u logoru!

GRABNER: U logoru nisu bili samo logoraši, Vilma! I esesovci su bili u njemu. Delili su sa vama i dobro i zlo.

VILMA: Da... samo ne na ravne delove!

GRABNER: Hja... u tragičnim situacijama neko uvek mora da bude u povoljnijem položaju. Inače, tragičnih situacija ne bi ni bilo. Ali, vratimo se Grabneru... On je, dakle, dobro upoznao logoraše...

VILMA: I logoraši njega!

GRABNER: Slažem se. U tome i jeste stvar. Oni se međusobno suviše dobro poznaju da bi mogli jedan drugog nadmudriti. Sada raspolažu istim iskustvom i istim mogućnostima za napad i odbranu. Prema tome, što žešće jedna strana napada, tim će se ogorčenije druga strana braniti. Ako, znači, vama, bivšoj logorašici, Emil Grabner, bivši esesovac, bude pretio, onda će on postupiti kao onaj šašavko koji je hteo ugasiti vatru — duvajući iz sve snage u plamen. Pa čemu onda sukob?!

VILMA: A šta onda ostaje, Grabneru? Da ne mislite, možda, na pomirenje?!

GRABNER: Taj izraz nije najsrećniji. Ja imam mnogo bolji, prihvatljiviji... *Primirje*, Vilma. To nije ni pomirenje, nije ni sukob. A ipak je bezbednost — za oboje.

VILMA: Hvala na ponudi, ali ja sam u bezbednosti, već odavno.

GRABNER: Da niste u bezbednosti, Vilma, ne bih vam je ni ponudio. To zvuči paradoksalno, zar ne?

VILMA: Zvuči fantastično... Vi, Grabneru, vi da mi garantujete bezbednost?

GRABNER: Tačno. I to na isti način na koji ćete vi obezbediti moje spokojstvo.

VILMA: Treba da ćutim, je li tako?

GRABNER: Nije tako. Treba da *ću tim o!*

VILMA: I vi to nazivate »primirjem«?

GRABNER: Pa kako drukčije da nazovem? Suština primirja i jeste u tome da ni jedna strana nije favorizovana. Koliko vi dajete — dajem i ja; koliko vi dobijate — dobijam i ja. »Clara pacta — boni amici«...

VILMA: To se kod nas kaže: »Čist račun, duga ljubav«!...

Kroz podrugljiv smeh...

...Ne mislite, valjda, da nas dvoje možemo živeti u »dugoj ljubavi«?

GRABNER: Vi se, Vilma, držite samo prvog dela poslovice... »Čist račun«!

VILMA: Nema ništa od toga, Grabneru. Ostaćete mi dužni sve dotle, dok vas ne vidim iza rešetaka.

GRABNER: Kad smo već kod te nemile teme, šta mislite koliko bi godina Emil Grabner sedeo iza rešetaka — ukoliko bi ga, pukim slučajem, osudili?

- VILMA: Vi ste, navodno, pravnik. Treba da znate bolje od mene koliko vam sleduje.
- GRABNER: Pa, ako odrana bude vešta, a biće sigurno — pet godina robije. Oduzmite od toga dve godine amnestije, zbog primernog vladanja, i dobićete krajnji rezultat.
- VILMA (IRONIČNO): Ako je sve tako jednostavno, zašto se plašite mog svedočenja?
- GRABNER: Plašim se? Ne, to nije prava reč. Ja samo želim da izbegnem izvesne neprijatnosti. A što se straha tiče, vi imate mnogo više razloga da strepите za svoju sudbinu.
- VILMA: Ne zanima me moja sudbina. Jedino mi je stalo do toga da preinačim vašu!
- GRABNER: Dakle, vi ćete žrtvovati sve što ste stekli, samo radi toga da bi esesovac Emil Grabner bio dezinfikovao svojih grehova? I to se vama isplati?
- VILMA: Grešite, Grabneru! Neću žrtvovati sve — samo ponekog i ponešto.
- GRABNER: Očigledno je da jedno od nas dvoje ne poznaje dovoljno dobro ljude. Mislite li da sam ja taj?
- VILMA: Vi bolje poznajete samo određenu vrstu ljudi. A takvih nema u mojoj okolini.
- GRABNER: A, tako? Sad mi je jasno gde leži kamen spoticanja, o koji se stalno saplićemo! Vi još uvek razvrstavate ljude po istim merilima po kojima ste ih delili u logoru. Ali ta merila više ne važe. Razumete? Ne važe više!
- VILMA: Ipak se varate ako mislite da će ljudi biti na vašoj strani!
- GRABNER: Ne varam se, niti se zavaravam. Znam vrlo dobro da će retko ko navijati za mene. Za vreme suđenja, podrazumeva se. Ali, šta će biti *posle* suđenja, Vilma? Šta mislite hoće li iko biti na *v a š o j* strani?
- VILMA: Hoće, sigurno!
- GRABNER: Neće, sasvim sigurno. Skoro će se svi okrenuti protiv vas. Ne, ne... okrenuće se *od v a s!* Shvatate li šta to znači?
- VILMA: Izgubiću neke prijatelje... napustiće me neki klijenti... I to je sve.
- GRABNER: A neki prijatelji će ostati verni esesovskoj bludnici? I neki klijenti će dozvoliti da im decu leči esesovska bludnica? Izvinite, Vilma, što neprestano upotrebljavam tu reč, ali ona je mnogo blaža od reči kurva ili drolja...
- VILMA: Te reči ste ranije veoma često upotrebljavali. Zašto se sada toliko ustručavate?

- GRABNER: Te reči je upotrebljavao Emil Grabner, esesovac. Ne verujem da su vas one imale vređale. Ali te reči sasvim drukčije zvuče kad ih upotrebi najbolja prijateljica, ili muž, recimo...
- VILMA: On ih nikada neće upotrebiti.
- GRABNER: Ja se ne bih na to zakleo.
- VILMA: Dozvolite da ja svog muža bolje poznajem, nego vi!
- GRABNER: Ne poričem. Samo i ja znam nešto o njemu: on je muškarac!
- VILMA: Nisu svi muškarci skrojeni po vašem šablonu.
- GRABNER: Nije to moj šablon. Nije čak ni šablon. To je aksioma. Hoćete li, možda, da proverite?
- VILMA: Želite li da to učinim u vašem prisustvu?
- GRABNER: Dobro, Vilma, kome vi u stvari prkosite? Čemu se uopšte nadate? Pa vama će ljudi izreći presudu, a da se nećete moći braniti, ni formalno, kao ja. A što je još važnije, vaša kazna neće biti definisana, kao moja — znači nikada neće moći da istekne.
- VILMA: Kazna? Za kakvu krivicu, Grabneru?
- GRABNER: Zašto mene pitate? Ne mislite, valjda, da će bilo ko tražiti *moje* mišljenje o krivici Vilme Rajner?
- VILMA: A kakvo će biti *njihovo* mišljenje?
- GRABNER: Kriva.
- VILMA: Zbog čega?
- GRABNER: Htela je da živi.
- VILMA: Podjednako kao i ostali.
- GRABNER: Da živi — *po svaku cenu*.
- VILMA: Tu cenu sam platila *ja* Grabneru! samo ja i niko drugi.
- GRABNER: Zbog toga ćete samo *vi* biti krivi, a ne drugi.
- VILMA: Drugi nisu bili u *mom* položaju!
- GRABNER: Da su bili, sigurno bi drukčije postupili.
- VILMA: Vi znate da to nije tačno!
- GRABNER: Tačno, ili ne — svi će tako da govore! Ne verujete?
- VILMA: Nemamo razloga da nagađamo. Uskoro ćemo imati prilike da ih čujemo.
- GRABNER: Ne pravite eksperimente, Vilma! Prezir je ružna reč. Mnogo ružnija i strašnija od reči robija. Šta će vam to? Zašto da upropastite svoj život? I radi čega ja da čamim tri godine između četiri zida?
- VILMA: Radi pravde!
- GRABNER: Gospode, kako šuplja reč! Porazno šuplja u ovom trenutku. Pa ta vaša pravda neće zakačiti samo mene, nego i vas. I te kako!

VILMA: Neće me ni okrznuti.

GRABNER (IRONIČNO): Jeste li sasvim sigurni?

VILMA (ODLUČNO): Jesam!

GRABNER: Bravo! Samo, ipak — nešto nije u redu. Naime, ako ste tako sigurni, zašto ste dvadeset godina ćutali? Zašto nikome niste pričali šta ste radili u logoru? Pa makar i u trpnom obliku: šta su s vama radili?

Tajac. Vilma okrene leđa Grabneru. On joj priđe...

...Pa vi, Vilma, verujete u divnu osobinu ljudskog praštanja i razumevanja, zar ne? Imate bezgranično poverenje u pravdu. Zašto onda niste govorili, svima i u svakoj prilici: »Postoji jedna nakaza iz ka-ceta, po imenu Emil Grabner, jedan od komandanata jedne od »Kuće lutaka«, u kojoj sam ja bila jedna od lutkica, koja je na krevetu broj dvadeset jedan spavala sa nemačkim vojnicima — i to ne sa jednim dnevno, već sa...

Grabner iznenada učuti. Pogleda prema vratima. U nji-ma stoji Jelinek. I Grabner i Vilma su zbunjeni nje-govom iznenadnom pojavom.

JELINEK: Zdravo, Vilma!...

Upadljivo odmerivši Grabnera...

...Nisi mi rekla da očekuješ posetu.

Grabner se već pribrao. Sa širokim osmehom na usna-ma on priđe Jelineku.

GRABNER: Poseta je neočekivana, gospodine Jelinek...

Pruživši Jelineku ruku...

...Ja sam Emil Grabner...

S naročitim naglaskom...

...Emil Grabner, advokat. Vilma vam je sigurno pričala o meni?

JELINEK: Oprostite... Ne sećam se...

GRABNER (VILMI): Znači, ipak ste me zaboravili?...

Obrativši se Jeliniku...

...No, ja joj ne zameram. Prošlo je mnogo godina od našeg poslednjeg viđenja.

JELINEK: Poznanstvo iz mladosti?

GRABNER: Pa, kako se uzme... Iz Vilmine mladosti, da — ali iz moje, ne! Bilo bi pretenciozno tvrditi da sam pre dvadeset godina bio mladić.

JELINEK: Pre dvadeset godina? Znači vi ste bili...

GRABNER (PREKINE GA): Tačno, gospodine. Bio sam u logoru.

Okrenuvši se prema Vilmi. . .

. . .Zajedno sa Vilmom. Tamo smo se upoznali.

JELINEK: U tom slučaju, drago mi je, gospodine, što ste nas posetili. Vilmini prijatelji iz logora su istovremeno i moji prijatelji. Naravno, ostaćete na večeri?

GRABNER: O, ne, zahvaljujem, ali ne mogu. . . Rekao sam i Vilmi: svratio sam samo na kratak razgovor.

JELINEK: Mogu li bar da vas nečim ponudim?

GRABNER (SUVO): Hvala. Već sam ponuđen.

Grabner i Jelinek sedaju. Pauza. Jelinek nudi Grabnera cigaretom. Obojica pripaljuju. Jelinek sa očiglednim naporom traži početnu repliku za razgovor.

JELINEK: A koliko dugo ste bili u logoru?

GRABNER: Pa. . . da budem sasvim precizan: od 12. maja 1941. godine.

JELINEK (KLIMNUVŠI GLAVOM): Pristojno.

GRABNER: Neki su bili i duže od mene. Zar ne, Vilma?

VILMA (HLADNO): Verovatno.

Pauza.

JELINEK: A kad ste sreli Vilmu?

GRABNER: E, tu već ne bih mogao da budem sasvim precizan. . . Vi se, Vilma, sigurno bolje sećate od mene?

VILMA: Sasvim sigurno.

JELINEK (VILMI): A kako ste se upoznali? Ti si mi pričala da je muškarcima bio zabranjen pristup u vaš logor.

GRABNER: Ne sasvim. Bolje rečeno, ne svima. Muškarci su u taj deo logora navraćali. . . povremeno.

VILMA: Vi, veoma često.

JELINEK (GRABNERU): Sigurno ste radili kao zanatlija?

GRABNER: Pa sad, u neku ruku, jesam. Svi smo mi donekle bili zanatlije. I Vilma, takođe.

JELINEK: Ona je radila u perionici.

GRABNER: U perionici? Ozbiljno? To nisam znao, Vilma.

VILMA: Sad ste čuli, Grabneru.

GRABNER: Drago mi je što sam to čuo. Veoma mi je drago. . .

On se obrati Jelineku. . .

. . .Kao što, verovatno, znate u logoru je bilo i mnogo težih i mnogo prljavijih poslova. Trebalo je imati i

mного sreće i umešnosti da se izbegne najgore. Naravno, to nije svima uspevalo. A neki su, vidite, odlično prolazili.

JELINEK: Odlično? (OSMEHNUVŠI SE): To baš ne verujem.

GRABNER: Zašto ne biste verovali? Uzmimo, recimo, logoraše koji su radili u kuhinji, ili u magacinu. Oni nisu oskuđevali u hrani... A to je u logoru mnogo značilo. Moglo bi se reći da je to čak bilo od presudnog značaja.

JELINEK: U redu, to verujem. Samo, ipak, i oni su bili logoraši.

GRABNER: No, da. Samo njihove šanse da prežive bile su daleko veće od onih koji su radili u ugljenokopima. Recimo, kad biste vi bili u situaciji da birate, šta biste izabrali: rad u kamenolomu, ili u pekari?

JELINEK: Sumnjam da se moglo birati.

GRABNER: Ponekad se moglo. Na primer, Specijalni odred... Jeste li čuli za njih?

JELINEK: Mislite na logoraše koji su radili u krematorijumu?

GRABNER: Da, da... baš na njih mislim. Oni su, vidite, mogli da biraju. Ako su želeli mogli su da imaju sasvim pristojne uslove za život i rad...

JELINEK: Ali kakav rad, gospodine? Pa zar oni nisu ubijali ljude u gasnim komorama?

Grabner značajno pogleđa Vilmu.

GRABNER: Vi mislite da su oni *ubijali*?

JELINEK: Pa ne mislim to samo ja...

VILMA: Ali ti zaboravljaš da je njima *naređeno* da to rade! Nisu to činili svojevóljno.

GRABNER: A vi, Vilma, zaboravljate da su oni imali slobodu izbora.

VILMA: Da, Grabneru... Izbora između *takvog* života i *nikakvog* života.

GRABNER: Svejedno. Mogli su da biraju. Šta vi o tome mislite, gospodine Jelinek?

JELINEK: Mislim da to ipak nije bio slobodan izbor...

VILMA (OZARENO): Zнала sam da ćeš mi dati za pravo!

GRABNER: Samo trenutak, Vilma.

Grabner ustane.

...Gospodine Jelinek, vi ste lekar... ako sam dobro obavešten?

JELINEK: Da. Jesam.

GRABNER: Da li ste *moralni* da prihvatite taj poziv?

JELINEK: Naravno, ne.

GRABNER: Prema tome, vi radite na spasavanju ljudskih života — prema svom slobodnom izboru?

JELINEK: Razume se.

GRABNER: A kad bi od vas zahtevali, pod pretnjom smrti, da uništavate ljudske živote — da li biste morali na to da pristanete?

JELINEK: Ne... Ne bih morao.

GRABNER (POBEDONOSNO): To znači da biste i u tom slučaju imali slobodu izbora, nije li tako?

JELINEK: (ZBUNJENO): U stvari... da, tako je.

GRABNER (OŠTRO): I šta biste izabrali da ste u toj situaciji?!

JELINEK: Ali, gospodine, ja *nisam* u toj situaciji.

GRABNER: Pretpostavimo da jeste.

JELINEK: Ne volim takve pretpostavke. Zašto da zagorčavam sebi život izmišljajući neke opskurne dileme?

GRABNER: Ta dilema nije izmišljena, doktore. Stotine hiljada ljudi je bilo suočeno s njom. I uveravam vas da je većina odabrala život... Bilo kakav život.

JELINEK: To je dosta žalostan podatak.

GRABNER (SUGESTIVNO): Znači, vi gest logoraša iz Specijalnog odreda ipak osuđujete?!

JELINEK: Nije mi jasno zašto toliko insistirate...

VILMA: Odgovori mu...

JELINEK: Ali čemu sve to?

VILMA: Molim te.

JELINEK: U redu. (GRABNERU): Vi, dakle, želite da ja osudim te ljude... A zbog čega? Zbog toga što su želeli da prežive logorske strahote?

VILMA: Zbog toga što su želeli da žive — po svaku cenu. Slažete li se, Grabneru, sa tom formulacijom?

GRABNER: Može i tako da se kaže, Vilma.

JELINEK: Meni se čini da ste vi veoma strog sudija. Ne priznajete olakšavajuće okolnosti.

GRABNER: A koje su to olakšavajuće okolnosti?

JELINEK: Strah od smrti, gospodine.

GRABNER: To može da bude motiv, doktore, ali ne i opravdanje.

JELINEK: Gospodine Grabneru, motiv je veoma često istovremeno i opravdanje.

GRABNER: Zar vi ne smatrate da je u takvim okolnostima strah od smrti ravan kukavičluku? Čak izdaji!

JELINEK (ODMAHNUVŠI RUKOM): Ostavite... To su krupne reči.

GRABNER: Tačno, doktore. Ali u ovom slučaju to su prave reči!

VILMA (PODRUGLJIVO): Gospodine Grabneru, mogu vam reći da vam uloga tužioca mnogo bolje pristaje nego uloga branioca.

GRABNER: Ne budite zajedljivi, Vilma. Uskoro možete doći u položaj da *branim* vaše stavove. A to neće biti nimalo prijatno po vas.

VILMA: Vaša odbrana mi neće biti potrebna, Grabneru. Zar se još uvek niste u to uverili?

GRABNER: Ne žurite sa zaključcima... Još nismo zaorali duboku brazdu!

JELINEK: Zna li šta? Predlažem da prekinemo sa raspravom. Ona postaje sve žučnija, a čini mi se da ničemu ne služi.

GRABNER: Imate pravo, doktore, naša rasprava je zaista necelishodna. Na kraju krajeva, Specijalnih odreda više nema, a nema više ni logoraša koji su u njima radili... Ne javljaju se, barem. Znači, svi su izginuli...
Gledajući u Vilmu...
 ...Isto kao i logorašice iz »Kuće lutaka«.

Obrativši se Jelíneku...
 ... Vi ste, doktore, naravno, već čuli za »Kuću lutaka«?

JELINEK: Ne. Šta je to?

GRABNER (GLUMEĆI ZAČUĐENOST): Niste još čuli za »Kuću lutaka«? Čudno! Zar vam Vilma nije pričala o tome?!

JELINEK: Kakva je to bila kuća, Vilma?

VILMA: Obična baraka...

GRABNER: Ne baš obična. Za logorske prilike bila je sasvim pristojno uređena: bašta, terasa, salon, kupatilo sa toplom vodom...

JELINEK: I u takvoj baraci bile su smeštene logorašice?

GRABNER: Lutke. Žive lutke, razume se.

JELINEK: Znam... Vivoeksperimenti!

GRABNER: Ne, ne... U toj oblasti »nauke«, ako smem tako da se izrazim, nije bilo šta da se eksperimentiše.

JELINEK: Onda zaista ne razumem...

GRABNER (PREKINE GA): ...Vilma će vam objasniti pojedinosti.

VILMA: Pretpostavljam da bi vaša priča bila upečatljivija.

GRABNER: Bila bi suvoparnija. U mojoj interpretaciji živopisni detalji bi se utopili u obilju statističkih podataka. Ja znam samo cifre: dve barake sa po tri prostorije... u svakoj dvadeset kreveta... na svakom krevetu po jedna lutka...

JELINEK: A šta su one radile?

GRABNER: Primale su posete... Ratnike, između dva ljuta boja. Znae kako je... pred juriš vojnici obično dobijaju sledovanje ruma. E, nemački vojnici su, osim dvopeka i ruma, dobijali još nešto.

JELINEK: Neverovatno! Zar je moguće da je bilo prostitutki koje su na tako nešto pristajale?

GRABNER: To nisu bile prostitutke, gospodine. Bile su logorašice.

JELINEK (ZAPREPAŠĆENO): Logorašice? Pa kako su onda mogle...

VILMA (UPADA): Bile su prisiljene...

JELINEK: Nemoguće! Na blud se niko ne može prisiliti!

GRABNER: Pred svakog čoveka može da se postavi mogućnost izbora: pristanak ili... No, o tome smo već razgovarali...

JELINEK: ... i zaključili smo da niko ne mora da pristane, ako neće.

VILMA: Nije tačno! Ti si rekao...

GRABNER (PREKINE JE): Nije važno šta je neko od nas rekao. Bitno je da je većina pristajala. I time je problem bio rešen.

JELINEK: Ne slažem se s vama. Na razvrat mogu da pristanu samo žene koje poseduju izvesnu predispoziciju za to.

GRABNER: Predispoziciju? Besmislena reč, u takvoj situaciji, verujte.

VILMA (JELINEKU): Te žene se nisu prijavljivale dobrovoljno. Shvataš li? One su odabirane nasumice.

GRABNER: E, sad idemo iz jedne krajnosti u drugu. U tom odabiranju je bilo ipak nekog sistema. Vodio se računa o izgledu, godinama, zdravlju... Ali neke profesionalne predispozicije zaista nisu imale značaja.

JELINEK: I te žene su... njih dvadeset zajedno... u istoj prostoriji?

GRABNER: Tja, šta ćete? Tako je to u vojsci. U stroju se ide na juriš, u stroju se ide i u javnu kuću!

JELINEK: Užasno! Pa to prevazilazi sve granice divljaštva!

GRABNER: Zavisi gde ste tu granicu povukli.

JELINEK: Bio sam glup što sam je uopšte povlačio. Apsurdno je stepenovati nečovečnost. Ili je nešto čovečno, ili nije... Tu ne postoje nijanse. Ali te žene... ne, njih nikako ne mogu da shvatim. Kako su mogle da se srozaju tako nisko?!

VILMA: Ja ne mislim da su se one srozale.

JELINEK: Zaboga, Vilma, kako možeš da budeš tako pristrasna? Pa ti, konačno, nisi samo logorašica! U prvom redu si, valjda, žena.

- VILMA: Pa šta onda?!
- JELINEK: Kakvo je to pitanje? Zar bi ti mogla, mirne savesti, da se podaš čoveku koga se gnušaš?
- VILMA: Ne bih mogla.
- JELINEK: A te logorašice su mogle, je li?
- VILMA: *One su morale.*
- JELINEK: Morale, ili ne, one su to uradile, znači da su mogle! I to ne sa jednim, već sa nekoliko njih!
- GRABNER: Tačnije, sa dvadesetoricom dnevno. Prosečno.
- JELINEK: Čuješ, Vilma? Sa dvadesetoricom dnevno!
- GRABNER: A to su — držeći se proseka — za godinu dana okruglo sedam hiljada perfektno usluženih esesovskih momaka.
- VILMA: Jedan ili hiljade njih, zar nije svejedno? Nećete valjda nečije patnje da merite ciframa?!
- JELINEK: O čijoj patnji govoriš?
- VILMA: Misliš da te žene nisu nimalo patile?
- JELINEK: Možda jesu, ali samo fizički. Jer, primati u posetu dvadeset muškaraca dnevno — pa to mora da iscrpi i najjači organizam!
- GRABNER: To je tačno, doktore. Zbog toga se o kondiciji tih žena vodilo naročito računa. Hrana je dolazila iz oficirske kuhinje. A dobijale su i mleko, crnu kafu... i čokoladu.
- JELINEK: Jesi li čula, Vilma? Dök ste vi u logoru umirale od gladi, tim droljama su servirani delikatesi.
- VILMA (OŠTRO): Ne zovi ih droljama!
- JELINEK: Pa dobro, kako da ih zovemo?
- GRABNER: Možda je »bludnica« blaži izraz?
- VILMA: Vi znate, Grabneru, koji je pravi izraz!
- GRABNER: Taj je suviše patetičan. Sumnjam da će se vašem suprugu dopasti. Ali ako zahtevate, mogu da kažem, — u prilog odbrane vašeg stava. (JELINEKU): Dakle, gospodine, te žene su bile — žrtve.
- JELINEK: Čije?

Grabner, slegnuvši ramenima, pokaže na Vilmu...

- GRABNER: To pitajte nju.
- JELINEK (NASMEJAVŠI SE): Ma, hajde, Vilma, šta ti pada na pamet? Kakve žrtve! Žrtve svoje pohlepe, to da.
- VILMA (USPLAHIRENO): Pohlepe? Za čim?
- GRABNER: Samo bez uzrujavanja, Vilma. Radije mi dopustite da položim ispit i kao branilac. (JELINEKU): Gospodine, vi osuđujete te žene zbog »pohlepe za životom«, nije li tako?

- JELINEK: Tačno tako.
- GRABNER: Ali vi ste, još malopre, i za takvu vrstu pohlepe našli upečatljivo opravdanje. Sećate li se?
- JELINEK: Ne, ne... To je bilo nešto drugo. Ja sam tražio opravdanje samo za one logoraše koji su do kraja sačuvali svoje dostojanstvo — uprkos zločina na koji su ih prisiljavali.
- VILMA: S kojim pravom onda osuđuješ te žene? Pa one nisu učinile nikakav zločin! I nisu se predavale — bez obzira na to šta su s njima radili!
- JELINEK: Da se nisu predavale, pružile bi otpor.
- GRABNER: Izvinite što ponovo upadam, gospodine Jelinek, ali vam skrećem pažnju da je negde moguće pružiti otpor, a negde to nije moguće.
- JELINEK: Kad to kod životinje može da učini ženka koja ne želi mužjaka, onda to može da učini i žena.
- GRABNER: Kod životinja je to mnogo jednostavnije, gospodine. One nemaju ni sistema, ni pravila. Ali, u »Kući lutaka« su postojala pravila. I to veoma sistematična. Svaki posetilac je ocenjivao svoju lutku. Znaite, kao u onoj dečjoj igri: »toplo«... »hladno«... E, pa lutka koja je dobila tri negativne ocene... no, ta je pala... Bez prava na popravni ispit, naravno.
- JELINEK: A šta je to značilo?
- GRABNER: Ništa dobro, budite uvereni. I smrt se može komplikovati, doktore, samo ako se hoće.
- JELINEK: Mučili su ih?
- GRABNER: Recimo tako. Samo to ništa ne kazuje.
- JELINEK: Sve kazuje i ništa ne menja. Muke traju samo do smrti.
- GRABNER: Da... ali *traju*, gospodine doktore.
- JELINEK: Traju, pa dotraju. Čovek barem sagori prkoseći nasilju. U tome ipak ima nekog smisla.
- GRABNER: Ljudi su goreli, gospodine, na hiljade — neki prkoseći, neki pokorno. Ispostavilo se, međutim, da ni u jednom ni u drugom slučaju nije bilo nikakvog smisla. Rezultat je, naime, uvek bio isti: pepeo. Pepeo za veštačko đubrivo. I tako se sve skupa svelo na totalni besmisao.
- JELINEK: Znaite šta, gospodine? Nisam želeo da se upuštam u vašu raspravu, ali kad ste me već naterali da u njoj učestvujem, reći ću šta zapravo mislim, pa makar to vas, bivše logoraše, i vređalo. Da se niko od logoraša nije pokorio, da su svi, svi bez razlike pružili otpor, onda besmisla uopšte ne bi bilo.
- VILMA: Ali, bezumlje bi bilo bezmerno veće. Pa niko ne bi preživeo logor!

JELINEK: Svejedno, Vilma. Barem bi se mogla odrediti razlika između žrtve i zločina. A ovako, na čemu smo? Esesovci su ubijali, ali i logoraši su to činili... Esesovci su tukli, ali i među logorašima je bilo batinaša... Esesovci su se svirepo narugali ljudskom dostojanstvu, ali to isto su uradile i logorašice iz »Kuće lutaka«.

VILMA: I ti među njima ne vidiš nikakve razlike?

JELINEK: Kakve razlike? I jedni i drugi činili su isto, pod istim okolnostima i pod istim uslovima.

VILMA: A pobude? Zar one nisu važne?

JELINEK: Na žalost, razlike u pobudama ne mogu da izmene svršene činjenice.

GRABNER: Čini mi se, gospodine Jelinek, da sada sasvim ispravno rezonujete.

VILMA (USPLAHIRENO): Eto vidiš, kuda te je odvela tvoja zaslepljenost! On ti daje za pravo!

JELINEK: Pa šta onda? Čovek je nepristrasan i nema predrasuda kao ti.

Vilma se umorno zavalila u fotelju.

VILMA: Ovo nisam očekivala. Nalaziš više opravdanja za esesovce, nego za njihove lutke...

JELINEK: Nalazim im podjednaka opravdanja. A što da ne? I jedni i drugi se brane da su samo poslušno izvršavali naređenja, ne upuštajući se u njihov ludački smisao. Pa ako te lutke tvrde da su bile prisiljene na bludničenje, onda i esesovci sa pravom tvrde da su bili prisiljeni da vrše zločine.

GRABNER: Znači li to da su i jedni i drugi nevini?

JELINEK: Ne, gospodine, to znači da ni jedni ni drugi *n i s u* nevini!

GRABNER: A-ha, razumem. Samo ako su oni podjednako krivi, trebalo bi ih i podjednako kazniti. Vi ne mislite tako?

JELINEK: Nisam tvrdio suprotno.

GRABNER: A kako biste im sudili?

JELINEK: Ne znam... Ne bih želeo da budem ničiji sudija. I, uopšte, ne želim da o tome razmišljam. Bilo bi mnogo mudrije da pređemo na bezazleniju temu. A, uzgred, i da popijemo nešto...

Pokazujući na flaše s pićem...

... Čime mogu da vas poslužim?

Grabner preleti pogledom po poređanim flašama.

GRABNER: Hm... Pravo da vam kažem, u velikoj sam dilemi...

Obojica se smeju.

JELINEK: Imate potpunu slobodu izbora, gospodine.
 GRABNER: Pa onda, sa vašim dopuštanjem, izabraću šljivovicu.
Jelinek, smejući se, natoči piće u čašu i pruži je Grabneru.

JELINEK: A ti, Vilma?
 VILMA (ODBOJNO): Ja neću!
 JELINEK: (ZABRINUTO): Šta ti je? Nisi valjda ljuta na mene?
 GRABNER: Nemate razloga da se durite, Vilma. Pa ja sam prorekao da će vaš muž u potpunosti deliti moje mišljenje.
 VILMA (PLANE): On govori tako, jer je komotnije nekoga napadati nego uzeti u zaštitu! (JELINEKU): ... Ti jednostavno nećeš da se zamaraš, reci?
 JELINEK (ZAČUĐENO): Kako to misliš?
 VILMA: Pa sam si rekao da si potpuno nezainteresovan za ovu temu. A to je sasvim razumljivo... Mi govorimo suviše uopšteno, ni na koga se sve to ne odnosi... Međutim, kad bi se radilo o nekome koga poznaješ, o osobi do koje ti je stalo...
 JELINEK: Ne verujem da bi se moje mišljenje izmenilo.
 VILMA: A ja sam ubeđena da bi tvoj stav bio sasvim drukčiji. Upravo suprotan od ovoga.
 JELINEK: Sad govoriš kao da ne živimo zajedno petnaest godina. Pa ti znaš da ja nikada nisam menjao svoje stavove iz bolevnosti, ili uvidavnosti.
 VILMA (UPORNO): Ali, ako bi se radilo o tvom najbližem?
 JELINEK: O kome?
Vilma, posle dužeg kolebanja...

VILMA: O meni!
 JELINEK: (ZAPREPAŠĆENO) O tebi? Otkud ti ta ideja, zaboga?!
 GRABNER: Ona želi da vas stavi na probu, zar ne shvatate? Šta ćete, ženska taština... Pa, hajde da joj izađemo u susret i proverimo vašu nepristrasnost. Dakle, pretpostavka...
 JELINEK: (PREKINE GA): Rekao sam da ne volim apsurdne pretpostavke.
 GRABNER: Ni jedna pretpostavka nije apsurdna, doktore... Naravno, ova naša je zaista nemoguća, ali pustimo mašti na volju. Dakle, Vilma je, recimo, bila lutka u »Kući lutaka«. Šta biste joj rekli kad bi vam to priznala?
 JELINEK: Isto ono što sam do sada govorio.
 GRABNER: I na tome bi se svršilo?
 JELINEK: Da... U pravom smislu te reči.
 GRABNER: Pardon, nije mi sasvim jasno?
 JELINEK: Svršetak — to znači kraj.
 VILMA: Zar bi mogao da prenebregneš prošlost?

- JELINEK: Naprotiv. Ne bih mogao da je prenebregnem.
- VILMA: Mislila sama na našu *z a j e d n i č k u* prošlost.
- JELINEK: Ona bi odjednom postala lažna i izopačena... U stvari, prestala bi da postoji.
- GRABNER: A deca?
- VILMA: Da, a deca?
- JELINEK: A zar bi ti dopustila da našu decu vaspitava neka uličarka?
- VILMA: Zar ih do sada nisam dobro vaspitavala?!
- JELINEK: Šta ti je, Vilma? Pa ja ne govorim o tebi.
- VILMA: (OČAJNIČKI): Ali radi se o *m e n i!*
- GRABNER: Dobro, dobro, prekinimo ovu igru. Još ćete ozbiljno shvatiti ova nesuvisla fantaziranja. Uostalom, zaista je kranje vreme da prekinemo sa tom temom. Te logorske teme su neiscrpne, ali su zato iscrpljujuće. Ali, priznajem, krivica je moja: ja sam je započeo. (JELINEKU): Znače, moj poznanik traži preživelu logorašicu iz »Kuće lutaka«. Ja sam tvrdio da je neće pronaći, dok je Vilma tvrdila suprotno. I tako je počelo to nadmudrivanje. (ODMAHNUVŠI RUKOM): ...Traćenje vremena. Neka moj poznanik sam razbija glavu oko tog problema. Je li tako, Vilma?
- Vilma nemo, odsutno klimne glavom. Grabner pogleda na sat.*
- ...E, vreme je da se krene.
- JELINEK: Zar baš morate?
- GRABNER: Ne smem da kažem »*m o r a m*« jer vi očigledno ne volite tu reč. Ali, trebalo bi...
- Grabner i Jelínek se rukuju.*
- JELINEK: Do viđenja! Drago mi je što smo se upoznali.
- GRABNER: Hvala i do viđenja, gospodine doktore. Raduje me što Vilma ima *t a k v o g* muža. (VILMI): Ispratićete me?
- Vilma, bez reči, pođe prema vratima. izlaze u pred-soblje.*
- Kraj izlaznih vrata zastaju. Vilma ne gleda u Grabnera. Pauza.*
- GRABNER: Ne brinite, Vilma, Rošonek neće mnogo insistirati. On je veoma d'skretan.
- Vilma se osmehne sa gorčinom.*
- ... Ne treba da ga žalite. Preboleće veoma brzo taj neuspeh. Konačno, šta on gubi?
- VILMA: On — ništa.

GRABNER: E, pa onda neka živi u miru. I neka i nas pusti da živimo.

VILMA: Grabneru, recite iskreno... Zar vi zaista možete mirno da živite?

GRABNER: A zašto bih baš ja bio izuzetak?

VILMA: Da, zaista. (SA GORČINOM): ...Baš sam glupa...

GRABNER: Suviše ste osetljivi. Čemu to? Treba sve predati zaboravu. Pa prošlo je dvadeset godina...

VILMA: Da, čitav jedan zvezdani trenutak.

P a u z a. Grabner se lako osmehne.

GRABNER: Zbogom, Vilma! Želim vam sve najbolje u životu.

Grabner naglo otvori vrata i izađe.

Vilma jedno vreme stoji zagledana pred sebe, a zatim pođe nazad. Vilma ulazi u salon. Pođe prema sredini sobe, zatim rasejano zastane. Kao da ne zna šta će sama sa sobom.

JELINEK: Taj Grabner je veoma simpatičan čovek.

Vilma ga pogleda sa nerazumevanjem. Na njenom licu se za trenutak pojavi izraz čuđenja, a zatim iznenada prasne u neobuzdan smeh. Ali taj smeh nije ni vedar, ni bezbrižan.

JELINEK (UVREĐENO): Šta je smešno?

Vilma se zavalila u fotelju, Prestaje sa smehom.

VILMA: Da, Grabner je veoma umiljat. Svima nama bio je uvek drag i mio.

JELINEK: Meni se dopao.

VILMA (IRONIČNO): Pa ti umeš dobro da oceniš ljude.

JELINEK: Čemu taj ironični ton?

VILMA: Grabnerov ton!

JELINEK: Večeras si zaista čudna.

VILMA: Možda sam umorna... Ili zabrinuta...

JELINEK: Zbog čega?

VILMA: Zbog jedne lutke. Žive lutke, razume se.

JELINEK: Zar ti se ta osoba još uvek mota po glavi?

VILMA: Stalno mi se mota po glavi.

JELINEK: A što brineš tuđu brigu?

VILMA: Navika iz logora.

JELINEK: Nesprestano taj logor! Već je krajnje vreme da se navikneš na ovaj život.

VILMA: Znam, suviše sam osetljiva. Treba sve predati zaboravu...

JELINEK: Eto, vidiš da znaš šta treba!

VILMA: A ona lutka... treba li i ona da zaboravi?

JELINEK: O, ne brini... Ona je već davno sve zaboravila! Mada bi trebalo da pamti.

VILMA: Zašto?

JELINEK: Mislim da bi to bilo pravedno.

VILMA (ODSUTNO): Šuplja reč... Porazno šuplja, u ovom trenutku...

JELINEK (NE SHVATAJUĆI): Šta kažeš?

Pauza.

VILMA (NEOČEKIVANO): Znaš li zašto Grabnerov poznanik traži onu lutku?

JELINEK: Ne. Nisi mi rekla.

VILMA: Treba da svedoči protiv jednog ratnog zločinca.

JELINEK (ODMAHNUVŠI RUKOM): Ništa nema od toga!

VILMA: Misliš?

JELINEK: Sigurno. Pa ta žena je svesna svoje krivice i nikada neće otkriti istinu. Nema ona za to moralne snage.

VILMA: Možda se samo plaši... Ako svedoči može da izgubi muža i decu...

JELINEK: To bi bilo najmanje zlo... za muža, naravno!

VILMA: A šta, ako njen muž ne misli kao ti?!

JELINEK: Mora tako da misli ako ima makar malo ponosa.

VILMA: Možda ta lutka ima više ponosa nego njen suprug.

JELINEK: Da... Verovatno je svoj ponos stekla na krevetu, u javnoj kući.

VILMA: Zašto stekla? Ja sam sigurna da ga je ona već i ranije imala.

JELINEK: Onda nikada ne bi legla na taj krevet.

VILMA: Po Grabnerovoj računici ona je sedam hiljada puta legla na taj krevet... Znači da je sedam hiljada puta umirala...

JELINEK: Ali ni jednom nije umrla kako treba...

Zvoni telefon. Jelinek pride aparatu i podiže slušalicu.

JELINEK: Halo... (SLUŠA). Da, momenat... (VILMI): Tebe traže. Neki Rošonek... Martin Rošonek.

Vilma stoji nepomično, bezizrazna lica.

GLAS (OFF, U EHO-RAUMU): Poznajete li Emila Grabnera? Da, zove se Emil Grabner, — ali nije isključeno da se zove drukčije... Možda je promenio prezime... a možda i ime... Ali pre dvadeset godina...

GLAS (OFF, U EHO-RAUMU, SVE TIŠE I TIŠE): ... pre dvadeset godina... pre dvadeset godina... pre dvadeset godina...

Glas se postepeno gubi u sve snažnijim akordima vojničkog marša... Dok odjekuju zvižduci vojničkog marša.

LAŽNE ISPRAVE

Ona drži decu za ruke, užurbano ide preko staničnog perona, napušta peron, ide preko koloseka, između vagona i lokomotiva, čita natpise na vagonima.

Deci se to čini kao nova, zanimljiva igra, ona bi još dugo trčala između koloseka, još bi razgledala lokomotive, ali ona ih diže na stepenice vagona.

Još nije izvesno da li će se taj usamljeni vagon priključiti vozu, da li će voz uopšte poći? Ali ona je u vagonu. Iščekivanje počinje; u treperenju tog iščekivanja zidovi vagona, prazna sedišta, prozor, čine joj se rasklimani, kao da će se najednom razglaviti i raspasti.

Iznenada točkovi zaškripe. Voz polazi isprekidano dahćući. Zviždi. Na peronu uzdignute ruke mašu. Šum točkova prelazi u ujednačeno romorenje. Ljudi, ruke, stubovi, stapaju se u tamno rupičasto tkanje, u mrku bezobličnost.

Grad se zaljulja. Jednog trenutka čini se da će poći za vozom. Ali ne, on zaostaje, udaljava se, postaje sve manje razgovetan.

Uvek kada napušta svoj grad ona zamišlja i svoj povratak: kako će s one strane reke, odjednom, ugledati padine načičkane tornjevima, kupolama, krovovima; ili će to biti tamno brdo posuto malim svetlima kao zvezdama...

Ravnomerni šum voza uspavljuje kao uspavanka. Pored prozora selo, crkva, stogovi sena, staje, trčeći konji, oblaci. Na komadiću plavog neba namestilo se sunce.

Uglavljena u svoje sedišta, nepomična, ona želi da bude nevidljiva i da ne vidi stvari i boje oko sebe. Ali svetlo bezobzirno ulazi u kupe, utiskujući u nju onu istu nelagodnost kao kad prodavačica u cvećarnici odvaja zelene listiće od cveta.

Ona zatvara oči.

Ko ste vi? pita čovek u uniformi. Ona ćuti. Vi ste Jevrejka! Ona neodlučno odmahuje glavom, ali njeno lice je uplašeno. Vi ste Jevrejka, kaže on.

Ona otvara oči. To je bio san.

Ona je u vozu, voz odmiče, ona putuje. Možda je i to san? možda će sve proći kada se probudi? ne, ona se popela uz male stepenice, ušla u vagon... to je ona u ovoj sivosmedoj kutiji uglavljena u sedištu. Ona vidi zidove, gleda zavesu koja se njiše, oseća miris dima...

Ali ona ne prihvata ovo stanje. Možda će ipak prestati ovo gibanje i kretanje? možda će nestati sve što čini ovaj čas, ovo oblačno jutro u koje je banulo sunce, ovi smeđi zidovi, učvršćeni za pod, pod učvršćen za točkove, ovaj ravnomerni šum...?

Iseći prirode promiču brzo u prozorskom oknu; čini joj se da trči od slike do slike na izložbi pejzaža. Ravnodušna je prema tim slikama, a i one nju ravnodušno napuštaju. Svesna svoje odsutnosti ona joj se ne suprotstavlja, ne buni se kao što se uvek bunila protiv odsustva duha, izmicanja volje; i ne pomišlja da bi morala sada, kao što krojač seče tkaninu, sebe prekrojiti u novi oblik, uvući se u njega.

Njene misli, naviknute da poteku u taj čas, iste su kao juče-rašnje, prekjučerašnje. I ovaj dan počinje kao prošli dani...

Ona se budi pre njega; oseća njegovu toplotu, dah, miris, svoje spokojstvo; posmatra njegovo lice na jastuku, kao da bi htela da odgonetne njegove misli. Ali to je samo prelaz iz jednog stanja u drugo. Ona uvek zna šta on misli, poznaje sve one male znake koji odaju njegove misli, osećanja, želje.

Sada će se on probuditi. Reći će joj ono što ona očekuje, a ona će njemu reći sve što oseća; njihove reči sjediniće se kao što se ruke sjedinjuju. Ona će u njegovom pogledu naći ljubav, zaboraviće da je isto tako bilo svih prošlih dana i misliće: sada me najviše voli. Ovaj prisutni čas je najveći.

— Gde je tata? — kaže Milica. — Hoću kod tate!

ona se svakog jutra budi tim rečima.

Nikola joj odgovara:

— Tata će doći sutra... drugim vozom... znaš šta je sutra?

On gleda majku kao da pita: jesam li dobro rekao?

Milica ponavlja: — hoću kod tate! gde je tata?

— Sutra će tata doći, sutra, kad opet spavaš — kaže Nikola da bi je zavarao, pa isto onako kao odrasli, uzima lutku, daje joj; — evo, lutka se probudila, igraj se...

I Milica se time miri. Ona govori lutki ono što njoj govore: ti si dobra mala devojčica, mama će ti oprati zubiće, mama će te lepo okupati, obući... dobićeš banane... daj ručice! igraćemo. Lutka cupka na Miličinom krilu.

Da li su oblaci i sunce, najednom, prešli na drugu stranu neba? ne, to je voz načinio zaokret. On ostavlja za sobom ušoreno selo, tamne brežuljke sa ogoļelom vinovom lozom. Brežuljci rastu, narastaju u bregove, sunce nestaje iza bregova.

Deca gledaju kroz prozor, a ona otvara vrata, ulazi u svoju lepu sobu...

Sve što se izmenilo od prošlog dana — ona volšebna pomeranja slika, stolica, stvarčica, koja nastaju sama po sebi i sve ono što joj ovog jutra izgleda suviše, neskladno — ona doteruje, usklađuje...

Zvižduk je trgne.

Pa ona je u vozu! čini joj se da je u kitovom ždrelu, da putuje u bezvremenost, u beskonačnost...

— Ovo je selo! — vidiš kako su male kuće! Ovo je staja... tu spavaju krave, — govori Nikola.

— Ono je pas! mali pas. — kaže Milica.

— Eno tele! — kaže Nikola.

Milica pokazuje i lutki tele, psa, krave...

Nešto se izmenilo u sivosmedoj kutiji. Zavesa ne leprša, slike ne promiču. Voz je stao.

I u prirodi je sve stalo. Drveće, trava, jaganjci, krave, sve se okamenilo. Pred njom se prostire nepregledno kameno groblje. U njoj se pomalja strah da će se i ona okameniti. Voz kreće i — strah prolazi.

Ona je već putovala ovuda, pored istih ovih šuma, polja, sela, preko istih mostova do istih stanica između svetova i kontinenata... i ona

opet se probija kroz oklop vagona, opet je u svojoj sobi. Njen dan se nastavlja. Otvara fijke, vratanca, vadi čaše, tanjire, pribor, mora sve pripremiti... Pozvala je goste na večeru.

Ona voli goste. One sa prećutnim osećanjem za lepo; sa njima ima ono zajednički što se podrazumeva samo po sebi, o čemu se i ne govori. Oni znaju da je ružičasta žardinjera stari Sevr, mali ćilim sa šest različitih ivica prava retkost, opalna vaza u bareljefu od Lalika — i oni imaju takve stvari, — oni ne pitaju zašto je jedna fotelja direktoar, a druga čipendelj; znaju da je to utančan ukus biti iznad stilova; ne čude se što počasno mesto na zidu zauzima reprodukcija Matisa, i dive se Cariniku i Pikasu, Džojosu i Prustu. Oni znaju da su ovi najveći... (Ona nipošto ne bi priznala da više voli Tolstoja, Balzaka...)

Kakav to pisak prodire u sobu? A, to voz zviždi. Ona je u vozu. Zašto je u vozu?

»Vaši saveznici! ta proganjanja! ta ubijanja!«

Ne, sada neće misliti o tome. Za to sada nema vremena. Misliće o tome jednom kad bude imala prazan dan. Kada će imati prazan dan? svi njeni dani ispunjeni su do vrha; oni neprimetno prelaze u iduće, i opet iduće. Ona ne može da ih zaustavi. Ne može da isprazni svoje dane! Od svakog dana nešto očekuje: neko otkrovenje, spoznaju, dar...

Sada mora misliti na svoju večeru. Doći će Fransoaz. Fransoaz!

(Biti kao ona! Moći, kao ona, ući u dvoranu, u salon i ne misliti šta misle o njoj, ne istraživati ko je u protivničkom taboru, ko ravnodušan, ko je na njenoj strani. Ne biti na oprezi, ne pos-

matrati, ne istraživati, ne meriti svaki pogled, ne osećati jezu na koži, bol u potiljku kad neko sa punim ustima, sa čašom u ruci, u koju pažljivo stavlja još jednu kocku leda, kaže »vaši savernici! ta proganjanja! ta ubijanja!« Onda se ona zatvori, povuče niz sebe patent zatvarač drži se kao da se to odnosi na stanovnike Marsa. Osloboditi se stege, ne osećati kočnicu, nemati u sebi onu podvojenost kao da jedan deo nje posmatra onaj drugi. Moći, kao Fransoaz, reći nekoj uniformi sa visokim činom »vi govorite o osećanjima! zar nije vaš poziv ubijanje ljudi?«

Osećati ono neuhvatljivo što daje sigurnost; ne osećati između sebe i drugih ono što je u vazduhu, što traje vekovima, što se ne može izbrisati iz knjiga, iz misli, iz lica — to da je ona paria. Možda to ona samo uobražava? Ne! ona bi htela steći ono što su Fransoazi ostavile u nasleđstvo generacije vojnih činova, sveštenika, činovnika... Koliko bi neprogonjenih generacija trebalo da bi ona to stekla?)

Treba da se ugleda na Fransoaz, ona joj je primer. S njom ona preskače progonjene generacije; prisvaja njene reči, ucrtava u svoje lice pokrete njenih crta, oponaša njeno držanje...

Kakva je to buka? Zašto se prozor tresu? A! to voz prolazi pored ovog voza. Ovo nije njena soba. Ovo je voz! Soba je ostala sama, stvari su ostale u sobi...

Oni ulaze u sobu. Otvaraju fijeke, vratanica, pomeraju stolice, sto, skidaju slike, preturaju po knjigama. Soba je neuredna, ružna. Oni lome stvari!

Ne! U sobi nema nikoga. Sve je onako kao što je bilo. Ona će nastaviti pripreme za večeru. To zahteva punu usredsređenost; ona se mora sva predati tome; ne može istovremeno misliti nešto drugo. Ona misli: zeleni abažur ne sviđa mi se više... trebalo bi neka boja kao med, kao slonova kost, kao pesak... ova slika! okvir je preširok. Trebalo bi sasvim uski... samo nagoveštaj okvira. Ona voli harmoniju stvari, voli stvari.

(»Ne smemo se vezati za stvari«, govorila je njena majka. Stvari mogu biti opasne po život. To je predanje koje se prenosi s kolena na koleno, njena majka je to čula od svoje majke, ova od svoje... Njena majka je ostavila stvari, sakrila se s njom u kokošarnik. To je bilo za vreme pogroma.)

Pogrom! kakva teška reč, puna krvi, gora od kuge.

Njena večera! šta još sve mora da posvršava; da izglučava pribor, svećnjake, prebriše čaše, kvake, stakla na vratima; mora da namesti cveće, prebroji tanjire... Doći će svi, biće ih osmoro. Osam je limit za intimnu večeru. Ako ih je više, onda već nije ona atmosfera. Da, atmosfera...

Pogrom! odjednom se seća svega kao da prelistava stare ilustracije. Prva slika: ljudi i žene, kao da se valjaju ulicom, približavaju se; uzdignute ruke drže sekire, motike, gvozdene šipke; (ona ih vidi s prozora). Druga slika: ljudi i žene viču: Vajsovu džigericu! Jovanovićevu glavu! Vajsovu glavu! Jovanovićevu džigericu! (Majka

je zgrabi s prozora, uvija u čebe, nosi je, uvlači kroz vratanca kokošarnika, lomi letve, pa se i sama uvlači). Treća slika: ljudi i žene ulaze u sobe; udaraju, razbijaju... (ona to čuje), bacaju kroz prozore sve što ona najviše voli: veliku vaznu sa likovima u reljefu, slike u ramovima, stolice sa plišom, činije, čaše, krevetac, astalčić! sve leti kroz prozor; samo klavir se zaglavio. Oni ga udaraju sekirama, žice ječe, klavir se rastoči, stropošta... ona je u kokošarniku, drhti od straha...

Ne, ona je u vozu! Ali šta je to s vozom? ne čuje se štropot točkova; voz stoji! Gde je?

Gore na nebu oblaci se zgušnjavaju. Sivi, zeleni, žuti. Na zemlji, između koloseka, je korov. Kako se zove ovo reckavo lišće? hajdučka trava? ne, maslačak. Ono je čičak. Da je on pored nje! koliko bi imala da mu kaže, koliko da ga pita...

voz se zatrese, dahćući krene. Najzad ona jedva čeka onaj ravnomerni šum i — opet je u svojoj sobi.

Kako je lepa njena soba! ovaj liveni kristal je lepši od brijanata, boje ovog pejzaža nadmašuju boje smaragda i ametista; svetlo kroz gusto nabrane muslimske zavese daje onaj posebni preliv, omekšava ivice, senči boje, sjedinjuje ih... Ne, ja ne nosim nakit, ne volim minduše, narukvice, bisere, to je za Crnkinje, — govori ona; ja volim da ulepšam svoju sobu. Ona voli stvari, ona skuplja stvari. Gotovo svaka njena stvar ima svoju priču. Žardinjeru je pronašla na buvljoj pijaci između mnogih bezvrednih stvari, plavi keramički čup je videla u ulici Roajal, u izlogu pored izloga sa šeširima. Ah, kakvi prekrasni šeširi! ipak je plavi čup pobedio. A ovaj pejzaž na kojemu ljubičaste stene ulaze u nebo, to su zajedno pronašli... (skupljati stvari! kao da time ispunjava onu praiskonsku želju koju njeni večito lutajući preci nisu mogli ispuniti, kao da joj stvari ulivaju sigurnost).

»Vaši savernici! zar to nije užasno! ta proganjanja.«

Mi putujemo na more. Ukrcaćemo se u neki brod, otputovaćemo... daleko odavde. Mi smo u vozu! šta je to s ovim vozom? mili kao pilićar. Da je Simplon, bili bismo već davno na moru. Simplonom je putovala u Pariz.

...»ta ubijanja!«

Pariz! Pariz! Ajfelova kula. Sena. Leva obala, desna. Jelisejska Polja! Trijumfalna kapija! Htela je sve videti odjednom.

On je vodi onamo gde se rodio grad, na ostrvo, pred Notr Dam, do tamnih tornjeva tvrđave koje zapljuskuje Sena, do Svete Kapele, starih manastira...

Na kuferu je još etiketa pariskog hotela. Velika slova: Hotel Moderne, manja slova — to je adresa. Ne može je pročitati sa sedišta, ali ona je zna napamet. Petnaesti kvart. Rimski ili arapski brojevi? rimski. Ulica Rejmon. Na kraju ulice je trg. Ulica Rejmon i one druge ulice nasuprot njoj odjednom prekidaju svoj tok i — tako nastaje trg. Ali nisu svi trgovi isti. Konkord je jedno raskošno prostranstvo, Vandom je kao svečano predvorje...

Oni su onde. Pljačkaće, razaraće, ubijaće!

(Kameni pločnici spajaju se sa fasadama, drvoredi na bulevarima su puni lišća. Drvoredi ukrašuju grad kao što cveće ukrašava sobu... Ulice i trgovi nose imena pobjeda. Pariz je grad pobjeda).

Samotračka pobjeda ih dočekuje u predvorju Luvra. Uzleti svojim kamenim krilima, vodi ih iz dvorane u dvoranu, iz stoleća u stoleće. Pa ona ima dvehiljadedvesta godina! i više! izračunajte: tristo-tinepet i hiljadudevetstotina tridesetiosam to čini dvehiljadedvestočetdesetitri. Ona zna sve što je bilo pre nje, što je došlo posle... vodi ih od sarkofaga do faraona, od paganskih bogova do Cezara, do Hrista... do Hrista...

Oni su onde! divljaci iz tevtonskih šuma u Luvru! Hitler u bioskopu!... razmahuje rukama, trese glavom, viče, urla. U sali se zaori smeh. Uzvici. Lud! U ludnicu s njim! navucite mu ludačku košulju! Kako su se smejali Parižani!

A sada? Neće o tome da misli. Vraće se u Luvr.

Hrist na krstu, Bogorodica, Hrist na krstu, Bogorodica... freske, skulpture, slike... Najlepše slike, najlepše žene... Mona Liza, Madam Rekamje, Olimpija... Ne čini vam se da one liče jedna na drugu? — Da, one imaju nečeg zajedničkog... ali šta? Mir! suvereni mir lepote...

Grane se njišu, gavrani kruže; ravnomerni šum točkova spaja se sa šumom vetra. Suton pada.

Sedam sati! Gosti! da li još nešto nedostaje na stolu? A! zaboravila je da stavi čaše. Koje čaše, opalno plave ili zelene kao žad? zelene. Ona stavlja čaše, pomera tanjire, pribor, ubruse... Tako, sada je sve simetrično.

Šta sad? sve je u redu... Ako bi došli ovamo, onda bi... šta? šta?

Ona prilazi prozoru, povlači zavesu. Kiša pljušti, voda se sliva niz ulicu, dobuje po krovu, spaja se sa staklom... a deca se igraju na ulici. Jadna ta deca! ona su na ulici, njihove majke su na poslu... Njena deca se igraju u sobi, ona su...

Ako dođu ovamo njena deca biće jadnija od najjadnijih.

Ona povlači zavesu, nameštaj je u besprekornim naborima i, kao da je time pokrila svoje misli, vraća se svojim pripremama.

Šta je ono htela? da, belo vino uz predjelo, crno uz pečenje, belo se mora rashladiti. Šta još? sto mora dekorirati, staviće stare svećnjake, grančice mimoze...

Kao da je u sebi ugradila motor; uključen je, neprekidno radi, ona neće da ga zaustavi. Dan odmiče sa svojom dugačkom pratnjom raznoraznih dužnosti. Ona ih obavlja jednu za drugom kao da su dužnosti perforirani listići, otkida jedan za drugim...

Sve mora biti savršeno. Gosti će reći kao uvek: vaše cveće! vaša riba! vaša torta! izvanredno! savršeno!

Šum točkova ravnomerno teče. Mesec je na nebu, ogleda se u reci, kupa se, putuje. Nebo je sivo i plavo, kao čelik. Mesec se sakriva pod oblake. Nebo je crno.

Osam sati! gosti će doći. Gotovo je zaboravila najvažnije: ko će pored koga sedeti? pored Fransoaze? Mi smo žrtve, kaže Fransoaz. Muškarci nas muče svojom strukom. Veterinari govore o volovima, fizičari o atomima, političari su breskrajno dosadni... umetnici govore samo o sebi... dajte mi nekoga s kojim se može normalno razgovarati. Ko će sedeti pored...

Najednom je šum točkova glasniji. Iz hodnika, kroz otškrinuta vrata ulazi dim, s one strane prozora kuljaju oblaci dima... To je tunel.

Dim se lagano razređuje, štropot točkova stišava; ali miris dima ostaje i onda kada voz izlazi iz tunela. Po niskim svetlima, malim kao svici, to je naselje. Hoće li voz opet stati? Ne, ravnomerni šum je isti, voz ide dalje.

Hladno je. Ona pokriva decu, uvlači ruke u džepove...

Gosti ulaze. Između smeha i razgovora ona osluškuje šumove priprema u kuhinji sa onom strepnjom koju nameće težnja za savršenim. Hoće li riba biti dokuvana, činije tople, salate i povrće složeno po bojama, puding sunđerast?... ali ona se bezbrižno smeši, ne odaje se.

Nikola otvara oči. — Mamice, kada ćemo stići na more? — Sutra ujutro. Sada lepo spavaj. Noć je.

Noć je. Ona je u vozu. Voz ide lagano. Svakog trenutka nekoliko metara, svakog minuta stotinu metara, svakog sata...

Gde je ono stala? A! večera je u punom jeku. Ona sedi u čelu stola. Hvata rečenice sa raznih strana, uključuje se u jedan razgovor, u drugi, isključuje se... konverzacija se može svakog trenutka prekinuti, ona nikog ne opterećuje, ne obavezuje; teme se moraju menjati, zaustavljati se na jednoj... to stvara dosadu.

(A u tajnosti ona zamišlja da je Ana Karenjina, zamišlja sebe na selu, u letnjikovcu Vronskog, za večerom... Za stolom je arhitekt, upravnik, gosti... Ana svakome upućuje nekoliko rečenica, — ona je odavno prepravila taj roman: Vronski i Ana su srećni kao ona i njen muž. Stara knjeginja je opet zavolela Anu; obožava malu Anji. Karenjin daje razvod. Ana i Vronski venčavaju se u seoskoj crkvi... to je kraj.)

Ta igra, njen stil razgovora za stolom, to je njen uspeh. Svi se dive njenoj hrabrosti, njenom hladnom preziru prema onoj hajki. Niko ne mora da je teši, razuverava, sažaljeva! svi mogu govoriti o čemu bilo, ne moraju dodirivati goruća pitanja, gole misli... ne mogu se gole misli govoriti za večerom, kao što se ne može sedeti gô za večerom...

Ona ispituje lica za stolom. Sva su vedra, raspoložena. Atmosfera je odlična. Sve je besprekorno. Fransoaz se smeje u sav glas. Čemu se smeje? Svejedno. Njena večera je uspela.

Dani prolaze. Dugi dani i kratke noći, jednaki dani i noći, kratki dani i duge noći, jednaki dani i noći.

Zvižduk. Kao da je dotiče ruka, da je upozori, ona skrene pogled prozoru; mrlje sa stakla prenose se na ono što stoji pred vozom; zgrada stanice, ljudi, kola... drvoredi, livade, brežuljci polako promiču, vrte se oko voza sve brže, kao da je zemlja vrteška, ona se okreće oko svoje osovine, a ta je osovina — voz.

Jutro je. Poći će u svoju sobu... Ne, ona se budi... budi se pre njega... čeka da on otvori oči... on se budi...

Ovaj zvižduk! to nije onaj koji dolazi od lokomotive! to je s neba! zviždanje raskida romorenje voza, voz mahnito trči, vagoni poskakuju, tresu se kao da drhte u strahu od aviona.

Gromki udar, stoput jači od groma, zaustavlja voz. Ona pokušava da uhvati neku nit, da nađe nešto u svojoj glavi. Ali sve se ispreturalo, izmešalo, zamrsilo. Poludeće! taj strah je veći nego strah od smrti.

Deca! deca! ona mora da misli! da misli a ne da muca: deca... deca... Zgranute oči dece, pune suza, ošinule su je kao bič i — kao što se obrtom ključa upali motor — tok njenih misli se uključuje; svesna je, prisutna je.

Ona diže decu, nosi ih kroz hodnik, niz male stepenice, trči preko velike poljane... čini joj se da trči po konopcu; neki zvuk bi mogao da je sruši.

Deca leže na zemlji. Guste krošnje grana pružaju se kao ruke, dotiču druge grane; iznad njih je svod zelenog neba, unaokolo tišina šume.

Deca, kao da su već zaboravila na strah, prate neumorne šetače, mrave, između pukotina kore, gone ih peteljkom cveta, drškom lista...

U njoj srce divlje lupa, damari žestoko kucaju, utroba se kida. Sve je isto, sve se podudara sa onim časom kada je rađala...

Sin! sin! imamo sina!

Oh, kako je to čarobno! kako je to divno! to je sreća nad srećama! najveće slavlje! Prvorođeni sin! od četiri brata prvi izdanak. Braća okružuju kolevku kao opčinjeni... »On je naš najmanji brat« — kaže najmlađi. Nikada neće zaboraviti njihova lica. Braća izgledaju kao da se zavetuju, kao da mu govore... tvoji putovi biće utrti... ti ćeš postići ono što mi nismo postigli... ti ćeš biti bolji, učeniji...

A onaj usklik — ona ga čuje — devojčica! imamo ćerkicu!

Kakvo je to bilo ushićenje! isto tako veliko slavlje kao onda kada se rodio sin. Isto kao onda, četiri brata okružuju kolevku. Njihova ozarena lica sada su i začuđena. Desilo se, naime, nešto najneobičnije, nešto sasvim neočekivano: osamdeset godina rađali su se dečaci, a sada, prvi put rodila se devojčica. Niko nije video, niko nije znao da mogu postojati tako male ruke, usta, uši, nos! oči su plave poput neba, poput mora, različka, nezaboravka... ali čime se mogu uporediti ovi prstići, dlanovi, stopala! za njih niko nije mogao naći

metaforu. Braća opet izgledaju kao da se zavetuju, kao da joj govore: biće ti dobro mala naša devojčice. Sve ćemo učiniti da budeš srećna, srećna...

Srećna! voz će opet krenuti! Polako, oklevajući, dahćući, voz polazi. Ona nestrpljivo očekuje onaj šum, ono jednolično klopورانje točkova koji će nametnuti takt njenim mislima, one će se uključiti u onaj neprekidno isti ritam, teći će...

Točkovi ubrzavaju okretanje, ravnometri šum teče, ali misli se ne uključuju. Raskidane one su se razletele na sve strane. Ona ih mora sakupiti, mora ih sastaviti, delić po delić, uglaviti ih na svoja mesta — kao deliče slika u igri strpljenja — ali strah joj se ukotvio u njene žile, pore, mozak... To je onaj isti strah koji je maločas banuo u nju i sada se širi, razbaškari, radi s njom što hoće, pali je, ledi, izbezumljuje. S njim ona ne može da se nosi, ne može da mu se odupre, on je jači, mora da mu se podredi. Prestala je da se buni, prepušta se, utapa se u jedno novo osećanje: sažaljeva sebe, miri se... Strah se ipak ne povlači. On joj para uši kao da okreće čegrtaljke, udara klepatala: precenila si sebe! hvalila! sečaš se? ne bojim se! ničeg se ne bojim! kako si se pravila važna!

Bojala sam se, priznaje ona.

Nisi htela da misliš o tome.

Uvek sam mislila. Neprekidno sam mislila o tome. Samo je izigravala da se ne boji. Bojala se, ali je krila strah i od sebe same. Deca prosjaci, zaostala deca, kada ih vidi prožme je kao munja: da su njena deca ova deca! bila bi spasena. Bojala se, ali nije pokazivala strah; nikome, ni njemu.

Ravnometri šum romorenja ulazi u nju, nameće joj svoj jednolični takt. Između onoga što teče u njoj kao da se nikada neće zaustaviti i neprekidnog šuma točkova, nastaju razmaci; šum postaje tiši, razmaci duži; klopورانje voza pretvara se u zujanje, u rominjavanje, u — tišinu.

Ona pruža ruku ka njegovom ramenu i mada njena ruka pada na prazno mesto, ona ne veruje da on nije pored nje, uverava sebe: ovo je san da je u vozu, da je on u ratu... Ona ga vidi... šta se s njim desilo? njegovo lice je izbrazdano linijama koje ona nikada nije videla, slomljen je, prokisao, prozebao... ona bi plakala. Ne! on ne sme videti suze. Biće onakva kakva je uvek bila...

Sviće! razdanjuje se; jutro je. On se buđi, oni jedno drugome kažu šta osećaju, šta žele, izmenjuju misli kao deca klikere. On joj daje staklence sa raznobojnim šarama, a ona njemu obične zemljane klikere, ali on ništa ne uzima, sve njoj ostavlja, uvek joj je sve davao...

Ko to zviđi? Voz! ona je u vozu. Voz je stao. S one strane stakla je magla, po staklu klize sitne kapi. Zid preko puta nje je žut. Sunce je granulo.

Htela je još nešto da mu kaže, doziva ga svim imenima koja mu je davala; uzalud. Kao da udara dirke na onemelom klaviru... ne čuje odjek.

Voz zadrhti, zatandrče, polazi, ubrza svoj hod, ravnomerni takt romorenja opet ulazi u nju.

Jutro je. Jutro! misli, težnje, iščekivanja, koje su godinama potekle u taj čas, opet teku u njoj. Sve je onako kao što je bilo i, kao svakoga dana, ona ulazi u svoju lepu sobu, ispituje one volšebne promene koje nastaju same po sebi: razređeni nabori zavesa, nakrivljena slika, pomereni stolica... Ona vidi sve što je suvišno, sve što nedostaje; kao da se vratila s nekog dugačkog puta, ovog jutra vidi bolje nego ikada sve praznine, zapaža sve nedostatke. Ali ona ne ispravlja, ne pomera, ne usklađuje, samo posmatra. Njoj je sada svejedno da li će biti ovako ili onako, svejedno šta će reći Fransoaz, prijatelji, poznanici. Stvari! kao da to nisu njene stvari... kao da je skinula naočari sa ulepšavajućim staklima, ona se pita: gde je onaj sjaj? ona gleda trezveno ove stvari, vidi ih skroz naskroz i njihovo naličje. Pa to su sanduci, krpe, parčad stakla, parčad drveta! Time se ona majala danima, godinama.

Drveće pored pruge, kao da ima noge, laganim, odmerenim korakom vraća se unazad. To voz ide sporije. Zaustaviće se! da li će ići dalje?

Dalje! što dalje odavde! rekao je on. Na Jug, na najjužniju tačku mora, preko mora... Mogla je otići. Da je otišla sada se ne bi bojala, deca bi se igrala, smejala...

Ona se smejala. Kao da se šali, rekla je: ovaj rat! baš je to neki smešan rat! — oponašala je Fransoaz — varijetske zvezde u Mažino liniji... Zar ne bi mogao poći s nama?

— Išao bih da mogu... ne mogu — rekao je.

Izgledao je bespomoćan, videla je da mu je teško, a ipak je još jednom pokušala.

— I tebi se ratuje! rat i lov to su omiljene zabave muškaraca (a znala je da on mrzi rat). Zabašurila je strah smehom... — ti ne bi mogao ubiti ni zeca.

I onda, kada je već polazio, molila je: — ne idi. Pođi s nama!

— Moram! Oni zlikovci! pašće mi šaka... moram...

Mislila je da sve zna o njemu, a nije znala da bi on mogao... ubijati.

(Ne, nije mogla otići ranije. Morala je čekati da on ode, onda je mogla. Kao da klještima priteže ventil, tako je sebe pritegla da ne bi ono »da li će ga ikada videti« proteklo iz nje.)

Jednolični šum točkova skandira; rulja se valja, pobesneli bikovi, Vajsovu džigericu, Jovanovićevu glavu, Vajsovu glavu, Jovanovićevu džigericu.

Ona traži nešto o čemu će misliti, o čemu bilo, samo da to ne sluša; gleda mrežu, kufer, kvaku, vrata, prekidač... Takt šuma se menja, usporava, kida u sinkope. Voz se zaustavlja.

U hodniku se komešaju glasovi. Vrata kupea se otvaraju, vazduh drukčijeg mirisa ulazi, graja iz hodnika... »izlazite! izlazite!«, kondukter ulazi,

— izlazite — kaže on.

— Stigli smo na more?

— Kakvo more! mesta za vojsku! Izlazite!

Vojnici ulaze u kupe, bacaju rančeve u mrežu. Deca ih gledaju sanjivim, uplašenim očima.

Ali voz je zaklon, voz je dom, voz je most do mora. Oni se moraju dohvatiti mora! Razumete! mi moramo stići na more!

Vojnici ulaze jedan za drugim, kupe je pun. — Mamice, 'ajdemo, 'ajdemo, mamice — šapuće Nikola.

Oni stoje na peronu kao da nekog ispraćaju, čekaju da voz krene. Na belom jutarnjem svetlu, sa suncem pod tankim slojem oblaka, ona tek sad vidi kako deca izgledaju; bleđa, prljava, čupava, jadna. Misli o vozu, domu, moru, pomeraju se, na njihovo mesto dolazi ono što je godinama uvreženo, oni obredi, redosledi, navike, zakoni. (Sva sreća što ih ovde niko ne poznaje... šta bi rekli prijatelji, poznanici da sada vide njenu decu?) Deca se moraju okupati, oprati zube, kosu, spavati, ručati, šetati... opet će biti ona lepa deca kojima se svi dive. Ona mora odmah u hotel, mora odmah obaviti sve dužnosti...

— Broj sedamnaest — kaže portir — to je lepa soba sa dva kreveta — pruža joj ključ sa alkom, formulare — ispunićete ove formulare.

Formulare! ona čita formulare; ime, prezime, ime prezime. Tri formulara, za svakog po jedan.

To prezime! koliko puta su govorili o prezimenu. Da, to prezime! prezime bi trebalo izmeniti. Kada će prezime izmeniti! moraćemo jednog dana izmeniti prezime, to prezime je opasno, to prezime odaje... Odlagali su i opet su odlagali, izbegavali su kao nož koji dotiče ranu.

Sada se više ne može odlagati. Formulari se moraju ispuniti. Sve se može odlagati, ali formulari ne mogu, ona sada mora misliti o njima, samo o njima. Sve što je do ovog trenutka izgledalo kao da ne može biti drukčije, sav onaj red i redosled, svi obredi, pravila, zakoni, sve je u poređenju sa formularima potpuno izlišno, sasvim besmisleno... sve je kao neka zastarela ceremonija s kojom je trebalo odavno prekinuti...

Mora odmah ispuniti formulare. Deca? deca će za to vreme spavati... opraće ruke i lice, leći će u krevet... Isprave! prvo mora pregledati isprave. One su pohranjene u drvenoj kutiji sa ključem kao dragocenosti... a ona je već načisto, ona te isprave mora baciti, pre nego što ih vidi; iscepkaće ih na parčiće, baciće... ona se mora otresti tih isprava, one su opasnije od bombe.

Ali ako joj zatraže isprave!

(Vaše isprave! Zar vi nemate isprave? Izvolite u policiju. Ko ste vi? Šta vi tražite ovde? Vi putujete bez isprava. Pošto nemate isprave vratićete se... vratićete se!)

Strah je prožima, zasvetli kao signal na pruzi, kao far na drumu, nešto sine, nagoveštaj nečega je u njoj. Ona je brzopleta — to zna — ali ona mora odmah verovati da je to nešto, tek onda će ispitati i oceniti da li to zaista vredi. Po tome kako se strah ponaša, — on je njen barometar — to je nešto što je moguće... to može biti dobro... da, to je dobro.

Prepraviće isprave. Izbrisaće nekoliko slova, napisaće drugo prezime, drugu veru... Ali to su onda lažne isprave! Pa šta je s tim! krpice papira, nažvrljana slova — ona im namerno spušta vrednost — nije to Sveto pismo! Slova će nestati kao da nikada nisu bila napisana. Ona već zna kako će izbrisati slova. Ni guma ni perorez ne dolaze u obzir. Hlebom, sredinom hleba. . .

Koliko dugo stoji pored prozora? koliko je vremena prošlo? vreme je kao močvara meko, neprovidno. Stala je pre nego što je pao suton, toga se seća. Nebo se, odjednom, presvuklo u sivo i kao da nije zadovoljno tom bojom, navuklo je tamniju, još tamniju...

Kucanje na vratima udari je kao kamen u glavu. Oklevala bi, ali strah joj naređuje: brzo, otvaraj!

Pred njom je uniforma. Uniforma sama već uliva strah, uniformi je sve dozvoljeno, da ubija, pljačka... njegov sumnjičavi, prezrivi pogled je uplaši. Ona bi viknula »izidite«, alarmirala bi hotel kao da je razbojnik upao u sobu... Ne, ne! ona zna zašto je došao, tu je već ona kočnica. Ona je oprezna, suzdržljiva i poput životinje koja je nanjušila opasnost, koja traži zaštitu zemlje, lišća, stabla i ona traži nešto u što će se-moći pritajiti.

Jevrejka? pita čovek u uniformi.

Ona izgleda kao da je to ne pogađa; njene uzdignute obrve izražavaju samo čuđenje. Ona ne odmahuje glavom, gleda ga pravo u oči, kao da hoće da kaže »čuđi me da ne vidite ko sam.« Njegov pogled je sumnjičav i prezriv, njeno puno prisustvo mora trajati, ne sme ni trepnuti. Njeno »nisam« je bez naglasaka, bez tačke, znaka čuđenja, njen mali pokret glave nije pobuna, ni ubeđivanje... Ali on je još uvek gleda sumnjičavo i prezrivo i kada kaže »u redu«, i kada salutira... onda ona, još uvek u punom prisustvu, zabeleži u sebi »takav je njegov pogled... on uvek tako gleda...«

Možda je ipak nešto primetio na njenom licu? šta odaje njeno lice? on se može vratiti! kako ona izgleda?

Ispitaće svoje lice, proveriće pred ogledalom. Nos je — u redu. Toliko puta je čula »vi nemate jevrejski nos«, Oči su plave, po tome je šezdeset posto arijevka... Odakle joj to? već je prihvatila njihov rečnik... Jevreji imaju tamne oči, buljave, tužne... A! njene oči ne smeju biti tužne! to je najvažnije; ona mora izgledati bezbrižno... bezbrižni Jevreji uopšte ne postoje, prema tome izgledati bezbrižno to je stoposto! to je ono!

Ali... šta je to sa njenim licem? ono je... kao da nije njeno. Ta siva koža, senke, kolutovi... te beskrvne, stisnute usne; njeno

lice je bilo drukčije... bilo je — lepo. Više nije lepo. Pa šta! zar je i to neka nesreća!

Ali ona je nesrećna. Kao da je očelavila, ogluвила, nesrećna je. Ona se stidi toga, izgovara se pred sobom da nije nesrećna zbog izgubljene lepote... nesrećna je zbog svega, zbog onoga što će, uprkos svemu, ma šta ona radila, biti paria, divljač za gonjenje... to ona zna!

Mama! Mama!, šta ti je...?

Nikola je video njeno lice, uplašio se... Ona mora izgledati bezbrižno, mora — kao što lopov uhvaćen na delu menja pokret ruke — brzo izmeniti svoje lice...

Sporo, kao da se jedva usuđuje, svetlo ulazi u sobu, novi dan nastaje. On počinje sa čistim nebom, tako svetlim kao da ga nikada ništa neće moći potamniti.

Oni će putovati, dalje do — mora!

Pred portirnicom čovek u uniformi uzima njene formulare, upoređuje ih sa njenim ispravama. Njegov pogled je sumnjičav i prezriv, ali ona već zna, takav je uvek njegov pogled. On savija isprave! isprave su dobre! Vraćate se kući? isprave su položile ispit! Ne, idemo na more... U ovo vreme?

Vreme nije lepo, ali klima mora — ona steže dečje ruke u svojim rukama — deca imaju veliki kašalj...

Nikola se zakašlje, zaceni se od kašlja... i Milica kašlje i ona je razumela! kako divno kašlju!

Jutro je. Oni opet putuju. Ali ovo jutro je sasvim novo, neznano, nikada doživljeno jutro! Njen san, nedokučivi nestvarni san se ispunio! Oni će živeti! Sve što promiče pred njom ona vidi u svom sjaju neviđene lepote; stabla su prekrasne skulpture, brdo tornjeva koji posećuju nebo; reka je krv zemlje...

(I on je tu; kao svakog jutra na njegovom licu je onaj usredsređeni izraz pažnje, on čeka da mu ona priča... Uzbuđena i srećna, ona mu neće ništa reći o strahu, neće uopšte početi ispočetka, odmah će reći kraj... Idemo na more! zamisli, putujemo na more! Kako si to uspela, pričaj, sve mi kaži... Ona počinje ispočetka. Našli smo pravi vagon, priključio se vozu... čitav taj dan vrzmala mi se u glavi naša lepa soba... zar to nije smešno? mislila sam na sobu, umesto... znaš, od nje sam se oprostila — zauvek. Zar ti nije žao, volela si... On se čudi! tome se ona raduje, to je i htela... Nimalo, baš nimalo mi nije žao... sve je to koješta, gledao si mi kroz prste... znam... znam...)

Deca se privijaju uz nju. »Mama! Mama!, gledaj«.

Na drumu, pored pruge, dovaljao se tenk. Kroz staklo vrata i prozora hodnika čini se kao da ide pravo na voz. Ali tenk prolazi, za njim drugi, treći, četvrti... Ogromni, kao prepotopne životinje, tenkovi se valjaju, njihova huka pokriva kloparanje točkova.

Voz potrči, dahće, romori, štropoće. Najednom se probija ravnomerni šum, točkovi zapevaju,

putujemo na more, putujemo na more...

KUTIJA U KOJOJ ŽIVI ELPIS

Moja majka se zvala Dora. A moja sestra Elpis. Ja imam samo njih dve. Sedim ovde, u ovoj mračnoj sobi, i mislim na njih. Srce mi se steže u bolu, ali pokušavam da to sakrijem, od druge dece. Ne želim da me gledaju dok gutam suze. A kako i ne bih — otkad nisam video svoje. Oca, pa majku, i najzad — Elpis. Čini mi se da polako počinjem da ih zaboravljam. Kao da više ne mogu da se setim njihovih lica: eto, dok ležim u krevetu, majka mi prilazi i hoće da me poljubi u čelo, kao nekad što je činila, ali čim vrisnem »mama, mama!« nje više nema: pobegne. Ne znam zašto se naljutila na mene. A ja sam isti onaj njen mali, zlatni dečko...

Bolničarka mi donosi čaj. Ne mogu da ga pijem. Umesto toga hvatam zubima rukav od pidžame i grizem ga. Da li ću, o da li ću ikada otići odavde?

Ostala deca me gledaju sa svojih ležaja. Nemo, kroz mrežu sa strane kreveta. I, verovatno, žale me: juče su mi nameštali proteze, ali opet ne mogu da ustanem. Ne osećam se sigurno na nogama. Gubim ravnotežu. Još se nisam naučio da hodam beš štaka. A proleće je već došlo i trebalo bi da iziđem u vrt u šetnju. Naša bolnica se nalazi na brežuljku; čini mi se da bi se odatle, iz vrta, pružao divan pogled na okolinu.

Da li bih tamo iza brežuljka našao tebe, mama? Verujem da se ti nalaziš negde u ravnici, koja je skrivena od mene, i da me u njoj čekaš; kada bih samo mogao da dođem do te plave ravnice ponovo bismo bili zajedno. Dok sam bio u komi, posle operacije, često sam dobijao želju da se popnem na vrh ovog brežuljka na kojem se nalazi bolnica i da te vidim. Ali iz dana u dan brežuljak je rastao i ja nisam mogao da se uspnem do njegovog vrha. Sada mi se čini da je on veći od svake planine i strah me je da neću nikada moći da se popnem gore.

Ali, to bi bilo strašno. Zar da te više ne sretnem, mama? Nikada, nikada? A kako sam te se uželeo. Kao da sad gledam tvoje blage smeđe oči; tvoje duge preplanule prste na rukama; tvoj obli

vrat sa pravilnim pršljenovima; tvoju podignutu kosu u gustim uvojcima; tvoj osmeh koji je samo jednom bio potpun: kada sam ti prvi put rekao da želim da rodiš Elpis; tvoje upale grudi pune uzdaha; tvoje nisko smrknuto čelo. Zvali smo te uvek »mama«, zbog tvoje dobrote; vremenom, taj naziv je postao sastavni deo tvoga imena — mama-Dora. Tako su počeli da te zovu svi koji su te poznavali. Jer, tebe je svako voleo; ti si najlepša majka na svetu...

Jedne večeri otac je kupio novine. Počeo je da čita prvu stranicu i — istog trena ih je ispustio. Nagnuo se preko naslona pletene fotelje i ništa nije rekao. Naočare su mu spale s nosa, a pramen sede kose mu je pokrio lice. Majka je savila ruke na grudi i tiho rekla:

»Rat.«

Ništa nisam razumevao. Tada su ulicom prošla policijska kola i čula se sirena. Gradski zvučnici su iznenada počeli da rade. Jedan čika je nešto govorio i pominjao otadžbinu. Naši susedi su zatvorili prozore i navukli zavese. Na šporetu je pokipela kafa; majka pođe prema kredencu, ali toga trenutka se razleže zvonce na stepeništu. Majka zastade. Otac je pogleda. Meni se učini da u njihovim očima primećujem strah. Htedoh nešto da kažem, ali baš tada u našu sobu uđuše tri čoveka. Imali su kišne mantile na sebi i držali su zbog nečeg revolvere u rukama. »Šta će im mantili kad ne pada kiša?« pomislih. Otac polako ustade i obuče kaput. Ništa nije govorio. Ljudi u kišnim mantilima se okrenuše i pođuše za njim. Majka iskorači jedan korak i zatim se uhvati za kvaku: mislio sam da će pasti. Otac je išao uspravljen ispred nepoznatih ljudi; dok je silazio niz stepenice, pomislih: ode, a ne popi svoju kafu. A voleo je da svako veče posedi malo kod prozora i da, srčuci šoljicu kafe, pročita novine.

Majka je posle toga dva dana bila bolesna. Ništa nije jela. Obrazi su joj upali i postali žuti; oči su joj se raširile i napunile nečim tužnim: svakog časa sam očekivao da iz njih linu suze. Ali ona ni jedanput ne zaplaka. U našu kuću se iznenada useli tišina; nekakva mučna, opaka tišina. Nisam smeo ni da pretrčim preko sobe: parket je za mnom sada stravično škripao. Svaka stvar u kući me je gledala praznim dupljama: kao da sam bio među avetima, a ne u svom stanu. Tada rekoh:

»Majko, ja više ne mogu sam. Hoću da imam sestru. Kada ćeš mi roditi Elpis?«

Ona se ne pomeri. Videh da joj lice postaje još mračnije. Upi-tah je:

»Majko, šta se ovo dešava?«

Ona počuta. A zatim muklo reče:

»Ne pitaj o tome. Ti to ne razumeš. Spavaj, dečko moj zlatni.«

»Ali ja hoću da znam«, ponovih.

»Još si mali«, odgovori ona.

»Nisam više mali«, uzvratih. »Danas sam oblačio tatine papuče: samo mi dva prsta vire iza pete. Uskoro ću da postanem čovek.

Kao tata. Onda ću i ja moći da idem na ulicu sa čikama u kišnim mantilima.«

Ona se okrenu od mene. Učini mi se da vidim kako joj se ramena miču. Skočih na krevet i nadnesoh se nad nju: plakala je. Prvi put.

»Zašto plačeš, majko?« rekoh rastužen. »Zar to nije nešto lepo?«

»Jeste, sine«, odgovori ona. »Ali, rat je.«

»Ako. Ja se ne plašim rata. Sećaš li se da sam jednom već učestvovao u njemu: onda sa Zoranom — na livadi? Imali smo isto onakve revolvere kao oni trojica čika...«

Onda neko ponovo zakuca na vrata. Ulazio je visok plav čovek, stranac. Rekao je da se zove Marek i da je Poljak. Poljak, šta je to? — začudih se. Tada mi on objasni. A zašto si došao u našu kuću iz tako daleke zemlje? — upitah ga. On reče da je dobio takav raspored. Raspored — kakav raspored? Od komande — kaže on. A koliko misliš da ostaneš kod nas? — upitah ponovo, s nevericom. To se ne zna — završi on i počeo da raspreda svoje stvari.

Marek je bio divan čovek. Svaki dan je dolazio osmehnut i donosio mi čokoladu. Ali ja sam ga više voleo što je poštovao moju mamu: neprekidno ju je zapitkivao da li joj nešto treba i obraćao joj se sa »pana-Dora«. Meni se to zbog nečeg dopade i počeh da je, po ugledu na Mareka (već sam se ponašao kao odrastao), i sam zovem pana-Dora, pana-Dora, umesto mama-Dora. Ona se nije protivila. Čak joj je, čini mi se, bilo svejedno. Kako može da me tako vređa? — ljutio sam se. Ali malo docnije video sam: njen bol je bio velik. Od tolikog bola počinjala je da, neprimetno, postaje kamen.

Tih dana Marek nekako stupi u vezu sa mojim ocem. Reče da se on nalazi u nekoj koloniji i da nas pozdravlja. Majka mu je po Mareku slala čisto rublje i hranu, a on je na jednoj ceduljici ispisivao vesti o svom zdravlju. Tako pošiljke počеше da kruže svakodnevno. Ja sam ponekad prisluškivao kako majka čita, naglas, pisma od oca: i on joj je sada tepao sa »pana-Dora«. Video sam: njeno lice se pri tom razvlačilo u onaj pređašnji polusmešak. I bio sam zbog tora obradovan — jako, jako.

Ali jednoga dana Marek donese od oca čudnovato pismo. »Ti si kuja«, pisao je on. »Verovao sam u tebe, ali ti si me izdala. Sve ovo je tvoje maslo. Znao sam da ćeš mi doći glave. Židovska krv nije ni za šta drugo stvorena do za mržnju. Zmijo jevrejska! Ako ikada izidem iz zarobljeništva, ja ću ti suditi! Od negdašnje krotke pana-Dore postala si obesna Pandora!«

Jeo sam čokoladu koju mi je Marek zajedno sa pismom doneo iz grada. Kada završi sa čitanjem, majka se ukruti, zatvori oči i postoja tako nekoliko trenutaka, a zatim se — sruši. Ja joj pritrčah. Marek je stajao zabezeknut. Tada se naša kuća zatrese: nešto muklo lupi odozgo. Krov, i plafon, i zidovi — sve se razlete. Nada mnom se rastvori čak i nebo. Ništa ne videh. U mraku osetih samo da nestade

mame i Mareka. I kao da me neko udari šipkom preko stegana — noge mi se odjednom udrveniše.

Onesvestih se.

U ruci mi osta nepojedena čokolada. U lepoj šarenoj kutijici.

A kada sam se probudio, već sam se nalazio ovde, u ovoj zagušljivoj sobici. Otvorih oči i shvatih: bolnica. Oko mene je bilo mnogo sveta, nemih osoba u beloj odeći. Nisam se plašio tih ljudi: nisam više znao ni za strah, ni za bol, ni za tugu, ni za radost — ni za šta. Pustio sam ih da rade od mene što god hoće. Ljudi u belom su se sašaptavali među sobom i milovali me po licu: lep dečak — govorili su. A ja im nisam verovao. Samo, nisam im ništa govorio. Neka misle da ne znam da oni lažu.

Sada je već bolje. Držim pod jastukom kutijicu od čokolade i kad god počne da me boli ja je krišom milujem: tada se setim tate, mame, Elpis — i odmah mi je lakše. Juče su mi nameštali proteze, ali opet ne mogu da ustanem. Ne osećam se sigurno na nogama. Gubim ravnotežu. Još se nisam naučio da hodam bez štaka. A proleće je već došlo i treba da iziđem u vrt u šetnju; sa brežuljka ću možda da ugledam plavu ravnicu i u njoj tebe, majko, kako mi ideš u susret.

Otvaram i zatvaram kutijicu od čokolade i brojim do sto i na-
trag: iz nje je sve izletelo, onda, sa udarom bombe u našu kuću, i raspršilo se po svetu. Ostala je samo Elpis. Zaključavam je unutra, sigurno, i ostavljam je ispod jastuka: spavaj moja Elpis i čuvaj me...

Majko, ja više ne mogu sam. Hoću da imam sestru. Kada ćeš mi roditi Elpis?

U mojoj kutijici spava mala zvezda.

IZ HOROVA POSLE PONOCI

Hor spasenih

Mi, spaseni,
Iz čijih šupljih kostiju je smrt već svoje
sviraljke krojila,
Po čijim žilama je smrt već svoje gudalo
povlačila —
Naša tela još nariču
Svojom osakaćenom muzikom.
Mi spaseni,
Još uvek visi užad za naše vratove ispletena
Pred nama u plavom vazduhu —
Još uvek se pune peščani satovi
našom kapajućom krvi.
Mi spaseni,
Još uvek nas jedu crvi strave.
Naša zvezda je zakopana u prašinu.
Mi spaseni,
Molimo vas:
Pokazujte nam polako vaše sunce.
Vodite nas od zvezde do zvezde korak po korak.
Dozvolite da život polako ponovo naučimo,
Inače bi mogla pesma jedne ptice,
Punjenje jedne kofe na kladencu
Naš rdavo zapečaćeni strah
da provali
I da nas odnese kao penu —
Mi vas molimo:
Ne pokazujte nam psa koji ujeda —
Moglo bi se zbiti, moglo bi se zbiti
Da se pretvorimo u prašinu —
Pred vašim očima pretvorimo u prašinu.
Šta, zapravo još drži naša tkiva?

Mi, koji smo ostali bez daha,
Čija duša je Njemu iz ponoći poletela
 Davno pre nego što se naše telo spaslo
 U kovčeg trenutka.
Mi spaseni,
Mi stežemo vašu ruku
Mi prepoznamo vaše oko —
Ali nas drži još samo oproštaj,
Oproštaj u prašini
Nas drži zajedno sa vama.

(Sa nemačkog: Julija Najman)

IZ HOROVA POSLE PONOĆI

Hor zvezda

Mi zvezde, mi zvezde
Mi putujući, sjajni, pevajući prah —
Naša sestra Zemlja postala je
 slepa
Ispod svetlećih slika neba —
Postala je jedan krik
Između pevajućih —
Ona, koja beše najčežnjivija
Koja je svoje delo iz praha započela:
 anđele stvarati —
Ona, koja nosi blaženstvo u svojoj tajni
Poput voda koje sobom zlato nose —
Prolivena u noći leži ona
Kao vino na ulicama —
Sumporne žute svetlosti nečastivog skakuću
 po njenom telu.
O zemljo, zemljo
Zvezdo nad zvezdama
Ispunjena tragovima nostalgije
Koji je sam Bog započeo
Zar nema nikoga na tebi koji se seća
 tvoje mladosti?
Nikoga koji će se baciti kao plivač
 u mora smrti?
Zar nije ničija nostalgija sazrela
Da bi se vinuo kao anđeosko leteće seme

Maslačkovog cveta?

Zemljo, zemljo, jesi li ti postala slepa?
Pred sestrinskim očima Plejada
Pred ispitujućim pogledom Velikih kola?
Ruke ubojica da li su Izraelu ogledalo
U njemu je umirući ugledao svoje umiranje —
Zemljo, o zemljo
Zvezdo nad zvezdama
Jednom će se jedno zvezdano telo
zvati ogledalo.
Tada ćeš, o slepa zemljo, ponovo progledat.

(Sa nemačkog: Julija Najman)

SRED BEKSTVA

Sred bekstva
Usput
Kakav doček —

Uvijen
U maramu vetrova
Sa nogama u molitvi-peska
Koji nikada ne ume
Da kaže amin
Jer mora
Iz peraja u krilo
I dalje —

Bolesni leptir
Uskoro će opet saznati
Za more —
Ovaj kamen
Sa zapisom muve
Dao se meni u ruke —

Umesto zavičaja
Ja držim promene sveta —

(Sa nemačkog: Ivan Ivanji)

PLIMA I OSEKA SVIRAJU AKORD

Plima i oseka sviraju akord
Lovci i lovljeno.
Mnogim rukama

Pokušava se hvatanje, učvršćivanje,
Krv je konac.

Prsti pokazuju rasporede,
Delovi tela se postavljaju
U crteže koji umiru.

Strategija,
Miris patnje —

Udovi na putu u prašinu
I pena čežnje
Nad vodama.

(Sa nemačkog: Ivan Ivanji)

ALI MOŽDA SMO

Ali možda smo
Mi koji smo se
Pušili od greha
Ipak stvorili svemir ushodani
Jezikom svoga daha?

Uvek nanovo
Fanfaru početka oglašavajući
Zrno peska brzinom vetra stvorili
Pre nego što bi svetlost
Nad porođajnim pupoljkom
Embria?

I uvek smo nanovo
Zaokruženi
U tvojim pokrajinama
I kada se ne setimo noći
I dubinama mora
Zubima odgrizemo
Zvezdane misli reči.

Pa ipak oremo njivu
Smrti iza leđa.

Možda su stranputice greha
Kao meteori potajnih dezertiranja
Ipak azbuka oluje
Upisana pored duga —

A ko će znati
Stepene oplodavanja
I kako se setve spasavaju
Iz odvučenih zemaljskih carstava
Za upijanje
Usta svetlosti.

(Sa nemačkog: Ivan Ivanji)

MA NISTANA

Putujemo. To je bilo sve što sam uspela da saznam od naše devojke, koja je sve vreme brisala lice od suza. Nikako nisam mogla da shvatim zašto svi plaču, zašto su svi uzbuđeni i tužni, kad je tako lepo putovati i to još pravim vozom, kojeg sam svako jutro gledala i želela da me jednom povede u daleke, tajanstvene velike gradove.

Pred kućom sakupilo se gotovo celo selo. Svi su nas začuđeno gledali, nešto došaptavali jedan drugome i uzrujano mahali rukama. Kraj ulaza u kuću stajalo je nekoliko vojnika sa puškama. Gledala sam ih neko vreme začuđeno i nagađala što bi mogao biti razlog tako velikom skupu. Niko nije imao vremena da mi nešto rastumači, zato sam potražila drugarice, sretna što ću moći nekome da pričam kako ću se voziti vozom. Pričala sam im o dugačkom vozu, o velikim prozorima sa kojih ću im mahati i svim čarobnim doživljajima koji mi predstoje. Ali one nisu ničim pokazivale da ih moje pričanje uzbuđuje, veseli, čak ih nije obradovalo ni obećanje da ću im nešto doneti. Stajale su zbijene jedna uz drugu i gledale me sa nevericom, kao da me vide prvi put, kao da traže na meni neku promenu. Najzad sam učutala i ne shvatajući ništa, počela sam i ja da gledam u njih. Dugo smo tako ćutale, dok nije mala Lizika konačno progovorila:

— Je li istina da si ti Jevrejka?
Jevrejka.

Za mene ta reč nije značila upravo ništa. Nisam mogla da shvatim zašto je stavljaju uz moje ime i šta bi ja to trebalo da budem. To nije značilo ni: mala Biba, dobra Biba, neposlušna Biba, ništa što se obično stavlja uz neko ime, a, opet, sigurno nešto znači. Je li to nešto lepo, nešto ružno, nešto neobično? Valjalo im je nešto odgovoriti. Čekale su. Osećala sam kako se nepoverenje uvlači u njih. Ja, dakle, nisam više Biba, ona koja se svakog dana igrala sa ovim drugaricama, ja nisam više njihova, ja sam još nešto, a niko ne zna što je to. One su verovala da sam ih prevarila, da sam za sve ovo vreme lagala, jer ja sam za sve vreme bila još nešto, a ne samo Biba.

Ja sam Jevrejka. Da li sam još Biba ili sam samo Jevrejka ili sam Biba Jevrejka?

Odjednom se sve izmenilo. Osećala sam neodoljivu potrebu da se sakrijem, da me niko ne vidi i ništa ne pita, jer nisam znala da odgovorim, jer nisam znala da li lažem. Htela sam da pitam. Ali koga?

Kako sam mogla da pitam tatu zašto nas vojnici vode ulicama, kad on, moj tata, kojeg su uvek svi sa velikim poštovanjem pozdravljali, moj tata koji se ničeg nije bojao, nikada ničeg stideo, sada skriva glavu među ramena i pokušava rukama da zakloni na mojemi i maminom rukavu žute trake u koje su ljudi gledali.

Šta sam mogla da pitam one noći kad je mama, ukleštena grubim rukama i puškama, puzala po podu i pružala ruke prema vratima kroz koja su vukli tatu.

Šta je trebalo da pitam kad sam stajala bosa, u spavaćici na stanici, okružena čizmama, a tamo daleko, na nekoj dasci, moja je mama sa ostalim ženama pokušavala da se istrgne vojnicima. Stajala sam izgubivši se u velikim šakama vojnika, dok je negde daleko jedan prodoran glas izvikivao moje ime. Videla sam kad su se vrata velikog vagona zatvorila i mame nije bilo više na dasci.

Koga sam mogla da pitam i šta?

Imala sam svega pet godina.

Našla sam se usred noći u vagonu punom dece. Probudila su se kad su vojnici otvorili vrata i bacili me među njih. Gledala su me sa nepoverenjem. Nikada se do tada nismo videli, nismo mogli da se sporazumemo među sobom, jer nismo govorili istim jezikom. A ipak smo imali nešto zajedničko. Možda strah, možda mrak, možda pitanja koja niko nije postavljao, a možda prosto zvezde. Jednake zvezde koje smo svi imali na rukavima, kao da je neka nevidljiva ruka u svim zemljama i krajevima sveta stavila na naše ruke neki zajednički znak, koji će pomoći da prepoznamo jedno drugo, i da se sastanemo u tom tamnom vagonu u koji nikada nije prodrlo srce.

Dugo smo bili zajedno. Počeli smo da se privikavamo na tamu, na smrad, na žeđ. Našla sam prijatelja koji je govorio istim jezikom kao ja. On mi je nabavio vreću na kojoj sam mogla da spavam. Dugo sam čekala trenutak da mogu da ga pitam:

— Zašto imamo zvezde?

— Zato što smo Jevreji.

— A šta je to Jevreji?

— Ne znam.

I pitala sam ponovo:

— Kuda putujemo?

— U neku drugu državu.

— Kako se zove?

— Logor.

I stigli smo u tu »drugu državu«. Tamo sam naučila da ne sme da se postavljaju pitanja. Tamo sam naučila da budem poslušna i da uradim sve što se od mene traži.

Imala sam jedanaest godina kad sam prvi put sedela u školskoj klupi, kad sam dobila prvu svesku i naučila da pišem velikim slovima.

Trebalo mi je mnogo vremena da se naviknem na to da nema vojnika, da ne moram svako jutro da stojim u redu, da ne treba da se plašim zvuka aviona, automobila, da mogu da pijem vode koliko hoću i da ne pokupim svaku mrvicu hleba koja padne na pod.

Kad sam jednog zimskog dana stavljala drva u peć, na korinama panja bilo je još malo mahovine. Dugo sam je gledala, milovala, mirisala i u meni se probudilo sećanje na travu, na cveće, na drveće i šumu... Sve to što je do sada bilo nedokučivo za mene, odjednom je ponovo bilo tu.

Naučila sam da čitam, da pišem, da računam, da pevam, da se igram i neodoljivo sam želela da budem kao sva druga deca.

Jednog me dana učiteljica pitala:

— Jesi li pobožna?

— Pobožna? — nisam nikada čula tu reč niti sam znala šta znači.

— Ideš li u crkvu?

— U crkvu? Zašto?

— Moliš li se pre spavanja? Slaviš li Božić, Uskrs? Koje si vere?

— Šta je to?

— Da li ti kod kuće pričaju da treba da veruješ u boga? Sigurno su ti pričali da postoji bog. Kako se zove bog u kojeg ti veruješ?

Nisam znala šta je to bog. Ali to nije važno. Za mene je bilo važno tog trenutka samo to, da su sve moje drugarice u razredu odmah znale da odgovore na to pitanje i da su sve znale šta treba da odgovore i sve su one imale boga. Kad svi imaju boga, treba da ga imam i ja. Imam ga, imam, moram da se setim. Moja je želja bila tako jaka, da sam zatvorila oči u želji da se setim nečega što nikada nisam poznavala. Nečujno i tiho kao neka daleka melodija počela je odjednom da mi bûdi sećanje čudna rečenica, koju sam zapamtila još iz onih dana kada sam bila mala. Rečenica koju sam izgovarala zaključana u svojoj sobi kad god sam želela da se nešto važno ostvari. Izgovarala sam je kad sam imala neku veliku tajnu, tako veliku da sam je krila čak i pred samom sobom. Mislila sam na onu tihu, lepu, tajanstvenu, samo moju rečenicu i plašila sam se da neće biti više samo moja ako je izgovorim glasno, pred celim razredom, pred učiteljicom, koja sa očima kao dva znaka pitanja, već duboko sumnja u to, da i ja imam boga.

— Vidim da si se setila. Kako se, dakle, zove bog kome se ti moliš?

—Ma ništa na.

Gromoglasan smeh zaorio se razredom, jedino je učiteljica, sa dobroćudnim smeškom na licu, pomalo radoznalo skinula naočare kao da želi bolje da me vidi i pitala:

— Jesi li, možda, Jevrejka?

Nisam ni čula što me je pitala. Svi su se smejali i gledali me kao ludu. Htela sam da pobegnem, da se nikada više ne vratim. U grlu me počelo golicati, stiskala sam pesnice u strahu da ne zaplačem. Bila sam uvređena. Uvređena kao još nikada do tada što ovako primaju moju veliku tajnu, koju sam im htela pokloniti u znak zahvalnosti što su me primili među svoje redove. A ovaj njihov smeh i ti podrugljivi pogledi probudili su u meni neodoljivu želju da skočim na klupu i počnem da vičem iz sveg glasa:

— Da, ja sam Jevrejka, Jevrejka, Jevrejka.

Od toga dana svi su me gledali kao da imam dva nosa i znala sam da nikada neću biti kao druga deca.

Iz dana u dan sve me je više mučilo pitanje: šta je to Jevrejkin.

Zašto se uvek sve promeni kad se to ime pojavi. Isto je tako bilo kad sam bila mala i kad sam ono stajala pred drugaricama koje su bile duboko ubeđene da sam ih lagala, jer sam sve vreme bila još nešto drugo, a ne samo Biba. Isto je sada u školi. Upravo kad je trebalo da postanem kao sva ostala deca, pojavilo se to ime i sve se promenilo.

Htela sam da pitam tatu, ali sam osećala da bi ga to jako rastužilo i uvek sam odustala od pitanja. Mama je osetila da me nešto muči, ali nije pitala. Čekala je da joj se sama obratim. I tako smo čekali svi troje, a niko nije o tome govorio.

Jednog dana tata je iznenada rekao:

— Sutra je Jom Kipur. Toliko godina ga nismo slavili, kako bi bilo da ga proslavimo večeras.

Zadržala sam dah, jer sam osećala da tata izgovara jednu od onih reči koje zvuče kao Ma ništana.

Tata je počeo da priča:

— Mi Jevreji imamo druge praznike od hrišćana, pravoslavni i drugih vera. Naša Nova godina ne počinje 1. januara, nego septembra meseca, kad se svi plodovi pokupe sa polja i kad je zemlja spremna da primi novo seme. Zadnji dan na staru godinu obično smo posećivali svoje prijatelje, rođake i susede i svakoga smo molili da nam oprost i sve naše namerne i nenamerne uvrede.

Dugo je tata pričao, a ja sam htela da zapamtim svaku njegovu reč.

— Večeras se svi Jevreji na celome svetu mole, gde bilo da se nalaze — nastavila je da priča mama — a sutra se ne jede i ceo je dan posvećen sećanju na naše drage kojih više nema među nama...

Sve je imalo neki poseban značaj. Čak i to, da smo se lepo obukli, a da nismo nikuda izašli. Mama je zamračila prozore, ugasila svetlo i kao da se izvinjava prošaptala:

— Ne treba drugi da znaju.

Tata je stajao nasred sobe u tamnom odelu i pokriveno glave. Imao je samo jednu kapu i jedno svečano odelo — oficirsku unifor-

mu sa crvenom petokrakom. Nešto mu je nedostajalo. Gledala sam ga i odjednom se prisetih da sam davno nekada videla tatu da stoji ovako nasred sobe, u lepom tamnom odelu, preko ramena mu visi srebrni šal sa resama, u rukama drži molitvenik, na glavi ima malu kapicu; stoji kraj dve sveće, njiše se i mrmrlja neke nerazumljive reči.

Gledala sam tatu kako stoji u sivoj uniformi, sa »šiltkapom«, na ramenima umesto srebrnog šala svetlucaju epolete ... u rukama ništa. Mama se tiho približila i pružila tati mali crveni jastuk sa zlatnim resama.

Gledala sam taj jastuk, bio mi je tako poznat i bezbroj daljnjih slika probudilo mi je sećanje.

Kad smo morali da napustimo kuću, začudilo me je da je mama ponela i taj mali crveni jastuk sa zlatnim resama, kojeg je stalno nosila sa sobom.

Kad sam posle dugog vremena ponovo videla mamu u dugoj, sivoj baraci, njen se ležaj razlikovao od ostalih po tome, što je na uzglavlju ležao ovaj mali crveni jastuk.

Kad smo bežali sa masom drugih ljudi u šumu — pošto su jedni vojnici otišli i niko nije znao ko će posle njih da dođe — uvek sam mogla da vidim gde se nalazi taj mali jastuk.

Taj mali crveni jastuk bio je tako usko vezan sa svim našim doživljajima, da je postao deo nas samih. Bilo je prijatno gledati kako se zlatne rese svetlucaju u sjaju sveća i gledati ga ponovo u maminim rukama.

— To nije jastuk — šapnula je mama — to je stolnjak sa kratkom molitvom za Jom Kipur.

Mama je počela da para jastuk.

— Ponela sam ovo sa sobom kako bi imali nešto što će nas podsećati na naš dom i evo sada je to stvarno jedina stvar koja nam je preostala.

Iz jastuka je počela da ispada slama, požutele stranice molitvenika i mali crveni jastuk nije bio više jastuk, nego stolnjak sa zlatnim resama i sa velikim čudnim zlatnim slovima.

Tata je pobožnom kretnjom pokupio požutele stranice molitvenika, primakao ga usnama i toplo zagrlio mamu.

Sveće su stavljene na crveni stolnjak sa zlatnim resama, tata je uzeo u ruke molitvenik i činilo mi se da njegovo odelo nije više tako sivo i da epolete na ramenima liče na srebrni šal. Okrenuo se prema svećama. Njegovo lice bilo je samo upola obasjano svećama, kao od mramora isklesano, a u vlažnim očima sjala je tuga. Naslonio se iznad stolnjaka, iznad stolnjaka koji je nekada bio jastuk i počeo da se moli.

Gledala sam sveće, slušala tatinu tužnu molitvu, osećala maminu toplu ruku na ramenu i činilo mi se da razumem reči koje tata izgovara i želela sam zajedno sa njime da molim.

— Ma ništana, ma ništana...

i odjednom sam osetila da to nije završena rečenica i samo od sebe dolazile su nove reči:

— Ma ništana ha lajla ha ze mi kol halejlot...

Sveće su počele da se gasi i vosak je pobelio zlatna slova na stolnjaku koji je nekada bio crveni jastuk. Tatina tužna molitva je zamrla, a mi smo još uvek stajali zagrljeni u tihom, nemom i svečanom sporazumu, shvaćajući da smo ovim danom ovu malu, praznu sobicu pretvorili u svoj dom.

Tata je govorio tihim glasom, kao da još uvek moli:

— Na sutrašnji dan obično se svi Jevreji u gradu sakupe u sinagogi i ceo dan se mole. To je jedini dan u godini kad Jevreji osećaju potrebu da budu zajedno. Voleo bih da budem sutra zajedno sa drugim Jevrejima.

— Ima li ovde i drugih Jevreja, postoji li sinagoga?

— Samo ih na jednom mestu još ima — na groblju.

— Da, na groblju — rekao je tužno tata i začutao.

Bilo mi je žao što tata neće moći da bude sa ostalim Jevrejima u sinagogi, razmišljala sam što bi mogao da uradi namesto toga i setila sam se, ali nisam smela da kažem. Podigla sam glavu, pogledala sam mamu i tatu i činilo mi se da su i oni mislili isto što i ja.

Sutradan otišli smo na malo jevrejsko groblje, koje je velikim željeznim vratima odeljeno od drugih. Na ulazu su urezana hebrejska slova i velika šestokraka zvezda.

Ušli smo svečano, kao što se ulazi svečano u sinagogu. Tata je stajao usred groblja u sivom odelu sa oficirskom kapom na glavi i sa požutelim listovima molitvenika. Oko njega belili su se grobovi. U svakom grobu počivao je jedan Jevrejin.

Stajale smo kraj tate koji je bio okružen grobovima. Kao nekad u sinagogi, počeo je njišući se da peva onu tihu molitvu, koja se peva tiho zato da bi moglo neprimetno da se plače.

Slušajući tatinu tužnu molitvu, osećajući maminu ruku na ramenu, šaputala sam Ma ništana i počela sam da shvaćam, da je biti Jevrejin nešto svečano, lepo, nešto što je samo naše.

ŠMUEL JOSEF AGNON

Dobitnik Nobelove nagrade za književnost, Šmuel Josef Agnon, svojim veoma ozbiljnim, originalnim literarnim opusom zauzima sve značajnije mesto u savremenoj svetskoj literaturi. Sedamdesetdevetogodišnji književnik, iako je do momenta dodeljivanja ovog značajnog međunarodnog priznanja bio preveden na dvadesetak jezika, poznat je, manje-više, samo retkim čitaocima, zainteresovanim za jevrejske sudbine i njenu problematiku. I nema sumnje, današnje povećano interesovanje za Agnona više je interes ovacije za dobitnika Nobelove nagrade, nego za delo pisca sa Talpiota u Jerusalimu, koji počinje i završava dan molitvom, i, po sopstvenom kazivanju, piše ne za svoju afirmaciju, već za slavu i ime Izraela.

Šmuel Josef Agnon je, gledano iz naše perspektive, religiozan pisac. Međutim, u relacijama jevrejskog društva uopšte, njegova religioznost je umerena i, reklo bi se, pravo stanje, jedino moguće stanje jednog jevrejskog intelektualca zagnjurenog u neizmerne dubine svoje duhovne prošlosti. Posebno je značajan njegov stvaralački odnos prema prošlosti, korišćenje ogromnog bogatstva riznice judaistike.

Agnon nije realista, u uskom smislu. On malo vodi računa o razvoju svojih radnji i karaktera. Njegova snaga leži u moći dočaravanja duhovne pozadine ambijenta i karaktera, misteriozne veze između čovekovog mikrokosmosa i makrokosmosa božanske prirode. Neke nadrealne slike u njegovim opisima svakako mogu da se uvrste u remek-dela svetske literature.

Već u prvim njegovim objavljenim pripovetkama oseća se dvojaka tendencija, koju će razviti u svom kasnijem opusu: pripovetke, inspirisane narodnim pričama sa obiljem nadrealističkih motiva, kao »*Agunot*« (»Napuštene žene«), i realistički opis društva koje se menja, na primer u »*Ve haja Veakov Lemišor*« (»I krivo postaće pravo«).

Po pripovetki »*Agunot*« uzeo je nekadašnji Šmuel Josef Čačkes pseudonim Agnon, a zatim mu je to postalo zvanično ime.

Agnonov prvi roman »*Hahnasat kala*« (»Mladin venac«), lociran je u Galiciji, Agnonovom rodnom kraju. Glavna ličnost luta varošicama i, dolazeći u dodir sa raznim ljudima na tom putu, čuje mnoge priče, legende, prepričavanja, istorije tužne, komične, patetične, isprepletene narodnim pesmama, izrekama i doskočicama, što sve čini jedan pravi konglomerat, zbornik narodnih hasidskih umotvorina, duhovno bogatstvo jednog sveta u nestajanju, dah prošlosti.

U romanu »*Be levav jamim*« (»U srcu mora«) Agnon opisuje putovanje putnika iz Galicije u Palestinu i njihove doživljaje. U svakoj varoši kroz koju prolaze sreću ljude i od njih saznaju priče i hronike koje se uklapaju u celinu romana.

U pomenutim delima se zapaža snažan uticaj sredine u kojoj je Agnon odrastao. Veoma važnu ulogu igra i porodična atmosfera u kojoj se pisac razvija. On je najstariji od petoro sinova rabina Šaloma Mordehaja, učenog čoveka i dobrog poznavaoца srednjevekovne filosofije. Najuticajnija ličnost u Agnonovom oformljavanju je njegov ded sa majčine strane, Jehuda Farb, uticajan trgovac, ali istovremeno i oštromni talmudist. Njegova majka Ester, međutim, odlično je poznavala nemačku literaturu. Sve je to uticalo da Agnon napiše prve stihove u osmoj godini, a da mu se prva pesma objavi kada je imao petnaest godina.

Ovakvo delovanje porodice, koje se snažno oseća u sadržaju i razvoju Agnonovih dela, nije karakteristično samo za ovog jevrejskog pisca. Homogenost porodice i snažan uticaj majke-žene, naglašen je i kod ostalih pisaca ove narodnosti, kao na primer kod savremenog američkog pisca Sol Beloa, posebno u njegovom delu »*Doživljaji Ogi Marča*«.

Nova sredina u Jafi, gde se Agnon nastanio 1910. g. svojom intelektualnom klimom dala je novi smer njegovom pisanju. Između ostalih, on upoznaje književnika Brenera i filozofa Aharona Davida Gordona. Kao plod življenja u ovoj sredini nastaje, možda najzreliji Agnonov roman »*Tmol šilšom*« (»Juče, prekjuče«). Sa puno ironije on opisuje doživljaje Isaka Kumer, mladog doseljenika u Palestinu, njegove ljubavi, prijateljstva, život u Jafi, Jerusalimu, na selu. Ali i ovde, kao i u drugim Agnonovim delima, nije važan ni opis ni opservacije glavne ličnosti, važne su one akcentacije koje je senzibilno uho autora umelo da zapazi i apostrofira. A misao koja se provlači je sledeća: tekući događaji i iskustva ljudi nisu dovoljno snažni i oni se teško oslobađaju tereta prošlosti, što ih čini rasrzanim između prošlosti i sadašnjosti. Tu rasrzanost oseća sve više glavna ličnost Isak Kumer, i taj košmar, izazvan nestankom granice između vremena, postaje sjajan medijum Agnonovog literarnog izražavanja.

Ta rasrzanost ne mimoilazi ni pisca. Posle trogodišnjeg boravka u Jafi, on se vraća u Evropu, ali ovog puta u Nemačku, gde živi do 1924. Kritika je tada već zapazila dvadesetčetvorogodišnjeg talentovanog pisca i njegovo delo je mnogo uticalo na jačanje hebrejskog

jezika u okviru cionističkog pokreta, nasuprot tendencijama koje su favorizovale stvaranje na nemačkom jeziku.

Boravak u Nemačkoj približio ga je nemačkoj i skandinavskoj literaturi, piscima kao što su Žan Pol, Šamiso, Knut Hamsun. Iben, Bjernström. Nemačka romantika, svojim sjajnim načinom dočaravanja određenih atmosfera, oseća se u svakom delu izraelskog pisca. A simbolističke i ekspresionističke crte, u ono vreme modernog književnog izraza, samo su dopuna jednog već formiranog književnog medija.

Nasuprot uobičajenom stanovištu da je Agnon pisac, šta više hroničar istočno-evropskog jevrejstva od perioda haskale do početka doseljavanja u današnji Izrael, naročito perioda druge alije, treba zapaziti da je Agnon pisac mnogo širih relacija. To važi i za Agnonov jezik: ne samo da je to biblijski jezik, kako se obično kaže, nego je to i jezik Mišne, kao i savremeni kolokvijalni jezik Izraela. Najčešće, sve zajedno. Agnon ne ide na čistotu jezika, već stvara svoj jezik i svoj stil.

Stvarajući romane i druga obimnija dela, Agnon je u međuvremenu uvek pisao pripovetke, novele i kratke priče, koje su predstavljale, a i danas predstavljaju, događaj u štampi i časopisima. Od 1953. do 1962. godine objavljeno je u izdanju Šokena osam dela, zapravo celokupno Agnonovo stvaralaštvo, po izboru samog pisca.

Književni estetičari često pominju sličnost Agnona sa Kafkom, čije je delo takođe nastalo u duhovnoj klimi kasne Austrougarske monarhije. Franc Kafka, sumorni i tragični pisac, danas toliko u fokusu literarnih ispitivanja, nije toliko dalek od svog izraelskog sunarodnika. Njihova dela su u korenu, istog porekla. Kafka, to znamo iz njegovog dnevnika, živo se interesovao za jevrejsku kulturnu prošlost, a Agnonu je ta prošlost stalno, bukvalno svakodnevna hrana, neiscrpni izvor i stalni podstrek.

Agnon, kao mnogi strasnici duhovne hrane, prilazi judaističkoj prošlosti sa strašću jednog filateliste svojim markama, ili sa strašću arheologa novootkrivenim iskopinama. Agnonu, izgleda, ispitivanje starih knjiga, arhaičkih jezičkih obrta, zaboravljenih filoloških i filozofskih sistema postali su strast.

Preokupacija ovog pisca snoviđenjima, snovima, fantazijama, simbolima, uklapa ga u glavna strujanja moderne svetske literature. Kompleksnost njegovih junaka je neminovna, a reč prevashodna. Sudbina pisane reči, koja ga kao pisca i lično preokupira, u njegovom delu tretirana je na jedan specifičan način. I kod njega, kao i kod značajnog savremenog argentinskog pisca Horhe Luisa Borhesa, zahvaljujući pisanoj reči, kombinatorici njenih znakova, stvarnost deluje kao opisana i definitivna. Međutim, iako reč može sve da opiše, ona se često ipak gubi i potencijalna istorija i enciklopedija sveta stalno se nanovo i nanovo otkriva, a da se ipak nikada definitivno ne otkrije.

U Agnonovoj literaturi stalno se oseća da su Jevreji narod knjige. Knjiga i nauka su cilj, a ne sredstvo potvrđivanja u jednom svetu, gde je sve taština.

Ova značajna komponenta izraelskog književnika izražena je u pripovetkama »*Ido ve ajnan*«, »*Le tamid*« i »*Tehila*«.

U ovim pripovetkama karakteristična je atmosfera, štimung jednog dela Orijenta sa svojim evropskim žvljem, specifičnog hibrida, koji su stvorili jevrejski doseljenici. Građeci svoja naselja u šarolikoj istočnjačkoj sredini, oni su razbili jednoobraznost orijentalnog kolorita. Tragajući za svojom fosiliziranom prošlošću, Jevreji su potvrđivali svoje postojanje na ovom tlu obimnom arheološkom dokumentacijom, sve bogatijom i sve brojnijom. Centar ovog novog sveta je Jerusolim, čežnja i snaga svih zbivanja. I lajtmotiv ovog Agnonovog stvaralaštva upravo je taj grad-simbol, riznica starih spisa, iščezlih civilizacija, zaboravljenih jezika, genijalnih strategija drevnih vojskovođa.

MUZEJ IZRAELA U JERUSALIMU*)

*Muzej može da bude kuća muza
ali i raskošno groblje prošlosti*

U novom dijelu Jerusalima, gdje je još prije dvadeset godina bila daleka periferija grada i gola brda sa oskudnom florom i kamenim tlom, nalazi se danas jedna od najvećih kulturnih tvorevina mlade države: MUZEJ IZRAELA. Rad se približio tom kraju brzim i stalnim koracima. U neposrednoj blizini nalaze se nova zgrada Parlamenta (Kneset), mnogobrojne zgrade modernog univerziteta i razna ministarstva. Sve je to spojeno krasnim novim putevima koji povezuju stari Jerusolim sa novom akropolom prestonice. Na uzvisini koja se nalazi između Doline Krsta, sa bizantskim manastirom iz XII vijeka, i spomenutih velelepni zgrada Univerziteta i Parlamenta, sagrađen je jedan od najmodernijih muzeja na svijetu. Skupljene su tamo i stalno će se sakupljati historijsko-muzealne vrijednote i umjetnine jevrejskog naroda kroz vijekove, a djelomično i kultura ostalih naroda među kojima su Jevreji kroz vijekove živjeli. Nije to gigantski muzej sa davnom i sjajnom tradicijom velikih evropskih muzeja — ali je sigurno jedan od najmodernijih danas u svijetu sa muzealno-arhitektonskog stanovišta i svakako jedan od najinteresantnijih. Ovaj narodni muzej postao je početkom ovoga stoljeća kada je ruski Jevrejin Boris Šac došao u Palestinu i u Jerusolim, pošto je bio slikar i ljubitelj umjetnosti, otvorio grafičku školu a paralelno i muzej, udarivši tako temelje budućem muzeju i slikarskoj akademiji — Bezalel. Ime Bezalel spominje se u Bibliji. (Prema *Westminster Dictionary of the Bible*, ime Bezalel dolazi od hebrejske riječi be-zal-el, što znači u sjeni Boga ili u prenosnom značenju čovjek pod zaštitom Boga. Bio je to čovjek iz plemena Juda, spretnan i vješt u obradi dragog kamenja, drveta i srebra. On je umio dobro crtati, te mu je dodijeljen zadatak da sagradi i ukrasi svetu škrinju u kojoj će se čuvati »Deset zapovijesti« koje je upravo sa Sinaja, urezane u kamenu, donio svojem narodu u pustinju Mojsije). Tokom godina ovaj muzej u centru Jerusalima sakupio je ogroman broj

*) Kako je rukopis ovog članka primljen neposredno pre puštanja Almanaha u štampu, članak nije stavljen na mesto koje mu po tematici pripada već na kraju literarnog dela.

umjetnina, slika, kipova, folklor, grafike itd. Skučeni prostor skromnog muzeja nije omogućavao širokoj publici da vidi sve eksponate, da historijski i umjetnički odgaja široku publiku, naročito omladinu. Početkom šezdesetih godina riješeno je da se sakupe sredstva ne samo u Izraelu nego i među Jevrejima u svijetu, za novi, moderni i reprezentativni muzej. Na osnovu planova prof. A. Mansfelda i arhitekta gospođe D. Gad, oboje iz Haife, sagrađeno je trinaest paviljona ukupne površine preko 18.000 kvadratnih metara, na takav način da se stalno mogu nadoživati novi paviljoni. Novi muzej sa modernim osvetljenjem i klimatskim uređajima, sa svim novim tehničkim pronalascima za restauraciju, magaciniranje i očuvanje svih eksponata, otvoren je u maju 1965. godine uz brojno prisustvo stručnjaka iz cijelog svijeta. Danas se u prostorijama ovoga muzeja nalaze: Bezalel narodni muzej; Arheološko-biblijski muzej; Vrt umjetnosti po imenu B. Roza; Kuća knjige (The Shrine of the Book) u kojoj su izloženi svici koji su nađeni na obalama Mrtvog mora.

Ova četiri glavna odjela podijeljena su na mnogobrojne pododjele, kao što su jevrejski i nejevrejski folklor, jevrejska ritualna i sinagogalna umjetnost, grafika, moderno slikarstvo i kiparstvo, itd.

U Izraelu su kulturne potrebe veoma razvijene ne samo kod inteligencije nego i kod znatnog dijela i neškolovanog pučanstva, pa stoga nije čudo što je novi muzej posjetio tokom prve godine njegovog postojanja blizu jedan milijun posjetilaca, među kojima i veliki broj stranaca i turista. U toku svog kratkog postojanja muzej je dobio i omladinski odjel u kojem jevrejska omladina može da upozna umjetničko blago svojeg i ostalih naroda i u kojem se pripremaju budući slikari i talenti. Ogromna i bogata umjetnička biblioteka stoji na raspolaganju svim građanima. Muzej je takođe centar umjetničkog odgoja naroda, jer se skoro svakodnevno tamo priređuju izložbe, predavanja, kursevi i simpozijumi iz davne i današnje historije umjetnosti svih civilizacija i naroda a ne samo jevrejskog. Kao što je i sam arhitekt naglasio tendenca u planovima tog muzeja bila je da posetilac bude razdragan i oduševljen eksponatima, ali takođe da se osjeti i odmoren, svjež, obogaćen vanrednim duševnim doživljajem.

Umjetnički muzej izlaže u svojim prostorijama ogroman izbor umjetnina iz prijašnjih stoljeća. Oko 5000 izloženih predmeta imaju veze sa Šabatom, jevrejskim blagdanima, jevrejskim obiteljsko-ceremonijalnim predmetima koji su umjetnički izrađeni. Mnogi folklorni objekti Jevreja iz Sjeverne Afrike, Jemena, Buhare, Perzije, balkanskih zemalja kao i zemalja Istočne i Zapadne Evrope daju iscrpan materijal da se upoznaju kulturne vrednote svojeg naroda, a i stručnjaci crpu ovdje vanredne podatke za historijat tih predmeta. Među ostalima nalazi se vrlo velika zbirka hanukijot (hanuka svijećnjaci od osam krakova u kojem se svakodnevno pali po jedna svijeća za vrijeme Hanuka blagdana, koji pada u decembru svake godine, a slavi se kao uspomena na ustanak Makabejaca protiv Rimljana u drugom vijeku). To je najveća zbirka predmeta ove vrste na svijetu, veoma raznovrsnih po stilu od primitivnih sjevernoafričkih do srebreno ba-

roknih iz devetnaestog »zlatnog vijeka« sa austrougarskih područja, te ostalih zapadnih stilskih utjecaja. Tu se nalazi veliki broj tora — kruna — poprsja, kojima su uglavnom u evropskim zemljama Jevreji ukrašavali Toru. Jedna srebrna tora-kruna iz Skoplja iz devetnaestog vijeka imade forme ruske carske krune. Vanredna zbirka ceremonijalnih srebrnih predmeta vezanih za četiri faze života jevrejskog čovjeka: obrezivanje, barmicva, vjenčanje i smrt, je samo dio velike zbirke. Nožići kojim se obrezuje novorođenče ukrašeni su ornamentima i simbolima jevrejske religije (menora, šofar, pomgranat jabuka itd.), zatim taliti sa srebrnim i zlatnim vezom koje mladić dobije pri navršenoj trinaestoj godini pokazuju vanrednu inventivnost pojedinih grupa Jevreja, koje se razlikuju međusobno po utjecaju umjetnosti i folklora naroda među kojima su Jevreji živeli, kao napr. muslimanski, arapsko-maurski, venecijanski, renesanski i raskošno barokni. Razne cizelirane srebrne kutije za nakit, koje mlada dobije pri vjenčanju, prsteni i amajlije protiv zlih duhova ili za plodnost, sreću i blagostanje u braku, zaokružuju treću fazu ceremonijalnih umjetničkih predmeta. Posljednju fazu, smrt, označuju razni srebrni i vezeni opasači i pločice kojim se omotava mrtvac ili mu se pokriju oči.

Lijepa je zbirka knjiga o Jevrejki Esteri, po Bibliji, ženi perzijskog šaha, čiji je ministar predsjednik izdao dekret o pogubljenju svih Jevreja, ali ih je u posljednji čas mudrost i šarm Estere spasio od sigurne pogibije. Srazmjerno je velika i zbirka slika poznatih majstora svih vremena, naročito poslije impresionizma. Tu imade originalnih radova Rembranta (veliki broj bakroreza), Pikasa, Renoara, Manea, Monea, Utrila, Degaa, Sutina, Šagala, Matisa, Dalija, Difiija, Domiea, Lezea, Paskina, Kokoške, Izraela, Libermana pa sve do savremenih izraelskih slikara i grafičara koji predstavljaju poznata imena u međunarodnom slikarstvu. Skulpture Rodena, Meštrovića, Epštajna, Lifšica, Majoa itd., upotpunjuju tu lijepu galeriju koja se svaki dan sve više i više obogaćuje novim darovima i nabavkama. Neobično je bogata perzijska zbirka, gdje se ističu zlatni ukrasni predmeti iz vremena prije naše ere. Od plavo-bijele majolike sa napisima iz Korana sagrađen je »mihrab« iz XVI vijeka, prenesen iz jedne iranske džamije. Perzijska keramika i predmeti iz bakrenog doba odlično upotpunjuju tu malu ali bogatu perzijsku izložbu, koja ima svoje stalno mjesto u muzeju. Interesantna je venecijanska sinagoga prenesena iz Vitorio Veneto, za koju je sagrađen poseban odio da bi se sve moglo izložiti i time stvoriti prava sinagoga. Oltar pravljen pod utjecajem baroka i bogate talijanske fantazije djeluje neobično harmonično.

Arheološko-biblijski muzej je najveći i možda najbogatiji i daje prilike laiku, kao i stručnjaku, da upozna biblijske događaje baš iz perspektive arheologije. Ekspoziti su podijeljeni prema biblijskim periodama koje odgovaraju općoj arheološkoj klasifikaciji. Neolitički, kaolitički period kao i rano brončano doba, imaju tipične ekspozite nađene iz ovog doba u predjelima između Nila, Eufrata i Tigra, gdje su više duhovne nego li arhitektonske vrijednote bile kultivirane, jer

konačno tu je i kolijevka knjige nad knjigama, Biblije. Naročita je pažnja posvećena nacionalno-historijskim iskopinama Masade i ustanaka Bar Kohbe i Makabejaca protiv rimskog zavojevača. Mozaici nađeni u sjevernoj Galileji u Bet Šeanu, Megido, Tiberijasti itd. govore o jakom utjecaju Rima ali uz vidljivu simboliku jevrejske religije iz onoga doba; menora, šofar, pomgranat itd. (koja se provlači i kada je helenistički utjecaj zamijenio rimski, pa sve do Bizanta).

Nemoguće je nabrojiti sve što muzej posjeduje ali čak i površnom posjetiocu omogućuje se da dobije uvid u vezu arheologije sa Biblijom i obratno.

U kući knjige koja se izdaleka vidi jer je »zgrada« puna simbolike, čuvaju se svi nalasci iz špilja u okolini Mrtvog mora i južne pustinje. Arheolozi su konzervirali svitke sa napisima proroka Bar Kohbe itd., na pergamentu, jarećoj koži, papirusu, a koji su pronađeni u tim krajevima u zemljanim čupovima ili u kozjim kožama. Naročito je važan, pa zato i centralno izložen svitak Kumrana i pisma Bar Kohbe. Tu čovjek osjeća da se nalazi pred nacionalnom svetinjom i da prošlost neposredno govori njemu, i to prošlost koja označava početak civilizacije i dubokih duhovnih vrednota. Sa vanjske strane to je niska bijela majolična kupola koja u centru strši prema gore svojim vrhom (simbolika novog života u novo-staraj državi nakon dvije hiljade godina), a nasuprot tome veliki granitni tamni, crni zid, koji je opet simbolika mračne i teške prošlosti židovskog naroda od propasti hrama, tj. od propasti samostalnosti pa do ponovnog uspostavljanja države. U centru te zgrade, u koju se dospijeva stepenicama i hodnicima, nalaze se u jednoj ovalnoj vitrini svici jesaje, odlično sačuvani i sada stručno konzervirani. Po zidovima su također razvijeni oštećeni zapisi iz onog doba na aramejskom i hebrejskom jeziku.

Okolo muzeja nalaze se travnjaci, vrtovi i danas već slavni vrt skulptura koji je sagrađen do planovima hortikulturate i arhitekta svjetskog glasa amerikaniziranog Japanca Isamu Noguči. Vrt koji je on stvorio je remek-djelo svoje vrste. Noguči kaže: »U Bibliji je ovo mjesto nazvano Neve Šanan — »mjesto mira« — pa je moja koncepcija pošla sa tog stanovišta da stvorim harmoniju koja djeluje umirujuće na osjećaje velegradskog čovjeka.« Noguči je uspio u svakom pogledu. Vrt je obogaćen vanrednim skulpturama koje posjeduje muzej, a pogotovo poklonjenim modernim (ne uvijek razumljivim i uspješnim) skulpturama američkog filantropa i ljubitelja umjetnosti pok. Bili Roza.

Možemo mirno da tvrdimo da je izraelski muzej neobično dinamičan; stručnjaci svakodnevno upotpunjuju to ogromno bogatstvo jevrejske i nejevrejske umjetnosti. Priređuju se izložbe savremenih izraelskih umjetnika i muzej postaje već od svojeg početka zaista narodni, jer ga još uvijek posjećuju svi koji dolaze u Jerusolim.

MONOGRAFIJE O SAVREMENOJ ISTORIJI

Izdavačko preduzeće »Europa Verlag« iz Beča izdaje seriju brošura sa zajedničkim nazivom »Monografije o savremenoj istoriji« (»*Monographien zur Zeitgeschichte*«), od kojih su dva naslova objavljena prošle godine prilično interesantna za nas.

Prva, pod nazivom »Mrtve opštine«, delo je izraelskog novinara Aleksandra Harima, koji je obišao nekada značajne jevrejske opštine u Poljskoj i Čehoslovačkoj i o svojim iskustvima napisao zbirku tužnih, melanholičnih, pomalo beznadežnih reportaža. Izdavač upoređuje Harima sa Egonom Ervinom Kišom. Meni se čini da je to neopravdano. Harim nema onu oštrinu i britkost stila, koju je posedovao Kiš, ali zato ima poetičnost, koja podseća na melodije jidiš-pesama, pa je zbog toga veoma prikladna temama koje je obradio.

Čuveni jevrejski hramovi, groblja, kulturni spomenici, danas su u većini slučajeva u Čehoslovačkoj i Poljskoj muzeji, a ako nisu muzeji, a nema dovoljno jevrejskog življa, služe za druge potrebe. Neki od njih su zadruge, a jedan hram je čak pretvoren i u televizijski studio. Čak ni kustosi i vodiči tih institucija ponekad više nisu Jevreji. Jevrejske opštine su izumrle.

Harim nalazi malo sagovornika koji mu odgovaraju. On ne voli asimilacionističke tendence, na koje svuda nailazi. Najviše mu prija razgovor sa rabinom dr Federom iz Brna koji ima osamdeset i osam godina i koji je proslavio šezdesetogodišnjicu aktivnog sveštenečkog službovanja.

Autór tih reportaža ne želi da primeti jedno: ako svesni Jevreji treba da se isele u Izrael, kao što Harim smatra, onda očigledno niko ne može da nastavi život jevrejskih opština u smislu verskog i kulturnog života XIX veka. On je posetio jevrejske opštine koje su ponajviše stradale za vreme fašizma i iz kojih se najmasovnije odlazilo u Izrael odmah posle završetka drugog svetskog rata. Zbog toga, iako razumem i želim da pohvalim nostalgičnost tona Harimovih reportaža, ne shvatam sasvim nedorečeni prekór koji je u njima sadržan, pogotovo što nije jasno, na koga se odnosi: na zemlje koje nisu sve bivše bogomolje pretvorile u muzeje, nego samo neke od njih, ili na one Jevreje čije su žene hrišćanke i čija deca više nemaju nikakve odnose prema jevrejskim opštinama, ili na one koji su ostali živi i napustili zemlje u kojima su poginuli svi srodnici i prijatelji, pa otišli ili na zapad ili u Izrael?

I u tome je razlika između Harima i Kiša — kod Kiša, koji potiče iz jedne takve velike napuštene jevrejske opštine, iz Praga — sve je uvek bilo jasno i određeno. Kod Harima nije. Zbog toga su njegove reportaže lepo literarno štivo, koje donekle može da posluži za popunjavanje znanja o situaciji današnjeg malobrojnog neasimiliranog jevrejskog življa u Poljskoj i Čehoslovačkoj, ali nepouzdan su informator o društvenim i političkim kretanjima koja stoje iza navedenih zbivanja.

PROGON JEVREJA U AUSTRIJI 1938—1945.

Takođe u izdavačkom preduzeću »Europa Verlag«, u istoj seriji monografija, Džoni Mozer izdao je zbirku dokumenata o progonima Jevreja u Austriji za vreme Hitlerove vladavine.

Ovo je jedna od retkih knjižica o toj temi, koja je snabdevena potpunom naučnom dokumentacijom, beleškama i fusnotama i koja poverenje isključivo daje činjenicama, a nema mesta ni za kakve fraze ni prazne reči.

Nedelju dana posle »Anšlusa« već izlaze prve odredbe, a autor brošure odmah počinje sa nacističkim odredbama. Čitalac koji se probija od dokumenta do dokumenta, od statistike do statistike, dolazi, u stvari, do jezivije slike masovnog uništavanja nego kad čita knjige autora koji daju brojne sopstvene komentare.

Koliko mi možemo da procenimo, jedna mala materijalna greška potkrala se autoru u fusnoti o jednom transportu za Treblinku marta 1943., — gde govori o »bugarskim Jevrejima koji su preko Beča upućivani za Treblinku«. Po svojoj prilici reč je o makedonskim Jevrejima. Znamo — a to se vidi i iz te fusnote — da su tada Jevreji iz Skoplja, ali i iz Soluna, vozovima transportovani u Treblinku. Mozer, međutim, spominje i »dva broda sa 2000 bugarskih Jevreja« koji su Dunavom stigli u Beč. Da li su u brodovima ipak bili Bugari — to je pitanje koje mi treba da ispitamo.

Inače se o ovoj brošuri, zbog njene konciznosti i preglednosti, može izreći samo najveća pohvala.

NEMA NOVE ANE FRANK

Veliki hamburški izdavač Rowohlt lansirao je ove godine jedan novi dnevnik iz Aušvica i drugih koncentracionih logora. Autor je mađarskorumunska spisateljica Ana Novak, rođena 1929. u Transilvaniji koja je u Rumuniji napisala desetak pozorišnih komada. Za jedan od njih dobila je čak i državnu nagradu. Udala se za Mađara i preselila u Mađarsku, a od 1965. živi u Zapadnom Berlinu. Njena knjiga »Lepi dani moje mladosti« izašla je prvo na mađarskom jeziku u Budimpešti. Kao što se tvrdi u predgovoru i pogovoru, u pitanju je autentičan dnevnik napisan u logoru na različitim komadićima papira. Sudeći po stilu i prikazivanju likova to nam se čini prilično neverovatno. Protiv te teze govori i činjenica da dnevnik nije ranije publikovan. Pogled kojim se posmatraju zbivanja u logoru nije detinjast, nije čak ni starmali. On je pomalo ciničan, pomalo nasilno duhovit. Komentari uz poznate logorske strahote zvuče knjiški.

Ali bez obzira na to kada je knjiga stvarno napisana, ona stoji pred nama sa pretenzijama literarnog dela. Uspeh Ane Frank neće imati. Prvo zbog toga što se uspesi ne mogu ponoviti na sličan način, drugo što je otada prošlo dosta vremena i istina o logoru danas izgleda sve neverovatnije. Pisac ove recenzije je vršnjak Ane Novak i našao se u Aušvicu otprilike u isto vreme s njom. I napisao je roman o tim danima pre petnaestak godina. (Ne sa pretenzijama dnevnika, nego, naprotiv, baš želeći da piše beletristiku.) Zbog toga zna da je sve što Novakova kaže — verodostojno. Skoro je neverovatno da je i ona u jednom logoru doživela da se za esesovce i kapoe pišu pesme — i da se za to moglo dobiti hleba. I ona dolazi do jedne istine, koju nespretno izražava, ali koja se oseća: i u logorskim uslovima stvara se izvesno društvo, stvara se socijalna hijerarhija, koja se može uporediti i sa svakom normalnom i zdravom društvenom sredinom. Način borbe da se ostane u životu varira, osnovno je da je to elementarna crta svakoga života, a kada se pretvori u borbu za goli opstanak, određene osnovne karakteristike postaju uočljivije, a ne u suštini drugačije. Iako to svakako nije jedina moguća životna filozofija, ona je vrlo logična za čoveka koji je sa šesnaest godina odrastao — u pravom smislu te reči — tek u Aušvicu. Iako je saznanje šesnaestogodišnjaka te »istine«

na jedan »jezivi« način naivnije, nego što ga Novakova prikazuje sada — dvadeset i dve godine pošto smo konstatovali da smo ostali živi. Ta dečja naivnost suočena sa smrću sakriva se u ovom dnevniku pred cinički-humorističkim komentarima koji izgledaju nakalemljeni, iako im se izvesna duhovitost ne može poreći. Sve u svemu, to nije novo viđenje Aušvica.

Novo za mene bila je neverodostojnost svega onog što znam da je istina. Prvi put sam čitajući knjigu o logoru imao utisak da to ne može da bude istina, iako se skoro svako bitno iskustvo Novakove poklapalo sa mojim sopstvenim. Štaviše, uporno upoređujući njene priče sa svojim uspomena iz logora, počeo sam sebi da ne verujem. Ne bih govorio u prikazu o sopstvenim iskustvima, da mi se ne čini da je to od nekog značaja za svaku literaturu koja je bazirana na ličnim uspomena iz koncentracionih logora. Materijalna istina u književnosti postaje relativno nevažna, verodostojnost prikazivanja je ono što je osnovno. Pišući svoj roman o logoru tu i tamo sam — polazeći, naravno, od autobiografskog — preinačavao stvari da bih dobio literarnu konstrukciju. Služeći se pamćenjem kao jedinim »dokumentom«, uskoro sam uvideo da se »stvarnost« i »zbilja« do te mere isprepliću da ne znam više šta je istina, da ne verujem pamćenju. Pokušao sam neke događaje da revidiram na taj način što sam o njima razgovarao sa jednim preživelim sapatnikom koji je bio stariji kada je to isto doživeo, a takođe je profesionalni pisac. Čak ni zajedno (oba sumnjičavi prema sopstvenom pamćenju) nismo mogli da utvrdimo za određena zbivanja ni tako bitne i proste stvari, kao na primer, da li su esesovci pucali u određenom trenutku ili nisu da li je dan našeg oslobađanja bio sunčan ili nije. Ali — i to je jedino bitno — za istinu o logorima smrti zaista nije značajno kada je padala kiša i kada je ko u koga pojedinačno pucao.

Sa takvom skepsom pristupajući tekstu čiji je već naslov ironičan na meni neugodan način — »Lepi dani moje mladosti« kao naslov za dnevnik šesnaestogodišnje devojke iz Aušvica — ne tražim više istinu, koju je ta žena doživela, nego istinitost i verodostojnost njenog teksta. I ocenjujući takvim kriterijumom, ne mogu da ne kažem da je to više nego drugorazredna knjiga. U svetskoj književnosti, naravno, drugorazrednih knjiga ima mnogo i to nije naročito negativna ocena. Ali ova tema kao da ne podnosi više ništa drugorazredno. Istina je dovoljno grozna sama po sebi. Njeno umetničko uobličavanje skoro četvrt veka posle završetka drugog svetskog rata, a u jednom svetu u kome su se samo razmere i mete promenile, a ne svuda i metode, zahtevalo bi više od toga.

IVAN IVANJI, Beograd

HRONOLOŠKI PREGLED VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE JUGOSLAVIJE 1965—1967. GODINE

Hronološki pregledi objavljeni u dosadašnjih šest svezaka »Jevrejskog almanaha« obuhvatili su važnije događaje od 1944. do 1964. godine, tako da sa periodom koji obuhvata ovaj pregled predstavljaju celinu za čitav posleratni period sve do kraja 1967. godine.

Hronološki pregled i ovoga puta sadrži neke važnije događaje iz života pojedinih opština i njihovih sekcija, koji po svome značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajni za Jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa radom i životom Saveza.

Iz samog hronološkog pregleda, kao što smo to i ranije napominjali, i kada bi bio mnogo potpuniji, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza, koji se pretežno, kao i rad svake druge ustanove i organizacije, ne sastoji samo iz važnijih događaja nego i iz svakodnevnih raznovrsnih, redovnih i vanrednih delatnosti.

Ovaj pregled ne obuhvata sve posete jevrejskih javnih radnika i ličnosti iz inostranstva, koje su i u ovom periodu bile česte, niti neke događaje vezane za određene datume koji se iz godine u godinu stalno ponavljaju, kao ni posete i obilaske opština od strane predsednika i članova Izvršnog odbora Saveza.

1965. godina

19. januar

Delegacija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*) sa dr Leom Singerom na čelu prisustvovala je svečanosti povodom 20-godišnjice oslobođenja Budimpešte.

20—22. januar

Upraviteljica Doma staraca u Zagrebu Adela Vajs učestvovala je na seminaru za stručno osoblje socijalnih ustanova Republičkog zavoda za socijalni rad SR Hrvatske.

januar

Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je Herbert Katcki, zamenik generalnog direktora velike jevrejske humanitarne organizacije JOINT,* sa sedištem u Ženevi.

U izdanju Saveza izišla je iz štampe knjiga Vidosave Nedomački »Stara jevrejska umetnost u Palestini«.

Povodom desetog jubilarnog nagradnog konkursa Saveza za književne i naučne radove sa jevrejskom tematikom, kao i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«, u Savezu je obavljena svečana podela nagrada.

U izdanju Saveza izišao je peti broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.

* U daljem tekstu Savez

** U daljem tekstu JOINT

9. februar Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu — snif u Haifi, priredilo je prijem za jugoslovenskog poslanika u Izraelu Voju Šobajića i njegovu suprugu.
13. februar Povodom desetogodišnjice smrti istaknutog jugoslovenskog književnika i zaslužnog člana jevrejske zajednice dr Isaka Samokovlije, Jevrejska opština u Zagrebu priredila je književno veče.
14. februar U zagrebu je održana redovna sednica Glavnog odbora Saveza.
20. februar Radio Sarajevo emitovalo je posebni program posvećen predstojećoj proslavi 400-godišnjice od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.
23. februar Na sednici Kuratorijuma Doma staraca u Zagrebu za predsednika je izabran dr Oto Centner, a za potpredsednika dr Arpad Han.
- februar Povodom odluke Zapadnonemačke vlade o zastarelosti prava na krivično gonjenje ratnih zločinaca, Savez je doneo rezoluciju kojom izražava svoje ogorčenje i traži da se ova odluka revidira.
1. mart Povodom desetogodišnjice osnivanja i rada, jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« iz Zagreba priredio je jubilarni koncert. David Levi prešao je da obavlja dužnost sekretara Saveza usled odlaska u penziju.
12. mart Kustos Jevrejskog istorijskog muzeja Vidosava Nedomački održala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu u okviru tribine studenata istorije umetnosti predavanje o starim jevrejskim spomenicima.
25. mart Povodom desetogodišnjice smrti poznatog jugoslovenskog književnika Isaka Samokovlije, jugoslovenska radio-televizija emitovala je dokumentarni film »Od proleća do proleća«, u kome su dati biografski podaci o piscu, o njegovom stvaralaštvu i odlomci iz njegovog bogatog dela.
- mart Savez je raspisao XI nagradni konkurs za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom i za nagrade iz »Fonda Romana Smucera«.
2. april Na inicijativu Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Savezna skupština donela je Zakon o izmenama Krivičnog zakonika po kojoj krivična dela ratnog zločina i genocida ne zastarevaju.
14. april U Jevrejskoj opštini u Zagrebu prof. Bruno Prister održao je predavanje o temi »Uloga tradicije u razvoju jevrejske muzike«.
30. april Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestvovao je, zajedno sa ostalim amaterskim horovima glavnog grada, na velikom koncertu ispred Savezne skupštine povodom proslave Prvog maja.
- april U Beogradu je održana Deveta posleratna konferencija jevrejskih opština Jugoslavije. Konferencija je za predsednika Saveza izabrala dr Lavoslava Kadelburga, za njegovog zamenika Aleksandra Levija, a za potpred-

sednike dr Leo Singera, iz Zagreba, dr Marka Alkalaja iz Beograda i dr Hajima Kamhija iz Sarajeva.

Na Jevrejskom groblju u Beogradu otkriven je spomenik dugogodišnjem zaslužnom predsedniku Saveza prof. dr Albertu Vajsu.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu otvorena je spomen-izložba posvećena životu i delu prof. dr Alberta Vajsa, bivšeg predsednika Saveza.

Savez je izdao Spomenicu posvećenu životu i radu prof. dr Alberta Vajsa, dugogodišnjeg predsednika Saveza.

2. i 3. maj Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg učestvovao je u Antverpenu na redovnoj sednici Standing Conference — Stalna konferencija službe jevrejskih zajednica Evrope za unapređenje delatnosti opština.*)
7. maj U okviru proslave dvadesetogodišnjice oslobođenja Zagreba, jevrejski pevački zbor »Moša Pijade«, zajedno sa ostalim kulturno-umetničkim društvima Zagreba, učestvovao je u povorci.
8. maj Jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« iz Zagreba učestvovao je na svečanom koncertu povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja zemlje i pobeđe nad fašizmom.
9. maj Na velikoj paradi u Beogradu povodom dvadesetogodišnjice Dana pobeđe učestvovao je, sa ostalim horovima glavnog grada, i jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda.
12. maj Prva sednica užeg Izvršnog odbora Saveza (članova koji žive u Beogradu) koji je izabran na poslednjoj konferenciji jevrejskih opština Jugoslavije 25. aprila 1965. godine.
Za sekretara Saveza postavljena je Lucij Petrović, višegodišnji službenik Saveza.
18. maj U dvorani Jevrejske opštine u Zagrebu priređen je koncert kamernе muzike.
23. maj Radio Beograd emitovao je humoresku Šaloma Alejhema »Unosam posao«.
- 26—31. maj Vidosava Nedomački, kustos Jevrejskog istorijskog muzeja, učestvovala je u Skoplju i Ohridu na kongresu Saveza muzejskih društava.
- maj U Beogradu je između Jugoslavije i Izraela potpisan sporazum o robnoj razmeni za 1965/66. godinu.
Na poziv Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, u Izraelu je boravila grupa predstavnika jevrejskih opština u Jugoslaviji.
Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg na povratku iz Antverpena, sa sednice Standing Conference, posetio je JOINT u Ženevi.
Završena je sabirna akcija za sađenje gaja u Izraelu u znak uspomene na pok. dr Alberta Vajsa, bivšeg predsednika Saveza.

* U daljem tekstu Standing Conference

2. jun U društvenim prostorijama Jevrejske opštine u Zagrebu otvorena je spomen-izložba »Život i rad dr Alberta Vajsa«.
18. jun Jevrejsku opštinu u Dubrovniku posetio je poznati književnik i publicista Ilja Erenburg.
25. jun —
2. septembar 284 jevrejske dece i omladinaca (od 7 do 25 godina) letovalo je u letovalištu Saveza u Pržnu kod Sv. Stefana.
27. jun U Beogradu je održana prva sednica celog Izvršnog odbora Saveza, izabranog na konferenciji opština 25. aprila 1965.
30. jun Savez je priredio oproštajni prijem u čast izraelskog poslanika u Jugoslaviji Abrahama Kidrona i njegove supruge, povodom odlaska iz zemlje.
4. jul Na Dan borca, predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg i zamenik predsednika Aleksandar Levi položili su, u ime Jevrejske zajednice Jugoslavije, venac na spomenik streljanim Jevrejima u »Ledinama«, kod Surčina.
- 11—16. jul Aleksandar Štajner, član Izvršnog odbora Saveza, učestvovao je na plenarnom zasjedanju egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Strasburgu.
12. jul Jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« iz Zagreba proslavio je desetogodišnjicu svoga rada i dvadesetogodišnjicu oslobođenja Zagreba.
- jul Leon Baruh, student iz Sarajeva, učestvovao je u Venezi (Italija) na seminaru za jevrejsku istoriju i za rad sa omladinom.
Na putu za Izrael grupa od 15 jevrejskih omladinaca iz Argentine zadržala se kraće vreme u Jugoslaviji i posetila Savez i Jevrejsku opštinu u Zagrebu.
Sarajevski radio emitovao je dramatisovanu pripovetku književnika Isaka Samokovlije »Jevrejin koji se subotom ne moli bogu«.
- jul—avgust Desetak jevrejskih omladinaca i omladinki iz Jugoslavije provelo je mesec i po dana na ekskurziji u Izraelu.
11. avgust 20-godišnjica obnovljenog rada Saveza.
12. avgust U okviru kulturnih letnjih priredbi u Ljubljani, u dvorani sindikata nastupio je ansambl Hapaamonim, iz Izraela.
- avgust U izdanju Visoke škole političkih nauka izišla je iz štampe knjiga dr Alberta Vajsa »Razvitak civilizacije«. U izdanju Saveza izišao je iz štampe Jevrejski kalendar za 5726. godinu.
Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg i zamenik predsednika Aleksandar Levi posetili su JOINT u Ženevi i vodili razgovore o aktuelnim pitanjima međusobne saradnje.
29. septembar U Jad Vašemu, u Jerusalimu, u aleji pravednika zasađena su stabla i svečano predate »Medalje Pravednika« Pavau Horvatu, iz Karlovca i Olgi Bulatović, iz

- Splita, za nju i sestru Dragicu, za njihove zasluge za spasavanje Jevreja u Jugoslaviji za vreme drugog svet-skog rata.
- septembar
- Predsednik Republike Josip Broz Tito sa suprugom Jo-vankom Broz, posle otvaranja Zagrebačkog velesajma, posetio je, između ostalih, i izraelski izložbeni paviljon. U Beogradu je boravio Mark Juviler, generalni sekretar Memorijalne fondacije za jevrejsku kulturu.
- U Izraelu je održan tradicionalni međunarodni konkurs harfista na kome je učestvovala Jugoslovenka Stefica Žužek, a u radu žirija konkursa prof. Predrag Milo-šević, dekan Muzičke akademije u Beogradu i prof. Josip Pikelj.
- Generalni direktor Službe društvenog knjigovodstva Na-rodne banke Jugoslavije Radomir Komatina učestvovao je na Međunarodnom kongresu državnih kontrolora u Izraelu.
- Dr Benjamin Akcin, profesor Pravnog fakulteta u Je-rusalimu, boravio je u Beogradu kao gost Saveza udru-ženja pravnika Jugoslavije.
- Prof. dr Arje Olicki, dekan Medicinskog fakulteta u Jerusalimu, boravio je nekoliko dana u Beogradu kao gost Medicinskog fakulteta u Beogradu.
- U Beogradu je boravio profesor Jerusalimskog univer-ziteta Roberto Bahi, koji se bavi problemima demogra-fije i statistike.
- 18—22. oktobar
- Edita Vajs, član Izvršnog odbora Saveza, zastupala je Standing Conference na konferenciji Međunarodnog sa-veta dobrovoljnih organizacija (ICVA) u Ženevi.
- oktobar
- U Izraelu je boravio inž. Marjan Dermastija, ge-neralni direktor Zajednice jugoslovenskih železnica.
- Enriko Josif, kompozitor, dobio je Oktobarsku nagradu Beograda za 1965. godinu za delo »Simfonija u jed-nom stavu«.
2. novembar
- U emisiji za mlade, u trajanju od 25 minuta, Radio Beograd I emitovao je reportažu o delatnosti hora »Braća Baruh«.
13. novembar
- Televizijska emisija »Vremeplov« bila je posvećena Var-šavskom getu.
24. novembar
- Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda priredio je u dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta koncert jevrejske horske muzike.
27. novembar
- U Beogradu je održan sastanak Koordinacionog odbora jevrejske omladine Jugoslavije.
- Jevrejski hor »Braća Baruh« priredio je koncert u dvorani Narodnog sveučilišta »Božidar Maslarić« u Osi-jeku.
28. novembar
- U parku na Gajevom trgu u Osijeku otkriven je spo-menik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma iz Osijeka i Slavonije. Spomenik je delo poznatog vajara Oskara Nemona, iz Londona, inače poreklom iz Osijeka.
29. novembar
- U Novom Sadu sastalo se 56 omladinaca iz osam jev-rejskih opština u Jugoslaviji da zajedno provedu pra-nik u zabavi i dogovoru o daljem radu.

Objavljeni su rezultati XII nagradnog konkursa Saveza raspisanog povodom Dana Republike za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«.

- novembar Zagrebački jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« priredio je koncerte u Lionu, Cirihi, Kelnu i Diseldorfu. U Domu staraca u Zagrebu otvorena je izložba ručnih radova domara. U izdanju Saveza izišla je iz štampe šesta sveska Jevrejskog almanaha za 1963—1964. godinu. U izdanju Saveza izišao je iz štampe šesti broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
5. decembar U Splitu je otvorena novoizgrađena vojna bolnica koja nosi ime pok. dr Isidora Perere-Molića, jednog od prvih organizatora vojnog saniteta JNA.
7. decembar Radio Beograd II u popodnevnoj emisiji »Ovde radio Tel Aviv« emitovao je 30 minuta izraelsku muziku.
10. decembar Jevrejski hor »Braća Baruh« učestvovao je na koncertu beogradskih amaterskih horova u velikoj dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta.
16. decembar U Beogradu je održano XXI posleratno zasedanje Glavnog odbora Saveza.
- 18—20. decembar Učešće prof. dr Samuela Kamhija, iz Sarajeva na sastanku Saveza svetske sefardske federacije u Londonu.
19. decembar Jevrejska opština u Zagrebu proslavila je u Jevrejskom domu 20-godišnjicu Republike. U prostorijama Jevrejske opštine u Novom Sadu otvorena je izložba posvećena uspomeni pok. dr Alberta Vajsa, bivšeg predsednika Saveza.
- 23—31. decembar Učešće Ljilje Kabiljo, omladinke iz Sarajeva, na seminaru za rukovodioce grupnog rada u opštinama i na letovanju u L'école Maimonides, u Parizu.
25. decembar Svečano otkrivena Spomen-menora u atriju biv. velike sinagoge — »il kal grande« u Sarajevu, sada Radničkog univerziteta »Đuro Đaković«.
26. decembar —
2. januar 1966. Omladinci Branislav Popović, iz Beograda i Vladimir Špicer, iz Zagreba učestvovali su u Luganu na seminaru koji je organizovala Svetska unija jevrejskih studenata.
- decembar Za predsednika velike jevrejske humanitarne organizacije JOINT u SAD izabran je L. Bovido, a za počasnog predsednika dosadašnji predsednik E. Varburg. Za poslovnog potpredsednika postavljen je Č. Džordan, koji je ujedno i generalni direktor.
1966. godina
16. januar Savez je priredio prijem u čast novog opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika Izraela u Jugoslaviji Avigdora Dagana.
- 17—23. januar U Beogradu je u organizaciji Saveza održan seminar za rukovodioce omladinskih klubova pri opštinama.

- januar Savez je raspisao XII nagradni konkurs za radove iz oblasti nauke i književnosti sa jevrejskom tematikom, kao i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«.
9. februar U Jevrejskom domu u Zagrebu održan je koncert jevrejske muzike.
25. februar Izabran je novi Savet domara Doma staraca u Zagrebu.
- februar—mart Predsednik JOINT-a Milton Štajnberg posetio je jevrejsku zajednicu Jugoslavije i boravio u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu.
- 5—6. mart Učešće dr Lavoslava Kadelburga, predsednika Saveza, na redovnoj sednici evropske egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Parizu.
26. mart U Beogradu je boravio Arman Kaplan, generalni sekretar francuske sekcije Svetskog jevrejskog kongresa.
27. mart Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda priredio je u novosadskoj sinagogi koncert jevrejske lirike i muzike. To je prvi koncert u ovoj sinagogi posle rata.
- mart Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je Irving Dikman, iz Njujorka, direktor JOINT-a za kulturnu delatnost.
U izdanju Saveza izašao je sedmi broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
Povodom 75-godišnjice života Savez je uputio čestitku potpredsedniku Svetskog jevrejskog kongresa i predsedniku američke egzekutive Samuelu Bronfmanu.
Profesor Beogradskog univerziteta dr Jovan Tucakov, boravio je u Izraelu na studijskom putovanju u okviru jugoslovensko-izraelske tehničke saradnje.
21. april U Izraelu, nedaleko od kibuca Gat, svečano je počelo sadenje šume u spomen dr Alberta Vajsa, bivšeg predsednika Saveza, u prisustvu delegata Saveza dr Edite Vajs i inž. Josifa Levija, članova Izvršnog odbora Saveza.
26. april Jevrejska opština u Zagrebu organizovala je muzičku priredbu »Psalmi i muzika«.
- april Učešće jevrejskog hora »Braća Baruh« iz Beograda na VII festivalu jevrejskih horova Engleske sa koncertima u Londonu, Birminghamu i Brajtonu.
Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je dr M. Borša, predsednik Centralnog odbora za jevrejsku socijalnu delatnost u Mađarskoj.
Učešće Mirjam Štajner na seminaru za rukovodioce jevrejskih opštinskih centara u Samrusu.
Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda zajedno sa ostalim amaterskim horovima učestvovao je na prvomajskom koncertu pred zgradom Savezne skupštine.
- 1—6. maj Elza Grin, iz Zagreba, kao posmatrač, u ime Saveza i Koordinacionog odbora ženskih sekcija u Jugoslaviji učestvovala je na konferenciji Međunarodnog saveta jevrejskih žena u Londonu.
8. maj Učešće dr Lavoslava Kadelburga, predsednika Saveza na sednici Standing Conference u Londonu, kojom pri-

- likom je vodio i razgovore sa funkcionerima Svetskog jevrejskog kongresa.
18. maj U Jevrejskom domu u Zagrebu priređen je koncert zabavne muzike jevrejskih autora.
- maj Grupa jevrejskih aktivista iz Jugoslavije posetila je jevrejske zajednice i organizacije u Bugarskoj, Rumuniji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj. Povodom praznika rada 1. maja, 25-godišnjice revolucije i Dana mladosti, jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« iz Zagreba učestvovao je na više priredbi i koncerata u Zagrebu.
9. jun U Jerusalimu je potpisan protokol o produženju trgovinskog ugovora između Jugoslavije i Izraela do maja meseca 1967. godine.
- jun Dom staraca u Zagrebu posetio je dr Ladislav Molnar, glavni lekar JOINT-a u Ženevi. 182 turista iz zemlje i inostranstva posetilo je za kratko vreme sinagogu u Subotici.
3. jul Povodom Dana borca i dvadeset petogodišnjice ustanka, na spomen-groblju u Jasenovcu otkriven je spomenik žrtvama ustaškog terora, kome su prisustvovali i predstavnici Jevrejske zajednice Jugoslavije. Savez i Jevrejska opština u Beogradu u okviru proslave Dana borca i dvadeset petogodišnjice ustanka položili su vence na spomenik u naselju »Ledine« na Bežanijskoj kosi gde je 1942. godine okupator streljao i oko 350 Jevreja sa Sajmišta kod Beograda.
- 3—7. jul Učešće jevrejskog pevačkog zbora »Moša Pijade« iz Zagreba na jugoslovenskim horskim svečanostima u Nišu.
- 14—18. jul Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je Saul Djoftes, iz Vašingtona, generalni sekretar organizacije Bnei Brit i njen predstavnik u Ekonomsko-socijalnom savetu OUN.
30. jul — 10. avgust Učešće delegacije Saveza — dr Lavoslava Kadelburga, predsednika Saveza, dr Hajima Kamhija, predsednika Jevrejske opštine u Sarajevu, i dr Ota Centnera, potpredsednika Jevrejske opštine u Zagrebu i predsednika Kuratorijuma Doma staraca, na Petom plenarnom zasjedanju Svetskog jevrejskog kongresa u Brislu.
- jul—avgust U letovalištu Saveza u Zatonu Malom kod Dubrovnika letovalo je preko 300 jevrejske dece i omladinaca. Grupa od 16 jevrejskih omladinaca iz Jugoslavije letovala je šest nedelja u Izraelu. Oni su bili i gosti kibuca Gat. U kampu Pembroke (SAD) boravila je Elizabeta Gal iz Rijeke u omladinskom letovalištu jevrejske dece radi praktičnog rada u odgoju devojčica.
8. avgust Savez je posetio M. Nahumi, novinar iz Izraela, saradnik mapamovskog lista »Al Hamišmar«.
- 8—21. avgust Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu organizovalo je u Tel Avivu izložbu radova jugoslovenskog slikara Miloša Babića.

- 5—14. avgust U Izraelu je na muzičkom festivalu učestvovao i kamerni orkestar zagrebačkih solista sa Antonijem Janigrom.
- 17—18. avgust U Ljubljani je boravila grupa od pet izraelskih omladinaca koji su obišli znamenitosti u gradu, Bled, Bohinj i Postojnsku jamu.
28. avgust U spomen-parku u Plaškom sahranjeni su posmrtni ostaci jugoslovenskih Jevreja, narodnih heroja Roberta Domanija i Drage Štajnbergera — Adolfa.
- avgust U Jugoslaviji je, u okviru posete socijalističkim zemljama, boravila studijska grupa Američkog jevrejskog kongresa sastavljena od 24 lica koju je predvodio direktor Vil Maslou. Za vreme svog boravka u Jugoslaviji grupa je posetila Savez i jevrejske ustanove u Beogradu i letovaliste Saveza u Zatonu Malom kod Dubrovnika.
8. septembar Predsednik Republike Josip Broz Tito, sa suprugom Jovankom Broz i više jugoslovenskih visokih rukovodilaca, posetio je, između ostalih, i izraelski izložbeni paviljon na Zagrebačkom velesajmu.
- septembar Savez je izdao kalendar za jevrejsku novu 5727. godinu.
- 9—10. oktobar Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg i član Izvršnog odbora Saveza Mladen Sorger učestvovali su na sednici Standing Conference u Ženevi.
11. oktobar Na dan 25. godišnjice ustanka makedonskog naroda, u prisustvu gostiju iz zemlje i inostranstva, u Skoplju je svečano otvoren. »Jevrejski dom dr Albert Vajs« u obnovljenoj zgradi Jevrejske opštine. Pored otvaranja Doma, na groblju »Butelj« položeni su vencu na spomenik Makedoncima palim u narodnooslobodilačkoj borbi i na spomenik Jevrejima — palim borcima i žrtvama fašizma, otvorena je izložba »Život i rad dr Alberta Vajsa« i izložba dela vajara i grafičara Bore Krstevskog, zatim su održane svečana sednica i akademija u Pozorištu narodnosti i sastanak članica ženskih sekcija jevrejskih opština u Skoplju, Sarajevu, Beogradu, Zagrebu i Rijeci, koje su prisustvovala svečanostima otvaranja Doma.
12. oktobar Savez i Jevrejska opština u Beogradu priredili su u prostorijama Opštine svečani prijem za delegate i goste iz zemlje i inostranstva koji su došli na otvaranje »Jevrejskog doma dr Albert Vajs« u Skoplju i na proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu. U Beogradu su svečano otvorene novouređene prostorije Jevrejske opštine u zgradi Jevrejskog doma.
14. oktobar Sednica Glavnog odbora Saveza u Sarajevu.
- 14—17. oktobar U Sarajevu je, uz veliko učešće mnogobrojnih gostiju i visokih jevrejskih funkcionera iz zemlje i inostranstva, javnosti i najviših političkih i državnih rukovodilaca Bosne i Hercegovine, organizovana proslava 400-godišnjice od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu. Tom prilikom održana je svečana sednica Glavnog odbora Saveza, otvoren Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine,

priredeni prijemi kod predsednika republičke skupštine i predsednika gradskog veća, priređeno intimno veče, održana komemoracija palim borcima i žrtvama fašizma na jevrejskom groblju u Kovačičima, Srbima streljanim na tom groblju i palim Srbima i Jevrejima sahranjenim na zajedničkom groblju u Vracama, zatim je priređena svečana akademija u dvorani Radničkog univerziteta »Đuro Đaković«, banket u hotelu »Evropa«, izvedena opera »Norma« u sarajevskom Narodnom pozorištu, otvorena izložba dela jevrejskih umetnika, održano predavanje o sarajevskoj Hagadi, priređen svečani koncert Sarajevske filharmonije uz sudelovanje jevrejskih horova »Braća Baruh« iz Beograda i »Moša Pijade« iz Zagreba i izdata »Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu«. Održan je i sastanak članica svih ženskih sekcija i gošći iz inostranstva koje su prisustvovala ovim svečanostima.

25. oktobar

Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg prisustvovao je proslavi i prijemu u Osnovnoj školi »Braća Baruh« u Beogradu povodom dana škole.

oktobar

Simfonijski orkestar Radio-televizije Zagreb pod rukovodstvom Borisa Papandopula snimio je simfonijsku poemu »Bar Kohba« zagrebačkog kompozitora prof. Bruna Pristera.

U Beogradu su boravili i posetili Savez funkcioneri Junajted Džulš Apela (United Jewish Appeal) iz SAD, J. Vajler i A. Dajnhard, sa suprugama.

Jevrejsko groblje na Marjanu u Splitu stavljeno je pod zaštitu države, kao kulturno-istorijski spomenik.

4. novembar

U Izraelskom poslanstvu u Beogradu poslanik Izraela Avigdor Dagan na svečan način predao je jugoslovenskim građanima Dragici Barbulović iz Splita i dr Milosavu Stojadinoviću iz Beograda »Medalje pravednika« za hrabrost i ljudsku solidarnost koje su ispoljene pri spasavanju Jevreja za vreme nemačke okupacije.

10. novembar

Proslavi 100-godišnjice Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu prisustvovao je, među ostalima, i predstavnik Izraelske akademije nauka iz Jerusalima.

10—13. novembar

Omladinci Olivera Mirković, iz Beograda i Vladimir Salamon, iz Sarajeva učestvovali su na seminaru u Seveningenu u organizaciji Svetskog udruženja jevrejskih studenata.

18. novembar

Poslanik Izraela u Jugoslaviji Avigdor Dagan, sa suprugom, posetio je brodogradilište u Splitu »Split«, koje gradi dva broda za Izrael.

22. novembar

Povodom Dana Republike i 25-godišnjice narodnog ustanka održana je u društvenim prostorijama Jevrejske opštine u Zagrebu priredba sa prigodnim programom.

25. novembar

Na X nagradnom takmičenju amaterskih horova Beograda povodom 25-godišnjice revolucije i Dana Republike jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda u jačoj konkurenciji zauzeo je treće mesto.

- novembar
- Povodom poplava u severnoj Italiji i štete koju je tom prilikom pretrpela Jevrejska opština u Firenci, Savez je uputio Savezu jevrejskih opština Italije i Jevrejskoj opštini u Firenci pisma u kojima je izrazio žaljenje zbog nezgode koje su ih zadesile i svoje želje za pružanje pomoći.
- Jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« iz Zagreba u čast Dana Republike i 25-godišnjice ustanka naroda Jugoslavije priredio je nekoliko prigodnih koncerata.
- Objavljeni su rezultati XII nagradnog konkursa Saveza za radove sa jevrejskom tematikom iz oblasti nauke i književnosti i iz »Fonda Romana Šmucera«. Posebna nagrada Saveza, pored prve nagrade za roman »Ko je razapeo Hrista?«, dodeljena je književniku dr Žaku Konfinu, u znak priznanja za dugogodišnji književni i kulturni rad.
- U izdanju Saveza izišao je iz štampe osmi broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
- Kraljevska švedska akademija u Stokholmu dodelila je u 1966. godini nagrade za književnost jevrejskim književnicima Samuelu Josefu Agnonu i Neli Saks.
- Savez je uputio čestitke Rodoljubu Čolakoviću, povodom dobijanja nagrade AVNOJ-a.
- Memorijalna fondacija za stipendije za jevrejsku kulturu, iz Njujorka, objavila je konkurs za stipendije i pomoći za jevrejske studije za akademsku 1967/68. godinu.
- 3—4. decembar Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg učestvovao je na sednici egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Parizu.
8. decembar Muzička sekcija Jevrejske opštine u Zagrebu organizovala je muzičko veče Bruna Bjelinskog, istaknutog jugoslovenskog kompozitora.
10. decembar Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD svečano je proslavilo 25-godišnjicu svog postojanja. Proslavi je prisustvovao i predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg.
18. decembar Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestvovao je na koncertu najboljih amaterskih ansambala Beograda, u velikoj dvorani Doma sindikata.
27. decembar Savet gimnazije »Jovan Jovanović — Zmaj« iz Novog Sada poklonio je Jevrejskoj opštini u Novom Sadu komplet »Jidišes leksikona«.
- decembar Na 52. godišnjoj skupštini organizacije JOINT za predsednika je ponovo izabran Maks Brojd, a za potpredsednika Saveta D. Vajler.
1967. godina —
18. januar U klubu Jevrejske opštine u Beogradu Savez je svečano podelio nagrade dobitnicima XII nagradnog konkursa Saveza.
- 20—21. januar U Tel Avivu je održana zemaljska skupština Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
21. januar Jevrejska opština u Beogradu priredila je u svojim prostorijama veče sefardskog folklora.

22. januar U Novom Sadu, uz učešće više hiljada građana, predstavnika narodne vlasti, Jugoslovenske narodne armije i društvenih organizacija, izraelskog poslanika u Jugoslaviji Avigdora Dagana, rukovodilaca Saveza i jevrejskih opština u Beogradu i Novom Sadu, održane su komemorativne svečanosti povodom 25-godišnjice novosadske racije u kojoj je 1942. godine od strane fašista pobijeno više hiljada Srba i Jevreja i bačeno u Dunav. Posle spuštanja venca u Dunav, održana je svečana akademija u Narodnom pozorištu i komemorativna svečanost na jevrejskom groblju.
25. januar Na svom putu iz Mađarske za Pariz, u Beogradu se zadržao generalni sekretar francuske sekcije Svetskog jevrejskog kongresa Arman Kaplan.
26. januar U društvenim prostorijama Jevrejske opštine u Zagrebu književnik Gustav Krklec održao je predavanje o dobitnicima Nobelove nagrade za književnost za 1966. godinu, književnicima Neli Saks i Samuelu Jozefu Agnonu.
29. januar U Ženevi je održana redovna sednica Standing Conference, kojoj je prisustvovao predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg.
- januar Prilikom svog studijskog putovanja po Mađarskoj i Poljskoj, član Izvršnog odbora Saveza dr Edita Vajs imala je kontakte i sa rukovodiocima jevrejskih zajednica u tim zemljama.
U Beogradu je boravio i Savez posetio dr Henri Elfen, sekretar Standing Conference iz Ženeve.
Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio je Jozef Lovinger, potpredsednik Saveza jevrejskih opština Grčke.
7. februar Predsednik Jevrejske opštine u Novom Sadu posetio je potpredsednika Skupštine opštine Novi Sad i predsednika Komisije za verska pitanja Voju Kolarova i s njim razgovarao o aktuelnim pitanjima.
8. februar Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestvovao je na koncertu koji su u »Ateljeu 212« u Beogradu u dobrotvorne svrhe organizovale supruge diplomatskih službenika Izraelskog poslanstva u Beogradu.
13. februar Povodom prve emisije simfonijske poeme »Bar Kohba« preko Radio-televizije Zagreb kompozitora Bruna Pristera, autor je u klupskim prostorijama Jevrejske opštine u Zagrebu održao konferansu uz muzičku reprodukciju svog dela na magnetofonu.
18. februar Jevrejska opština u Beogradu priredila je u klupskim prostorijama veče posvećeno dobitnicima Nobelove nagrade za književnost, Neli Saks i Samuelu Jozežu Agnonu.
19. februar U Splitu je porinut u more prvi brod izgrađen u jednom jugoslovenskom brodogradilištu za Izrael.
23. februar Sarajevska televizija emitovala je reportažu povodom otvaranja Muzeja Jevreja Bosne i Hercegovine.
28. februar Iz Rijeke je isplovio jugoslovenski putnički brod »Istra« na svoje prvo kružno putovanje po lukama Sredozem-

- lja, sa pristajanjem i zadržavanjem i u Haifi. Kao gost Jadrolinije na ovom putovanju učestvovao je zamenik predsednika Saveza Aleksandar Levi.
- februar
- U Narodnom pozorištu u Beogradu održana je premijera drame Borislava Mihajlovića — Mihiza »Komandant Sajler« sa jevrejskom tematikom.
- U Zagrebu je aktivirana grupa ranijih jevrejskih omladinaca tzv. srednja generacija od 26 do 40 godina starosti.
- Izraelski poslanik u Jugoslaviji Avigdor Dagan predao je Katici Janošević iz Titograda odlikovanje za hrabrost i ljudsku solidarnost koju je pokazala spasavajući Jevreje za vreme okupacije.
- U izdanju Saveza izišao je iz štampe deveti broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
- Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio je Irving Dikman, iz Njujorka, direktor kulturnog odeljenja JOINT-a.
- 1—6. mart
- U Parizu je održan »Dvadeseti sajam solidarnosti« kome je Savez poklonio izvestan broj predmeta iz narodne radinosti.
2. mart
- U Karakasu je osnovano Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Venecueli.
- Savez je povodom hapšenja ratnog zločinca Franca Štangla u Brazilu, odgovornog za smrt 700.000 ljudi, većinom Jevreja, uputio notu Ambasadi Brazila u Jugoslaviji sa molbom da se izvrši njegova ekstradicija kako bi iskusio zasluženu kaznu.
9. mart
- Radio stanica Demokratske Republike Nemačke emitovale je intervju njenog beogradskog dopisnika sa predsednikom Saveza dr Lavoslavom Kadelburgom.
11. mart
- U klubu Jevrejske opštine u Beogradu prof. dr Branko Gavela održao je predavanje o umetničkom blagu muzeja u Izraelu.
12. mart
- Radio stanica Istočnog Berlina emitovale je intervju njenog beogradskog dopisnika sa dirigentom i rukovodiocima jevrejskog hora »Braća Baruh« iz Beograda i nekoliko horskih pesama iz repertoara hora.
13. mart
- Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestovao je na svečanoj akademiji povodom desetogodišnjice smrti Moše Pijade, koju je priredila Prva beogradska gimnazija »Moša Pijade« u Domu kulture »Stari Grad«.
15. mart
- Desetogodišnjica smrti Moše Pijade, velikog revolucionara i jugoslovenskog državnika.
17. mart
- Radio Zagreb III emitovao je jednočasovnu emisiju »Poezija Jevreja«.
22. mart
- U okviru ciklusa »Davnine« Radio Beograd II emitovao je tekst kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja dr Vidosave Nedomački, »Umetnost drevne Palestine«.
30. mart
- Dr Bogdan Brukner, docent Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, i dr Sava Tutundžić, asistent Filozofskog fakulteta u Beogradu, održali su na Tribini mladih u Novom Sadu predavanje o temi »Stare kulture Egipta i Izraela«.

- mart Savez se priključio akciji Standing Conference za novčanu pomoć za obnovu sefardske sinagoge u Firenci koja je bila oštećena od velikih poplava u jesen 1966. godine.
Pridržavajući se načela reciprociteta, Izrael je imaoce jugoslovenskih pasoša oslobodio ulazne vize ako u Izrael dolaze kao turisti ili u posetu.
4. april U maloj sali Kolarčevog narodnog univerziteta književnik Žak Konfino pročitao je svoju humorističku dramu »Luda bolest — ljubomora«, a književnica Julija Najman svoju dramu »Žuti kavez«.
5. april Predsednik Skupštine grada Beograda Branko Pešić primio je predsednika Saveza dr Lavoslava Kadelburga i predsednika Jevrejske opštine u Beogradu Benciona Levija radi razmatranja pitanja od značaja za Jevrejsku zajednicu Jugoslavije.
- 7—10. april Predsednik Svetskog jevrejskog kongresa dr Nahum Goldman u pratnji svojih saradnika dr Gerharda Rignera, generalnog sekretara Svetskog jevrejskog kongresa, i Armana Kaplana, zamenika direktora za međunarodne poslove Svetskog jevrejskog kongresa, posetio je Jevrejsku zajednicu Jugoslavije. Za vreme boravka u Beogradu primio ih je Geza Tikvicki, član Saveznog izvršnog veća, i predsednik Skupštine grada Beograda Branko Pešić. Povodom posete dr Goldmana i njegovih saradnika Savez je održao svečanu sednicu, a Jevrejska opština u Beogradu priredila je prijem za goste i članove Opštine. Delegacija je položila vence na spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma na jevrejskom groblju i na spomenik dr Alberta Vajsa, nekadašnjeg predsednika Saveza. U velikoj dvorani Jevrejskog doma dr Goldman je održao predavanje o aktuelnim pitanjima jevrejstva danas.
10. april Prof. Gizela Zatezalo održala je u klubu Jevrejske opštine u Novom Sadu predavanje o dobitnicima Nobelove nagrade za književnost — Neli Saks i Samuelu Jozefu Agnonu.
12. april U zgradi sinagoge u Zenici, povodom proslave 22-godišnjice oslobođenja grada, pored drugih manifestacija, svečano je otvorena muzejska zbirka grada Zenice i otkrivena spomen-ploča u znak trajne uspomene na 185 Jevreja — Zeničana poginulih u logorima smrti i narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine. Ovoj svečanosti prisustvovali su predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg i kustos Jevrejskog istorijskog muzeja dr Vidosava Nedomački.
16. april Na svečan način otkriven je spomenik žrtvama logora smrti Osvjenčim — Brežinka u Poljskoj. Kao predstavnik Saveza boraca Jugoslavije i Saveza, svečanosti ma je prisustvovao književnik Đorđe Lebović.
17. i 18. april Na poziv Filozofskog fakulteta u Beogradu, prof. dr Jigal Jadin, jedan od najistaknutijih izraelskih arheologa, održao je dva predavanja u svečanoj sali Beogradskog univerziteta.

27. april U Narodnom pozorištu u Bitolju održana je premijera drame »Žuti kavez« beogradske književnice Julije Najman.
U okviru muzičke sekcije, Jevrejska opština u Zagrebu priredila je »Veće muzike za decu«.
- april Savez je raspisao XIII nagradni konkurs za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«.
Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg izabran je za prvog potpredsednika Standing Conference.
Savez je putem fonda koji je obrazovan pri Standing Conference dao svoj prilog za materijalno ugrožene Jevreje na Kubi.
Savez je poslao Institutu za jevrejska pitanja u Londonu građu o pitanju zastarelosti prava na gonjenje ratnih zločinaca.
Članice ženskih sekcija jevrejskih opština iz Beograda, Zagreba Sarajeva, Subotice i Osijeka, koje su se nalazile u Beogradu za vreme posete delegacije Svetskog jevrejskog kongresa, održale su sastanak na kome su raspravljale o pitanjima međusobne saradnje i aktivizacije u radu.
Savez je posetio dr Leo Brod iz Praga, urednik »Vesnika« i »Biltena Saveza jevrejskih opština Češke i Moravske«.
Rabin Menahem Romano iz Sarajeva otputovao je u posetu u Izrael.
U Sarajevu je priređena Druga mala makabijada na kojoj je učestvovalo više desetina jevrejskih omladinaca iz nekoliko jevrejskih opština u zemlji.
Na Minhenskom aerodromu uhapšen je Austrijanac Herbert Andorfer, bivši komandant logora na »Sajmištu« pod optužbom da je 1942. godine učestvovao u ubistvu najmanje 3000 jugoslovenskih Jevreja.
Beogradski kompozitor Rafajlo Blam boravio je u Izraelu nastavljajući rad na magnetoskopskom snimanju starih sefardskih pesama i romansi.
U Beogradu je boravila Sofi Lenoks, iz Ženeve, saradnik JOINT-a u odeljenju za kulturu, radi eventualnog aranžmana oko saradnje na snimanju dokumentarnog filma o reintegraciji u normalni život i egzistenciju Jevreja preživelih logoraša.
- maj Savez je uputio čestitku Josipu Brozu Titu povodom njegovog ponovnog izbora za Predsednika Republike.
8. maj Aleksandar Stajner, član Izvršnog odbora Saveza, učestvovao je na velikoj komemoraciji u »Sumi mučenika« u Izraelu.
11. maj Arheolog dr Branko Gavella, prof. Beogradskog univerziteta, održao je u Jevrejskom domu u Zagrebu predavanje o muzejima u Izraelu.
19. maj Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda proslavio je 15-godišnjicu svog postojanja.
- 28-29. maj U Milanu je održana sednica egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa, na kojoj je učestvovao predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg.

31. maj U brodogradilištu »Split« u Splitu porinut je drugi brod od 7300 tona nosivosti za Izrael.
- 17—18. jun U Ženevi je održana plenarna sednica Standing Conference, na kojoj je Savez zastupao predsednik Saveza i potpredsednik Standing Conference dr Lavoslav Kadelburg.
23. jun Brazil je izručio ratnog zločinca Franca Štangla Saveznoj Republici Nemačkoj.
- jun U Beogradu je poslovno boravio viši službenik JOINT-a Mark Simons. Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio je Samuel Jafe, iz Ženeve, šef evropskog odeljenja za publicitet organizacije JOINT. Na proputovanju za Moskvu nekoliko časova boravio je u Beogradu Levi Beker, predsednik Kanadskog jevrejskog kongresa.
- jun—jul—avgust U letovalištu Saveza u »Zatonu Malom« kod Dubrovnika boravilo je oko 300 jevrejske dece i omladinaca iz cele zemlje.
- 7—20. avgust U kampu »Beograd« na Punta Korente u Rovinju letovala je srednja generacija Jevreja između 25 i 40 godina starosti, koji su ranije letovali u letovalištu Saveza ili bili aktivni omladinci. Bilo je ukupno 87 učesnika, među kojima dvadesetak dece od jedne i po do osam godina starosti. U Pragu je tragično izgubio život Čarls Džordan, izvršni potpredsednik i generalni direktor JOINT-a. Zagrebački jevrejski pevački zbor »Moša Pijade« učestvovao je na XV međunarodnom konkursu polifone muzike u Arecu (Italija).
12. septembar U Opatiji je iznenada preminuo prof. dr Arpad Han, istaknuti naučnik i jevrejski javni radnik, višegodišnji visoki funkcioner Saveza, Doma staraca i Jevrejske opštine u Zagrebu.
- septembar U izdanju Saveza izašao je iz štampe Jevrejski kalendar za 5728. godinu.
9. oktobar Predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg učestvovao je na sednici Standing Conference u Parizu.
29. oktobar — 5. novembar Delegacija Saveza, u sastavu predsednik dr Lavoslav Kadelburg, zamenik predsednika Aleksandar Levi, član Izvršnog odbora Ruben Rubenović i kustos Jevrejskog istorijskog muzeja dr Vidosava Nedomački, vratila je posetu Jevrejskoj zajednici Rumunije.
2. novembar Televizija Zagreb emitovala je reprizu sarajevske emisije »Muzika za Ernu«, koja je posvećena stvaralaštvu jevrejskih kompozitora.
5. novembar Jevrejska opština u Zagrebu u okviru muzičke sekcije održala je priredbu »Deco, muzika za vas!«
10. novembar Na putu za Nicu, na konferenciju Standing Conference, predsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg i članovi Izvršnog odbora Aleksandar Štajner, dr Samuel Sarafić i Mladen Sorger pretrpeli su težu automobilsku nezgodu kod mesta Piačence (Italija).

14. novembar Jevrejska opština u Zagrebu priredila je akademiju povodom stogodišnjice osvećenja jevrejskog hrama u Zagrebu, koji je srušen pre 25 godina.
18. novembar U Subotici je svečano otkriven spomenik rodoljubima obešenim 1941. godine, među kojima je bilo deset Jevreja. Spomenik je delo poznatog vajara Nandora Glida.
24. novembar Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestvovao je u dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta na koncertu amaterskih horova u čast 50-godišnjice oktobarske revolucije.
29. novembar U Novom Sadu se sastalo više desetina jevrejskih omladinaca iz nekoliko većih opština gde su zajedno proveli praznik i razmotrili neka aktuelna pitanja iz njihovog rada i međusobne saradnje. Objavljeni su rezultati XIII nagradnog konkursa Saveza za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«. U Domu staraca u Zagrebu otvorena je izložba ručnih radova domara.
11. decembar Televizija Beograd prikazala je televizijsku dramu književnika Filipa Davida »Jednog dana, moj Jamele!«.
12. decembar Televizija Beograd emitovala je čehoslovački umetnički film »Trgovina na korzu«, sa jevrejskom tematikom.
17. decembar Ivan Brandajs, član Izvršnog odbora Saveza, učestvovao je na sednici egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu. U Beogradu je održan sastanak Koordinacionog odbora jevrejske omladine Jugoslavije.
- decembar Jevrejski hor »Braća Baruh« iz Beograda učestvovao je na svečanoj akademiji u Domu kulture Stari grad u čast 30-godišnjice dolaska druga Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije.

BELEŠKE O NEKIM SARADNICIMA I NJIHOVIM PRILOZIMA

Beleške su sredene redom kojim se autori pojavljuju u ovoj knjizi i odnose se samo na one autore koji prvi put saraduju u Jevrejskom almanahu, dok se podaci za ostale mogu naći u ranijim tomovima ove edicije.

Makso Herman, Osijek, sekretar Jevrejske opštine u Osijeku, aktivni saradnik u »Jevrejskom pregledu« i kulturnom životu ove opštine.

Inž. arh. Divna Đurić-Zamolo, Beograd, kustos Muzeja grada Beograda. Objavljeni rad nagrađen je I nagradom iz oblasti nauke na konkursu Saveza 1966. g.

Jožef Svajcer, Pečuj, nadrabin.

Edvard Stankijević, Čikago, profesor slavistike na univerzitetu u Čikagu.

Dr Mira Flajšer-Dimić, Beograd, doktor filologije, novinar Radio-televizije Beograd, jevrejski javni radnik. Objavljeni rad je odlomak iz studije »Jezik u dokumentima jevrejskih opština u Vojvodini u XIX i XX veku«.

Natalija Strunjaš, Tuzla. Objavljeni rad bio je podnet na konkurs Saveza 1965. godine i na predlog žirija je otkupljen.

Dr Mihajlo Milošević, Beograd, doktor pravnih nauka. Objavljeni rad nagrađen je prvom nagradom iz oblasti nauke na konkursu Saveza 1965. god.

Ešref Campara, Sarajevo, profesor. Objavljeni rad nagrađen je posebnom nagradom na konkursu Saveza 1963. godine.

Ejub Mušović, Novi Pazar, profesor. Objavljeni rad nagrađen je trećom nagradom na konkursu Saveza 1963. godine.

Dr Olga Srdanović-Barać, Beograd, doktor agronomskih nauka, urednik »Bibliografije Jugoslavije«. Bila je više godina pozorišni kritičar. Objavila je veći broj radova iz književnosti, bibliografije i istorije, zatim dva romana, jednu zbirku priča i jednu bibliografiju u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti. Objavljeni rad podnet je na konkurs Saveza 1966. godine.

Vladislav Rotbart, Novi Sad, generalni sekretar Univerziteta u Novom Sadu. Objavljeni rad podnesen je na konkurs Saveza 1964. godine.

Božo Svarc, Beograd, pukovnik JNA. Rođen je u Zagrebu 1920. godine. Rano je postao član Hašomer Hacaira. Kao student pripadao je naprednom studentskom pokretu. Nosilac je »Partizanske spomenice 1941.« i drugih visokih odlikovanja.

Elijaš Kac, Bratislava, nadrabin.

Katarina Adanja, Beograd, istoričar umetnosti, kustos Muzeja PTT, saradnik »Jugoslovenske enciklopedije« (VI tom), stalni saradnik rubrike »Stvaraoci i dela« Radio Beograda.

Samuel Josef Agnon, Jerusalim. Rođen je u Galiciji, u Izraelu živi već četiri decenije, dobitnik je Nobelove nagrade za književnost 1966. godine. Njegova dela sadrže umetnički prikaz života jevrejskog naroda.

Milan Đoković, Beograd. Rođen je 1908. godine u Beogradu gde je završio Filozofski fakultet. Novinarstvom se bavi od 1928. godine. Prvu dramu »Brodolomnici« objavio je u časopisu »Misao« 1932. S Pjerom Križanićem uređivao je nekoliko godina, do rata, humanistički list »Ošišani jež«. Posle rata bio je urednik u »Politici«, od 1946. do 1960. godine bio je direktor drame Narodnog pozorišta u Beogradu. Bavio se pozorišnom režijom. Sada je direktor

Kolarčevog narodnog univerziteta. Prevodio je sa ruskog mnoga dela i niz drama Maksima Gorkog. Objavljivao je članke i eseje iz pozorišta i književnosti. Pisao je i pozorišne kritike.

Sotir Guleski, Požarevac. Objavljena pripovetka nagrađena je prvom nagradom na konkursu Saveza 1965. godine.

Radoslav Pajković, Beograd. Objavljena pripovetka nagrađena je drugom nagradom na konkursu Saveza 1966. godine.

Neli Saks, rođena u Berlinu. Od 1940. godine živi u Švedskoj. Dobitnica je Nobelove nagrade za književnost 1966. godine za lirska i dramska dela u kojima je data potresna sudbina Jevreja.

Mirjam Štajner, Beograd, omladinski instruktor u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije. Autor je objavljene knjige »Vojak z zlatimi gumbi«. Objavljena pripovetka nagrađena je II nagradom na konkursu Saveza 1965. godine.

Ana Šamlo, Beograd, novinar Radio-televizije Beograd, prevodilac prošlogodišnjeg dobitnika Nobelove nagrade za književnost Samuela Josefa Agnona.

ISPRAVKE

U toku priprema za štampu i štampanja potkrao se u ovom Almanahu izvestan broj grešaka koje će čitaoci većim delom sami moći da uoče i isprave. Mi ovde obraćamo pažnju samo na jedan manji broj grešaka.

Strana	Red	Stojl	Treba da stojl
4	7a	—	Glavni urednik
5	3	Socijalna pravda u Jevrejstvu	Socijalna pravda u starom Jevrejskom zakonodavstvu
5	5	Zbirke responsa Josefa Almosnina	Iz zbirke responsa Josefa Almosnina
30	22	(npr. La famille Almosnino E. Carmolyja)	—
31	11	objavljivanje	obavljanje
35	2	morao bi	da li bi morao
35	42	sleđjije	sidjile (kadijske protokole)
36	41	da li ovaj	da li ovaj spor
70	2	Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u Županiji Baranja-u Dardi	Kretanje brojnog stanja prve jevrejske verske opštine u Županju Baranja- u Dardi
86	40	Laure Pap(Bohera)	Laure Papo (Bohorete)
113	7—8	Ruševine sinagoge »Bet Jisrael« fotografija originala rađena u ulju, autora Leposave St. Pavlović iz 1946	Ruševine sinagoge »bet Jisrael«, ulje Leposave St. Pavlović, god. 1946
144	28—29	1) Odlomak iz romana »Ko je razapeo Hrista« nagrađenog prvom nagradom na konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije za 1967. godinu	—
149	34	—	1) Ovaj tekst predstavlja skraćene delove jedne duže studije
163	33a	—	Dr Ladislav i dr Margit Erš
165	35a	—	Dr Deže Iric
205	34	—	1) Znatno skraćen tekst jednog dužeg članka
215	1	S. J. Agnon, Jerusalim	Šmuel J. Agnon, Jerusalim
375	45	humanistički list	humoristički list

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE
Beograd, 7. jula 71a/III

**ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH
POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI**

Dokumentarna knjiga sa 245 strana teksta, 93 fotografije i predgovorom d-ra Alberta Vajsa. Urednik dr Zdenko Levntal
Cena 3.— N. din.

Drugo izdanje sa engleskim rezimeom na 40 strana
Cena 4.— N. din.

JEVREJSKI ALMANAH

Na oko 400 strana donosi niz članaka o savremenim zbivanjima u jevrejskoj zajednici, priloge za istoriju Jevrejstva, književne priloge, hronologiju važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji itd.

Za godinu 1954.	rasprodato
za godine 1955/56	4.— N. din.
za godine 1957/58	4.— N. din.
za godine 1959/60	5.— N. din.
za godine 1961/62	15.— N. din.
za godine 1963/64	15.— N. din.

**SIMON DUBNOV:
KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA**

270 strana — Cena 8.— N. din.

**VIDOSAVA NEDOMAČKI:
STARA JEVREJSKA UMETNOST U PALESTINI**

ilustrovano, 157 strana — Cena 10.— N. din.

**PNINA NAVE:
NOVA HEBREJSKA KNJIŽEVNOST**

130 strana — Cena 8.— N. din.

JEVREJSKI PREGLED

Organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, izlazi od 1951. godine (do 1958. godine kao »Bilten«).

Donosi obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i u svetu.

Izlazi mesečno. Jednogodišnja pretplata: za Jugoslaviju 10.— N. dinara; za Izrael 6 ll., za ostale zemlje 3 amer. dolara.

**SPOMENICA 400 GODINA OD DOLASKA JEVREJA U BOSNU I
HERCEGOVINU**

Izdanje JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU povodom proslave održane u oktobru 1966. godine. Sadrži pored niza veoma vrednih priloga poznatih autora, niz fotografija. Štampano je na finoj hartiji, formata 21,5×25,5 i povezano u platno.

Cena 50.— N. din.

Sva napred navedena izdanja mogu se nabaviti u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, 7. jula 71a/III.